

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Комиссия по публикации иностранных
источников о Грузии

Институт истории
им. И. Джавахишвили

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

Л.-Н. Джанашиа

Сведения Лазара Фарпеци
о Грузии

L.-N. Žanašia

Lazari Pharpensis historiae excerpta
ad Georgiam pertinentia

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს შესახებ არსებული
უცხოური წყაროების კომისია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიის ინსტიტუტი

დ.-ნ. ჯანაშია

ლასარ ფარნეცის ცნობები
საქართველოს შესახებ

V ს. სომეხი ისტორიკოსის ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორია“ გადმოგვცემს სომხეთის თევგადასავალს 387—485 წლებში. განსაკუთრებული ყურადღება დათმობილი აქვს ირანის პოლიტიკას სომხეთში და სომხეთის ბრძოლას სპარსელების წინააღმდეგ. გზადაგზა ავტორი ბევრ საინტერესო ცნობას კადმოგვცემს საქართველოს შესახებაც. ეს ცნობები შეეხება საქართველოს პოლიტიკურ, სოციალურ ისტორიას, ისტორიულ გეოგრაფიას და რიგ სხვა საკითხებს. განსაკუთრებით საყურადღებოა ცნობები, რომლებიც აგვიწერენ ქართლის აჯანყებას ირანის წინააღმდეგ 482—484 წლებში.

წინამდებარე გამოცემაში „სომხეთის ისტორიიდან“ ამოკრფილია ცნობები საქართველოს შესახებ, მოცემულია მათი თარგმანი და ანალიზი.

მთავარი რედაქცია: ილ. აბულაძე, ვლ. ფუფურიძე, ხ. ყაუხჩიშვილი,
გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ხ. ჯიქია

სომხური წყაროების სერიის
რედაქტორი
ილია აბულაძე

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა	7
ნაწილი პირველი. ლაზარ ფარაპეცი და მისი თხზულებანი:	
§ 1. ლიტერატურის მიმოხილვა	13
§ 2. ლაზარ ფარაპეცის ბიოგრაფია	19
§ 3. ლაზარ ფარაპეცის თხზულებები	30
§ 4. ლაზარ ფარაპეცის წყაროები	39
ნაწილი მეორე. ლაზარ ფარაპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ:	
§ 1. წინა ახია და ამიერ-კავკასია III—IV საუკუნეებში	71
§ 2. ქართლი IV ს. დასასრულსა და V ს. პირველ ნახევარში	86
§ 3. ქართლი V ს. შუა წლებში	109
§ 4. ქართლი V ს. ოთხმოციან წლებში	136
§ 5. V ს. ქართლის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ლაზარ ფარაპეცის ცნობათა შუქზე	165
ნაწილი მესამე. ტექსტი:	
§ 1. ლაზარ ფარაპეცის თხზულებათა ბელნაწერები და გამოცემები	198
§ 2. „სომხეთის ისტორია“	201
§ 3. „წერილი ეპაჩან მამიკონიანს“	267
საძიებელი	269

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

IV—V საუკუნეები ერთ-ერთი ყველაზე უფრო საინტერესო ეპოქაა საქართველოს ისტორიაში. იგი ახალი საფეხურია ქართველი ხალხის განვითარების ისტორიაში. ამ დროს ხდება მონათმფლობელურ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა რღვევა და ფეოდალურ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ჩასახვა. სხვათა შორის, ამ მოვლენამ საქართველოში მნიშვნელოვნად უფრო ადრე იჩინა თავი, ვიდრე დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ბევრს ქვეყანაში. მაგრამ ეს განვითარება უმტკივნეულოდ როდი მიმდინარეობდა. მას თან სდევდა დაძაბული ბრძოლა საზოგადოების სხვადასხვა კლასებს შორის. ეს იყო სასტიკი ბრძოლა ძველსა და ახალს შორის, რომელიც მოიცავდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველ მხარეს. იგი მიმდინარეობდა არა მარტო საზოგადოების შიგნით, არამედ მასთან იყო დაკავშირებული მრავალი მოვლენა საგარეო ურთიერთობათა სფეროდაც, მასთანვე უშუალო კავშირში იყო ახალი იდეოლოგიის—ქრისტიანობის გაბატონებაც, რამაც თავის მხრივ უდიდესი ცვლილებები შეიტანა ქვეყნის მთელს კულტურულ ცხოვრებაში.

ყოველივე ზემოთქმულს უნდა დავმატოვო ისიც, რომ ამავე დროს ეს არის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ნაკლებად შესწავლილი ეპოქა, რაც გამოწვეულია წყაროთა სიმცირით. საკმარისია ითქვას ის, რომ ჩვენამდე IV საუკუნის არც ერთ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლს არ მოუღწევია, თუმცა კი, როგორც ვარაუდობენ, ქართული მწერლობა უფრო ადრეულ ხანაშიაც უნდა არსებებულიყო.

პირველი ქართული ლიტერატურული ნაწარმოები, რომელმაც მოაღწია ჩვენს დრომდე არის „მარტკლობაჲ შუშანიკისი“. იგი V საუკუნიდან შემონახული ერთადერთი ლიტერატურული წყაროა. მარ-

თალია, ჩვენ გვაქვს აგრეთვე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შემავალი ლეონტი მროველისა და ჭუან-შერის თხზულებები, რომლებიც აგრეთვე შეიცავენ ცნობებს ამ ეპოქაზე, მაგრამ ისინი, როგორც ცნობილია, უფრო გვიან არიან შექმნილი და სულ მცირე სამი-ოთხი საუკუნითაა დაშორებული მას. ამასთან ერთად, ეს წყაროები ჯერ კიდევ საკმარისად შესწავლილი არ არის. მათი გამოყენებისათვის საჭიროა საკონტროლოდ გვემონდეს სხვა წყაროებიც.

სამწუხაროდ, სწორედ ამ დროისთვის განსაკუთრებით მცირდება შედარებით ის მრავალრიცხოვანი ცნობა, რომელიც არსებობს ბერძნულ და ლათინურ ენებზე წინა და შემდგომი პერიოდებისათვის. IV—V საუკუნეებისათვის ჩვენ მხოლოდ ძალზე იშვიათი, შემთხვევითი ხასიათისა და ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობები შემოგვრჩა: ამ ენებზე (თუ არ ჩავთვლით მათ, რომელნიც ქართლის გაქრისტიანებას ეხებიან). ეს გარემოება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ძველ სომხურ წყაროებს. რომლებშიც არა ერთი მნიშვნელოვანი ცნობაა დაცული IV—V სს. საქართველოს შესახებ.

ძველი სომხური წყაროების მნიშვნელობა დიდია სხვა მხრივაც. როგორც ცნობილია, სომხები და ქართველები უძველესი დროიდან ერთმანეთის მეზობლად ცხოვრობდნენ. ცხადია, ისინი უკეთ იცნობდნენ ერთმანეთის ზნე-ჩვეულებას. წარსულს, უკეთ ესმოდათ ერთმანეთისა, ვიდრე სხვა რომელიმე ხალხს მათი. მით უმეტეს, რომ გარდა მკიდრო ეკონომიური და კულტურული კავშირებისა, მათ აერთიანებდათ აგრეთვე საერთო ინტერესები დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლისა. ამდენად, სომხური წყაროები ხშირად უფრო სწორია და სანდო, ვიდრე სხვა რომელიმე. განსაკუთრებით მდიდარია სწორედ ჩვენთვის საინტერესო ხანის ძველი სომხური ისტორიოგრაფია.

ბედნიერი შემთხვევით ისტორიის ქართველიებს გადაურჩა და ჩვენამდე მოაღწია ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის რამდენიმე საუკეთესო ნიმუში V საუკუნიდან, რომელმაც ამ ძეგლების გამო დაიმსახურა, და სავსებით სამართლიანადაც, ძველი სომხური მწერლობის ოქროს ხანის სახელწოდება. ეს არის კორიუნის, აგათანგელოსის, ფავსტოს ბუზანდის, ელიშეს, ლაზარ ფარაბეცისა და მოვსეს ხორენაცის თხზულებები. სწორედ მათ გაუთქვეს სახელი ძველ სომხურ ისტორიოგრაფიას. ¶

ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის მნიშვნელობის შესახებ აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „სომეხებს ძველად მდიდარი საისტორიო მწერლობა ჰქონდათ. ისტორიკოსთა სიმრავლის მხრივაც და ცნობათა სიუხვითაც იგი ყურადღების ღირსია. განსაკუთრებულად აღსანიშნავია, რომ, პოლიტიკური და სხვა მიზეზების წყალობით, სომეხთა ისტორიკოსები მარტო თავიანთი სამშობლოს ამბების მოთხრობით კი არ კმაყოფილდებოდნენ, არამედ სხვა სახელმწიფოებისა და ერთა პოლიტიკური ისტორიაც აქვთ ხოლმე ნაამბობი, ზმირად ვრცლად და ქრონოლოგიური ცნობებით შემკული. ამიტომ სომხური საისტორიო მწერლობაში სპარსეთის, ბიზანტიის, არაბთა, თურქთა და მონღოლთა ისევე როგორც საქართველოს ისტორიის მკვლევარნი თავიანთთვის გამოსადეგ ბევრ ცნობებს იპოვიან.

„უკვე დიდი ხანია, რაც ევროპულმა მეცნიერებამ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია და სომხური საისტორიო ძეგლების შესწავლას და იქ უხვად გაბნეული ცნობების ამოკრება-გამოყენებას მიჰყო ხელი“¹.

მართლაც, ევროპულ ენებზე ითარგმნა ყველა რამდენადმე საყურადღებო ძეგლი ძველი სომხურიდან და შეიქმნა მდიდარი ლიტერატურა მათ შესახებ (თავისთავად ცხადია, რომ ძველ სომხურ ისტორიოგრაფიას პირველ რიგში თვით სომეხივე მკვლევრები სწავლობდნენ).

ძველი სომხური ისტორიოგრაფიის დიდი მნიშვნელობა ყურადღებიდან არ გამოორჩენიათ საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებსაც. უკვე მარი ბროსემ დაიწყო საქართველოს შესახებ სომხურ წყაროებში არსებული ცნობების გამოყენება და მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა კიდევაც ამ საქმეს (აქ აღარაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ სომხურ წყაროებთან ნაცნობობის კვალი შეინიშნება ძველს ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც). სომხურ წყაროებს იყენებდნენ საქართველოს ისტორიის XIX ს. სხვა სპეციალისტებიც, რომელთა შორის ამ მხრივ გამოირჩეოდა დ. ბაქრაძე. მაგრამ განსაკუთრებული ღვაწლი ამ საქმეში მიუძღვის აკად. ივ. ჯავახიშვილს, რომელიც იყო ძველი სომხური ენისა და საისტორიო მწერლობის საუკეთესო მკვლევარი. იგი ისევე კარგად იცნობდა სომხურ წყაროებს, როგორც

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, წ. I, ტფილისი, 1935, გვ. III.

ქართულს და ხშირადაც იყენებდა მათ საქართველოს ისტორიის საკითხების კვლევისას. ამასთან სომხური წყაროებით იგი დაინტერესებული იყო არა მარტო როგორც საქართველოს ისტორიის სპეციალისტი, არამედ ისინი მას აინტერესებდნენ წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისითაც. მას განზრახული ჰქონდა დაეწერა ვრცელი გამოკვლევა „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა“. სამწუხაროდ, მან მოასწრო გამოეკვყენებინა ამ გამოკვლევის მხოლოდ პირველი ნაწილი, რომელიც ძალიან საყურადღებო ნაშრომს წარმოადგენს.

კარგად იცნობდა ძველ სომხურ წყაროებს აკად. ს. ჯანაშიაც. ფართოდ იყენებდნენ მათ სხვა ქართველი საბჭოთა ისტორიკოსებიც. სომხური წყაროებით ხშირად სარგებლობენ სხვა მომიჯნავე დარგების სპეციალისტებიც. ჩვენში ძველი სომხური მწერლობის პოპულარიზაციის საქმეში თვალსაჩინო წვლილი აქვს შეტანილი პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს. მას აქვს მრავალრიცხოვანი გამოკვლევები ძველი სომხური მწერლობის სხვადასხვა საკითხებზე (სხვათა შორის, ო საუკუნის ისტორიკოსებზე—აგათანგელოსზე, ფავსტოს ბუზანდზე, ლაზარ ფარპეციზე, მოვსეს ხორენაციზე და სხვ.), წყაროთა პუბლიკაციები და მათი თარგმანი ქართულად. განსაკუთრებით საყურადღებოა მისი მრავალრიცხოვანი ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები და მის მიერ შედგენილი კატალოგი „საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები“, რომლის ერთ ნაწილს შეადგენს საქართველოს შესახებ არსებული სომხური წყაროების ანოტირებული ბიბლიოგრაფია, გამოცემებისა და ლიტერატურის მითითებით.

ძველი სომხური მწერლობის შესწავლაში მნიშვნელოვანი წვლილი უდევს ძველი ქართული და სომხური ფილოლოგიის მკვლევარს პროფ. ილ. აბულაძეს. გარდა რიგი გამოკვლევებისა ძველ სომხურ ფილოლოგიაში, მას აქვს ძველი სომხურა მწერლობის ორიგინალური ძეგლების პუბლიკაციები და მათი თარგმანი ქართულად. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მის მიერ ქართული ლიტერატურის ძეგლების ძველი სომხური თარგმანების გამოცემები (მათ შორის ისეთებისა, როგორიც არის „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მარტვლობაჲ შუშანიკისი“-ს თარგმანები).

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია მკითხველს წარმოუდგინოს V საუკუნის სომეხ ისტორიკოსთა პლეადის ერთ-ერთი გამოჩენილი წარმომადგენელი—ლაზარ ფარპეცი, რომელსაც საკმაოდ საინტერესო ცნობები შემოუნახავს საქართველოს შესახებ. საქართველოს ის-

ტორიის არა ერთი მკვლევარი შეხებია ამ ცნობებს სხვადასხვა თვალსაზრისით. ჩვენი მიზანია თავი მოვუყაროთ მათ და წარმოუდგინოთ ისინი მკითხველს, რომელსაც ხელი არ მიუწვდება სომხურ დედანზე. შეძლებისდაგვარად ვიძლევი ამ ცნობების ანალიზსაც.

ლაზარ ფარპეცის შესახებ ცოტა რამ არის დაბეჭდილი რუსულად და თითქმის არაფერია ქართულად. ამიტომ ჩვენ შედარებით ვრცლად ვჩერდებით მისი ბიოგრაფიისა და შემოქმედების ზოგიერთ საკითხზეც.

საქართველოს შესახებ ლაზარ ფარპეცის ცნობების მნიშვნელობა იზრდება იმის გამო, რომ იგი თანამედროვე იყო მის მიერ აღწერილი ამბებისა. აღსანიშნავია, რომ ლაზარ ფარპეცი აღიზარდა ქვემო ქართლში; არშუშა პიტიახშის კარზე. ამიტომ იგი, უთუოდ, კარგად იცნობდა ქართლსა და, საერთოდ, ქართულ გარემოს. ყველაფერმა ამან განაპირობა ამ ისტორიკოსისადმი ჩვენი ინტერესი, რომელსაც აცხოველებდა ისიც, რომ მისი თხზულებები არ არის თარგმნილი რუსულ ენაზე, რაც სომხური ენის უცოდინარ მკვლევარს უძნელებს სარგებლობას ამ წყაროთი (მით უმეტეს, რომ არსებული ფრანგული თარგმანი მთლად ზუსტი არ არის). ჩვენ განზრახული გვაქვს შემდგომში ეს ძეგლი ქართულად სრულად ვთარგმნოთ. ამიტომ ყოველგვარი შენიშვნა ამ წიგნის ირგვლივ ჩვენთვის განსაკუთრებით ძვირფასი იქნება.

ეს შრომა შესრულებულია აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის 1957—1958 წლების სამეცნიერო-საკვლევო გეგმების შესაბამისად. წინამდებარე გამოცემისათვის კვლევითი ნაწილი ჩვენ მიერ მნიშვნელოვნად იქნა გადამუშავებული და გავრცელებული.

ნაწილი პირველი

ლაზარ ფარპეცი და მისი თხზულებანი

§ 1. ლიტერატურის მიმოხილვა

ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის შესწავლის საკითხს თავისი, საკმაოდ ხანგრძლივი, ისტორია აქვს. მრავალრიცხოვანი გამოკვლევა არსებობს სომხური ისტორიოგრაფიის ცალკეულ წარმომადგენლებზე. გამონაკლისს ამ მხრივ არც ლაზარ ფარპეცი წარმოადგენს. ამ მეტად საინტერესო ისტორიკოსის ირგვლივაც არსებობს საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურა. აქ ჩვენ შევეცდებით მოკლედ მიმოვიხილოთ იგი.

უპირველეს ყოვლისა მივმართავთ მიქაელ ჩამჩიანს. თავისთავად უაღრესად საინტერესო ისტორიკოსს, დიდად ერუდიტივულ პიროვნებას. ავტორს უზარმაზარი შრომისას — „სომხეთის ისტორია“, თავის შრომაში იგი მოკლედ შეეხო ლაზარ ფარპეცისაც. აღნიშნა მისი „ისტორიის“ შედგენილობა და ორიოდ სიტყვით შეეხო ლაზარ ფარპეცის ცხოვრების პერიოდსა და მის წყაროებს. მან სწორად განსაზღვრა, რომ ლაზარ ფარპეცი ცხოვრობდა V ს. მეორე ნახევარში. მ. ჩამჩიანი კათალიკოს საპაქისა და მესროპის მოწაფეებს ჰყოფდა ოთხ ჯგუფად. მეოთხე ჯგუფში, რომელიც დაემოწაფა მათ მათი სიკვდილის, ე. ი. 440 წ. შემდეგ. მათ შეჰყავდა ლაზარ ფარპეციც, რომელიც მას მიაჩნდა კორიუნისა და მოესეს ხორენაცის უმცროს თანამედროვედ¹. რაც შეეხება ლაზარ ფარპეცის წყაროებს, გარდა იმათი, რომელთაც ასახელებს თავის ლაზარი. ე. ი. გარდა ავათანგელოსის, თავსტოსისა და კორიუნისა, ჩამჩიანის აზრით, ლაზარ ფარპეცის უსარგებელია სომხეთის სამეფო სამდივნოს დოკუმენტებით, მაგ., მეფე ვრამშაპუჰისა. ამავე დროს მას მიაჩნდა, რომ ლაზარ ფარპეცი სრულიად არ იცნობდა მოესეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიას“.

¹ შ. შამქელაძის, „ჟიორნიკის ჰაიცი, ნათ. ს., ქ. ქსნისიქი, 1784.

² იქვე, გვ. 777.

³ იქვე, გვ. 758

1829 წ. ეკმიაწინის წიგნთსაცავში აღმოჩნდა ლაზარ ფარპეცას „წერილი ვაჰან მამიკონიანს“. 1853 წ. ეს წერილი გამოაქვეყნა მ. ემინმა¹. პუბლიკაციას მან წარუძღვარა წინასიტყვაობა, რომელშიც დაწვრილებით არის განხილული წერილში არსებული ავტობიოგრაფიული ცნობები.

1861 წ. მ. ემინმა გამოსცა XIII ს. სომეხი ისტორიკოსის ვარდან დიდის „მსოფლიო ისტორიის“ რუსული თარგმანი², რომელსაც დაურთო ვრცელი შენიშვნები. ამ შენიშვნებში ემინი შეეხო ლაზარ ფარპეცისაც, იმდენად რამდენადაც ვარდანი თავის „ისტორიაში“ ახსენებს საპაკ კათალიკოსის „ხილვას“, რომელიც დაწვრილებით არის გადმოცემული ლაზარის წიგნის პირველ თავში. ემინის აზრით, „ხილვის“ ენა დიდად განსხვავდება ლაზარის ენისაგან. ემინმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებასაც, რომ XII ს. ცნობილმა სომეხმა მოღვაწემ ნერსეს ლამბრონელმა, რომელიც უარყოფდა „საპაკის ხილვის“ ნამდვილობას, არ იცოდა, რომ იგი შედიოდა ფარპეცის „სომხეთის ისტორიაში“. ამის საფუძველზე ემინმა დაასკვნა, რომ „ხილვა“ არ არის ლაზარ ფარპეცის ნაწარმოები, რომ იგი მერმანდელი ინტერპოლატორია და რომ XII ს-ში იგი ჯერ კიდევ შეტანილი არ იყო „სომხეთის ისტორიაში“³.

ლაზარ ფარპეცის „წერილი“ ახალ სომხურ ენაზე თარგმნა გამოჩენილმა სომეხმა მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ მიქაელ ნალბანდიანმა. მან ვერ მოასწრო ამ თარგმანის გამოქვეყნება. იგი დაბეჭდა 1868 წ. მ. ტერ-გრიგორიანცმა⁴. თარგმანს დართული აქვს მ. ნალბანდიანისავე მრავალრიცხოვანი შენიშვნები, რომლებიც უმთავრესად ემსახურებიან ტექსტის გაგებას. მ. ნალბანდიანი ძალიან ხშირად არ იზიარებს ემინისეულ გაგებას და, უმთავრესად, სავსებით სამართლიანადაც. მ. ნალბანდიანს განზრახული ჰქონდა ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიის“ სრული თარგმანის გამოქვეყნება⁵,

¹ Ղ ա գ ա Ր Վ ա Ր Վ Ե Ը Ո Յ Ք ի լ ար ա Վ ա հ ա ն Տ Է Ր ն Մ ա մ Ի կ ի ն Է յ, ՚ի լ յ ա ը ն մ ա յ հ ա յ Մ կ Ր ա ի չ Է մ Ի ն, Մ ո ս կ Վ ա, 1853.

² Всеобщая история Вардана Великого, перевел Н. Эмин, Москва, 1861.

³ ი ქ ე ე, Примечания, გვ. 82—84.

⁴ Ղ ա գ ա Ր Վ ա Ր Վ Ե Ը Ո Յ զ զ Ր ա թ Ր ի լ զ Ր ը մ Է ղ ա յ ի լ զ Ր ի ն Ս ո ա լ ի Ս ո ա ա Բ Է ն Է Ր ի ն, Ր ա Ր զ մ ա ն Ո Ր ի ն և Բ ա ղ ա յ Ո Ր զ Ր ի ն Ս. Ն ա Վ Ե ա ն Է Ն ա ն Ե, Ս. Պ Լ Ս ի Ր Ր ի Ր զ, 1868.

⁵ ი ქ ე ე, გვ. 24.

და ამიტომ ზოგიერთ საკითხზე უფრო დაწვრილებით შეჩერებას მაშინ აპირებდა. სამწუხაროდ, მან ეს ვერ მოასწრო. უნდა ითქვას, რომ „წერილის“ თარგმანზე დართულ შენიშვნებში მსჯელობის სიღრმე, გონებამახვილობა და ძველი სომხური ლიტერატურის ღრვა ცოდნა გვაფიქრებინებს, რომ ეს შრომა ძალიან საინტერესო იქნებოდა.

ზოგადი ხასიათის მოკლე წერილი დაწერა ლაზარ ფარპეცი-ს შესახებ ვიქტორ ლანგლუამ. ეს წერილი მან წარუძღვარა Samuel Ghésariou-ის მიერ ფრანგულად თარგმნილ ლაზარის „სომხეთის ისტორია“, რომელიც ლანგლუამ დაბეჭდა თავის „ძველი და ახალი სომეხი ისტორიკოსების კრებულის“ II ტომში⁹.

საფუძვლიანი გამოკვლევა უძღვნა ლაზარ ფარპეცის გრიგოლ ხალათიანცმა. 1883 წ. მოსკოვში დაბეჭდილ მის შრომას *«Հազար Գարպսեի և գիրք Նուրն»* („ლაზარ ფარპეცი-და მისი თხზულებანი“) დღესაც არ დაუქარგავს თავისი მნიშვნელობა. გ. ხალათიანცმა პირველმა დასვა ამ შრომაში ზოგიერთი არსებითი ხასიათის საკითხი ჯა მოგვცა მათი, ბევრ შემთხვევაში, სწორი გადაწყვეტა. ბევრი მისი შეხედულება გაზიარებულია თანამედროვე არმენოლოგების მიერ.

აქ მოვიტანთ მხოლოდ უმთავრეს დებულებებს ამ გამოკვლევისა.

დაწვრილებითი კვლევის შემდეგ გრ. ხალათიანცი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ლაზარ ფარპეცი დაიბადა 440—443 წწ. შორის¹⁰. მან აგრეთვე დაადგინა, რომ ლაზარმა თავისი ცნობილი „წერილი ვაჰან მამიკონიანს“ დაწერა 488—491 წწ. შორის¹¹. როგორც ცნობილია, ლაზარი თავის „ისტორიაში“ ახსენებს აგათანგელოსს, ფავსტოსსა და კორიუნს. ხალათიანცმა მიაკვლია, თუ სად და რით ისარგებლა ლაზარმა ამ ისტორიკოსებისაგან, ამას გარდა, მან გამოთქვა მოსაზრება, რომ ლაზარი იცნობდა აგრეთვე მოვსეს ხორენაცისა (და ელიშეს. ხორენაცი მისი წყაროა 378—440 წლების ისტორიისა, ხო-

⁹ V. Langlois, Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, t. II. Paris, 1869, გვ. 255—257.

¹⁰ Գ. Խ. ԽԱԼԱՏԻԱՆ, Հազար Գարպսեի և գիրք Նուրն, Ի Մոսկվա, 1883, გვ. 7 (შեდ. ხალათიანცი).

¹¹ ხალათიანცი, გვ. 49.

ლო ელიშე კი ვარდანელთა ომებისთვისო¹². საერთოდ, რაც შეეხება პერიოდს ვარდანელთა ომების დასასრულამდე, მისი აზრით, ლაზარ ფარპეცი აქ თავისას არაფერს ამბობს და გადმოგვცემს მხოლოდ იმას, რაც სხვებს უკვე ჰქონდათ¹³.

დიდ მნიშვნელობას აძლევდა ხალათიანცი შემდგომი პერიოდის შემსწავლ ტექსტს. აქ გადმოცემული ამბები ან თვით ლაზარის თვალთ არის ნანახი, ან მონაწილეების მიერაა მოთხრობილი ლაზარისთვისო.

მნიშვნელოვანი დაკვირვებები აქვს გაკეთებული ხალათიანცის ტექსტზეც. მაგალითად, იგი თვლის, რომ სომხური ანბანის გამოკონების შემსწავლი ადგილი ძალიან არის შერყენილი¹⁴ (ამ საკითხს ჩვენ ქვემოთ დავუბრუნდებით). გ. ხალათიანცმა გაიზიარა მ. ემანის აზრი, რომ „წმინდა საჰაკის ხილვა“ არ ეკუთვნის ლაზარ ფარპეცის¹⁵.

დაბოლოს, გრ. ხალათიანცმა დაათარიღა „სომხეთის ისტორიის“ დაწერაც. მისი აზრით ეს მოხდა V საუკუნის უკანასკნელ წლებში¹⁶.

1887 წ. ეურნალმა *«Հանդես Մատթեայ»*-მ გამოაქვეყნა იმეამად უკვე გარდაცვლილი ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი პ. გათრქიანის სამი პატარა წერილი. რომელიც ავტორს გამოუქვეყნებელს დარჩენოდა. ეს წერილები უმთავრესად მიზნად ისახავდა დაეთარღლებინა ოთხი სომეხი ისტორიკოსის — კორიუნის, ელიშეს, მოვსეს ხორენაცისა და ლაზარ ფარპეცის ცხოვრების ხანა (აღსანიშნავია, რომ, როგორც ჩანს, გათრქიანი და ხალათიანცი არ იცნობდნენ ერთ-მანეთის შრომებს). გათრქიანის აზრით, ლაზარ ფარპეციმ თავისი წიგნი დაწერა 488--490 წწ-ში. ხალათიანცისაგან დამოუკიდებლად გათრქიანიც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ლაზარ ფარპეცი გარდა აგათანგელოსის, კორიუნისა და ფავსტოსის წიგნებისა, იცნობდა მოვსეს ხორენაცის თხზულებასაც¹⁷.

¹² ხალათიანცი, გვ. 62 და სხვაგანაც.

¹³ იქვე, გვ. 91.

¹⁴ იქვე, გვ. 113.

¹⁵ იქვე, გვ. 120—127.

¹⁶ იქვე, 113.

¹⁷ ლ. ჟაკინსკის, ჰინდსირიყ იაროც ჯირო წაყ აყოთმადგოცოსანც კოინანსასქსნყ. «Հանդես Մատթեայ», 1889, № 1, გვ. 9—12.

ფილიყენენ. ლაზარს ისინი ებრძოდნენ, როგორც ბერძნული განათლებისა და, საერთოდ, ელინოფილური ორიენტაციის გამავრცელებელს²⁴.

ლაზარ ფარპეცის წყაროებში მ. აბელიანს მოვსეს ხორენაცი და ელიშე შექყავს²⁵. ამავე დროს იგი აღნიშნავს, რომ ლაზარმა „თავისი „ისტორიის“ უდიდესი ნაწილი, უეჭველია, ზეპირი გადმოცემების საფუძველზე დაწერა, თუმცა კი ამ წყაროს იგი მხოლოდ რამდენიმეჯერ თუ მიუთითებს“-ო²⁶.

მ. აბელიანმა შენიშნა, რომ ლაზარს დამატებითი ცნობები მოაქვს არა მარტო თავისი შრომის მესამე ნაწილში, როგორც ამას ფიქრობდა გრ. ხალათიანცი, არამედ მეორეშიც²⁷.

მკვლევარი რამდენჯერმე ხაზგასმით მიუთითებს იმაზე, რომ ლაზარის შრომა საერთოდ, განსაკუთრებით კი მისი მეორე და კიდევ უფრო მეტად, მესამე ნაწილი წარმოადგენს მამიკონიანთა გვარის პანეგირიკს. მიუხედავად იმისა, რომ ლაზარს გადაწყვეტილი ჰქონდა დაეწერა მხოლოდ სიმართლე, „არ განევრცო ტყუილებით უსარგებლო მრავალსიტყვაობისათვის“ — როგორც თითონ ამბობს — მან ეს ბოლომდე მაინც ვერ შეძლო. ეს გამოწვეული იყო, ერთი მხრით, შრომის დანიშნულებით (იგი უნდა ყოფილიყო მამიკონიანთა შექება), მეორე მხრით კი — მისი წყაროებით (ზეპირი გადმოცემებით). „მან დაწერა ისტორია, რომელიც, მართალია, ბუნანდის ეპიკურ სტილში არ არის დაწერილი, მაგრამ რაღაც თავისებურ ეპიკურ თხრობას წარმოადგენს. იგი მამიკონიანთა გვარის გმირული შექებაა და ეს განსაკუთრებით აშკარადაა გამოხატული მის მეორესა და მესამე ნაწილებში“-ო²⁸, აღნიშნავდა მ. აბელიანი.

რამდენიმე მნიშვნელოვანი შენიშვნა ლაზარ ფარპეცის შესახებ გააკეთა ივ. ჯავახიშვილმა თავის ცნობილ გამოკვლევაში „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა“. ეს შენიშვნები შეეხება უმთავრესად ლაზარ ფარპეცის მიერ კორიუნის წყაროდ გამოყენების საკითხს. ივ. ჯავახიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ლაზარს „წყა-

²⁴ ი ქ ვ ე. გვ. 318.

²⁵ ი ქ ვ ე. გვ. 321, 324.

²⁶ ი ქ ვ ე. გვ. 321.

²⁷ ი ქ ვ ე. გვ. 329.

²⁸ ი ქ ვ ე. გვ. 320.

როდ კორჯნის თხზულების ვრცელი, ან უკეთ რომ ვთქვათ, ვრცელის მსგავსი რედაქცია უნდა ჰქონოდა“²⁹-ო.

პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი თავის შრომაში „ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია“, შეეხო ლაზარ ფარპეცისა(ც; მანაც გააზიარა აზრი იმის შესახებ, რომ „წმ. საპაკის ხილვა“ მერმინდელი ინტერპოლაციაა³⁰. სხვათა შორის, მანვე გამოაქვეყნა, „საპაკის ხილვის“ ძველი ქართული თარგმანის ტექსტი³¹.

§ 2. ლაზარ ფარპეცის ბიოგრაფია

ლაზარ ფარპეცის ცხოვრება შედარებით კარგად არის ცნობილი. წყაროდ მისი ბიოგრაფიისათვის, უპირველეს ყოვლისა, არის მისივე ცნობილი „წერილი ვაჰან მამიკონიანს“. გარდა ამისა, დამატებითს, და როგორც ჩანს, სარწმუნო ცნობებს გვაწვდის წინასიტყვაობა, რომელიც წამძღვარებული აქვს ლაზარის „წერილს“. წინასიტყვაობას ეწოდება „წინასიტყვაობა ამ წერილისა, რომელიც გამოეზავნილი იყო ქალაქ ამიდიდან“. ვინ არის მისი ავტორი, არ ვიცით, მაგრამ, შეიძლება ითქვას, რომ იგი კარგად იცნობდა ლაზარის თხზულებებს, ბიოგრაფიას და, შესაძლებელია, პირადად ლაზარსაც. იგი „სომხეთის ისტორიისა“ და „წერილის“ ერთ-ერთი პირველ ვადამწერთაგანი და რამდენადმე რედაქტორიც უნდა ყოფილიყო. წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: „სომხეთის ეს მესამე ისტორია ნეტარმა ჩემმა ლაზარმა აღწერა. მასთანვე დავწერეთ ეს წერილიც, რათა კითხვის მოყვარულებმა ისტორიის წაკითხვის შემდეგ, მასთან ერთად ეს წერილიც წაიკითხონ და განიცადონ სიკეთე მისი სიტყვისა“³².

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1935, გვ. 158.

³⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1941, გვ. 78.

³¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ქართული ევრსია საპაკ პართელის წინასწარმეტყველების: ტფილისის უნივერსიტეტის ზოამბე, 11, 1922—1923, გვ. 200—221.

³² ი. ფ., გვ. 186.

მ. ნალბანდიანის ბეჭდისა არ იყოს, ეტყობა ამ უცნობ ავტორს უნდა ეუმაღლოდეთ იმას, რომ „წერილმა“ ჩვენამდე მოაღწია.

წინასიტყვაობის ავტორი, როგორც უკვე ვთქვით, კარგად იცნობდა ლაზარ ფარაბეცის ცხოვრებას, რაც ჩანს იქიდან, რომ იგი ახსენებს ზოგიერთ ისეთ დეტალს, რომელიც „წერილში“ არ მოიპოვება (მაგ. სომხეთიდან გაქვებულნი ლაზარის ქ. აშიდში გაჩერება; ის, რომ ლაზარმა თავისი „წერილი“ ვაჰან მამიკონიანს გაუგზავნა ჰანაზას მამიკონიანის ხელით; რომ ლაზარისთვის ჩაბარებული ზეს ეკლესია ხანძრისაგან დაზიანებულია და სხვ.). ძალიან საინტერესოა ისიც, რომ ლაზარს იგი უწოდებს „ნეტარი ჩემი ლაზარი“-ო.

ლაზარ ფარაბეცი უნდა დაბადებულიყო, როგორც უკვე გვაქვს ზემოთ აღნიშნული, 440-443 წლებს შორის სოფელ ფარაში, საიდანაც წარმომდგარა მისი ზედმეტი სახელი—ფარაბეცი (ფარაბელი). ლაზარის ბავშვობა დაემთხვა სომხეთში ირანელთა ბატონობის ყველაზე მძიმე წლებს. სომხეთის 450—451 წლების აჯანყების დროს ათიოდე წლის ლაზარი მოწმე იქნებოდა სისხლისმღვრელი ბრძოლებისა, ქვეყნის აოხრებისა და მშვიდობიანი მოსახლეობის რბევანაწიოებისა. სპარსელებმა მოახერხეს აჯანყების ჩახშობა. მათ გაეღიჯეს თავისუფლებისათვის მებრძოლთა რაზმები და ტყვედ წაასხნეს მათი ოჯახები. დატყვევებულთა შორის იყო აჯანყების მეთაურის ვარდან მამიკონიანის ძმის, აჯანყების ერთ-ერთი გამორჩენილი მოღვაწის, ჰმაიაკ მამიკონიანის ოჯახიც, მისი საძი ვაჟით — ვაჰანით, ვასაკითა და არტაშესით.

ჰმაიაკ მამიკონიანის ცოლისდა ანუშვრამ არწრუნი გათხოვილი იყო არშუშა ქართლის პიტიახზე. არშუშამ მზრუნველობა გამოაჩინა თავისი ქვისლის დაობლებული შვილების მიმართ (ჰმაიაკი დაიღუპა აჯანყების დროს) და სთხოვა ირანის შაჰს იეზდიგერდ II-ს ეჩუქებინა მისთვის მათი თავი. იეზდიგერდმა აასრულა მისი თხოვნა და 455 წ. არშუშამ თავისთან წაიყვანა ჰმაიაკის ცოლი ძედე მისი საჟი ვაჟით. მათ რამდენიმე წელს იცხოვრეს არშუშასთან. აქვე აღმოჩნდა ლაზარიც. იგი ცოტათი უფროსი იყო ახალგაზრდა მამიკონიანებზე, მაგრამ მონაწილეობდა მათს გართობებში და მათთან ერთად სწავლობდა მათს დედასა და დეიდასთან.

თავის „წერილში“ ლაზარი ასე იგონებს ამ დროს: „როდესაც ნეტარმა დედამენმა (ე. ი. ვაჰან მამიკონიანის დედამ, ლ. ჯ.) წაგიყვანათ თქვენ ბღეშხთან, მის კარზე ჩვენც გვასწავლიდნენ. და თუმცა

კი ჩვენ ხნით თქვენზე უფროსი ვიყავით, მაგრამ თქვენთან ერთად ვიზრდებოდით და ვთამაშობდით, ვატარებდით რა თამაშის დროს თქვენს მოსასხამებს თქვენს უკან. გვზრდიდნენ ჩვენ კურთხეულად დედათქვენი და ანუშერაში თავიანთი სათნოებით თქვენთან ერთად და თქვენს მსგავსად ჩვენცა“³³. ცხადია, ჰშიაიკ მამიკონიანის შვილები და მათთან ერთად ლაზარი თავისი დროისთვის საუკეთესო განათლებას მიიღებდნენ.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ლაზარ ფარაბეციმ ყრმობის რამდენიმე წელი გაატარა ქვემო ქართლში, არშუშა პიტიახშის კარზე. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ წლებს განმავლობაში იგი კარგად გაიცნობდა ქართლსა და ქართველებს.

შემდეგ ლაზარი მოხვედრილა ძვიკის ძმასთან, ცნობილ საეკლესიო მოღვაწესთან, აღან არწრუნისთან: „აღვიზარდე და სწავლა მივიღე კეთილმორწმუნე (*ათაქჩინასქინ*) ნეტარ ალანის ფეხებთან“³⁴ — წერს ლაზარი. იმავე ალანისგან მას მიუღია ბერობა და შემდგომ „ჩემი მასწავლებლების ბრძანებით წავედი საბერძნეთში, დავეყვი იქ წლები“—ო³⁵, გადმოგვცემს იგი. როგორც ჩანს, საბერძნეთში ლაზარი დიდი გულმოდგინებითა და მონდომებით სწავლობდა ბერძენ მეცნიერებსა და ღმრთისმეტყველებს. სამშობლოში ლაზარი 70-იანი წლების ბოლოს უნდა დაბრუნებულიყო, რადგან იგი წერს: „იქიდან დაბრუნებულმა კამსარაკანებთან ვიცხოვრე მთელი აჯანყების განმავლობაში თქვენი დამორჩილების წლამდე“—ო³⁶. ლაზარი აქ გულისხმობს ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის აჯანყებას სპარსელების წინააღმდეგ 482—484 წწ. და ვაჰანის დამორჩილებას 484 წელს. ეტყობა, ამ აჯანყებაში რაღაც მონაწილეობა თვით ლაზარ ფარაბეცისაც მიუღია. იგი ამბობს, რომ აჯანყების „შემდეგ, რადგანაც დაღლილი ვიყავ უროპით შტოთის დროს, მოვიხსილამე, თავი მიმეცა სიენიეთში ლოცვისთვის და დამესვენა“—ო³⁷. სიენიეთში მან დაყო ორი წელი, 484—486 წწ. ზამთარს იქ იგი ატარებდა გამოქვაბულში სახელგანთქმულ მეუღაბნოე ბერთან, მოვიგსთან ერთად, ზაფხულობით კი, საშინელი სიცხის გამო, რომელიც იმ ადგილებში

³³ ო. ბ., გვ. 188.

³⁴ იქვე, გვ. 5.

³⁵ იქვე, გვ. 187.

³⁶ იქვე, გვ. 187.

³⁷ იქვე, გვ. 188.

სკოდნია, იქაურ მღვდელმთავარს, ეპისკოპოს მუშეს მიჰყავდა იგი თავისთან საზაფხულო ადგილებში. მუშეს მზრუნველობა ლაზარის მიმართ გვიჩვენებს, რომ ამ უკანასკნელს მაშინ უკვე ჰქონდა საკმაო სახელი მოპოვებული. მის სახელს ეტყობა მოუღწევია ვაჰან მამიკონიანამდეც, რომელიც ამ დროს სომხეთის მარზპანი იყო. ვაჰანს მოუძებნია ლაზარი და თავის სახლში მიუყვანია³⁸. /

სხვა აღდგენითს სამუშაოებთან ერთად ვაჰანმა განაახლა ვალარ-შაპატის ეკლესია და დააწესა მასთან მონასტერი. ამ ეკლესიისა და მონასტრის ზედამხედველად და წინამძღვრად მან ლაზარ ფარპეცი დანიშნა. ეეს ამბავი ვნებათა ლელვის გარეშე არ მომხდარა. ამ ფრიად მნიშვნელოვანი პოსტის დაკავების პრეტენდენტები სხვებიც ყოფილან. მათ ვაჰანისთვის უთხოვნიათ, მათთვის მიეცა ეს ადგილი, საქაგიეროდ მას ქრთამს აღუთქვამდნენ. ვაჰანი აღშფოთებულა ამ წინადადების გამო და ლაზარის მოქიშპეები გაწბილებულები დაუტოვებია³⁹. მაგრამ ბრძოლა ამაზე არ დამთავრებულა.

თავისი მოვალეობის შესრულებას ლაზარი დიდი მონდომებით შესდგომია. ამ საქმეში მას ეხმარებოდნენ ვაჰან მამიკონიანის ძმები და ძმისშვილი ჰამაზასპი, რომლებზეც ლაზარს დიდი გავლენა მოუპოვებია: ისინი „ჩემს-სიტყვას დიდი სიამოვნებითა და პატივისცემით იღებდნენ, როგორც მართალი მასწავლებლისას, და პატივს მცემდნენ როგორც მამას, განსაკუთრებით კი უფალი ჰამაზასპი“-ო“, წერს ლაზარი. მათგან და სხვა წარჩინებულ ოჯახთაგან ლაზარი დიდ შესაწირავენს ღებულობდა მონასტრისთვის.

მონასტრის მოვლისა და მისი ქონების გამრავლების საქმეში ლაზარს დიდი წარმატებებისათვის მიუღწევია. (იგი ამბობს, რომ ჰაუხედავად იმისა, რომ შენობის უვარგისობის გამო მას ორჯერ დაედუჰა მთელი ავეჯი და ჯამ-ჭურჭელი, მისი მონასტერი არაფრით ჩამოუყვარდებოდა მათ, რომელნიც ორასი წლით უფრო ადრე იყვნენ აშენებულნი“).

ლაზარს თავისი საქმიანობით, როგორც ჩანს, დიდი ავტორიტეტი და პატივისცემა დაუმსახურებია. ერთგან იგი სიამაყით აღნიშ-

³⁸ ო. შ., გვ. 188.

³⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 197—198.

⁴⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 195.

⁴¹ ი ქ ვ ე, გვ. 196—197.

ნავს: „უფალო, მე ის ლაზარი ვარ, რომელსაც, შენი და სხვათა მრავალთა თქმით, არაეინ ჰყავს შემცვლელი“⁴².

მაგრამ არც ლაზარის მტრები, მისი ძველი მოქიშპეები ისხდნენ ამ დროს გულხელდაკრეფილნი. ისინი ყოველნაირად ხელს უშლიდნენ მას, ცდილობდნენ სახელი გაეტეხათ მისთვის ხალხისა და ვაჰან მამიკონიანის თვალში, რათა როგორმე თავიდან მოეშორებინათ იგი და ხელში ჩაეგდოთ სანუკვარი ადგილი.

ლაზარის მოწინააღმდეგეების მოქმედებას ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს იმ ბრძოლის ერთ-ერთ სახედ, რომელიც წარმოებდა ნაციონალურ-სომხურსა და მის მოწინააღმდეგე მიმდინარეობათა შორის.)

მ. აბელიანის სიტყვით, „ამ შემთხვევაშიც ისევე, როგორც წინათ, მოქმედებდა სპარსული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა ბერძნებისა და ელინოფილი სომხების წინააღმდეგ, მაგრამ არა ასურელების მეშვეობით, როგორც წინათ იყო. სომხეთში მათი როლი დამთავრდა, ისევე როგორც მათი ენის ხმარება სომხურ ეკლესიებში. ახლა სპარსელები ეყრდნობოდნენ ახალ მძლავრ მიმდინარეობას, რომელიც მათ თვითონ წარმოშვეს სომხებში. ეს იყვნენ სპარსოფილები, რომელთაგან ბევრი მოგვთა სარწმუნოებასაც კი იღებდა“⁴³.

რომ სომხეთში ამ დროს ბრძოლა წარმოებდა სპარსოფილურსა და სომხურს, ან ელინოფილურ, მიმდინარეობათა შორის, უეჭველია, მაგრამ საეჭვოა, რომ ლაზარ ფარბეცის მტრებიც ამ სპარსოფილებს კუთვნებოდნენ. საქმე ისაა, რომ სპარსეთის ძველი მტერი და მის წინააღმდეგ აჯანყების გმირი ვაჰან მამიკონიანი, ლაზარის ბავშვობის მეგობარი და მფარველი, ამ დროს სრულიად დამოუკიდებლად გრძნობდა თავს სომხეთში. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მას მხარი დაეჭირა სპარსოფილი ბერებისათვის სპარსეთის წინააღმდეგ თავისი იდეური (და შესაძლებელია საქმიანაც) თანამებრძოლის, ლაზარის წინააღმდეგ ყოველ შემთხვევაში, უნდა ვითქვითოთ, რომ ლაზარს მხედველობიდან არ გამოეპარებოდა ამ ბრძოლის მთავარი მიზეზი. ამ შემთხვევაში კი ეს, რა თქმა უნდა, მის უპლიერეს არგუმენტად იქცეოდა მისი მტრების წინააღმდეგ მიმართულ სიტყვაში: მას

⁴² ლ. ფ., გვ. 188.

⁴³ შ. ა. ხ. ი. ა. ნ, ლაივი ჩინ ვრისკანოქიან იყანაქიონ, I, გვ. 318.

ხომ ვაპანის გუშინდელი მტრები ებრძოდნენ! მაგრამ არსად მის „წერილში“ და არც „წერილის“ წინასიტყვაობაში არც ერთი სიტყვა არ არის ნათქვამი ამის შესახებ.

ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ ლაზარ ფარპეცის მტრები მას ბრალს სდებდნენ მწვალებლობაში და მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის დასაჯებით. რაც ნაკლებად მოსალოდნელია სპარსოფლებსაგან, „რომელთაგანაც ბევრი მოგვთა სარწმუნოებასაც ეიღებდა“.

უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ მათ, როგორც ჩანს, რამდენაღმე თანაუგრძობდა თვით კათალიკოსიც, რომელიც ლაზარას თხოვნისდა მიუხედავად, არაფრით არ დახმარებია მას მის ცილისმწამებელთა წინააღმდეგ.

ლაზარ ფარპეცის პიროვნებისა და საქმიანობის დასახასიათებლად საინტერესოა განვიხილოთ, თუ რაში სდებდნენ ბრალს მას მისი მოწინააღმდეგეები. მისი მტრების სიტყვით, „ლაზარი ამბობს, გარყვნილება ცოდვა არ არისო და ამასზევე აქეზებს მარხპანსაც“⁴⁴; „ლაზარი მწვალებელია“⁴⁵; „თუ ვინმე ბილწია და უწმინდური, ლაზარის მონასტერიც იქ არის და უყვარს ისინი“⁴⁶. იმასაც ამბობდნენ, რომ იგი მეტად ახალგაზრდა იყო ასეთი დიდი მონასტრის წინამძღვრობისათვის და სხვ.

თავის „წერილში“ ლაზარს მოჰყავს ყველა ეს ბრალდება და სათითაოდ უპასუხებს მათ. მისი პასუხები კარგად არის მოფიქრებული და ოსტატურადაა დაწერილი. საინტერესოა მისი პასუხი მეორე ბრალდებაზე, თითქოს იგი მწვალებელი ყოფილიყო. აქ ლაზარი აღნიშნავს, რომ მას შესწავლილი აქვს თხზულებანი და ქადაგებანი ღმრთისმეტყველების ისეთ გამოჩენილ მოღვაწეთა, როგორიც იყვნენ ათანასე ალექსანდრიელი, კირილე ალექსანდრიელი, კირილე იერუსალიმელი, ბასილ კესარიელი, გრიგოლ ნაზიანზელი, გრიგოლ განმანათლებელი.

ლაზარი ამბობს, ვინც გულისყურით გასცნობია მათს ნაღვაწს, იგი საიმედოდ არის შეიარაღებული ყოველგვარი მწვალებლობის წინააღმდეგო და იქვე უმატებს, რომ იგი თვით იმ მწვალებელთა ნაშრომებსაც იცნობს, რომელნიც დაწყვეტილი არიან წმინდა კა-

⁴⁴ ლ. ფ., გვ. 190.

⁴⁵ იქვე, გვ. 192.

⁴⁶ იქვე, გვ. 195.

თოლიკე ეკლესიის მიერო. ლაზარი ჩამოთვლის ამ „წყველებსაც“. ესენი არიან: არიოს ალექსანდრიელი, აპოლინარიოს ლაოდიკელი, ნესტორ ანტიოქიელი, ევტიხი კონსტანტინოპოლელი. მანი.

სომხურ მწვალებლობას კი, რომელშიც ბრალსა მდებენ, აზობს ლაზარი, არც მეთაური ჰყავს და არც წერილობითი რამ მოგპოვებაო. იგი ღირსია მათი უცოდინარობისაო. „ხოლო თუკი მე მათგან ვისმეს ვიცნობდი, არ მინდოდა მხოლოდ განაგონით მათი განქიქება და დაგმობა, რის გამოც ეს შხამით აღსავსე ხალხი ფიქრობდი, რომ მეც მათი მსგავსი ვიყავი“⁴⁷. მაინც, როგორც ჩანს, ამ ბრალდებაში სიმართლის რაღაც ნიშანი უნდა იყოს. ფრთხილი მართლმორწმუნე, ალბათ, იმათაც მოერიდებოდა, ვიზედაც მხოლოდ განაგონითაც შეეძლო დაექვებულიყო, მაგრამ ლაზარ ფარპეცი, ესოდენ განსწავლული პირი, როგორც კანონიკურ, ისე მწვალებლურ ლიტერატურაში, ეტყობა, რამდენადმე შემწყნარებლობას იჩენდა რელიგიურ საკითხებში, რაც არ გამოჰპარვია მის მტრებს.

როგორც ჩანს, იყო კიდევ ერთი განსაკუთრებით მძიმე ბრალდება. რომელზედაც ლაზარ ფარპეცი პირდაპირ არ ლაპარაკობს. ეტყობა, ლაზარს ცილს სწამებდნენ იმაში, თითქოს მას მიეთვისებინოს საეკლესიო ქონება. „ხოლო შენ, არც ის გაგიგია, ღირდა კი ცოცხად, რადგან მესმა, რომ ლაპარაკობდნენ, თითქოს ჩემს შემდეგ არაფერი იყო იმ ადგილას. თუ ყოველგვარი ავიჯითა და ჭურჭელით იგი მცირედაც დამცრობილი იყო იმ მონასტრებზე, რომელნიც ორასი წლით უადრეს იყვნენ აშენებული, თაჲს არ ჩავთვლიდი ღირსად [იმ ადგილის] პყრობისა, და თუმცა ერთხელაც და ორჯერაც დაიღუპა მთელი ჭურჭელი თვით შენობის უეარგისობის გამო, მაგრამ შენ, უფალო, რომ გაგევო, ანგარიში მოგეთხოვა ჩემთვის და თვით შენ რომ განგეხილა, მაშინ [გამოჩნდებოდა], ქებისა თუ გინების ღირსი ვიყავი“⁴⁸.

შემდეგ ლაზარი რამდენჯერმე ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ამა და ამ კაცის შეძოწირული იქ არის აღნუსხულიო. მაგალითად, რადესაც იგი ლაპარაკობს შესაწირავებზე, რომლებიც მიჰქონდათ მონასტერში ვაჰან მამიკონიანის ძმისშვილებს, უმატებს: „ყოველი მათგანის შესაწირავი ცნობილია და წიგნით აღნუსხულია იქვე“⁴⁹; „ვერ-

⁴⁷ ო. ფ. გვ., 193.

⁴⁸ იქვე, გვ. 196—197.

⁴⁹ იქვე, გვ. 195.

ცხლი და ოქრო, რომელიც მრავალთაგან მიმიღია, ან თუ ვინმეს სჭირვებია, იმ ადგილის საჭიროებისათვის დამიხარჯავს⁵⁰; „ხოლო მე სხვა ახალ ამბავსაც გეტყვი, უფალო, რაც, თუ მოინდომებს შენი ჰემმარტების მაძიებელი გონება, სხვაზე ყველაფერზე უფრო ადრე განიხილე: უფალო, გემუდარები, და როდესაც სწორად გაერკვევი; გაიკვირვე, ან უარყავი, როგორც არამართალი და დაგმე. რადგანაც იმ დღიდან, როდესაც, უფალო, შენ მიმიყვანე მაგ ადგილას, ვიდრე ჩემი განდევნის დღემდე, მაგ ადგილის შემოსაგლიდან ან შესაწირავებლდან ერთი დღამაც კი არ ამიღია და არც ჩემ საქმეთა საჭიროებისათვის მოუცია ვინმეს რაიმე. ეს იციან მათ, ვინც ჩემთან ცხოვრობდა, განსაკუთრებით კი ერთმა კაცმა, სახელად აკით... ხოლო უფალ ნერსევისაგან და ჰრაპატისაგან ჩემთვის განწესებული ყოველ წლიურად საზრდოდ, ტანსაცმლისა და ცხენის საჭიროებისათვის ცნობილია, ისევე როგორც შენი ძმისშვილებისაგან [განწესებული], უფალო. ესეც ბევრი იყო ჩემთვის და საკმარისი. ის კი არადა, ხანდახან, რაც ზედმეტი მქონდა. იქიდან მაგ ადგილის საჭიროებისთვის იხარჯებოდა“⁵¹.

თუ რამდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნდა ლაზარ ფარპეცის ეს საკითხი, იქიდან ჩანს, რომ იგი ვაჰან მამიკონიანს სთხოვდა, გემუდარები ყველა სხვა საქმეზე უფრო ადრე ეს განიხილო. უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ამ ბრალდების შედეგი უნდა იყოს ის, რომ განდევნისას ლაზარს თავისი პირადი ქონება ჩამოართვეს.

ლაზარის მტრების მოქმედებამ, ჩანს, საბოლოოდ მიაღწია თავის მიზანს. ვაჰანმა ზურგი შეაქცია თავის პროტექტეს, კათალიკოსმა დახმარება არ გაუწია მას, არც ნახა იგი და არც მოსმენა მოისურვა მისი. მარტოდ დარჩენილი ლაზარი, სასაცილოდ აგდებული და შეურაცხყოფილი, გადააყენეს და განდევნეს. ესეც არ აკმარეს, წაართვეს მთელი პირადი ქონება, წიგნებიც კი არ გაუტანებიათ მისთვის.

გაძევებულ ლაზარს, როგორც გადმოგვცემს „წინასიტყვაობის“ ავტორი, გადაუწყვეტია წასულიყო საბერძნეთში ჯზად გაჩერებულა ქალაქ ამიღში. მისი არყოფნით კიდევ უფრო გამხნეებული მტრები აგრძელებდნენ მის ძაგებას და „ცდილობდნენ შეებღალათ მალალი სახელი მისი“⁵².

⁵⁰ ო. ფ., გვ. 196.

⁵¹ ი ქ ვ ე, გვ. 196.

⁵² ი ქ ვ ე, გვ. 186.

„როდესაც ლაზარმა გაიგო ყველაფერი ეს, აღიჭურვა როგორც უშიშარი მებრძოლი, რომ ძლიერი სიტყვით ამ წერილით გაეცნო მათთვის თავისი სულის, სიმხნისა და სახის სურათი, ღვაწლი თავისი სიტყვისა, რომელიც წინათ მათთვის ბრწყინავდა, რათა ამ ბოროტ მზრახველთ დაემოკლებინათ თავისი ენები მის შესახებ, რადგანაც, როგორც თვითონ ამბობდა, უგუნურ და უხამს კაცთაგან მოაწია სომხეთის ქვეყანაში დევნულებამ კარგ და გამოსადეგ ადამიანებზე, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ დარწმუნებული იყო ყოვლისმცოდნე მარზპანში, მან იცის გამონაგონის არმოსმენა და სიმართლის ცნობაო. და იმიტომ რომ თავი გაემართლებინა ამ წერილით“⁵³.

ლაზარს გადაუწყვეტია წერილი მიეწერა ვაჰან მამიკონიანისთვის, რათა თავი დაეცვა მტრების თავდასხმებისაგან. ეს წერილი მას დაუწერია დაასლოებით 490 წ. და გაუგზავნია ვაჰანისთვის ჰამაზასპ მამიკონიანის ხელით (ჰამაზასპი მას წინათაც არა ერთხელ დახმარებია გაპირვების დროს).

წერილმა და ჰამაზასპ მამიკონიანის შუამდგომლობამ ვაჰრაჩანს, ვაჰანმა ისევ მოიბრუნა გული ლაზარზე, რადგან უკან დაუბრუნებია იგი და საპატიო საქმეც დაუვალებია,—დაეწერა სომხეთის ისტორია. ლაზარმა ეს დავალება ბრწყინვალედ შეასრულა („ისტორია“ მან დაწერა V ს. 90-იან წლებში, ან VI ს. დასაწყისში, ყოველ შემთხვევაში 509 წლამდე, როდესაც გარდაიცვალა ვაჰან მამიკონიანი⁵⁴). მისი ცხოვრების დანარჩენი პერიოდი ჩვენთვის ცნობილი არ არის.

(ლაზარ ფარპეტის ბიოგრაფიიდან ყურადღებას იქცევს კიდევ ერთი საკითხი. არსებობს აზრი, რომ იგი წარმოშობით იყო არაუბრალო ოჯახიდან და ენათესავებოდა იმდროინდელ სომხეთის უძლიერეს გვარებს მამიკონიანებისა თუ არწრუნებისას⁵⁵. ეს აზრი ემყარება იმ გარემოებას, რომ ლაზარმა, როგორც ვნახეთ, ბავშვობა გაატარა მამიკონიანების ოჯახში, იქვე მიიღო პირველდაწყებითი

⁵³ ლ. ფ., გვ. 186.

⁵⁴ ხალათიანცი, გვ. 113.

⁵⁵ პირველად ეს აზრი გამოთქვა ზ. ემინმა ლაზარის „წერილის“ 1853 წ. გამოცემაში, გვ. 18. შეჰდგე იგი გაიზიარა გრ. ხალათიანციმაც თავის შრომაში „Էսպար փարպեյի և Գործք նորին“, გვ. 3—4. ეს აზრი გაზიარებულია მ. აბელიანის მიერაც, იხ. მისი „Հայոց ին զբնակարանսն պատմություն“, I, გვ. 311.

სწავლა, უშუალოდ ჰმიაიკ მამიკონიანის ცოლისა და ცოლისდის ხელმძღვანელობით. შემდეგ მან სწავლა გააგრძელა მათ ძმასთან, ალან არწრუნისთან. სამოცდაათიან წლებში ლაზარი კარგა ხანს ცხოვრობდა მამიკონიანების ნათესავ კამსარაკანებთან. დაბოლოს, ლაზარი მთელი სიცოცხლის განმავლობაში დაახლოვებული იყო მამიკონიანების ოჯახთან და მათი განსაკუთრებული მფარველობით სარგებლობდა.

ჯერ კიდევ მ. ნალბანდიანმა გამოთქვა ეჭვი ლაზარ ფარპეცის პალატი წარმოშობისა და მამიკონიან-არწრუნებთან ნათესაობის მიმართ⁶⁶. მართლაც, ის რომ ლაზარი ჰმიაიკ მამიკონიანის შვილებთან ერთად იზრდებოდა, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს მათს ნათესაობას. არ-შუშას კარზე მცხოვრებ ჰმიაიკის ოჯახს უთუოდ ჩამოჰყვებოდნენ სომხეთიდან თავისი მსახურები. ადვილი შესაძლებელია, რომ ლაზარა ერთ-ერთი მათგანის შვილი ყოფილიყო. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ იგი სპეციალურადაც ყოფილიყო ჩამოყვანილი ახალგაზრდა მამიკონიანების გამართობად. ყრმა ლაზარმა ალბათ ყურადღება მიიქცია თავისი ნიჭითა და გონების სიმკვირცხლით, რის გამოც მისთვის ნება დაურთავთ ემეცადინა მათთან, ვისაც იგი ართობდა და ემსახურებოდა. ამავე მიზეზით მას გააგზავნიდნენ ალან არწრუნისთან. ამის შემდეგ კი სავსებით ბუნებრივია, რომ ლაზარი სამუდამოდ დაკავშირებოდა იმ ოჯახს, რომელმაც ასეთი მონაწილეობა მიიღო მის აღზრდაში. ასევე ბუნებრივია, რომ ვაჰან მამიკონიანი მფარველობდა თავის სიყრმის მეგობარს, რომელიც ამავე დროს უზვად იყო დაჯილდოებული თავისი მაღალი პირადი თვისებებითაც.

ლაზარი შემდეგნაირად იგონებს იმ დროის შესახებ. როდესაც ვაჰან მამიკონიანმა გამოიწვია იგი სივნიეთიდან და თავისთან წაიქვანა: „ხოლო შენ დამიწყე ძებნა და მიპოვნე იმ ქვეყანაში. მიძიყვანე სახლში არა როგორც ვილაც ქონებასა და მსახურთ მოკლებული და ან როგორც უცხო ვინმე შენთვის ან მსახური ვისიმე“⁶⁷. ამ სიტყვების საფუძველზე ფიქრობენ, თითქოს ლაზარი არ იყო ქონებასა და მსახურთ მოკლებული და არ იყო უცხო, ე. ი. ნათესავი იყო მამიკონიანებისაო.

⁶⁶ ღაყარ ჭარყხვილი ვრახ რილეი ..., 1868, მ. ნალბანდიანის მიერ ლაზარის „წერილის“ აშხარაპბარზე (ახალ სომხურზე) თარგმანისათვის დართული შენიშვნები, გვ. 52—53.

⁶⁷ ღ. შ., გვ. 188.

ჩვენი აზრით, აქედან ასეთი დასკვნის გამოტანა არ შეიძლება. ლაზარს აქ იმის თქმა კი არა სურს, რომ იგი ქონებისა და მსახურთა პატრონი იყო, არამედ მას უნდა ხაზი გაუსვას ვაჰან მამიკონიანის კეთილშობილებას, რომელიც მიუხედავად იმისა, რომ ლაზარს არა ვააზნდა რა, არ მოქცევია მას როგორც საწყალსა და უქონელს. მართლაც, რა ქონებისა და მსახურთა პატრონი უნდა ყოფილიყო ლაზარი, რომელიც ზამთრობით გამოქცებულში ცხოვრობდა, ზაფხულობით კი სხვას დაჰყავდა სააგარაკოდ!

საყურადღებოა ისიც, რომ ლაზარს, როგორც ჩანს, მშობლები-საგან არაფერი დარჩენია მემკვიდრეობით. რაც კი რამ ეზადა, ყველაფერი მისივე შრომით ჰქონდა შეძენილი ბავშვობიდან, ან სხვისგან ჰქონდა ნაჩუქარი. ლაზარი წერს, როდესაც ვალარშაპატიდან გამაძევეს, „რაც კი მომიტანია ალვანეთიდან, ქართლიდან, სივნიეთიდან და არშარუნიქიდან და რაც, უფალო, შენი ძმისშვილებისგან [მიმიღია], ყველაფერი, ყოველი მათგანის წყალობა, დარჩა იმ ადგილას გამოჩვევით აღწერილი, ხოლო მე გამაგდეს შიშველი და შეგინებული მთელი ჩემი შენაძენისაგან, რაც კი ბავშვობიდან მომიგია. თვით ბერძნული წიგნებიც კი არ გამოუტანებიათ ჩემთვის“⁵⁸. მართალია, ლაზარს რაიმე მნიშვნელოვანი ქონება რომც ჰქონოდა მემკვიდრეობით მიღებული, იგი ალბათ უარს იტყოდა მასზე ბერად შედგომის დროს, მაგრამ ამას იგი აუცილებლად მოიხსენიებდა თავის წერილში. ის კი არაფერს ამბობს ამის შესახებ.

ერთგან ლაზარი წერს: „ის, რომელმაც მომაშორა მე სქიმით ამა ქვეყნის მსახურებას და ჩემი თავისუფლების მიზეზი შეიქნა, უფალი ალანი იყო, შენი, უფალო, ბიძა. ამის გამო სომეხთა შორის, უფალო, შენი ღირსი ვიყავ“⁵⁹. ამრიგად, სქიმის მიღებით ლაზარს თავისუფალი და ვაჰანის ღირსი გამხდარა. „თავისუფლებაში“ აქ უეჭველია, პირველ რიგში იგულისხმება თავისუფლება სასულიერო პირისა საერო კაცის ამქვეყნიურ მსახურებასთან შედარებით. მაგრამ, უთუოდ, ლაზარის სიტყვები ისეც უნდა გაეიგოთ, რომ სასულიერო წოდების მიღებით მას სხვაგვარი თავისუფლებაც მიუღია, ე. ი. განთავისუფლებულა რომელიღაცა სახის დამოკიდებულებებისაგან, საზოგადოების დაბალი საფეხურიდან ასულა უფრო მაღალზე, გადა-

⁵⁸ ო. ფ., გვ. 196.

⁵⁹ იქვე, გვ. 188.

სულა თავისუფალთა წრეში. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ე. ი. თუ ლაზარი იმთავითვე თავისუფალი იყო წარჩინებულთა წრიდან, ვაჰანის ღირსი, ე. ი. თანასწორი, იგი სქიმის მიღების გარეშეც იქნებოდა.

ახლა ლაზარ ფარპეტის მამიკონიანებთან ნათესაობის შესახებ. თავისი „წერილის“ დასაწყისში ლაზარი აგონებს ვაჰანს, თუ ვინ იყო იგი და რა დამსახურება მიუძღოდა მას. შემდეგ იგი აცხადებს, რომ იგი ვაჰანის „ღირსია“, ე. ი. თანასწორია. ამას იგი ამტკიცებს იმით, რომ იგი როგორც სქიმოსანი თავისუფალია ამქვეყნიური მსახურებისაგან, რომ იგი ვაჰანთან ერთად და მის მსგავსად იზრდებოდა და სწავლობდა. განსაკუთრებით ძლიერია, მისი აზრით, შეზღუდვი არგუმენტი: „რადგანაც ამ საუკუნეში ზეციერმა მფარველობამ შენი გპირობა განაძლიერა და განაბრწყინვა, უფრო ვიდრე ყველასი, ვინც კი ყოფილა, ან ახლა არის სომხეთში, ხოლო ჩემი ნიჭი კი უფრო ვიდრე მრავალთა სქიმოსანთა, აჰა გავკადნიერდი და ვაიბობ, — მიუტევე, გევედრები, მცირედსა კადნიერებასა ჩემსას, — მართლაც კიდევ უფრო მეტად სწორედ შენი ღირსი ვიყავ“⁶⁰.

დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, ლაზარს რაიმე ნათესაობა რომ ჰქონოდა მამიკონიანებთან, იგი აუცილებლად აღნიშნავდა ამასაც. სისხლით ნათესაობა მართლაც რომ მნიშვნელოვანი საბუთი იქნებოდა იმისა, რომ ლაზარი ვაჰანის „ღირსი იყო“.

კიდევ უფრო ნაკლები საბუთი გვაქვს ვილაპარაკოთ ლაზარის ნათესაობაზე არწიურებთან.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ლაზარი უბრალო წარმოშობისა ყოფილა, შესაძლებელია, შვილი მამიკონიანთა რომელიმე მსახურისა, რომელიც სხვებისაგან არაფრით გამოირჩეოდა, თორემ ლაზარი ამასაც აღნიშნავდა.

§ 3. ლაზარ ფარპეტის თხზულებები

ლაზარ ფარპეტისაგან ჩვენამდე ორმა თხზულებამ მოადწია. ესენია: „წერილი ვაჰან მამიკონიანს“ და „სომხეთის ისტორია“. ჰქონდა თუ არა მას სხვა თხზულებები, არ ვიცით. ერთი კი არის, „წერილის“ წინასიტყვაობის ავტორი, რომელიც, როგორც უკვე ითქვა, ლაზართან დაახლოებული პირი და მისი მოღვაწეობის კარგი მცოდ-

⁶⁰ ო. ფ., გვ. 188.

ნე იყო, არ ახსენებს მის სხვა ნაწარმოებებს. ამასთანავე გასათვალისწინებელია ისიც, რომ „წინასიტყვაობა“ მას დაწერილი აქვს ლაზარის სიკვდილის შემდეგ („ნეტარი ჩემი ლაზარი“-ო, ასე ახსენებს იგი ლაზარს). გავიხსენოთ მისი ერთხელ უკვე ციტირებული სიტყვები: „სომხეთის ეს მესამე ისტორია ნეტარმა ჩემმა ლაზარმა აღწერა, მასთანვე დავწერეთ ეს წერილიც, რათა კიოხვის მოყვარულებმა ისტორიის წაქითხვის შემდეგ მასთან ერთად ეს წერილიც წაიკითხონ და განიცადონ სიკეთე მისი სიტყვისა“⁶¹. როგორც ვხედავთ, წინასიტყვაობის ავტორის მიზანი ყოფილა სრულად წარმოედგინა მკითხველისათვის ლაზარის შემოქმედება. მას რომ სცოდნოდა ლაზარის სხვა თხზულებათა არსებობა, საფიქრებელია, იგი მათაც მოიხსენიებდა.

„წერილი“ ლაზარ ფარპეცის დაუწერია 490 წლის მახლობლად. მისი მოცულობა საკმაოდ დიდია, ჩვენი დროის საზომებზე გადაყვანით დაახლოებით თაბახნახევარი იქნება. სამწუხაროდ, იგი ცუდად არის შენახული. გვერდები არეულია, არის რამდენიმე ლაქუნა, აღაგ-აღაგ აზრი ბუნდოვანია. მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტი საკმაოდ კარგად არის აღდგენილი გ. ტერ-მკრტიჩიანის და სტ. მალხასიანის გამოცემაში, „წერილი“ უთუოდ საპირობებს შემდგომ დამუშავებას.

„წერილის“ მიზანია, დაარწმუნოს სომხეთის მარზბანი ვაჰან მამიკონიანი ვალარშაპატიდან განდევნილი ლაზარის უდანაშაულობაში, უარყოს ყველაფერი ის, რასაც ლაზარს ბრალად სდებდნენ მისა მტრები. ამან შეაპირობა „წერილის“ სტილი. იგი დაწერილია მწვავე პოლემიკური ტონით და მჭერმეტყველების წესების სრული დაცვით. ლაზარი ხან პირმოთნეობით მიმართავს თავის ყოფილ მფარველს ვაჰან მამიკონიანს და აქებს მას, მის ოჯახსა და ნათესავებს, ხან ლაპარაკობს თავის საკუთარ დამსახურებაზე, ან უსამართლობაზე, რომლის მსხვერპლიც იგი შეიქმნა, ხანაც იგი ამხილებს თავის მტრებს და უარყოფს მათს ბრალდებებს. შესაბამისად ამისა ტონი ხან პათეტურია და ამალღებული, ხანაც — გესლიანი და დამცინავე. მას ხშირად მოჰყავს ციტატები „სახარებიდან“ და ხშირად აღარებს თავის თავს ცნობილ ისტორიულ პირებს, რომელნიც ავრეთვე განიცდიდ-

⁶¹ ო. ფ. გვ. 186.

ნენ დევნას; თავისი სიტყვების დასამტკიცებლად იგი ხშირად იმოწმებს ამა თუ იმ მოწმეს.

| უნდა ითქვას, რომ „წერილი“ არის შესანიშნავი ლიტერატურული ნაწარმოები, დაწერილი საინტერესოდ. ცოცხალი და ხატოვანი ენით. ერთი სიტყვით, ლაზარ ფარპეცის „წერილი ვაჰან მაშეკონიანს“ არის ძველი სომხური ლიტერატურის ერთ-ერთი საყურადღებო ძეგლი. დიდია „წერილის“ ღირებულება, აგრეთვე, როგორც ისტორიული წყაროსი. მასში ჩვენ ვპოულობთ ბევრ ძალიან საინტერესო და, რაც მთავარია, სარწმუნო ცნობას სომხეთის სოციალური ისტორიისათვის. განსაკუთრებით ბევრია მასში ცნობები სომხური ეკლესიის ისტორიისათვის, მონასტერთა ორგანიზაციისა და, საერთოდ, სასულიერო პირთა ყოფა-ცხოვრებისა და ჩვეულებათა შესახებ. |

ლაზარ ფარპეცის ჩვენამდე მოღწეული მეორე თხზულება არის მისი მთავარი შრომა, „სომხეთის ისტორია“. ეს უკვე საკმაოდ მოზრდილი წიგნია—დაახლოებით თვრამეტ თაზანამდე. ლაზარმა იგი დაწერა ამიდიდან სომხეთში დაბრუნების შემდეგ, ე. ი. V ს. 90-იანი წლების მეორე ნახევარში, ან VI საუკუნის დასაწყისში. წიგნს წამძღვარებული აქვს მცირე შესავალი. მასში ლაზარი ლაპარაკობს თავის წინამორბედებზე, ავთანგელოსსა და ფავსტოსზე, იძლევა მათი შრომების შეფასებას და აღნიშნავს, რომ მისი ისტორია წარმოადგენს ამ ავტორების თხზულებათა გაგრძელებას. ამით იგი განსაზღვრავს თავისი წიგნის ადგილს მის თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში. შემდეგ იგი გადმოგვცემს თავისი წიგნის მიზანს და დაწერის პირობებს, თუ ვისი დაკვეთითა და რატომ დაიწერა იგი.

„სომხეთის ისტორია“ იყოფა სამ ნაწილად. პირველი ნაწილი, რომელიც შეიცავს მთელი წიგნის დაახლოებით ერთ მეხუთედს, მოგვითხრობს სომხეთის თავგადასავალს, დაწყებულს 327 წლიდან, ე. ი. სომხეთის დაყოფიდან. აქვე კორიუნზე დაყრდნობით, მოთხრობილია მამტოციის მიერ სომხური ანბანის შექმნა. გადმოცემულია სომხეთში მეფობის გაუქმების ისტორია. თხრობა მოყვანილია 440 წლამდე და მთავრდება კათალიკოს ს. აპაკისა და მამტოციის გარდაცვალების ამბით. სხვათა შორის, ამ ნაწილშია შესული ე. წ. „საპაკის ხილვა“, რომელიც, როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, კვიანდელ ინტერპოლაციად ითვლება.

მეორე ნაწილი თითქმის ორჯერ უფრო დიდია პირველზე. იგი გადმოგვცემს უმთავრესად სპარსელების წინააღმდეგ ვარდანელთა აჯანყების ისტორიას 450—451 წლებში. მასში დაწვრილებით არის აღწერილი სპარსეთის პოლიტიკა სომხეთის მიმართ, სომხთა აჯანყების დასაწყისი და მსვლელობა, დანარჩენებზე სომხთა დასჯა. დიდი ადგილი უჭირავს რამდენიმე საეკლესიო პირის, ეგრეთწოდებულ ლევონდიანთა ირანში მოწამეობრივი სიკვდილის აღწერას. თხრობა მოყვანილია V ს. ორმოცდაათიან წლებამდის. სხვათა შორის, ამავე აჯანყების ამბავს გადმოგვცემს აგრეთვე ელიშეს წიგნი „ვარდანისა და სომხთა ომის შესახებ“. ამ ორი ისტორიკოსის ცნობები ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს.

„სომხეთის ისტორიის“ მესამე ნაწილი, რომელიც მოცულობით ისეთივეა, როგორც მეორე, მოგვითხრობს სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის აჯანყებას ირანის წინააღმდეგ 482—484 წწ. აქ დაწვრილებითაა გადმოცემული აჯანყების მსვლელობა სომხეთში და ბევრი რამ არის მოცემული ამ აჯანყების მსვლელობაზე ქართლში; დახასიათებულია ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი და გადმოცემულია სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა აჯანყების მსვლელობაში. ჩვენთვის ყველაზე მეტად სწორედ ეს უკანასკნელი ნაწილია საინტერესო. საქმე ისაა, რომ ლაზარ ფარაბეის „სომხეთის ისტორია“ ერთად-ერთი წყაროა, სადაც მოთხრობილია ვახტანგ გორგასალის აჯანყების შესახებ. ამასთანავე, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ლაზარი აქ გადმოგვცემს თავის თანამედროვე ამბებს. ის თვითონ იყო ამ ამბების მონაწილე და ახლოს იცნობდა სომხეთის აჯანყების მეთაურებს.

„სომხეთის ისტორია“ დაიწერა ვაჰან მამიკონიანის ბრძანებითა და დაკვეთით, როგორც თვით ლაზარი ამბობს თავისი წიგნის შესავალში, არსებობდა სომხეთის ისტორიის ორი წიგნი. პირველი ეკუთვნოდა ავათანგელოსს და შეიცავდა სომხეთის თავგადასავალს მესამე საუკუნის ოციანი წლებიდან დაახლოებით ერთი საუკუნის სიგრძეზე. მეორე წიგნი, რომლის ავტორი იყო ფავსტოს ბუზანდი, წარმოადგენდა პირველის გაგრძელებას და მოდიოდა სომხეთის ვაყოფამდე რომსა და ირანს შორის 387 წელს.

ვაჰან მამიკონიანს მოუსურვებია დაწერალიყო მეორე წიგნის გაგრძელება და ეს საქმე დაუვალებია ლაზარ ფარაბეისთვის. „მან (ვაჰანმა; ლ. ქ.), როგორც სომხეთის ქვეყნის ყველა სხვა კეთილ სა-

ქმეებზე მეურვემ, ესეც უფრო ღირსეულად და შესაფერისად ჩათვალა: გაგრძელებულიყო ისტორიის მეორე წიგნი იმ ადგილიდან, სადაც იგი წყდება, და აღწერილიყო სომხეთის ქვეყანაში მას შემდეგ მომხდარი ამბები... ამგვარადვე გვაფრთხილებს და გვაიძულებს მამიკონიანთა უფალი ვაჰანი, სომეხთა ზორავარი და მარზბანი. მისი ბრძანება მომივიდა მე, ლაზარ ფარპეცის...“⁶².

„სომხეთის ისტორიის“ დაწერას ლაზარი სრული პასუხისმგებლობით მოჰკიდებია. მან იცის, რომ ეს მეტად ძნელი საქმეა და არაერთხელ აცხადებს, არც მოვეციდებდი მას ხელს, ძალას რომ არ მატანდნენო. „ეს მესამე ისტორია, იმ [მეორე] წიგნის გაგრძელება, ჩვენმა უძღურებამ შეადგინა. იშხანთა ბრძანებამ და წმინდა მოძღვართა სიტყვამ გვაიძულა ხელი მოგვეკიდა ესოდენ მნიშვნელოვანი საქმისთვის. ვერ გავბედეთ წინააღმდეგობა გაგვეწია, რადგანაც გვახსოვს წმინდა წერილიდან მუჭარა ურჩი შვილებისათვის და წყალობა, რომელიც წერია მორჩილთა და დამჯერთათვის“⁶³. „ამგვარად გვაიძულა და ძალა დაატანა ჩვენს უძღურებას მამიკონიანთა უფალმა ვაჰანმა, სომეხთა სპარაპეტმა და მარზბანმა, ხელი მოგვეკიდა საქმისთვის, რომელიც აღემატებოდა ჩვენი ცოდნის შესაძლებლობას...“⁶⁴.

თხზულების მიზანიც თვით ვაჰან მამიკონიანს განუსაზღვრავს იმთავითვე. როგორც ლაზარი გადმოგვცემს, მას ყურადღება მიუქცევია იმისთვის, რომ „უვიცმა და კადნიერმა კაცებმა თვითონაც დაწერეს ამო და გამოუსაღებარი ამბები და შეუტრის ისინი მეცნიერ მსმენელთა წიგნებში“-ო⁶⁵, რასაც შეეცდომაში შეჰყავდა შკითხველი. ვაჰანის სურვილი იყო „ღიღი სიფრთხილთ დაწერილიყო და სათითაოდ გამართულიყო სულიერ [მამათა] ცოველი სათნოება და მამაც კაცთა სიკეთე, რათა, როდესაც ხალხის სიმრავლე მოისმენს სულიერ [მამათა] კეთილი ცხოვრების შესახებ, [თითონაც] მოინდომებს მათ დამსგავსებას მოღვაწეობით. მსხუხი კი როდესაც ვაიგებენ სხვათა მიერ ძველად ჩადენილ სამამაცო საქმეებს, კიდევ უფრო გამხნევდებიან, რათა თავიანთ შემდეგ ღატოკონ თავისი და თავიანთი გვარების სასახელო ხსენება. ხოლო მცონარენი და უვარ-

⁶² ო. ქ., გვ. 5.

⁶³ იქვე, გვ. 2.

⁶⁴ იქვე, გვ. 6.

⁶⁵ იქვე, გვ. 4—5.

ვისნი იხილავენ რა თავის⁶⁶ თავს და მოისმენენ სხვათა განკიცხვას, კეთილი შურით მიბაძავენ და შეეცდებიან გაუმჯობესებას⁶⁶. მაშასადამე, ლაზარს უნდა დაეწერა ისტორია, რომელიც უპირველეს ყოვლისა მოემსახურებოდა ზნეობრივ-აღმშრდელობით საქმეს.

უნდა ითქვას შემდეგიც; როდესაც ვაჰან მამიკონიანი მოითხოვდა ლაზარისაგან წარმოედგინა ხალხისათვის მისაბაძი მაგალითები, ეს, ცხადია, საშუალებას აძლევდა ლაზარს ყურადღება გაემახვილებინა რამდენიმე პიროვნებაზე ან გვარზე (ვისი „სახელიც დარჩა“).

ლაზარმა სწორად გაიგო ვაჰანის გადაკრულად ნათქვამი და თავისი „ისტორიის“ მნიშვნელოვანი ნაწილი მამიკონიანთა გვარის ისტორიას, შექებასა და თვით ვაჰან მამიკონიანს დაუთმო. გარდა ამისა, მას ჰქონდა თავისი, უფრო ზოგადი მიზანიც: „სათითაოდ დავაღაგოთ საქმენი და ღვაწლნი, ჩვენი სომხეთის ქვეყნის მრავალგვარა შემთხვეულობა, მისი გაყოფა ორ სამეფოდ და ურჯულთათვის რგებული ნაწილიდან სომეხ ნახარართა გვარებიდან უამრავ უშიშარ კაცთა მიერ თავის დადება მოწამეობრივი სიკვდილით წმინდა ეკლესიის ძმობისათვის, ხოლო სხვათა მიერ საკრველთა და საპყრობრღეთა ხანგრძლივად დათმენა ზეციურ [სიკეთეთა] იმედით, ღმრთის რჩეულ მღვდელთა და ქემმარიტ მწყემსთა მიერ თავის ქედთაგან ქრისტეს რჩეული სულიერი სამწყსოსათვის სისსლის დაღვრა. ზოგერთ ნახარართა მეგობართაგან და სხვა აზატ კაცთაგან სიწმინდის აღთქმისაგან უკან მიქცევა და ასანთად ქცევა უშრეტო საუკუნო ცუცხლისა, რომელიც გამზადებულია ეშმაკისა და მისი მსახურებისათვის. ყოველივე ამას აღწერთ ვიდრე ვაჰან მამიკონიანთა უფლისა და სომეხთა დიდი ზორავარისა და მარზპანის სომხეთის მარზპანად ვასდომის დღემდე. ამ აღგილას კი შეეწყვეტ და მოვისვენებ⁶⁷“.

როგორც ვხედავთ, ლაზარს თავიდანვე გეზი ჰქონდა აღებულები წარჩინებული გვარებიდან გამოსულ მოღვაწეთა ცხოვრების აღწერაზე. ცხადია, ესეც პირველ რიგში გულისხმობდა მამიკონიანთა და მათს ახლობელ კამსარაკანთა თუ სხვა გვარების შექებას.

როგორ მუშაობდა ლაზარ ფარპეცი „სომხეთის ისტორიის“ დაწერისას? უპირველეს ყოვლისა მან, როგორც ჩანს, გაღვივიტხა ყველაფერი, რაც მანამდე არსებობდა ამ საკითხზე. ..მე გადავიკითხე

⁶⁶ ო. ზ., გვ. 5.

⁶⁷ იქვე, გვ. 2.

სომხეთის პირველ ისტორიკოსთა მრავალი მატყანე“-ო⁶⁸, გვიამბობს იგი. ზოგიერთი მათგანი მას მრავალჯერაც გადაუკითხავს. მაგ., მამ-ტოციის ცხოვრებისა და სომხური ასოების გამოგონების შესახებ იგი ამბობს: ეს „ჭეშმარიტად აღწერა ზემოხსენებულმა სულიერმა. კაცმა კორიუნმა, ჩვენც აქედან მრავალჯერად წააკითხვეთ გავიგეთ სწორად“-ო⁶⁹. ამ წიგნებს იგი, ჩანს, დიდი გულსისუფრით კითხულობდა, უდარებდა მათ ერთმანეთს, უკეთებდა ანალიზს და, საერთოდ, ცდილობდა მათს კრიტიკულად ათვისებას: „ხანგრძლივი კითხვის შემდეგ მათში ვპოვე ჩვენი სომხეთის ქვეყნის დროთა და საუკუნეთა შესახებ მრავალმხრივი განსხვავებანა პირველი წიგნის ჭეშმარიტი და უცდომელი თხრობისაგან, რომელიც შესაფერისად მოგვიტხრა და გაგვაცნო ჩვენმა ნეტარმა აგათანგელოსმა...“⁷⁰.

როგორც ვხედავთ, ლაზარი ცდილობდა გაერკვია თავისი წყაროების ავტორიანობა. კიდევ მეტიც, ზოგიერთ შემთხვევაში ის ცდილობს ახსნას კიდევაც, საიდან წარმოდგებიან ის შეცდომები, რომლებიც არის ამა თუ იმ თხზულებაში, როგორც, მაგალითად, ფავსტოსის „სომხეთის ისტორიაში“. იხილავს რა ამ უკანასკნელს, ლაზარი იხსენებს, თუ ვინ იყო ფავსტოსი, რა განათლება და ცოდნა ჰქონდა მას და ასკვნის, რომ ის შეცდომები, რომლებიც, მისი აზრით, არის ფავსტოსის წიგნში, არ შეიძლება მიეწეროს ავტორს. ლაზარი თვლის, რომ ეს არასწორი ცნობები გვიანდელი ჩანამატებია სხვათა მიერ გაკეთებული.

ლაზარი ხშირად ასახელებს თავის წყაროებს. ერთხელ ნაწყვეტიც კი მოჰყავს ფავსტოსიდან⁷¹. თუ რაიმე ამბავი მას ცოცხალი პირისაგან აქვს გაგებულნი, ამას სპეციალურად აღნიშნავს⁷², ხოლო როდესაც ეს მონათხრობი განსაკუთრებით სარწმუნოა, ამას საგანგებოდ ხაზს უსვამს^{73, 75}.

ამრიგად, ლაზარ ფარბეციმ თავისი „სომხეთის ისტორია“ დაწერა წყაროების ხანგრძლივი შესწავლისა და შესაძლებლობის ფარგლებში, კრიტიკული შეფასების შემდეგ.

⁶⁸ ო. ფ., გვ. 2.

⁶⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 13.

⁷⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 2.

⁷¹ ი ქ ვ ე, გვ. 25.

⁷² ი ქ ვ ე, გვ. 86, 101, 104, 105, 109, 135.

⁷³⁻⁷⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 135.

წინასწარ ჰქონდა შემუშავებული ლაზარს მეთოდის ისტორიული თხზულების დაწერისა. იგი თვლიდა, რომ ასეთი თხზულების ავტორმა უნდა წეროს სისწორით და არ გაავრცელოს თავისი შრომა მხოლოდ საამო ამბების გადმოცემით. ამისთანა შრომას სჭირდება „სიტყვათა თანხედრომილობა, განსაზღვრული წყობა მეცნიერებით დაკანონებულ მოთხოვნილებათა მიხედვით, მართებულად შოტანა სიბრძნის მოყვარე მსმენელთა უბიწო ყურთათვის ჰემმარცხებისა. [არ შეიძლება] დამატება ამბებისა, რომელნიც არ მომხდარან, სიტყვის ამო გაგრძელება, მომხდარი ამბების შემცირება და მათი მოკლედ, უგულოდ მოყოლა, არამედ [საჭიროა] მათი სრული სიფრთხილით გამოტანა სიცხადეზე“⁷⁶. ყველაფერი ეს იმდენად რთულია და ძნელი, რომ ერთი ადამიანისათვის შეუძლებელია ასეთი საქმის შესრულება, თუ სხვები არ დაეხმარებიან მას. ამიტომაც არის, რომ იშვიათად თუ გაბედავს ვინმე ხელი მოჰკიდოს ამ საქმეს; და ამიტომაც ვინც შეასრულებს მას, იგი საუკუნო სიმდიდრის შემკვიდრება⁷⁷. როგორც ვხედავთ, თვით ლაზარმა მოახერხა ამ მკაცრი მოთხოვნების დაკმაყოფილება.

მართლაც, ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორია“ პირველხარისხოვანი ისტორიული წყაროა. ლაზარი კეთილსინდისიერად გამოგვემს, რაც წაუკითხავს, ან გაუგონია. თავის მსრივ არაფერს უმატებს და არაფერს აზვიადებს. მიუხედავად იმისა, რომ თვით ლაზარი სასულიერო პირი იყო, იგი ძალიან თავშეკავებულია ყოველგვარი სასწაულებისა და საკვირველბათა მიმართ. რელიგიურ-მისტიკურ ამბებს ლაზარის წიგნში შედარებით უმნაშენელო ადგილი უჭირავს და ამით ეს წიგნი დადებითად გამოირჩევა იმავე ხანაში დაწერილი სხვა ნაწარმოებებისაგან.

ლაზარის თხრობა უბრალოა და საინტერესო, აზროვნება სალი და ლოგიკური. იგი კარგად ერკვევა ადამიანების მამოძრავებელ ძალებში, მოვლენათა წარმოშობის მიზეზებსა და განვითარებაში. ამიტომ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით მ. აბელიანის მიერ ლაზარ ფარპეცის შეფასებას: როგორი პოეტი-ისტორიკოსიც არ უნდა იყოს ელიშე, როგორც ისტორიკოსი იგი უფრო მცოდნეა და მას მეტა მომზადება აქვს, ვიდრე რიტორ-ისტორიკოს ლაზარს. ავიღოთ შემ-

⁷⁶ ი. ფ., გვ. 6.

⁷⁷ იქვე.

დღეი. იმ დროს, როდესაც ელიშე სწორად გადმოგვეცემს „სომხეთის ომის“ მიზეზებს, ამის მაგივრად ლაზარი ძალიან დაწვრილებით (12 გვერდზე) გვიამბობს თავისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილის დასაწყისში რომელიღაცა ხალხურ გადმოცემას მარზხან ვასაკის სიძესე, სივნიელ სეაუპ ვარაზ-ვალანზე, და მისი მოქმედება გულუბრყვილოდ მიაჩნია „სომხეთის ომის“ მთავარ მიზეზად⁷⁶.

ლაზარ ფარპეცი სრულებითაც არ ყოფილა ისეთი გულუბრყვილო, რომ ვარაზ-ვალანი ნამდვილად ჩაეთვალა „სომხეთის ომის“ მიზეზად. მართალია, თვით ლაზარი ამბობს ვარაზ-ვალანზე, იგი „გახდა მიზეზი მრავალთა დაღუპვისა და ჩვენი სომხეთის ქვეყნის ამოწყვეტისა“⁷⁷—ო, მაგრამ ეს ჩვენ არ უნდა გავიგოთ სიტყვა-სიტყვით. სინამდვილეში ლაზარის აღწერიდან ირკვევა, რომ ვარაზ-ვალანმა მხოლოდ დაახტარა მოვლენათა მსვლელობა. ირანის პაზარაპეტს, მიპრნერსეჰს დიდხანია გეგმა ჰქონდა შემუშავებული სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის ირანთან უფრო მტკიცედ დაკავშირებისა. ამისთვის მიპრნერსეჰის აზრით საჭირო იყო ამ ქვეყნებში მახდენობის გავრცელება. ვარაზ-ვალანმა ქრისტიანობის უარყოფითა და მახდენობის მიღებით მხოლოდ განამტკიცა მიპრნერსეჰი თავის აზრზე, რასაც ლაზარი ათქმევინებს კიდევაც ამ უკანასკნელს. თვით ლაზარმა მშვენივრად იცის, რომ „სომხეთის ომის“ ნამდვილი მიზეზია ირანის პოლიტიკა, რომელიც ვარაზ-ვალანზე სრულებითაც არ იყო დამოკიდებული. ამიტომაც არის, რომ შემდგომ ამბებში ვარაზ-ვალანი აღარ ჩანს. აჯანყების ჩახშობის შემდეგ შაჰის კარზე დაკითხულ ნახარაგრებს ლაზარი ათქმევინებს, რომ მათი აჯანყების მიზეზი იყო ირანის პოლიტიკა, კერძოდ კი შაჰის ბრძანება უარყოფით ქრისტიანობა.

ასევე საღად მსჯელობს ლაზარ ფარპეცი სხვა შემთხვევებშიაც და ჩვენც მხოლოდ უნდა გავიმეოროთ ზემოთქმული. რომ მისი „სომხეთის ისტორია“ არის მეტად ძვირფასი და სანდო ისტორიული წყარო.

⁷⁶ შ. ა. ხ. ი. ა. ნ., ლაივი ჩინი ვიცსკანსიორჟან სისომნიორჟი, I, 23-329—331.

ლაზარ ფარპეცის წყაროების საკითხი მეტად რთულია. ბევრი რამ ჯერ კიდევ არ არის საბოლოოდ გადაწყვეტილი. ლაზარი სარგებლობდა, როგორც მისივე სიტყვებიდან ჩანს, წერილობითი და ზეპირი წყაროებით. „მე გადავიკითხე სომხეთის პირველ ისტორიკოსთა მრავალი მატეიანე“⁷⁹—ამბობს იგი. ამ ისტორიკოსებიდან იგი ასახელებს მხოლოდ აგათანგელოსს, ფავსტოს ბუზანდსა და კორაუნსა. საინტერესოა მისი დამოკიდებულება მათ მიმართ. იგი მაღალ შეფასებას აძლევს აგათანგელოსს, თვლის რა მას ქეშმარიტ და მართლის. მთქმელ ისტორიკოსად: „ხანგრძლივი კითხვის შემდეგ მათში (ე. ი. სხვა ისტორიკოსების თხზულებებში, ლ. ჯ.) ვპოვე ჩვენი სომხეთის ქვეყნის დროთა და საუკუნეთა შესახებ მრავალმხრივი განსჯევაბანი პირველი წიგნის ქეშმარიტი და უცდომელი თხრობისაჲნ, რომელიც შესაფერისად მოგვითხრა და გაგვაცნო ჩვენ ნეტარმა აგათანგელოსმა, კაცმა განსწავლულმა მეცნიერებით და აღსაცემ ყოველგვარი ცოდნით, სიტყვათა ქეშმარიტად ვაშუყობმა და ღირსეულად აღმწერმა ისტორიად თავისი თქმულისა. მან სწორად აავგო, დაალაგა და აღბეჭდა არტავან არშაკუნის მეფობის დამკრობა და სტაპრელი არტაშირის, სასანის ძის გაძლიერება“⁸⁰. შემდეგ ჩანათვლის რა იმ საკითხებს, რომლებზედაც არის ლაპარაკი აგათანგელოსის თხზულებაში, ლაზარი ასკვნის: „ყოველივე ეს, და ამაზე უმეტესიც, მოგვითხრა ჩვენ ნეტარმა ღმრთის კაცმა წმინდა აგათანგელოსმა თავის მტკიცესა და უცდომელ თხზულებაში“⁸¹.

სულ სხვაგვარად აღვსებს ლაზარ ფარპეცი ფავსტოს ბუზანდის „სომხეთის ისტორიას“. ფავსტოსი, მისი აზრით, განათლებული და მტოდნე პირია, მაგრამ ვიღაც თავზედ და უცოდინარ ადამიანებს მის თხზულებაში შეუფერებელი ამბები ჩაუწერიათ. ლაზარი წერს: „ზოგიერთებმა მისი (ე. ი. ფავსტოსის, ლ. ჯ.) თხზულების ზოგი ადგილის სიტყვები ჩათვალეს არა შესაბამისად და შესაფერისად [იმ] პირველისა, აგათანგელოსად რომ იწოდება. ეკვობენ და იძულებული არიან არ თქვან ის, რომ ასეთი შეუფერებელი თხზულება ბიზან-

⁷⁹ ლ. ფ., გვ. 2.

⁸⁰ იქვე.

⁸¹ იქვე. გვ. 3.

ქ. 2017/11 გ. 19/1111 ნიჭ-საქონელი თეოსოლ. სსიპ-ის ქაღალდი 1939

ტიელ სწავლულს [ეკუთენის]“⁸²... „ნუთუ ამისთანა ქალაქში (ე. ი. კონსტანტინოპოლში, ლ. ჯ.) და ასეთ სწავლულთა სიმრავლეში გაწვრთნილი კაცი ფავსტოსი, მსმენელთათვის ამნაირ უსიამოვნო სიტყვებს გააწყობდა თავის ისტორიაში? ღმერთმა ნუ ქნას! ამიტომაც ჩემს სუსტ გონებას ეს საქმე დაუჯერებლად მიიჩნია, და ვამბობ, იქნებ ვინმემ სწავამ კადნიერი და უმეცარი სიტყვით ურცხვად ხელი მოჰკიდა და შიგ ჩაწერა ზოგი რამ [თავისი] სურვილისამებრ. ან ვილაცამ ვერ შეპლო რა შესაფერისად [დაეწერა], გადაასხვაფერა, გააფუჭა, და საქიროდ მიიჩნია ფავსტოსის სახელით დაეფარა თავისი თავებდობის ნეცდომები“⁸³ და სხვ. როგორც ვხედავთ, ლაზარ ფარბეცის ფავსტოსის „სომხეთის ისტორია“ „არა შესაბამისი და შესაფერისი“ ამბებით სავსე „მსმენელთათვის უსიამოვნო“, „შეუფერებელ“ ქმნილებად მიაჩნია.

აგათანგელოსისა და ფავსტოსის წიგნებით ლაზარი სარგებლობს შეზღუდულ ფარგლებში, რადგანაც ამ თხზულებებში გადმოცემული ამბები ლაზარის მიერ აღწერილ ეპოქაზე უფრო ადრე მოხდა. აგათანგელოსსა და ფავსტოსს ლაზარი მიმართავს იმდენად, რამდენადაც მას ხანდახან სჭირდება წინა საუკუნეებში მომხდარი ამბების განხილვაც.

ერთადერთი პირდაპირი წერილობითი წყარო, რომელსაც ასახელებს თვით ლაზარ ფარბეცი, არის კორიუნის „მამტოცის ცხოვრება“. ამ წიგნს იგი იყენებს თავისი „სომხეთის ისტორიის“ პირველ თავში სომხური ანბანის გამოგონების ამბის გადმოცემისას. „თუ კი ვინმეს მოუნდება, სწორად გაიგოს ყველაფერი ეს, სწორედ იმავე წესტარი მამტოცის მოწაფის, სასურველი კაცის კორიუნის ისტორიის წიგნში წაიკითხავს და გაიგებს მის ცხოვრების ამბავსაცა და სომხური ასოების პოვნის შესახებაც, თუ როდის, სად, ან ვის მიერ იქნა აღმოჩენილი სომხეთის მეფის ვრამშაპუპის მხურვალე ვედრებით. [ყველაფერი] ეს რიგზე დააწყო და სისწორით აღწერა ზემოხსენებულმა სულიერმა კაცმა კორიუნმა. მეც იქიდან მრავალგზის წაკითხვით გავიგე ეს ჭეშმარიტად“⁸⁴. ამასთან გასათვალისწინებელია ისიც, რომ, როგორც ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, ლაზარი იყე-

⁸² ლ. ფ., გვ. 3.

⁸³ იქვე, გვ. 4.

⁸⁴ იქვე, გვ. 13; აგრეთვე გვ. 37.

ნებდა კორიუნის თხზულების ვრცელ, ან უფრო ზუსტად რომ ითქვას, ვრცელის მსგავს რედაქციას⁸⁵.

იყენებდა თუ არა ლაზარ ფარპეცი სხვა წერილობით წყაროებს გარდა აგათანგელოსის, კორიუნისა და ფავსტოსის თხზულებებისა? თვით ლაზარი ამ სამი ისტორიკოსის გარდა სხვას არაფის ასახელებს. ამიტომ ერთ დროს ფიქრობდნენ, რომ მას არც უსარგებლია სხვა საისტორიო თხზულებებით. მაგრამ ჯერ კიდევ გ. ხალათიანცმა გამოთქვა აზრი, რომ ლაზარი სარგებლობდა და ფართოდ იყენებდა მოვსეს ხორენაციისა და ელიშეს წიგნებსაც.

გ. ხალათიანცი უმთავრესად ეყრდნობოდა ტექსტუალურ დამთხვევებს ლაზარ ფარპეცისა, ერთის მხრივ, და მოვსეს ხორენაციისა და ელიშეს შორის, მეორეს მხრივ. ხალათიანცის აზრო გაიზიარეს სხვა მკვლევრებმაც (გაბრიელიანმა, ზარბანალიანმა), მაგრამ ეს მოსაზრება ძალზედ შეარყია მოვსეს ხორენაციის ირგვლივ ამტყდარმა დავამ.

გასული საუკუნის 90-იან წლებში ფრანგმა მეცნიერმა ა. კარიერმა წამოაყენა დებულება, რომ მოვსეს ხორენაცი არაა არა მეზუთე საუკუნის ისტორიკოსი (როგორც ეს მანამდე მიღებული იყო), არამედ რამდენიმე საუკუნით უფრო გვიანდელი. ა. კარიერს ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავდა, მაგრამ იმთავითვე ბევრი მიმდევარიც გამოუჩნდა, მათ შორის გ. ხალათიანციც. ამის შემდეგ ამ უკანასკნელისათვის, ცხადია, მოიხსნა საკითხი იმისა, იყო თუ არა მოვსეს ხორენაციის „ისტორია“ ლაზარ ფარპეცის წყარო. პირიქით, მან სრულიად გამოიცვალა თავისი შეხედულება და დაადგა იმ აზრს, რომ ლაზარ ფარპეცი წარმოადგენდა ზოვსეს ხორენაციის წყაროს: „1883 წელს-სომხურ ისტორიულ ლიტერატურაში მ. ხორენელის სრული ბატონობის დროს, ჩემს პირველ კრიტიკულ ცდაში ლაზარე ფარპელზე მე მივაწერდი ამ უკანასკნელს სესხებას (занимательность) მოსეს „ისტორიისა“; ახლა, როდესაც სრულიად შეიცვალა შეხედულება „სომხეთის ისტორიის“ დაწერის დროზე, მსესხებლად უნდა ჩაითვალოს ხორენელი და არა ლაზარე. მე შეკონდა შემთხვევა გამომეთქვა აზრი ამის შესახებ ჯერ კიდევ 1895 წ. აპრილის ნომერში ვენური ჟურნალისა „Hantess“, გვ. 114“⁸⁶.

⁸⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფილისი, 1935, გვ. 158.

⁸⁶ Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Моисея Хоренского, Москва, 1903, გვ. 288, შენიშვნა.

გაკერით შეეხო ამ საკითხს სტ. მალხასიანცი თავის შრომაში „ხორენაცის პრიბლემის ირგვლივ“. სტ. მალხასიანცის აზრით, ლაზარის „წერილში“ მოხსენიებული მოვსეს ფილოსოფოსი მოვსეს ხორენაცი უნდა ყოფილიყო. ხორენაცის მოუხსენებლობას ლაზარის „სომხეთის ისტორიაში“ სტ. მალხასიანცი ხსნიდა შემდეგნაირად: „წერილის“ დაწერის დროს ლაზარი მეტად გაღიზიანებული და გაბრაზებული იყო თავისი დევნის გამო, ამიტომ იგი არ მოერიდა ხორენაცის ხსენებას. „სომხეთის ისტორიის“ დაწერისას კი მას აღარ სდევნიდნენ და იგი ვაჰან მამეკონიანის მფარველობით სარგებლობდა. რადგან ცნობილი იყო ხორენაცის ცუდი დამოკიდებულება მამეკონიანთა გვარის მიმართ, ლაზარის მხრივ უტაქტობა აქნებოდა მისი ხსენება. ოუმიკა, შენიშნავს სტ. მალხასიანცი, შესაძლებელია ლაზარს სულაც არ სცოდნოდა ხორენაცის „ისტორია“, რადგან ეს უკანასკნელი მხოლოდ რამდენიმე წლით ადრე დაიწერა და ჯერ კიდევ გამრავლებული და გავრცელებული არ იყოო⁸⁷.

მ. აბელიანის აზრით ლაზარ ფარბეცი იყენებდა როგორც ელიშეს, ისე მოვსეს ხორენაცის თხზულებებს. მ. აბელიანი წერს: „ამჟამად ჩვენ უნდა დაუპრუნდეთ ძველს შეხედულებას, იმას, რომ ელიშე და მოვსეს ხორენაცი ლაზარის წყაროებს წარმოადგენდნენ“⁸⁸.

ამ ბოლო დროს არმენოლოგებში ისევ განმტკიცდა აზრი, რომ მოვსეს ხორენაცი V ს. ავტორია⁸⁹. ამ რთული საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა, ცხადია, მხოლოდ სპეციალისტ-არმენოლოგებს საქმეა, ჩვენ კი ამჟამად უფრო კერძო ხასიათის საკითხი გვინტერესებს: იყენებდა თუ არა ლაზარ ფარბეცი მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიას“ და ელიშეს „ვარდანელთა ომის ისტორიას“ როგორც წყაროს თავისი წიგნისთვის.

დავიწყეთ მოვსეს ხორენაცისა და ლაზარ ფარბეცის ურთიერთობის საკითხის განხილვით.

⁸⁷ შ. მ. შ ა ქ ა ს ა ყ ა ნ ე, სირსნავილ არი. იბქაძისი ჯორჯე, ხუსისან, 1943, გვ. 110.

⁸⁸ შ. Ա Ք ե ղ յ ა ն, Հայոց ի ի ն գրականության պատմություն, I, გვ. 321.

⁸⁹ იხ. მაგ. პროფ. ლ. ხაჩიკიანის წერილი წიგნში „Очерки истории исторической науки в СССР“, I, Москва, 1955, გვ. 29—31. პროფ. ს. ვ რ ე მ ა ნ ი ს აზრით მოვსეს ხორენაცი ცხოვრობდა V—VI სს. მიჯნაზე. იხ. Очерки истории СССР. III—IX вв., Москва, 1956, გვ. 233.

ლაზარ ფარპეცის „ისტორიის“ პირველ ნაწილში აღწერილი პერიოდი სავსებით ემთხვევა მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის“ შესამე წიგნის 42—67 თავებს, ე. ი. ხორენაცის თხზულების რასასრულს. ხორენაცის „სომხეთის ისტორია“ ისევე, როგორც ფარპეცის „ისტორიის“ პირველი ნაწილი მთავრდება სპაქისა და მამტოცის სიკვდილით.

გ. ხალათიანც⁹⁰ მოჰყავს რამდენიმე ისეთი ადგილი, სადაც ლაზარ ფარპეცის ტექსტი ახლო მსგავსებას ამჟღავნებს ხორენაცის ტექსტთან. განვიხილოთ ეს ადგილები.

1. იეზიდეგრად I-მა გადაწყვიტა აღარ აეყვანა სპარსეოსს გამგებლობაში შემავალი სომხეთის ნაწილის სამეფო ტახტზე სომეხი არ-შაკუნელი. მის მაგივრად მან დასვა თავისი შვილი შაკუბი. იეზიდეგრადს იმედი ჰქონდა, რომ ამით ის კიდევ უფრო შემოამტკიცებდა სომხეთს, რადგანაც სომეხი ნახარაგები შეეჩვევიან სპარსელებს და აღარ დაიწყებენ ბერძენებთან მეგობრობასო. ამ ამბავს შემდეგნაირად გადმოგვცემენ მოვსეს ხორენაცი და ლაზარ ფარპეცი (ხალათიანც ეს ადგილები მოჰყავს მცირეკოლონი შემოკლებებით. ჩვენ სპეიროდ მიგვაჩნია, მოვიყვანოთ ისინი სრულად. ხალათიანცის მიერ გამოტოვებულ სიტყვებს ხაზი აქვთ გასმული):

მოვსეს ხორენაცი (III, 55)

... ნანთაყაღ აა ნმან ნახარაგრ-
რქ ნანსიქესქინ ქოხარ, თორხარაქ,
ქარაქინანდარხარქ რ ეფთამიორ იუ-
სიფ. აყქ რ სქამარო ნარაფთოთ-
რხარქ მსრბოთრესიქინ ქინამი-
რხარქ. ექ მსაყქ ქქქქ ენისას
ქ ექქ მსაფქს ექინ ე ათყა-
ყსეგოცყანსქ. იორქი თმქსქ-
ქმქ ეათოქქქქინ ქ მინსაფ. იქ
ეჩითაფსიქიქ თმქინ. რქ მქქრ ვიქქ
ექსიქ:არქის ქსქანთაფ. რქაქთ თა-
მამაქინ აუიქსყაღ:

ლაზარ ფარპეცი (გვ. 19)

ქ ექ ს'თიქორქინ თანონ ეანს-
ქქ ექქქინ მსა. ნანთაყაღ ქ-
სიქარქ მანქანის რ ენსქარქ
მარქსამქ. ქ ეფთამინ იუსიფ რ
ქსაფ. იქ ქქქქინ ქ მქქქ
ნიფა. აყქ რ თმანნიქსამი თარ-
სარქარ ნარაფსარ თა მქქქ-
ნის' ეათიქქსაქქ აქქინ
თს იქქქინ ქსიქიქნიფა
ქქქქინსაფ:

სა თორა ქორქსიქი ეათა
თქსაქქს' ექსარქ ექსარქ ლი-
ქინ. იქ თსარქ. რქ მქქრ
ნანთაღქსიქი
ქსიქიქიქსაქქინ, ექ სქ
ქქქინ:

⁹⁰ მართალია, თვით გ. ხალათიანცმა შემდგომში უარი თქვა თავის თავდაპირველ შეხედულებაზე მოვსეს ხორენაცისა და ლაზარ ფარპეცის დაროკიდებულების შესახებ, მაგრამ ჩვენ მაინც ვიზილავთ მის ადრე განთქმულ საბუთებში იმის შესახებ, რომ ლაზარი იცნობდა მოვსესის შრომას. საქმე ისაა, რომ მისი წესწარებები დღესაც უნათურეს სახელს წაომოადგენ: ამ დებულების დასამტკიცებლად.

... მუდამ მასთან (შაპუტან, ლ. ჯ.) ყოფნით ნახარარები დაუკავშირდებიან მას სიტყვით, ალებინიცეპობით, გეიფითა და ნადირობის გართობით, აგრეთვე შემოსავალი [იქნება] დანათესავებით, დაუახლოვდებიან ერთმანეთს ქორწინების გზითაც ისე, რომ შესაძლებელი გახდება მათი გადაბირება მახდენათა სჯულზე, რითაც საესებით ჩამოშორდებიან ბეოდებს. არ იცოდა უმე არმა, რომ „უფალმან განაქარვის ზოაბეაჲ წარმართაჲ“. თუცა კი დროებით მას გაეპარჯვა.

სადაღი ნიერგევიან ჩვენს სარწმუნოებასაჲთა კაცისის, მუდამ ერთმანეთთან საუბარში, შერვეულ მგეგორობაში, ნადირობის გართობებში და თამაშობაში, რომლებიც მათ ექნებათ. აგრეთვე კორწინებათა ალებმციმობით ეზიარებიან ერთმანეთს, ამის შემდეგ კი განუშორებიან და გამოეყოფიან მათს სიყვარულსა და სჯულს.

როდესაც იგი ამხე ანგეარაჲ ფიქრობდა, არ იცოდა სული წმინდის სიტყვა, რომელიც მან თქვა: „უფალმან უწყის ზოაბეანი კაცთანი, რაჲეთუ არიან ამაო“.

2. იეზიდგერდ I-ის სიკვდილის დღეს გარდაიცვალა მისი შვილი შაპუტიც:

მოვსეს ხორენაცი (III. 56)

ბ ნიქნ ალიქ ხ ნა იმქ: ბ იქანნი მარქკანნი ნსნცხსოქ საათსქნყაჲ:

ისიც იმავე დღეს იქვე კარისკაცთა მიერ მზაკვობით მოკლულ იქნა.

ლაზარ ფარბეცი (გვ. 19)

ბ ნიქნ ალიქ ხ ვიქიქ ნიქინ ვსა-
ილიჩ. ვიქიქ ხ თსიქს სქრქასკილ-
ნიქინ ქა ვა თსიქს ვიქიქ ხ იქს-
ქაქ ხ იქსაქინ ხ სქსიქნი ხ იქ-
ქანნი მარქკანნი იასლიქ კაქიქნიქნი
სათსაქსქნი:

იმავე დღეს მისი ძე შაპუტიც, რომელიც ჩვენს ქვეყანაზე არშაქუნელთა ადგილას გააშეფა, იქვე კარის კაცებმა მოკლეს ლალატით სასახლეში.

ტექსტუალური მსგავსება, და ზოგიერთ შემთხვევაში დამთხვევაც კი, ამ ორ ნაწყვეტს შორის აშკარაა. მაგრამ მაინც, ჩვენი აზრით, ძნელია გადაჭრით ითქვას, თუ რა ურთიერთობა არსებობს მათ შორის. საყურადღებოა ერთი რამ: ლაზარ ფარბეცისთან მეორე ნაწყვეტი თითქმის უშუალოდ მოჰყვება პირველს, მათ შორის მხოლოდ ერთი წინადადებაა („რაც სასწრაფოდ და ქვეშაართად მიუსაჯა მას ამ ნაწერმა, ჩადენილ საქმეთა [სანაცვლოდ]. რადგანაც დიდხანს არ უმეფია იაზკერტს, ისე მოკვდა“).

მოვსეს ხორენაცისთან კი ეს ნაწყვეტები საკმაოდ დამორბეულია ერთმანეთს. პირველი ნაწყვეტის შემდეგ ხორენაცი გადმოგვცემს შაპუტის შემოსვლის ამბავს სომხეთში, რომ არაგინ იყო სომხეთში ამ დროს, ვინც წინააღმდეგობას გაუწევდა მას; რომ შაპუტმა ვერ შეძლო კეთილი ურთიერთობის დამყარება სომეხ ნახარარებთან.

შემდეგ სორენაცის მოპყავს ოთხი მაგალითი იმისა, თუ როგორი უპატივეცემულობით სარგებლობდა შაპუჰი სოჰენ ნახარარებში და უკვე შეჰყავს (56) თავში (შაპუჰისა და ეგზიდგერდის მეფობის ხანგრძლიობის აღნიშვნის შემდეგ) ვპოულობთ მეორე ნაწყვეტს.

თუ ლაზარ ფარპეციმ მოესეს ხორენაცისაგან გაღაიწერა ეს ორი ნაწყვეტი, გაუტებარია, რატომ გამოტოვა მან ყველა ის მეტად საინტერესო ცნობა, რომელიც მოეპოვება ხორენაცის მათ შორის. როგორც ვხედავთ, გ. ხალათიანცის ამ მაგალითებს აკლია სრული დამაჯერებლობა.

მესამე და მეოთხე მაგალითი ხალათიანცის მოპყავს საპაყ კათალიკოსის სიტყვიდან, რომლითაც მან მიმართა ნახარარებს. ამ უკანასკნელებმა გადაწყვიტეს თავიდან მოეშორებინათ მეფე არტაშესი, შეიკრიბნენ და სთხოვეს საპაყს, რათა მასაც დაეჭირა მათთვის მხარი და მათთან ერთად მოეთხოვა შაჰისაგან არტაშესის გადაყენება. საპაყმა უარი განაცხადა ამაზე. მართალია, არტაშესი უწესოდ იქცევა, მაგრამ მაინც ქრისტიანია და ურჯულოებს ვერ ჩაუუგდებ ხელშიო. საპაყის ეს პასუხი მოპყავთ მოესეს ხორენაცისაც (თავი 63) და ლაზარ ფარპეცისაც (გვ. 20—22), ოღონდ ლაზარს ბევრად უფრო ვრცლად. მის გადმოცემაში აქა-იქ გაბნეული წინადადებები ძალიან ახლოს დგანან ხორენაცის ტექსტთან. სულ სამი-ოთხი ასეთი წინადადებაა, უფრო სწორად, წინადადების ნაწილი, რადგანაც მხოლოდ ნაწილი ემთხვევა ერთმანეთს და არა მთელი წინადადება. ძაკრამ ეს დამთხვევა ჩვენ საეხებით ბუნებრივად გვეჩვენება. ორივე აუტორი გადმოგვცემს საპაყის სიტყვას, რომელიც სინამდვილეში იყო წარმოთქმული და, ცხადია, თუკი ისინი სრულიად არ გადაასხვავებდნენ მას, მათი გადმოცემა რამდენადმე უნდა დამთხვეოდა კიდევაც ერთმანეთს. ამდენად, ვერც ეს მაგალითები გამოდგება იმის უეჭველ საბუთად, რომ ლაზარ ფარპეციმ ისარგებლა მოესეს ხორენაცის წიგნით. სხვა მაგალითები კიდევ უფრო ნაკლებად დამაჯერებელია.

მოესეს ხორენაცისა და ლაზარ ფარპეცის ტექსტების შედარებაში მიგვიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ ლაზარი არ იცნობდა ხორენაცის ნაშრომს. უნდა ითქვას, რომ ხორენაცისა და ლაზარის თხზულებები დიდად განსხვავდება ერთმანეთისაგან თავისი ხასიათით. ლაზარს ისტორიული მოვლენები გადმოცემული აქვს ზოგად ხაზებში, იგი დიდ ადგილს უთმობს ისტორიულ პირთა შინაგან განწყობილუ-

ბისა და მათ მიერ წარმოქმნილი სიტყვების გადმოცემას. ამიტომ მისი თხრობა უფრო ზეპირად განაგონი ამბების ლიტერატურულ ჩანაწერს წარმოადგენს. ხორენაცის კი თხრობა დატვირთული აქვს უამრავი ფაქტებით. მას ბევრი ისეთი ცნობა მოეპოვება, რომლებიც არა აქვს ლაზარს. ეს ცნობები მეტად მნიშვნელოვანია და წარმოუდგენელია ლაზარს არ გამოეყენებინა ისინი, ხორენაცის წიგნი წაკითხული რომ ჰქონოდა. შესაძარებლად მოვიყვანთ ლაზარ ფარჰეცის „სომხეთის ისტორიის“ პირველი ნაწილის დასაწყისის მოკლე შინაარსს და სათანადო ადგილს ხორენაცის წიგნიდან.

ლაზარ ფარჰეცი. (წოდესაც სომხეთის არშაკუნელთა სამეფო ორად გაიყო, დასავლეთი ნაწილი წილად ზედა ბერძნებს, აღმოსავლეთი კი—სპარსელებს. აღმოსავლეთი ნაწილის ნახარაგები შეიკრიბნენ და სთხოვეს შაჰს ირანის სომხეთში მეფედ დაესვა ვინმე ისევე არშაკუნელთა გვარიდან. შაჰმა შაჰუჰმა აასრულა ეს თხოვნა და მეფედ დასვა ხოსროვ არშაკუნი.

სომხეთის დაყოფამდე მთელი სომხეთის მეფე იყო არშაკი. იგი ძალიან წუხდა ქვეყნის დაყოფას და საუკეთესო ნაწილის სპარსელთა ხელში გადასვლას. თავის ახლობლებთან თათბირის შემდეგ მან გადაწყვიტა თავი დაენებებინა თავისი საგვარეულო საკლთრებისათვის, აირარატის უმდიდრესი გვარისათვის (ოლქისათვის) და გადასულიყო ბერძენთა მეფის ნაწილში, რადგანაც იქ ვაჭირკებით ყოფნა ერჩივნა მეფობას სპარსელთა მონობაში. მართლაც, არშაკი გაიქცა ბერძენთა ნაწილში (აქ მოდის ვრცელი და ძალიან საინტერესო გეოგრაფიული და ეკონომიური დახასიათება აირარატის გავარისა). რამდენიმე ხნის შემდეგ სპარსელთა ნაწილის ნახარაგებმა შეიძულეს ხოსროვი და დაასმინეს იგი შაჰუჰთან, გარეგნულად თქვენიან მკვებობას, სინამდვილეში კი საიდუმლო მიწერ-მოწერა აქვს ბერძენთა მეფესთან. შაჰუჰმა სიხარულით მოუხმინა მათ და თავისთან დაიბარა ხოსროვი. ამ უკანასკნელმა არაფერი იცოდა და წავიდა შაჰთან, როგორც თავის ბატონთან და მეგობართან. შაჰს იმდენად უნდოდა ხოსროვის მეფობიდან გადაყენება, რომ არ მოისურვა მისი წაყენება ცილისმწამებლების პირისპირ. ხოსროვის გადაყენების შემდეგ ნახარაგებმა შაჰს ახალი მეფე სთხოვეს. შაჰმა მეფედ დანიშნა ხოსროვის ძმა ვრამშაჰუჰი და სომხეთში გააგზავნა იგი.

ამავე ამბებს მოვსეს ხორენაცი გადმოგვცემს შემდეგნაირად:

შაპუპი და კეისარი არკადიუსი დაეზავნენ ერთმანეთს. მათ გააცვეს შუამდინარეთი და სომხეთი. არშაკმა დატოვა თავისი საგვარეულო გავარი აირარატი და გადავიდა ბერძენთა ნაწილში. ეს მან გააკეთა არა მარტო იმიტომ, რომ დედამისი ბერძენთა ნაწილში იყო, არამედ იმიტომაც, რომ მას ერჩივნა ჰქონოდა ცოტა და ყოფილიყო ქრისტიანი მეფის ქვეშევრდომი, ვიდრე ჰქონოდა ბევრი და დამორჩილებოდა ურჯულოს. ზოგიერთმა ნახარაზმა მიატოვა თავისი ქონება და მთელი ოჯახით გაჰყვა მას.

განრისხებულმა შაპუპმა წერილი მისწერა არშაკს, რატომ გააჩაღე ომი ჩემსა და კეისარს შორის ჩემი ნაწილის სანახარაროების წაღებით. არშაკმა უპასუხა, ისინი ვერ იტანდნენ სპარსელთა წინამძღოლის ხელქვეით ყოფნას. თუ შენს ნაწილზე მომცემ ისეთსავე უფლებას, როგორსაც მძღვეს კეისარი თავისასზე, მზად ვარ გემსახურო. თუ ეს არ გასურს და თუ ნახარარები მოინდომებენ უკან დაბრუნებას, მე ხელს არ შევეუშლიო.

მაშინ შაპუპმა თავის ნაწილში გაამეფა ვინმე ხოსროვი, იმავე არშაკუნების გვარიდან, არშაკთან მყოფ ნახარარებს კი ძისწერა წერილი და ფიცი მისცა, თუ უკან დაბრუნდებით, ხელს არ გახლცნობ და თქვენს მამულებს დაგიბრუნებთ. რამდენიმე კაცის გარდა ყველა ნახარარი უკან დაბრუნდა. არშაკთან იყვნენ ნახარარები დასაყლეთის მხარიდანაც. ზოგმა მათგანმაც მოისურვა აღმოსავლეთ ნაწილში გადასვლა. მათ შორის იყო ასპეტი საპაკ ბაგრატიუნიც, რომელიც ცუდ დამოკიდებულებაში იყო არშაკთან. ბოლოს და ბოლოს საპაკმა შეძლო გაპარულიყო სპარსელთა ნაწილში. მისმა თანამოაზრეებმა კი ვერ მოახერხეს ეს და დარჩნენ არშაკთან.

ხოსროვის ძალიან გაუხარდა საპაკის მისვლა და ღანიშნა იგი სპარაპეტად. საპაკმა დაამარცხა და განდევნა ვანანდილები, რომლებიც ყაჩაღობას ეწეოდნენ. არშაკთან დარჩენილმა საპაკ ბაგრატიუნის თანამოაზრეებმა, სურენ ხორხორუნიმ, ვაჰან არაველეანმა და აშხადარ დიმაქსიანმა მოიტაცეს არშაკის განაქულობა და გაიქცნენ ხოსროვთან. მათ წამოეწია სამველ მამიკონიანი და მოიმწყვდია ისინი ერთ გამოქვაბულში (აღწერილია ბრძოლა). ამ დროს აქ შემთხვევით აღმოჩნდა საპაკ ბაგრატიუნი, რომელმაც გარეკა სამველის ჭარი და გაათავისუფლა გამოქვაბულში მყოფნი. მოტაცებული განძეულობის ნაწილი ხოსროვმა გაუგზავნა შაპუპს. დაიწყო ომი არშაკსა და ხოსროვს შორის. შაპი და კეისარი ამ ომში არ ჩარეულან. არშაკი ვანა-

ნდის მხრივ შევიდა ხოსროვის სამფლობელოებში. ერეველის ველზე მოხდა ბრძოლა, რომელშიც დაიღუპა არშაკის სარდალი დარა სიენიელი, თვითონ არშაკი კი გაიქცა. ასპეტი საპაკი გამოუდგა მას. გაზავონ სპანდარატის ძის ვაჟეცობამ საშუალება მისცა არშაკს გადაჩენილიყო. იგი წავიდა ეკელეცში, სადაც დააეადმყოფდა ქლექით და მოკვდა. არშაკმა ხუთი წელი იმეფა მთელს სომხეთზე, ორნახევარი კი დასავლეთ ნაწილში. ამის შემდეგ ბერძნებს თავის ნაწილში მეფე აღარ დაუსვამთ, ნახარართა წინამძღოლად მათ დანიშნეს გაზავონი, ხოლო ქვეყნის გამგებლებად დანიშნეს კომსები.

(აქ მოვსეს ხორენაცი ლაპარაკობს მესროპზე. ამას ჩვენ გამოვეტოვებთ, რადგან მესროპზე ლაზარი უფრო გვიან მოგვითხრობს).

როდესაც სომეხმა ნახარებმა ნახეს, რომ ბერძნებმა მათ მეფე აღარ დაუნიშნეს, მოინდომეს დამორჩილებოდნენ ხოსროვს და მისწერეს მას წერილი: შენ გემსახურებით ისევე ერთგულად, როგორც არშაკს ვემსახურებოდით, თუ შეგვპირდები სამი რამის შესრულებას: უნდა გვაპატიო წარსული, დაგვიბრუნო ჩვენი ქონება, რომელიც სპარსელთა ნაწილშია და ჩამოგირთმევია ჩვენთვის, და დავიფარო კეისრისაგან, რომ არ ააოხროს ჩვენი სამფლობელოები, რომლებიც ბერძენთა ნაწილშიაო. საპასუხო წერილში ხოსროვმა აღუთქვა ამ პირობების შესრულება. გაზავონს კი, მათ წინამძღოლს, იგი შეპირდა არშაკუნელთა გვარში შეეყვანას. გაზავონი და ნახარები სიხარულით წავიდნენ ხოსროვთან. მათ არ წაუყვა მხოლოდ სამველ მამიკონიანი, რომელსაც ქრისტიანობის უარყოფისათვის თავისი ღედ-მამა მოეკლა. მან გაიტაცა ხოსროვის წერილი და წავიდა კეისარ არკადიუსთან, რომელმაც წერილი სახელმწიფო არქივში შეანახვინა.

ამის შემდეგ ხოსროვმა სთხოვა არკადიუსს, მიეცა მისთვის დასავლეთის ნაწილი. სამაგიეროდ ხარკის გადახდას პირდებოდა. არკადიუსს შეეშინდა, რასაც ახლა მთხოვენ, ძალით არ წამართვანო, და შეასრულა ხოსროვის თხოვნა. გარდაიცვალა ეპისკოპოსთა თავი ასპურაკესი, მის მავიერად ხოსროვმა დასვა საპაკი, ნერსეჰ დიდის შვილი.

შაბუპი განაწყენებული იყო ხოსროვზე იმის გამო, რომ იგი არკადიუსთან მეგობრობდა და შაპის ვარეშე დანიშნა საპაკი კათალიკოსად. მან მუქარა შეუთვალა ხოსროვს, მაგრამ ამ უკანასკნელმა არაფერად ჩააგდო ეს და მისი ელჩები შეურაცხყოფილნი გააბრუნა.

ხოსროვმა შეუთვალა არკადიუსს: თუ ჯარს გამომიგზავნი, მთელს სომხეთს ხელში ჩაგიგდებო, მაგრამ არკადიუსმა უარი თქვა ამბზე და შაპუჰმა სომეხი ნაპაეტების წაქეზებით სომხეთში გააგზავნა თავისი შვილი არტაშირი დიდი ჯარით. მარტო დარჩენილი ხოსროვნი იძულებული იყო დანებებოდა სპარსელებს. არტაშირმა სომხეთის მეფედ დანიშნა ხოსროვის ძმა ვრამშაპუჰი, გადააყენა საჰაკ კათაღლიკოსი და ხოსროვის მიერ დანიშნული ყველა ნახარაჩი. ხოსროვქ მან წაიყვანა ირანში. შავარშ კამსარაკანი და პარგევ აპატუნი ჩაუსაფრდნენ სპარსელებს ხოსროვის გასათავისუფლებლად. მათ ვერ შეძლეს ეს, რადგან ხოსროვს ფეხებზე ბორკილები ედო...

როგორც ვხედავთ, განსხვავება ამ პატარა ნაწყვეტშიც კი ძალიან დიდია. საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ განსხვავება, შეუღარებლად უფრო მეტია, ვიდრე დამთხვევა. დამთხვევა არის მხოლოდ ძალიან ზოგად ისტორიულ ქარგაში, სხვაგვარი კი ყველაფერი განსხვავდება ამ ორი ისტორიკოსის წიგნებში. ერთი და იგივე ფაქტს კი ან სხვადასხვანაირად არის ახსნილი, ან მას ისეთი დეტალები ახლავს, რომ იგი სრულიად განსხვავებულ სახეს იღებს მათს გადმოცემაში. მოყვანილი ტექსტებიდან ეს ძალიან კარგად ჩანს. ძველი დასაჯერებელია ლაზარ ფარპეცის გამოცემებიც ისეთი მისიშენელოვანი ამბავი, როგორცია ომი არშაკსა და ხოსროვს შორის, სორენაციის წიგნი წაკითხული რომ ჰქონოდა.

ასევე, უთუოდ, საინტერესო უნდა ყოფილიყო ლაზარისათვის სომეხ ნახარართა ურთიერთობის ამბები არშაკთან, ხოსროვთან, შაპუჰთან და არკადიუსთან, რაც იქსოდენ დაწვრილებით აქვს მოთხრობილი ხორენაციის (ლაზარის ერთ-ერთი მიზანი ხომ სწორედ ის იყო, რომ გადმოეცა ნახარართა გვარების შვილთა ისტორია); ნახარაგების მიწერ-მოწერა ხოსროვსა და, განსაკუთრებით კი, შაპუჰთან. ასევე, ლაზარს შემდეგშიც ბევრი რამ აქვს მოუხსენებელი იქეთი, რასაც ხორენაცი მოგვითხრობს. მაგ., ნერსეს ჰიკრაკაციის მეთაურობით სომეხ ნახარართა მიერ სპარსელთა ჯარის დამარცხება და სამწლიანი ანარქია სომხეთში (ხორენაცი, III, 56). ან კიდევ: გავისხყნოთ, თუ როგორ განსხვავდება ერთმანეთისაგან ხოსროვის გადაყენებისა და მის მაგივრად ვრამშაპუჰის დანიშვნის ამბავი ლაზარ ფარპეცისა და მოვსეს ხორენაციის გადმოცემაში. ამისთანა ხასიათის კიდევ ბევრი მაგალითის მოყვანა შეიძლება, მაგრამ ვფიქრობთ, ესეც საკმარისი უნდა იყოს.

განსხვავება ჩანს, აგრეთვე იმაშიც, რომ ხორენაცი ასახელებს მრავალ პირს, მან ყველა აჯანყებული ან გამოჩენილი ნახარარის სახელი იცის, ფარპეცი კი მეფეების გარდა თითქმის არავის არ იცნობს. ხორენაცი ასახელებს აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ორ იმპერატორს, არკადიუსსა და თეოდოსისს, რომელთაც ფარპეცი არ ახსენებს (სსკათა შორის ერთი პატარა დეტალიც: ხორენაცი მათ ახსენებს „კეისრის“ ტიტულით, ფარპეცი კი მარტივად „ბერძენთა მეფეს“ ხმარობს).

მოვსეს ხორენაცის თითქმის ყველა ირანის შაჰისა და სომხეთის მეფის მეფობის ხანგრძლიობა აქვს აღნიშნული და ხშირად სწორადაც. მაგრამ მას გამორჩენია ირანის ერთი შაჰი, შაბურ III (383—388). ლაზარი იშვიათად აღნიშნავს მეფობის ხანგრძლიობას, სამაგიეროდ შაჰების თანამიმდევრობა სწორად აქვს დატული.

რაც შეეხება იმ საკითხს, თუ რამდენად სწორედ ვაღმოგვეცემენ ეს ისტორიკოსები აღმოსავლეთ რომის, სპარსეთისა და სომხეთის მეფეების მეფობის ხანას ერთმანეთთან მიმართებაში, უნდა ითქვას, რომ აქ ორივეს საკმაოდ ბევრი შეცდომა მოსდის.

საინტერესოა ისიც, რომ სომხეთში მეფობის მოსაობის შემდეგ სპარსელების მიერ გამოგზავნილი მარზბანის სახელი, ეპქრ-მიპრ-შაპუპი, იცის მხოლოდ მოვსესმა, ლაზარმა კი არა.

დაბოლოს, ლაზარს არა აქვს ის ცნობები მამიკონიანებზე, რომლებიც დატულია ხორენაცისთან. თავისი ისტორიის პირველ ნაწილში ლაზარი თითქმის სრულებით არაფერს ამბობს მამიკონიანთა გვარზე. ხორენაცის კი ბევრი ისეთი ცნობა აქვს, როგორც დასჭირდებოდა ლაზარს. ლაზარს ეს ცნობები საუკეთესო მასალას მისცემდა მამიკონიანთა გვარის საქებრად და სადიდებლად⁹¹. მაგ., III წიგნის

⁹¹ უნდა აღინიშნოს შემდეგიც: კორიუნიც (Кориуниц, վարդ Մարտոցի. բն. ნախիր. ճեղարկական այլ ընթերցվածքներով. Խորիւնիւն Մար. առաջաբանով եւ ծանոթություններով ի ձևն սյուիֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Հայկառուիստ. Երևան, 1941) ახსენებს მამიკონიანებს, მაგრამ ლაზარი უჭურადღებოდ ტოვებს მის ცნობებს. ეს აინტერესებდა იმით, რომ კორიუნიც ცნობები სწორედ იმ თვალსაზრისით, რა თვალსაზრისითაც სჭირდებოდა ისინი ლაზარს, ბევრს არაფერს მისცემდა მას. ერთგან კორიუნიც ამბობს, რომ საპაქი სივებთან ერთად, და სხვებზე მეტად, ასწავლიდა მამიკონიანებს, რომელთაგან პირველი ვაოდანი, ანუ ვაოდანი ერთგვარ (გვ. 58). შემდეგ კორიუნიც ახსენებს მამიკონიანება საპაქის დასაფლავების ამბებთან დაკავშირებით. აქ იგი მხოლოდ აღნიშნავს, რომ დასაფლავებაში მონაწილეობა მიიღო ინავე ვარდანის ცოლმა დუსტრამა (გვ. 88). ასევე, მანაკი მამიკონიანი დასწრებია მამტოცას სიკვდილს და მიუღია მონაწილეობა მის დასაფლავებაში (გვ. 92, 94).

45-ე თავში ხორენაცი გვიამბობს სამველ მამიკონიანის ბრძოლის შესახებ არშაკ მეფის მოღალატე ნახარაგების წინააღმდეგ, რომლებმაც გაიტაცეს არშაკის განძეულობა.

48-ე თავში ხორენაცი ისევ ახსენებს სამველ მამიკონიანს და გამოგვცემს, რომ იმის შემდეგ, რაც სხვა ნახარაგები წავიდნენ ხოსროვთან სპარსეთის სომხეთში, სამველმა გაიტაცა ხოსროვის წერილი და მივიდა იმპერატორ არკადიუსთან, რომელმაც იგი კარგად მიიღო. ხორენაცი იხსენებს იმასაც, რომ სამველმა ქრისტიანობის უარყოფისათვის თავისი დედ-მამაც კი არ დაინდო. ვასაგებია, ეს ცნობა რაოდენ ძვირფასი უნდა ყოფილიყო ლაზარისთვის!

51-ე თავი უმთავრესად მამიკონიანებისადმი მიძღვნილი. ამ თავში ხორენაცი აღნიშნავს, რომ საპაკ კათალიკოსის ეკთოდერთი შვილი გათხოვილი იყო ჰამაზას მამიკონიანზე; რომ საპაკ კათალიკოსი ცდილობდა როგორმე მის სიძეს რეგბოდა სომხეთის სპარაპეტობა ასპეტ საპაკ ბაგრატუნის შემდეგ. ამას საპაკი სთხოვდა ჯერ ხოსროვს, მის შემდეგ ვრამშაპუჰს და ბოლოს სპეციალურად ამის გულისთვის წავიდა ქტეზიფონში არტაშირთან. ბოლოს და ბოლოს მან მიიღწია კიდევაც თავის მიზანს. შაპმა უბოძა ჰამაზას სპარაპეტობა, მამულეები, პატივი და დააწინაურა იგი: მეხუთე ადგილი მიანიჭა ნახარაგებს შორის. ყველაფერი ეს სამეფო სამდივნოში ჩააწერინა და წერილი მიაწერინა ვრამშაპუჰთან, სადაც აღნიშნული იყო, რომ სასანიანთა წინაშე საპაკის გვარის განსაკუთრებული დამსახურებისათვის საპაკის შვილობილს ჰამაზას შაპმა მიანიჭა ესა და ეს წყალობა.

57-ე თავში ნახსენებია, რომ მესროპთან ერთად საპაკმა იმპერატორ თეოდოსისთან ელჩად გაგზავნა თავისი შვილიშვილი ვარდან მამიკონიანიც, 451 წლის აჯანყების მომავალი გმირი. მათ თავისი ელჩობა წარმატებით ჩაატარეს. ვარდანს იმპერატორმა სტრატელატობაც უბოძა.

58-ე თავში ხორენაცი გვიამბობს, თუ როგორ გავრცელდა სომხური ანბანი ბიზანტიის სომხეთში და აღნიშნავს, რომ ამ საქმეში მესროპთან ერთად დიდი მონაწილეობა მიიღია ვარდანსაც. ასევე დიდი დამსახურება მიუძღვით ამ საქმეში ვარდანის ძმებსაც, ჰამაიკსა და ჰამაზასპიანს, რომლებსთვისაც საპაკს ბორბორიტების მწვალეობასთან ბრძოლაც დაუველებია. თითონ საპაკი წასულა აირარატის გავარში და შაპთან გაუგზავნია ასპეტი სმბატი და ვარ-

დან მამიკონიანი. ამ უკანასკნელებს თხოვნით შაჰს სომხეთს მეფედ ტახტზე დაუსვამს არტაშესი (ესეც ფრიად მნიშვნელოვანი ამბავია: არშაკუნიანთა უკანასკნელი წარმომადგენლის გამეფება მამიკონიანზე ყოფილა დიდად დამოკიდებული).

კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომელსაც გადმოკვცემს ხორენაცი 64-ე თავში: როდესაც შაჰმა გადაწყვიტა წაერთმია ტახტი სომხეთის უკანასკნელი მეფის არტაშესისათვის, მან მოისურვა ამ საქმეში საპაჟ კათალიკოსის მხარდაჭერა მოეპოვებინა. სამეფო კარზე გამოძახებულ საპაჟს თავისი ერთ-ერთი ღიღებულის პირით შაჰმა შეუთვალა, თუ საპაჟი მხარს დაუჭერდა შაჰს, მას ღიღებას მიანიჭებდნენ, ხოლო მის შვილიშვილს ვარდანს კი დააყენებდნენ სომხეთის სათავეში როგორც მეფეს, მეფის თანაბარი პატივით. მაგრამ საპაჟმა უარი განაცხადა ამაზე (რამდენი რამის თქმის საშუალებას მისცემდა ლაზარს ეს ფაქტი!).

მამიკონიანები ამის შემდეგაც იხსენიებიან მოვსეს ხორენაცისთან. მაგრამ ჩამოთვლილი ფაქტებიც საკმარისად მიგვაჩნია არც ერთი ამ ზემომოყვანილი ფაქტებიდან არ არის ცნობილი ლაზარისთვის, თორემ იგი აუცილებლად გამოიყენებდა მათ.

დიდად მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ ლაზარი არც ერთხელ არ ასენებს მოვსეს ხორენაცის, ან მის „სომხეთის ისტორიას“, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი, თითქოს ლაზარი ამას განზრახ აკეთებდა, რათა დაემალა თავისი ნაცნობობა ხორენაცის თხზულებასთან. ლაზარის ასეთ მოქმედებას შემდეგნაირად ხსნიან:

გრ. ხალათიანცის სიტყვით, ლაზარ ფარაბეცის მოღვაწეობის ხანაში სომხეთში მოსახლეობის ყველა ფენაში დიდი პოპულარობით სარეგებობდნენ ხალხური სიმღერები, ლეგენდები, გადმოცემები. ის ისტორიკოსები, რომლებიც თავის თხზულებებს მათზე დაყრდნობითა და მიმსგავსებით წერდნენ, წარმატებით სარგებლობდნენ. ბერძნული განათლების მიმდევარმა მოვსეს ხორენაციმ მოინდომა სხვაგვარად დაეწერა თავისი „ისტორია“ წინააღმდეგ თავისი დამკვეთის, საპაჟ ბაგრატუნის სურვილისა. ხორენაცის ცდას წარმატება არ მოჰყოლია. უფრო მოსწონდათ აგათანგელოსისა და ფაესტიანის თხზულებები, რომლებიც სწორედ ხალხურ ეპოსს ეყრდნობოდნენ. ასეთივე თხზულება სურდა მიეღო ლაზარ ფარაბეცისაგან ვაჰან მამი-

კონიანსაც. ამიტომ ლაზარი არც კი ახსენებს მოვსეს ხორენაცის. ამას ემატება ისიც, რომ მოვსესს ცოტა აქვს ცნობები მამიკონიანებზე⁹².

ზემოთ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ სტ. მალხასიანცის აზრით ლაზარი იმიტომ არ ახსენებდა ხორენაცის „სომხეთის ისტორიას“ (თუკი ლაზარი იცნობდა მას), რომ იცოდა ხორენაცის ცუდი დამოკიდებულება მამიკონიანებთან. გ. ხალათიანცისა და სტ. მალხასიანცის შეხედულებათა შესახებ უნდა ითქვას შემდეგი:

დამაჯერებლად არ გამოიყურება ხალათიანცის მოსაზრება, თითქოს ლაზარ ფარპეცი იმიტომ არ ახსენებდა ხორენაცის, რომ მისი „ისტორია“ არ მოსწონდა. ლაზარს, როგორც ვნახეთ, არც ფავსტოს ბუზანდის წიგნი მოსწონდა, იგი უცოდინარ პირთა მიერ წარყენილად და გაფუჭებულად მიაჩნდა (თუმცა თვით ფავსტოსი, მისი აზრით, ძალიან განათლებული პირი უნდა ყოფილიყო). მიუხედავად ამისა, ლაზარი სრულიად არ მალავდა თავის ნაცნობობას ფავსტოს ბუზანდის „სომხეთის ისტორიასთან“.

არც ის არის სწორი, თითქოს ხორენაცის ცოტა ცნობები ჰქონდეს მამიკონიანებზე და ამიტომ არ ყოფილიყო საჭირო მისი მოხსენება. პირიქით, როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ხორენაცის წიგნში შეუდარებლად უფრო მეტი არის ნათქვამი მამიკონიანებზე. ვიდრე ლაზარის წიგნის შესაბამის, პირველ ნაწილში.

ორიოდე სიტყვა ლაზარ ფარპეცის „წერილში“ მოხსენებული მოვსეს ფილოსოფოსის შესახებ. როდესაც ლაზარი ლაპარაკობს იმ დევნაზე, რომელსაც იგი განიცდიდა „ავყია ბერებისაგან“, იგი ახსენებს რამდენიმე სხვა პირსაც, რომელთაც აგრეთვე უსამართლოდ განიცადეს დევნა. პირველად იგი ლაპარაკობს მოვსესზე. „ნეტარი ფილოსოფოსი (sic) მოვსესი, რომელიც ჰეშმარითად უკვე მაშინ, როდესაც ცოცხალი იყო, ეკუთვნოდა ციურ ჯართა რიცხვს. განა მართლაც არ სდევნიდნენ მას სომეხი ბერები ერთი ადგილიდან მეორეზე? მის განმანათლებელ და უფიცობის დამთრგუნველ წიგნებს განა უცოდინარობით ფაფალ-იეესს⁹³ არ ეძახდნენ? და სხვა მრავალი სიტყვებით შეგინებულს სხვათა სირცხვილის გამო ცრუ ეპისკო-

⁹² ხალათიანცი, გვ. 89-90.

⁹³ ამ სიტყვის ზუსტი მნიშვნელობა დადგენილი არაა. ფიქრობენ, რომ იგი სირიულიდან უნდა მომდინარეობდეს და რაღაც მაგინებელი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს.

პოსობა სასიკვდილო შხამის ნაცვლად დააღვეინეს ამ წმინდანს და დააღრჩვეს. აღსასრულის ჟამს როგორი საშინელი წყევლაჲ უთქვამს მას წიგნით სამღვდელოების მეთაურთა შესახებ, თქვენც კარგად მოგეხსენებათ“⁹⁴.

შემდეგ ლაზარი ჩამოთვლის რამდენსამე სხვა პირს აგრეთვე უსამართლოდ დევნილს და უმატებს, „ამათი ამრიგად შევინებინა და ლანძღვით დევნის [ამბაეი] არა საღამო ჟამს ვინმესაგან მოყოლით გაგვიგია, არამედ ჩვენსობას, ჩვენ დროში მოხდა და [ოვითონ] ვნახეთ ყველაფერი“-ო“⁹⁵.

მოვსეს ფილოსოფოსის მიმართ ლაზარ ფარპეცი ხმარობს ეპითეტებს „ნეტარი“, „წმინდა“ (სხვათა შორის, „წმინდას“ იგი არც ერთ სხვა დევნილს არ უწოდებს), მის წიგნებს იგი მოიხსენიებს როგორც „განმანათლებელსა“ და „უვიცობის დამთრგუნველს“. ძნელი საფიქრებელია, რომ ლაზარი მოვსეს ასე ახსენებდეს მხოლოდ იმიტომ რომ იგი „გადიზიანებული და გაბრაზებული“ იყო, როგორც ამას ფიქრობს სტ. მაღხასიანცი. როგორც ჩანს, მოვსეს ფილოსოფოსი დიდი პატივისცემითა და ავტორიტეტით სარგებლობდა ლაზარის თვალში.

მეორე მხრივ, როგორც სავსებით სამართლიანად მიუთითებს მ. აბელიანი, სრულებითაც არ არის სწორი, თითქოს სორენაცი ისეთი ტენდენციური იყო, რომ მხოლოდ ბაგრატუნების გვარზე დაეწეროს და არაფერი ჰქონდეს სხვა ნახარათა გვარების შესახებ. სორენაციის არაფერი აქვს მამიკონიანებზე ისეთი, რასაც უნდა გამოეწვია მათი მტრობა მის მიმართ, თანაც ისეთი მტრობა, რომ ლაზარ ფარპეცის მისი სახელის ხსენებაც კი ვერ გაეხდებოდა თავის „ისტორიაში“. ამიტომ ლაზარს არაფერი უშლიდა ხელს სათანადოდ მოეხსენებინა მოვსეს სორენაცი.

ამასთან ისიც უნდა ითქვას, რომ ლაზარს უსათუოდ ეცოდინებოდა სორენაციის „სომხეთის ისტორიის“ არსებობა, ის რომ მოვსეს ფილოსოფოსს ჰკუთვნებოდა. მეხუთე საუკუნის 90-იან წლების დასაწყისში თავის „წერილში“ ლაზარი ლაპარაკობს მოვსესის „განმანათლებელ და უვიცობის დამთრგუნველ წიგნებზე“. შეუძლებელია რამდენიმე წლის შემდეგ, როდესაც იგი წერდა თავის „ისტორიას“

⁹⁴ ო. ფ., გვ. 202.

⁹⁵ ი ქ ვ ე, 83- 203.

მას არ სცოდნოდა ამ წიგნებს შორის უმთავრესი, „სომხეთის ისტორია“. საყურადღებოა აგრეთვე ის ეპითეტებიც, რომლებსაც ხმარობს ლაზარ ფარპეცი მოვსეს ფილოსოფოსისა და მისი წიგნების მიმართ („ნეტარი“, „წმინდა“, „განმანათლებელი“). ჩვენი აზრით, ისინი იმაზე უნდა მიგვითითებდნენ, რომ მოვსეს ფილოსოფოსის მოღვაწეობა და მისი შრომები უფრო სასულიერო ხასიათისა იყვნენ. თვით მეტსახელიც „ფილოსოფოსი“ ხომ არ ნიშნავს იმას, რომ ლაზარისთვის ეს მოვსესი ისტორიკოსი არ ყოფილა?

როგორც ვხედავთ, სტ. მალხასიანცის აზრი მოვსეს ფილოსოფოსისა და მოვსეს ხორენაცის იგივეობის შესახებ სწორი არ უნდა იყოს. ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ლაზარ ფარპეცი არ იცნობდა მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიას“ და არ გამოუყენებია იგი თავისი წიგნის დაწერისას⁹⁰.

არა ნაკლებად რთულია ლაზარ ფარპეცისა და ელიშეს დამოკიდებულების საკითხი. იცნობდა თუ არა ლაზარი ელიშეს თხზულებას და იყენებდა თუ არა მას თავისი „სომხეთის ისტორიის“ დაწერის დროს?

ელიშეს ბედი მოგვაგონებს მოვსეს ხორენაცისას. თვით ელიშეს სიტყვებიდან ჩანს, რომ იგი იყო მის მიერ აღწერილი ამბების, ე. ი. 450—451 წწ. სომხეთის აჯანყების, თანამედროვე და მონაწილე. მაგრამ უკვე გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან ზოგიერთმა მკვლევარმა ეპევი შეიტანა ელიშეს ამ ცნობებში და მისი წიგნი უფრო გვიანდელ ხანაში შექმნილად მიიჩნია.

ზემოთ ჩვენ უკვე ნათქვამი გვაქვს, რომ გრ. ხალათიანცმა თავის წიგნში „ლაზარ ფარპეცი და მისი თხზულებები“ გამოთქვა აზრი, ელიშეს თხზულება წარმოადგენს ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიის“ მეორე ნაწილის უმთავრეს წყაროს. ამ ნაწილში ლაზარს ყველა მნიშვნელოვანი ცნობა აღებული აქვს ელიშესაგან, რომელსაც კვალდაკვალ მიჰყვება და თავის მხრივ არაფერს უმატებს. ის მცირეოდენი რამ, რაც დამატებული აქვს ლაზარს, მას აუღია ზე-

⁹⁰ საყურადღებოა, რომ თვით მ. აბელიანი, რომელიც ხორენაცის ლაზარ ფარპეცის წყაროდ მიიჩნევს, შენიშნავს ლაზარის „სომხეთის ისტორიის“ პირველი ნაწილის შესახებ: „აქ სწორია სპარსეთის მეფეების თანამიმდევრობა, უმკველია, სომხეთის მეფეებისა და კათალიკოსებისაც, მაგრამ თხრობა უმთავრესად დამყარებულია განაგონზე და არეულია“-ო (კაიგი ჩინ ფრასკანო-ქანს ყასოჩიქიონს, I, გვ. 321).

პირი გადმოცემებიდან, ან თვით მის მიერვე შეთხზული და სარწმუნო არ არისო. თავის აზრს გრ. ხალათიანცი საკმაოდ ვრცლად ამტკიცებდა ელიშესა და ლაზარს შორის ტექსტუალური და სხვა ხაჭათის დამთხვევების აღნიშვნით.

შემდგომში გრ. ხალათიანცმა რამდენადმე გამოიცვალა აზრი. 1895 წ. დაბეჭდილ ერთ თავის წერილში იგი ამტკიცებდა, რომ ჩვენს ხელთ არსებული ელიშეს ტექსტი გვიანდელი რედაქციისაა (არა უადრეს VII ს-სა), ლაზარმა კი შესაძლებელია ისარგებლა მისი თავდაპირველი დედნით, რომელიც ეხლანდელისაგან განსხვავებულია⁸⁷.

1895 და 1896 წლებში გრ. ტერ-პოლოსიანმა გამოაქვეყნა წერილები⁸⁸, რომლებიც მიძღვნილი იყო ელიშეს წყაროებისა და „ისტორიის“ ზოგიერთი სხვა საკითხებისადმი. ტერ-პოლოსიანის აზრით ელიშე ვერ იქნებოდა ლაზარ ფარპეცის წყარო, რადგან მის თხზულებაში ბევრია წარყვნილი ადგილები და შინაგანი წინააღმდეგობანი, ლაზარის წიგნს კი ეს შეცდომები არ აქვსო. ელიშემ ან ლაზარის „ისტორია“ გამოიყენა, ან რომელიღაც სხვა წყარო, რომლითაც სარგებლობდა ლაზარც. ამასთან, როდესაც ელიშე ამ უცნობი წყაროდან სწორად იწერდა, მისი თხზულება ემთხვეოდა ლაზარისას; როდესაც ამას არ აკეთებდა, ჩნდებოდა განსხვავებები მისა და ლაზარს შორისო.

გრცელი გამოკვლევა უძღვნა ელიშეს ბ. კიულესერიანმა⁸⁹. კიულესერიანი ამტკიცებდა, რომ ელიშე არ იყო თანამედროვე მის მიერ აღწერილი ამბებისა და თავისი წიგნის დაწერისას გამოიყენა ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორია“-ო.

მეტად ორიგინალური თეორია წამოაყენა ელიშეს შესახებ ცნობილმა ვენელმა მხითარისტმა ნ. აკინიანმა. აკინიანი ამტკიცებს, რომ ელიშეს „ისტორიის“ თავდაპირველი დედანი აღწერდა 572 წლის სომხეთის აჯანყებას და მის მომდევნო ირან-ბიზანტიის ომს.

⁸⁷ Գ. ր. Խ ա Վ ա ր Խ ա ն, Տիգրէի աղբիւրների աղբիւր: «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895, გვ. 113—116.

⁸⁸ Գ. ր. Տ ե ր - Պ ի ղ ո ս Խ ա ն, Տիգրէի սպտոմբքսան աղբիւրները: «Հանդէս Ամսօրեայ». 1895 წლის ნომრებში და ზისივე სკայտოლოգիკისნსր Տիգրէի պատմութեան վերաբերեալ, ինչვე յերնալის 1896 წლის ნომრებში.

⁸⁹ Բ. Կ յ լ լ Վ ա Ր Խ ա ն, Տիգրէ. Գննական ուսումնասիրութիւն: Վիճնա, 1909.

შემდეგში ეს წიგნი მისმა რედაქტორმა მიუყენა 451 წ. აჯანყებას (აკინიანის აზრით ეს რედაქცია განეკუთვნება VII ს., ან კიდევ უფრო გვიანდელ ხანასაც კი). ამ გადაკეთების დროს მან ლაზარ ფარპეცის სქემა გამოიყენა. ლაზარით დიდად ისარგებლა თვით ელიშემაცო¹⁰⁰.

ელიშეს მემკვიდრეობის შესწავლის საქმე სავსებით მტკიცე საფუძველზე დააყენეს სომეხმა საბჭოთა არმენოლოგებმა. მ. აბელიანმა თავის შრომაში „ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია“ დაასაბუთა ის აზრი, რომ ელიშე V ს. ისტორიკოსია. მ. აბელიანის აზრით ელიშეს თავისი წიგნი დაუწერია V ს. 80-იან წლებში¹⁰¹. ამასთან მ. აბელიანს მიაჩნია, რომ ლაზარ ფარპეცი იცნობდა ელიშეს თხზულებას. მაგრამ მან შენიშნა ისიც, რომ ლაზარს თავისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილში ბევრი მნიშვნელოვანი ცნობა მოაქვს დამატებით, რომელიც არ მოეპოვება ელიშეს¹⁰².

ვრცელი წინასიტყვაობა წარუშმდგარა პროფ. ე. ტერ-მინასიანმა მის მიერ ახალ სომხურზე ელიშეს თხზულების თარგმნის პირველი გამოცემას¹⁰³. ამ წინასიტყვაობაში პროფ. ე. ტერ-მინასიანმა მიმოიხილა ელიშეს ირგვლივ არსებული ლიტერატურა. განსაკუთრებით დიდი ადგილი დაუთმო მან ნ. აკინიანის შეხედულებათა კრიტიკას. პროფ. ე. ტერ-მინასიანის აზრით ელიშე დაბადებულია 410—415 წლებს შორის და გარდაცვლილა 470—475 წლებს შორის. თავისი წიგნის პირველი შვიდი თავი ელიშეს დაუწერია V ს. ორმოცდაათიანი წლების დასასრულს, ხოლო უკანასკნელი მერვე თავი კი 464—465 წლების შემდეგ. პროფ. ტერ-მინასიანიც იზიარებდა იმ აზრს, რომ ლაზარი იცნობდა ელიშეს ნაშრომს.

სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ელიშეს ამ უკანასკნელ დროს ვ. ს. ნალბანდიანმა. მრავალ სხვა საკითხთან ერთად ამ წიგნში განხილულია ელიშეს ცხოვრების ხანის საკითხიც და ნათქვამია. რომ

¹⁰⁰ თავის გამოკვლევას ნ. აკინიანი ჯერ ბეჭდავდა ჟურნალში „Հանդէս Ամսօրեայ“ 1931—1937 წლებში, შემდეგ კი ცალკე გამოსცა ორ ტომად: **Ն. Ակինյան. Նդիշ Կարդասխոս և յուր պատմութիւն Հայոց պատմագիտին: Մատենագրական-պատմական ուսումնասիրություն: Վիեննա. մաս I, 1935; մաս II, 1937.**

¹⁰¹ **Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, გვ. 294.**

¹⁰² **იქვე, გვ. 329.**

¹⁰³ **Նդիշի Կարդանոց Պատմությունը. Քարգմանությամբ. Երևանյան ուսումնասիրությամբ ևլ ծանոթագրություններով պրոֆ. դ-ր Ն. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946.**

ელიშემ თავისი წიგნი დაწერა 458--465 წლებში. ვ. ს. ნალბანდიანიც იმ აზრისაა, რომ ლაზარმა გამოიყენა ელიშემ თავის წიგნის წერისას¹⁰⁴.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, საბჭოთა არმენოლოგიაში განმტკიცებულია ის აზრი, რომ ელიშემ V ს. ისტორიკოსია და თანამედროვეა მის მიერ აღწერილი ამბებისა¹⁰⁵. ამასთანავე მიღებულია ის აზრიც, რომ ლაზარ ფარპეცი თავისი „სომხეთის ისტორიის“ მეორე ნაწილის წყაროდ იყენებდა ელიშეს წიგნს.

პირველი დებულება დამაჯერებლად გამოიყურება. რაც შეეხება ლაზარ ფარპეცისა და ელიშეს ურთიერთობის საკითხს, ჩვენნი აზრით, იგი ჯერ კიდევ ვერ ჩაითვლება საბოლოოდ გადაწყვეტილად.

ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიის“ მეორე ნაწილსა და ელიშეს თხზულებას შორის მსგავსება აშკარაა. მ. აბელიანის სიტყვით ლაზარის წიგნის მეორე ნაწილისა და ელიშეს „ისტორიის“ თემა ერთი და იგივეა, იგი ვითარდება იმავე რიგით, ხშირად იმავე ფორმით, ალაგ-ალაგ ორივე „ისტორია“ სიტყვა-სიტყვით ემთხვევა ერთმანეთს¹⁰⁶.

დამთხვევები ამ ორი ისტორიკოსის ცნობებს შორის მეტად მნიშვნელოვანია. მოვიყვანთ შემდეგ მაგალითს: იეზდიგერდ II-მ წინა დადება მისცა სომხებს, მიეღოთ მაზღედანობა. სომხებმა უარი განაცხადეს. განრისხებულმა იეზდიგერდმა თავისთან დაიბარა სომხეთის დიდებულები. ორივე ისტორიკოსის გადმოცემით სომხეთიდან წასულა ათი კაცი. ლაზარიცა და ელიშემც ერთსა და იმავე პირებს ასახელებენ. მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ ორივე ისტორიკოსს სომხეთიდან წასული ათივე დიდებული ერთი თანამედვერობით ჰყავთ ჩამოთვლილი¹⁰⁷. ასევე, ერთნაირი თანამედვერობით ასახელებს ორივე ავტორი ვასაკ სივნელის მომხრე ნაჩარა

¹⁰⁴ ვ. ს. ნალბანდიანი, სიღუბნის, სიღუბნის, 1959; ელიშესა და მისი წყაროების საკითხს ვ. ს. ნალბანდიანი ეხება თავის სხვა ნაშრომშიც: *Վարդանանց պատերազմը* სი. Գ. Գևորգյանის *«Վարդանանցը»*, სიღუბნის, 1955.

¹⁰⁵ იხ. აგრეთვე: *Очерки истории исторической науки в СССР*, I, Москва, 1955, გვ. 28; *Очерки истории СССР III—IX вв.*, Москва, 1958, გვ. 231 და სხვ.

¹⁰⁶ Մ. Աբելյան, *Հայոց ինչ գրականության պատմություն*, I, გვ. 324.

¹⁰⁷ Գ. Գ. Գ. 47; სიღუბნის վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, სიღუბნის, 1957, გვ. 42—43.

რებსა¹⁰⁸ და ავარაირის ბრძოლაში დაღუპულთ¹⁰⁹. იგივე სურათს ვხე-
დავთ, როდესაც ელიშე და ლაზარი ჩამოთვლიან სპარსეთში პატიმ-
რობაში მყოფ სომეხ ნახარარებს. აქაც ნახარართა გვარები ერთი
თანამიმდევრობით არიან ჩამოთვლილი, ოღონდ თვით გვარების წა-
რმომადგენლები ელიშეს ოთხით მეტი ჰყავს დასახელებული. სულ
35. ლაზარს დასახელებული ჰყავს 31 კაცი¹¹⁰.

ცხადია, ასეთი დამთხვევები შემთხვევითი არ არის. ამ ორი ის-
ტორიკოსის შორის მსგავსების კიდევ სხვა ფაქტების მოყვანა შეიძ-
ლება, მაგრამ არა ნაკლებად შესამჩნევია მათ შორის განსხვავებაც.
ყოველ მათგანს ბევრი ისეთი ცნობა აქვს, რომელიც არ მოეპოვება
მეორეს. ბევრ მოვლენას ისინი სხვადასხვანაირად გადმოგვცემენ.

მაგალითად, იუზდიგერდ II-ის ბრძანებაზე მიეღოთ მახდვანო-
ბა, სომხებს უპასუხიათ წერილით. ორივე ისტორიკოსის გადმოცე-
მით წერილის დასაწერად შეკრებილან ეპისკოპოსები. ლაზარიცა
და ელიშეც თვრამეტ-თვრამეტ ეპისკოპოსს ჩამოთვლიან. მათს გა-
დმოცემაში ამ ეპისკოპოსების თანამიმდევრობა სხვადასხვანაირია,
ამასთანავე მათ დასახელებული ჰყავთ თითო-თითო განსხვავებული
ეპისკოპოსიც. მაგრამ უფრო საინტერესოა ის, რომ ლაზარი ამ ეპი-
სკოპოსებს გარდა, ასახელებს აგრეთვე სამ მღვდელს, ერთ ბერს
და თვრამეტ ნახარარს, რომლებსაც არ ახსენებს ელიშე¹¹¹.

აჯანყებულ სომხებს დახმარების სათხოვნელად კეისარ თეო-
დოსი II-სთან გაუგზავნიათ ელჩობა. ლაზარის გადმოცემით გაგზავ-
ნილი იყვნენ ვაჰან ამატუნი, ჰმაიაკ მამიკონიანი და მერუჟან არწრუ-
ნი, ელიშეს ცნობით კი მხოლოდ ატომ გუნუნი წასულა¹¹². ხალხლის
ბრძოლის აღწერისას ლაზარი დაწერილებით გადმოგვცემს სომხე-
ბის სამხედრო წყობას და რომელი სარდალი რომელ მხარეს ხელ-
მძღვანელობდა. ელიშე კი არაფერს გვეუბნება ამაზე¹¹³. ასევე
სხვადასხვაგვარად გადმოგვცემენ ლაზარი და ელიშე სომხების სამ-
ხედრო წყობას ავარაირის ბრძოლაშიც¹¹⁴.

¹⁰⁸ ო. ფ., გვ. 67; ს ი ქ ე, გვ. 74.

¹⁰⁹ ო. ფ., გვ. 72; ს ი ქ ე, გვ. 119—120.

¹¹⁰ ო. ფ., გვ. 86; ს ი ქ ე, გვ. 193—194.

¹¹¹ ო. ფ., გვ. 44—45; ს ი ქ ე, გვ. 27—28.

¹¹² ო. ფ., გვ. 63; ს ი ქ ე, გვ. 71.

¹¹³ ო. ფ., გვ. 65; ს ი ქ ე, გვ. 75—77.

¹¹⁴ ო. ფ., გვ. 71; ს ი ქ ე, გვ. 116.

განსაკუთრებით ცხადად გამოჩნლება განსხვავება ლაზარისა და ელიშეს შორის, თუ ჩვენ შევედარებთ ერთმანეთს სომხეთის აჯანყების დასაწყისის აღწერას, რომელიც მოიპოვება მათს თხზულებებში.

ელიშე ჭერ აღწერს ირანის რელიგიურ პოლიტიკას, შემდეგ იგი მოგვითხრობს ბიზანტია-ირანის ომზე, რომელიც დაიწყო ივზღიგერდ II-მ. ამის შემდეგ იგი გადადის ქუშანებთან ირანის ომზე და გვაწვდის მეტად საინტერესო ცნობებს ქუშანებთან საბრძოლველად ქართლიდან, სომხეთიდან და ალბანეთიდან ჯარების გაწვევის შესახებ. ელიშე დაწერილებით გადმოგვცემს ამ ომის მსვლელობას და სპარსელების მეცადინეობას ქრისტიანობა გაეცრელებინათ ამიერ-კავკასიის ქვეყნებიდან გაწვეულ ჯარებში. ვრცლად გადმოგვცემს იგი აგრეთვე სპარსელების მიერ სომხეთის აღწერას ამბავს და მათს პოლიტიკას ამ ქვეყანაში. შემდეგ ელიშეს მოჰყავს ირანის პირველი მინისტრის მიჰრ-ნერსეჰის წერილი სომხებისადმი. მიჰრ-ნერსეჰი წერილში დაწვრილებით გადმოცემს მაზდეანობას და ეკამათება ქრისტიანობას. შემდეგ იგი მოითხოვს სომხებისაგან მაზდეანური რჯულის მიღებას.

არაფერი ამისდამაგვარი არ არის ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიაში“. ლაზარი გადმოგვცემს, რომ მიჰრ-ნერსეჰს დიდი ხანია განზრახული ჰქონდა მაზდეანობის გავრცელება ირანის ქვეშევრდომ ქვეყნებში. მას თავისი სამსახური შესთავაზა ამ საქმეში ვინმე სიენიელმა სეპუჰმა ვარაზ-ვალანმა. მიჰრ-ნერსეჰმა ურჩია შაჰს ესარგებლა ხელსაყრელი მომენტი. შაჰმა (და არა მიჰრ-ნერსეჰმა, როგორც ამას ელიშე გადმოგვცემს) მისწერა წერილი სომხებს. ლაზარის მიერ მოყვანილ შაჰის წერილში არაფერია ნათქვამი მაზდეანობის პრინციპებზე, გადმოცემულია მხოლოდ შაჰის მოთხოვნა სომხების მიმართ, მაზდეანობა მიეღოთ.

შაჰის წერილისათვის პასუხის გასაცემად არტაშატში მოწვეულ იქნა საერო და საეკლესიო პირთა კრება. ელიშეს გადმოცემით საპასუხო წერილი დაიწერა ეპისკოპოს ჰოვსეფის სახელით. წერილში ჰოვსეფი თავის მხრივ აკრიტიკებდა მაზდეანობას და იცავდა ქრისტიანობას. ლაზარის გადმოცემით, საპასუხო წერილი კოლექტიური იყო. მასში სომხები წერდნენ შაჰს, ჩვენ არც მაზდეანობაზე წავგიკითხავს და არც ქრისტიანობაზე-მოგწერთ თქვენო.

ამის შემდეგ, ელიშეს გადმოცემით, შაჰს თავისთან დაუბარებია სომხეთის თავკაცები. ლაზარის სიტყვით კი თავკაცები დაბარებულინი ყოფილან ქართლიდან და ალბანეთიდანაც. ქართლიდან წასულთაგან ლაზარი ახსენებს არშუშა პიტიახშს. განსწავება კიდევ უფრო დიდი გახდება, თუ ჩვენ ერთმანეთს შეკუდარებთ იეზუდიგერდის წერილსა და სომხების პასუხს ამ ორი ისტორიკოსის გადმოცემაში: მათ ძალიან ცოტა რამ საერთო აქვთ ერთმანეთთან. სხვა რომ არა იყოს რა, ელიშეს გადმოცემაში ეს წერილები ერთი ოთხად უფრო ვრცელია. ასევე, სხვადასხვაგვარად აგვიწერენ ელიშე და ლაზარი სპარსეთში ჩასული დიდებულების ქცევას.

კიდევ ბევრი ასეთი მაგალითის მოყვანა შეიძლება, მაგრამ მოკვანილიც საკმარისად მიგვაჩნია იმის დასამტკიცებლად, რომ ელიშესა და ლაზარის თხზულებებს შორის არსებითი ხასიათის განსხვავებანი არის.

არსებობს აზრი, რომ ელიშეს ცნობები უფრო სანდოა, ვიდრე ლაზარ ფარპეცისა¹¹⁶. მაგრამ ეს მთლად ასე არ არის. ხშირად ლაზარის ცნობები უფრო სწორია და უფრო სარწმუნო, ვიდრე ელიშესი. ამ მხრივ ძალიან საინტერესოა ერთმანეთს შევეუდაროთ ლევონდიანთა წამების აღწერა, რომელიც მოეპოვება ორივე ისტორიკოსს.

450—451 წწ. აჯანყების დამარცხების შემდეგ ირანში წაიყვანეს სომხეთის საერო და სასულიერო თავი კაცები. შაჰის ბრძანებით სომხები ეპისკოპოსები და მღვდლები სიკვდილით დასაჯეს. სომხურმა ეკლესიამ ისინი წმინდანებად აღიარა. ერთ-ერთი მათგანის, ლევონდის მიხედვით, მათ ლევონდიანები ეწოდებათ. ლევონდიანთა წამების აღწერას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს როგორც ელიშეს, ისე ლაზარის წიგნებში.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება: რომ ელიშეს გადმოცემაში ამ ამბავს ლეგენდარული, არარეალური, ასე ვთქვათ აპოკრიფული იერი ადევს. მაგალითად, ელიშე გადმოგვცემს ასეთ ფაქტს: დაპატიმრებული ლევონდიანები იმყოფებოდნენ ნიშაპურის ციხეში. ისინი ჩაებარებინათ აპარის ქვეყნის გამგებელსა და მოგვთა თავისთვის, რომელიც ითვლებოდა მაზდეანური რელიგიის უდიდეს მცოდნედ და ამიტომ ატარებდა ჰამაკდენის საპატიო სახელს. ჰამაკდენი მეტი სისასტიკით ტანჯავდა პატიმრებს, ვიდრე ამას

¹¹⁶ შ. Ա Ք ե դ յ ա ն, Հայոց ի ն զ դ ր ս ի խ ու ն ի կ յ ա ն պ ս ու մ ու ն լ ր յ ու ն, I, გვ. 329—330.

თვით შაჰის ბრძანება მოითხოვდა. მას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რა-
დაც არ დასჯდომოდა, აეძულებინა ისინი უარი ეთქვათ ქრისტიან-
ობაზე და მიეღოთ მაზღეანობა.

ჰამაკდენი ორმოცდათხუთმეტი დღის განმავლობაში შინში-
ლით ტანჯავდა პატიმრებს ნესტიან მიწისქვეშეთში. მაგრამ ისანი
მოწამეთათვის შესაფერისი სიმტკიცით იქცეოდნენ. დღე და ღამე
ლოცულობდნენ, გალობდნენ ფსალმუნებს და გაჭირვებას არ უში-
ნდებოდნენ. გაკვირებულმა ჰამაკდენმა ღამით საიდუმლოდ შეიხე-
და ჭუჭრუტანიდან პატიმართა საკანში და სასწაული იხილა: ყოვე-
ლი მათგანი ღამპარივით სინათლეს გამოსცემდა! რამდენიმე ხნის
შემდეგ ჰამაკდენმა ისევ ნახა იგივე სასწაული. ახლა იგი დარწმუნ-
და ქრისტიანობის ძლიერებაში და მონათლა. ამჯერად მან კიდევ
უფრო დიდებული სასწაული იხილა: პატიმართა საკანი, სადაც ის
ამ დროს იმყოფებოდა, განათდა ცეცხლოვანი კიბით, რომელიც ზე-
ცამდე აღიოდა. საფეხურებზე იდგა უამრავი მეომარი. ჰამაკდენმა
დაითვალა ისინი. ისინი ოცდაათ ათასზე მეტი იყვნენ (!). მათ შორის
მან ნახა ვარდან მამიკონიანი და მასთან ერთად დაღუპული მისი
ორი თანამებრძოლი, რომლებიც ლაპარაკობდნენ იმის შესახებ,
რომ მალე მათს რიცხვს ლეგონდიანებიც შეუერთდებოდნენ.

მოგებტ ჰამაკდენის გაქრისტიანების ამბავი გაიგო ლეგონდიან-
თა სიკვდილით დასასჯელად გამოგზავნილმა დიდებულმა დენშა-
პუჰმა. მან ვერ გაბედა თითონ მიეღო გადაწყვეტილება ისეთი ცნო-
ბილი და მაღალი თანამდებობის პირის შესახებ, როგორც 'იყო
მოგებტი. დენშაპუჰი დაბრუნდა შაჰთან განკარგულებას მისალე-
ბად. შაჰმა უბრძანა მას, დაემალა მოგებტის გაქრისტიანება, საი-
დუმლოდ მოლაპარაკებოდა მას და, თუ იგი არ დაუბრუნდებოდა
მაზღეანობას, გაესამართლებინა იგი, ოღონდ სხვა ბრალდებით (მა-
ლაუფლების ბოროტად გამოყენებისათვის), გადაესახლებინა შო-
რეულ ქვეყანაში და იქ მოეკლა. ასეც მოხდა. ჰამაკდენი არ გატყ-
და და ეწემა ქრისტიანობისათვის.

- არაფერ ამას ლაზარი არ გადმოგეცემს¹¹⁶. მოგებტი. მას მოზ-

¹¹⁶ ძველი წარმოსადგენია ლაზარს გამოეტოვებინა ეს აშბავი, მას რომ
ელიშეს წიგნი წაითთული ჰქონოდა. ქრისტიანობის ისეთი დამცველისა და
პროტაგონისტისათვის როგორც იყო ლაზარი, ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა
ეჭნებოდა. გავიხსენოთ როგორი ალტაცებით ლაპარაკობს იოანე საბანისძე არაბ
ჰაბოხე, რომელმაც ურყო მაჰმადიანობა და ქრისტიანობა მიიღო: „შენთვის
ფრიად დამიკრდება ჩუენ, წმიდაო მოწამეო, რამეთუ ეამსა ამას ოდენ მეფო-
ბისსა ისმითელთა დიდებისასა. შენ ნუფსით სიმდაბლჳ ქრისტოსს აღიარჩიე

სენებულიც კი არა ჰყავს. ლევონდიანთა აღსასრული მას დაახლოებით ისევე აქვს აღწერილი, როგორც ელიძეს, მაგრამ აქაც არის მნიშვნელოვანი განსხვავება: ელიძეს გადმოცემით სიკვდილის წინ ლევონდიანები მალაღმარდოვან, ღმრთის მადიდებელ სიტყვებს წარმოთქვამენ, როგორც შეეფერებათ ნამდვილ წმინდანებს. ლაზარის გადმოცემით კი ისინი უფრო უბრალოდ, ჩვეულებრივი ადამიანებივით ლაპარაკობენ და მთელი აღწერაც უფრო ცოცხალ, რეალურ ხასიათს ატარებს.

ლევონდიანთა სიკვდილით დასჯის შემდეგ, სპარსელებმა მათ გვამებთან რამდენიმე მცველი დატოვეს, რათა ქრისტიანებს წმინდანაწილებად არ წაეღოთ ისინი. ელიძე გვიამბობს: „როდესაც სამი დღე გავიდა, საშინელმა შიშმა მოიცვა ისინი. ეს სამივე დღე ისინი გაოგნებულნი ნახევრადმკვდარნი იწვნენ და ვერ დგებოდნენ. ხოლო მეოთხე დღეს ორი ამ მცველთაგანი ბოროტად ეშმაკეული გახდა. შემდეგ შუალამისას საშინელი ხმები გაისმა, ხმები ქუხილისა ქვესენელიდან, როგორც მიწისძვრისაგან. მიწა ირყეოდა მათ ქვეშ, და მანათობელ მახვითაგან ელვები ეცემოდა მათ ირგვლივ. ისინი ხედავდნენ ყველა გვამს ფეხზე წამომდგარს, რომელნიც საზარელა ხმით მათ გასაგონად იმეორებდნენ იმას, რაც სამსჯავროზე ილაპარაკეს, ისე რომ [მცველები] მოსწრაფებულნი გაქცევას, სასიკვდილოდაც არ ინდობდნენ ერთმანეთს. ისე ჩქარობდნენ და ისე იყვნენ გონებააბნეულნი, რომ არც კი იცოდნენ, ვინ საით გარბოდა...“¹¹⁷.

ამ ამბავს ლაზარიც გადმოგვცემს, მაგრამ მის აღწერაში ეს უფრო ძლიერი მიწისძვრის სურათია, ვიდრე სასწაულებრივი პოეტიკა: „უცბად, იმავე დღეს საღამო ჟამს იქმნა ძლიერი მიწისძვრა. დიდი გრიალი და ელვა სძრავდა მთებს, სინათლის სვეტი ცისარტყელის მსგავსად გადმოვიდა და მოწამეთა გვამებს შემოეხვია: მცველები მიწაზე დაეცნენ, ცოცხალ-მკვდარნი იყვნენ, არც კი იცოდა ერთმა, სად იყო მეორე. მიწაზე გორავდნენ და გაჩერება არ შეეძლოთ, რადგანაც ძლიერი მიწისძვრა მათ ზემოთ აგდებდა

და მახვითა პყრობილი იგი შჯული განაგდე და ქვემარტი იგი აღიარე და ჯვარკუბულსა მას თაყუანის-ეც უუღლად და ღმერთად“-ო (ძველი ქართული ლიტურჯის კრესტომათია, I, შედგ. ს. ო. ჯუბანიანი, თბილისი, 1946, გვ. 70). ცხადია, ირანში, ირანის ერთ-ერთი პროვინციის მმართველისა და მოგვების თავის, მაზდეანობის სახელგანთქმული მცოდნის მიერ პატივითაგან ქრისტიანობის მიღება კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ფაქტი იყო.

¹¹⁷ ს. ე. 2 კ., გვ. 180.

და მიწაზე ანარცხებდა. ამგვარად მუხლებში დასუსტებულნი ხმას ვერ იღებდნენ...“¹¹⁸. ერთადერთი სასწაულებრივი ელემენტი აქ „ცისარტყელის მსგავსი სინათლის სეტი“.

განსხვავება ელიშესა და ლაზარის თხრობას შორის კიდევ უფრო დიდი იქნება, თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ, თუ რა წყაროებით სარგებლობდნენ ეს ავტორები ლეონდიანთა წამების აღწერისას.

ელიშეს სიტყვით ლეონდიანთა წამების ამბავი მას გაუგავ ვინმე ხუეიკისაგან, რომელიც ყოფილა მათი ერთ-ერთი ჯალათთაგანი. ლაზარ ფარპეცი წყაროც იგივე ხუეიკია, ოღონდ მესამე პირის მეშვეობით: „ვითარცა ჰეშმარიტი და მხურვალე ვედრებით კამსარაკანმა არშავირმა ჰკითხა ხუეიკს, მოისმინა მისგან და გვიან-ბო სიტყვები ყოველი მათგანისა და აღსასრული წმინდანთა აღწერეთ ზუსტად“-ო¹¹⁹, ამბობს ლაზარი.

საინტერესოა შემდეგი გარემოებაც. ელიშეს უძველეს ხელნაწერებში (1207, 1224, 1227 წლებისა და სხვა) მისი ინფორმატორი მოხსენებულია როგორც „სახელით ხუეიკ“ (*სოძიქ ანონ*)¹²⁰. ლაზარ ფარპეცი კი „ხუეიკს“ სატომო სახელად მიიჩნევს და ამბობს, რომ მას ამ კაცის ნამდვილი სახელი არ სცოდნია: „კაცი ვინმე ვაჭარი, ტომით ხუეიკი“¹²¹. „...ნეტარი ღმრთის კაცი ხუეიკი, რომლის ამ სახელით ამის შემდეგ ხსენება მიმძიმს, ხოლო ამ საოცარი კაცის სახელი კი ვერავინ შეძლო ეცნობებინა ჩემთვის“-ო¹²².

მართლაც „ხუეიკი“ პირის სახელი არ არის. სომხურად იგი ნიშნავს ხუზისტანელს (პ. აჭარიანს იგი უარც შეუტანია თავის „სომხური პირისსახელების ლექსიკონში“). ელიშეს უკანასკნელ გამოცემელს პროფ. ე. ტერ-მინასიანს, სხვა საკითხავების საფუძველზე გამოუტოვებია სიტყვა „სახელით“, „ხუეიკ“ კი პატარა ასოთი დაუწერია. მაგრამ ელიშეს სათანადო ადგილებიდან მაინც არ ჩანს, რომ ელიშეს სცოდნოდა, რომ „ხუეიკ“ პირის სახელი არ არის.

მხედველობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ ელიშე თავის წიგნს წერდა ლეონდიანთა წამების ათიოდე, თუ ნაკლები არა, წლის შემდეგ. ლაზარ ფარპეცი კი ორმოცი წლის შემდეგ.

¹¹⁸ ო. ფ., გვ. 162.

¹¹⁹ ი. კ. ვე, გვ. 101.

¹²⁰ ს. ო. ხ. ე., გვ. 160.

¹²¹ ო. ფ., გვ. 94.

¹²² ი. კ. ვე, გვ. 104.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ ელიშვი, როგორც თვითონ ამბობს, პირადად იცნობდა ლევონდიანთა წამების მნახველს ხუციყს და ამ წამების შემდეგ ბევრად უფრო ახლს ღმერთსა წერდა თავის წიგნს, ვიდრე ლაზარ ფარპეცი, ამ უკანასკნელს უფრო ზუსტი ცნობები ჰქონია თვით ხუციყზე და უფრო სარწმუნო აღწერა აქვს ლევონდიანთა წამებისა. როგორც ვხედავთ, ლაზარ ფარპეცი ელიშვიზე მეტად თუ არა, ნაკლებად სანდო ისტორიკოსი არ არის.

ვერ გავიზიარებთ ჩვენ მ. აბელიანის იმ აზრსაც, თითქოს ლაზარ ფარპეცის თავისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილის დაწერისას არ შეეძლო ესარგებლა სავსებით სანდო წყაროებით: „არ უნდა დავივიწყოთ ის, რომ ლაზარი თავის საყრდემსა და ადრე სიჭაბუკეში ცოტა ვინმეს თუ შეხვდებოდა იმათგან, ვინც მონაწილეობდა იმ ამბავში, რომლებსაც ის აღწერს თავისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილში თავის „ისტორიას“ ის წერდა უშაფრესად მეთრეპანის სიყვანი წყაროებით, როდესაც ეს მოვლენები უკვე ვადმოცემებად იქცნენ და მათ ხალხური თქმულებების ხასიათი მიიღეს, რაც სანდოხან ავრძნობა მის „ისტორიაში“¹²⁹.

როგორც უემოთ ითქვა, 455 წლიდან, თუ უფრო ადრე არა, ლაზარი იზრდებოდა ოჯახში აჯანყების მეთაურის ვარდან მამიკონიანის ძმისა, ჰმიაიკისა, რომელიც აგრეთვე აჯანყების ერთ-ერთი გამორჩენილი მოღვაწე იყო. შემდეგ იგი სწავლობდა ალან არწრუნიანთან, რომელსაც, თვით ლაზარის ვადმოცემით, მონაწილეობა მიუღია იეზიდვერდ II-ისთვის საპასუხო წერილს მიწერაში. 70-იან წლებსა და 80-იან წლებში ლაზარი ცხოვრობდა კამსარაკანების ოჯახში. კამსარაკანები კი იყვნენ აჯანყების ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური მონაწილეები და ხელმძღვანელები. თავის ერთ-ერთ წყაროდ ლაზარი ასახელებს არშაფირ კამსარაკანს, ვარდან მამიკონიანის სიძეს (მას ცოლად ჰყოლია ვარდანის და) და ვარდანის ერთ-ერთ ყველაზე ერთგულ და დაასლოებულ პირს. ეს არშაფირიც მონაწილეობდა შემოსენებულ საპასუხო წერილის დაწერაში. ხალხალთან ბრძოლის დროს იგი მეთაურობდა სომეხთა ჯარის მარჯვენა ფრთას. იგი სარდლობდა სომეხთა ერთ-ერთ რაზმს ავარაირის ბრძოლაშიც.

¹²⁹ შ. ა. მ. ხ. ა. ნ., ლაიოე ჩქნ ვრასკანოეუან აყაოშიოეიონ, I, გვ. 329.

ვფიქრობთ, ესეც საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ 450—451 წწ. აჯანყების შესახებ ლაზარს სავსებით სანდო და პირველბარისხოვანი წყაროები ჰქონდა.

ზემოთ ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ ლაზარ ფარპეცი თავის წყაროებში არ ასახელებს ელიშეს წიგნს. საინტერესოა ის წყაროები, რომლებსაც ასწენებს ლაზარი თავისი „ისტორიის“ მეორე ნაწილში. ავარიარის ბრძოლაში დაღუპულ სომეხთა რიცხვი, ლაზარის სიტყვით, მას დაუდგენია „დიდი ძიებითა და მრავალი გამოკვლევით“¹²⁴, ხოლო სპარსელთა დანაკარგები „ზუსტად დათვლილი გვაძმბეს მათ, ვინც სპარსელთა სარდლებისაგან გაიგო“¹²⁵. ვასაკ სინეელის სპარსეთში დასჯის ამბავი ლაზარისათვის უამბნიათ „იმამე იმხან ვასაკის მართლისმთქმელ მსახურებს“¹²⁶. ლევონდიანთა ამბები ლაზარს გაუგია, როგორც აღნიშნული გვაქვს, არშაეირ კამსარაჯინისაგან.

ყველა ეს ცნობა მოეპოვება ელიშესაც, ისე რომ ლაზარს არავითარი „ძიება და გამოკვლევა“ არ უნდა დასჭირებოდა მათს შისაკვლევად, საკმარისი იყო ელიშეს წიგნის წაკითხვა. მაშასადამე, ან ლაზარი არ იცნობს ელიშეს თხზულებას, ან იგი სარგებლობდა ელიშეს წიგნით და მალავს ამას. რატომ უნდა დავმალა ლაზარს თავისი ნაცნობობა ელიშეს წიგნთან? ამაზე პასუხი ჩვენ არ მოგვეპოვება. არავის უთქვამს, თითქოს ელიშეს არ ჰქონდეს ცნობები ჰამიკონიანებზე, ან მას ცუდი დამოკიდებულება ჰქონოდა ამ ოჯახთან, როგორც ამას ამბობენ მოვსეს ხორენაციზე. პირიქით, ტრადიციის მიხედვით ელიშე ვარდანის მდივანი იყო. თვით ელიშეს წიგნს კი ეწოდება „ვარდანისა და სომეხთა ომის შესახებ“.

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ იმ ცნობებში, რომლებაც ლაზარს გაუგია ზემოდან-ხელებული წყაროებიდან, არ მოიპოვება ბევრი რამ, რაც აქვს ელიშეს. სამაგიეროდ, ხშირად ლაზარსაც აქვს ისეთი ცნობები, რომლებიც არ არის ელიშეს წიგნში.

განსაკუთრებით საინტერესოა ამ ორი ისტორიკოსის მიერ შემონახული ცნობები ავარიარის ბრძოლაში დაღუპულთა რიცხვის შესახებ.

¹²⁴ ო. ფ., გვ. 72.

¹²⁵ იქვე, გვ. 73.

¹²⁶ იქვე, გვ. 86.

ელიშე ვადმოგვეცემს:

„აი სახელები იმ მხნე მოწამეთა, რომლებიც იქ, იმ ადგილას აღესრულნენ:

მამიკონიანთა გვარიდან მხნე ვარდანი ასოცდაცამეტი კაცით.

ხორხორუნთა გვარიდან ძლიერი ხორენი ცხრამეტი კაცით.

პალუნთა გვარიდან უშიშარი არტაკი ორმოცდაჩვიდმეტი კაცი.

გნთუნთა გვარიდან საოცარი ტაჭატი ცხრამეტი კაცით.

დიმაქსიანთა გვარიდან მცოდნე ჰშიაიკი ოცდაორი კაცით.

ქაჯბერუნთა გვარიდან სასწაულებრივად ქმნილი ნერსეპი შვიდი კაცით.

გნუნთა გვარიდან ყრმა ვაჰანი სამი კაცით.

ინწაინთა გვარიდან მართალი არსენი შვიდი კაცით.

არვანძტელთა გვარიდან მეწინავე გარეგინი ორი ნათესავითა და თვრამეტი კაცით.

ეს ორასოთხმოცდაშვიდი მოწამე და მათთან ცხრა დიდ-დიდი ნახარაი იქ, იმ ადგილას აღესრულა. ხოლო სამეფო სახლიდან, აოწრუნთა სახლიდან და ყველა სხვა ნახარათა სახლებიდან ამ ორასოთხმოცდაშვიდის გარდა კიდევ შვიდასორმოცი კაცი, რომლებმაც იმ დღეს დიდ ომში თავისი სახელი ჩაწერეს ცხოვრების წიგნში. სულ იყო ათას ოცდათექვსმეტი¹²⁷. ბრძოლაში დაღუპულთა რიცხვს ლაზარ ფარპეცი თელის შემდეგნაირად:

„აი ისინი, ვინც მაშინ ნეტარი და ზეციური მოწოდების ღირსნი იქმნენ წმინდა ვარდანთან ერთად და მოწამეობრივად აღესრულნენ: ხორხორუნთა გვარიდან ნეტარი ხორენი, პალუნთა გვარიდან ნეტარი სეპუპი არტაკი, გნდუნთა გვარიდან ნეტარი ტაჭატი, დიმაქსიანთა გვარიდან ნეტარი ჰშიაიკი, ქაჯბერუნთა გვარიდან ნეტარი ნერსეპი, გნუნთა გვარიდან ნეტარი ვაჰანი, ინწაინთა გვარიდან ნეტარი არსენი, არვანძტელთა გვარიდან ნეტარი გარეგინი. ხოლო ვითარცა დიდი ძიებითა და მრავალი გამოკვლევით გამოვიკითხე და გავიგე მოწამეობრივად აღსრულებულთა რიცხვი, ვინც ბრძოლის ადგილას [მოწამეთა] გვირგვინი მიიღო უფროს ნახარარებთან ერ-

¹²⁷ ს ი | 2 ს. გვ. 119—120.

თად, ორასსამოცდათექვსმეტი კაცი იყო. ხოლო, რომელნიც სიმაგრეებიდან ჩამოიყვანეს და დახოცეს ხმლით, ან გასრისეს სპილოებით — შვიდასორმოცდაათი. ყველა ერთად ათასოცდათექვსმეტი კაცი“...¹²⁸.

ამ ორ ნაწყვეტში ჩვენ ყურადღებას იქცევს ორი რამ: პირველი არის ის, რომ ორივე ავტორს დაღუპული ნახარარები ზუსტად ერთი და იგივე თანამიმდევრობით ჰყავთ ჩამოთვლილი. კიდევ უფრო სანიტერესია მეორე გარემოება: ელიშესთან ჩამოთვლილ დაღუპულთა რიცხვების ჯამი მართლაც გვაძლევს 1036-ს, ლაზარის რიცხვების ჯამი კი გვაძლევს 1035. საიდანღა მიიღო ლაზარმა 1035?

ამ ადგილებზე დაყრდნობით მკვლევრებს გამოთქმული აქვთ სრულიად საწინააღმდეგო აზრები. ნ. აკინიანის აზრით ეს ადგილები ამტიკებენ იმას, რომ ელიშემ ისარგებლა ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიით“, პროფ. ე. ტერ-მინასიანს კი პირიქით, მიაჩნია, რომ ელიშე იყო ლაზარის წყარო. ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ვერც ერთ ამ დებულებას. ცხადია, ლაზარს რომ ესარგებლა ელიშეს ცნობებით მას შეეცდომა არ მოუვიდოდა საბოლოო ჯამში (ელიშეს ხომ ეს ჯამი სწორად აქვს მიღებული). არ უნდა გამოეყენებინა ლაზარის ცნობები ელიშესაც. მას საბოლოო ჯამი სხვა რიცხვების საფუძველზე აქვს მიღებული.

ამავე დროს, როგორც ვნახეთ, ორივე ისტორიკოსს ერთნაირ თანამიმდევრობით ჰყავთ დასახელებული დაღუპული ნახარარები და მოცემული აქვთ ერთი რიცხვი ყველა დაღუპულისა. ჩვენი აზრით, ეს შეიძლება აიხსნას მხოლოდ შემდეგნაირად. როგორც ჩანს, ელიშესა და ლაზარს ავარიანის ბრძოლაში მოკლულ სომეხთა რიცხვზე სხვადასხვა ცნობები ჰქონდათ. გვიანდელმა რედაქტორმა ელიშეს ცნობები, ჩანს, უფრო სანდოდ ჩათვალა და ლაზარის თხზულებაში შეიტანა დაღუპულ დიდ ნახარართა სია და დახოცილთა საერთო რიცხვი, ხოლო ცნობები იმის შესახებ, თუ რამდენი კაცი დაღუპულა ყოველი გვარიდან, მას არ შეუტანია. ასევე უნდა აიხსნას, აგრეთვე, ლაზარ ფარპეცისა და ელიშეს თხზულებებში არსებული სხვა სიების დამთხვევებიც, რომლებზედაც ჩვენ ზეჟმო მოგვიჩნდა ლაპარაკი. მართლაც, თუ ლაზარი მალაედა თავის ნაკ-

¹²⁸ ე. ფ., გვ. 72—73.

ნობობას ელიშეს წიგნთან, იგი ალბათ ამ ნაცნობობის ასეთ აშკარა კვალს არ დატოვებდა და ამ სიებს უცვლელად არ გადაიტანდა თავის წიგნში.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ელიშე და ლაზარ ფარპეცი თავის თხზულებებს წერდნენ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, ელიშე უფრო ადრე, ლაზარი უფრო გვიან. მსგავსება მათ შორის ალბათ წარმოშვა საერთო თემამ, საერთო წყაროებმა და გვიანდელმა რედაქტორებმა. როგორც ჩანს, მ. აბელიანს რაღაც ეპიკები ჰქონდა ლაზარ ფარპეცის მიერ ელიშეს გამოყენების საკითხში. იგი წერდა: „რადგანაც გამოაშკარაებული არ არის მესამე წყარო, რომლითაც შეეძლო ესარგებლა ორივეს ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ლაზარმა გამოიყენა თავისი წინამორბედის ელიშეს შრომა“-ო¹²⁰.

ჩვენ ხელთ გვაქვს ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიას“ გვიანდელი ხელნაწერები, რომლებიც XVII ს-ზე ადრინდელ ხანას არ განეკუთვნებიან. უეჭველია, რომ უფრო ძველი ხელნაწერებას აღმოიჩინა დამატებით მუქს მოპფენდა სხვასთან ერთად ამ საკითხსაც.

როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, წერილობითი წყაროების გარდა ლაზარ ფარპეცი სარგებლობდა ზეპირი წყაროებითაც. ხანდახან იგი ასახელებს თავის კორესპონდენტებსაც. მაგალითად, მას დასახელებული ჰყავს არშავირ კამსარაკანი, რომლისგანაც მას გაუგია ლევონდიანთა წამების ამბავი, როგორც ზემოთ უკვე ვნახეთ. ჩანს, იგივე არშავირ კამსარაკანი უნდა იყოს ლაზარის მიერ შემდგომში ნახსენები „საოცარი კაცი კამსარაკანთა“-ო¹²⁰.

სომეხ-ქართველთა გაერთიანებული ჯარის დამარცხების შესახებ ლაზარი წყაროდ უკვე სხვა კამსარაკანს ასახელებს: „ეს ცნობა წმინდა კაცისაგან, ვასაკ მამიკონიანისაგან [გაგებული], მართალი ფიცით გვიამბო მრავალგზის თვით შირაკის უფალმა ნერსეკ კამსარაკანმა“-ო¹²¹.

ამათ გარდა ლაზარს თავისი ცნობები მოუკრეფია სხვადასხვა პირთაგან. იგი, ჩანს, ეკითხებოდა მომხდარი ამბების უშუალო მო-

¹²⁰ შ. მ. ც. ნ. ი. ა. ნ., ლაკიე ნინ დრასიანილიკუან აკაოშილიკიონ, I, გვ. 324.

¹²⁰ ო. ფ., გვ. 105.

¹²¹ ი. ქ. ვ., გვ. 135.

ნაწილებს, აგროვებდა მათს ნაამბობს, ერთმანეთს უჭერებდა სხვადასხვა ცნობებს, ანალიზს უკეთებდა მათ და, საერთოდ, კეთილსინდისიერად ატარებდა იმ სამუშაოს, რაც საჭირო იყო მისი მიზნისათვის.

როგორც ვხედავთ, ლაზარ ფარბეცი სარგებლობდა მრავალფეროვანი და საკმაოდ სანდო წყაროებით.

ნაწილი მეორე

ლაზარ ფარკვეციცის ცნობები საქართველოს შესახებ

§ I. წინა აზი და ამიერ-კავკასია III—IV საუკუნეებში

ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში რომის იმპერია დაცემას განიცდიდა. ეს დაცემა გამოწვეული იყო სერიოზულა საგარეო და საშინაო, სოციალური და ეკონომიკური ხასიათის სიძნელებით. მონათმფლობელურმა წარმოებითმა ურთიერთობამ ამოსწურა თავისი განვითარების შესაძლებლობანი. იგი უკვე ხელს უშლიდა ქვეყნის წინსვლას, მაგრამ ახალი, ფეოდალური ურთიერთობა ჯერ მხოლოდ გზას იკვლევდა და მის განმტკიცებას კიდევ კარგა ხანი სჭირდებოდა. ძველის ნგრევა აშკარად ჩანდა, ახალი კი ჯერ კიდევ ცოტა იქმნებოდა. III საუკუნეში იმპერიას თავს დაატყდა მძიმე ეკონომიური კრიზისი. მეტროპოლიაში დაეცა სახელოსნო წარმოება, გაჩინაგდა სოფელი, ქალაქებს მოეშალათ თავისი არსებობის ეკონომიკური საფუძველი. მიუხედავად იმისა, რომ საუკუნის ბოლოსთვის იმპერია გამოვიდა კრიზისიდან, ძველის აღდგენა უკვე შეუძლებელი იყო. ეკონომიკურ კრიზისს პოლიტიკურიც მოჰყვა და წონასწორობის შენარჩუნება კიდევ უფრო გაძნელდა.

სოფლის თავისუფალი მწარმოებლების მოსპობამ მნიშვნელოვნად დაასუსტა რომაული ჯარი და საერთოდ შეეუცვალა მას სახე: რომაელთაგან შემდგარი ლეგიონები ასლა დაქირავებულმა უცხოელებმა, „ბარბაროსებმა“, შეეცვალეს. ამას თან ერთვოდა ისიც, რომ სულ უფრო და უფრო განშირდა და საშიში გახდა იმპერიის საზღვრებზე ამავე „ბარბაროსთა“ თავდასნმები. დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა აგრეთვე მონების აჯანყებანი და დაპყრობილი ხალხების შეუწელებელი ბრძოლა პროვინციებში. ამ მეტად მძიმე პირობებში

რომს ბრძოლის წარმოება მოუხდა იმდროინდელი სამყაროს მეორე უძლიერეს სახელმწიფოსთან, პართიასთან (III ს-დან ირანი).

ზემოაღნიშნულ ვითარებაში რომს, ცხადია, არ შეეძლო აქტიური დაპყრობითი პოლიტიკის გატარება. უფრო მეტიც, სინამდვილეში იმპერატორების პოლიტიკა მიმართული იყო მხოლოდ იქითკენ, რომ რამდენადაც შეიძლებოდა გაეხანგრძლივებინათ იმპერიის არსებობა, შეენარჩუნებინათ აღმოსავლეთში ის პოზიციები, რომლებიც მოიპოვა რომმა რამდენიმე საუკუნით უფრო ადრე. მართლაც, იმპერატორ ტრაიანეს (98—117) მიერ წარმოებული ომები, ვ. ს. სერგეევის სიტყვით რომ ვთქვათ, „რომაული იარაღის უკანასკნელი წარმატება იყო, რომელმაც გაიელვა საიმპერატორო პერიოდის რომის საგარეო პოლიტიკის მოღრუბლულ პორიზონტზე“¹. ხოლო „შემდეგი დაპყრობანი უკვე აღემატებოდნენ რომის სახელმწიფო ძალებს. ტრაიანეს შემდეგ რომაელები ყველგან შეტევიდან თავდაცვაზე გადადიან“².

მნიშვნელოვანი სოციალური და პოლიტიკური ძვრები ხდებოდა რომის ძველ მოწინააღმდეგე ირანშიც. III ს. პირველი მეოთხედის დასასრულს ქვეყნის სათავეში მოექცა ახალი, სასანიდური, დინასტია. ქვეყნის განმტკიცების მიზნით სასანიდებმა მნიშვნელოვანი ღონისძიებები ჩაატარეს: გაძლიერდა ქვეყნის ცენტრალიზაცია; სახელმწიფოს მთავარ იდეოლოგიურ დასაყრდენად იქცა ძველი ირანული სარწმუნოება—მაზდეანობა; განმტკიცდა ქვეყნის შინაგანი. სოციალური და პოლიტიკური ორგანიზაცია³. სასანიდების დროს მოხდა ირანულ ენაზე მიალაპარაკე ხალხებისა და ტომების გაერთიანება⁴. წინა პერიოდთან შედარებით მნიშვნელოვნად განვითარდა ეკონომიკა და კულტურა⁵. ირანში, ისევე როგორც რომში, დაიწყო ახალი წარმოებითი ურთიერთობის ჩასახვა და განვითარება. სასანიდების მიერ ჩატარებულმა ღონისძიებებმა გააძლიერეს

¹ В. С. Сергеев, Очерки по истории древнего Рима, ч. II, Москва, 1938, გვ. 474.

² იქვე, გვ. 476.

³ ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა) გ. ბ. გაბაშვილის რედაქციით, თსუ გამომც., თბ., 1957, გვ. 23—27.

⁴ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, изд. Ленинградского университета, 1958, გვ. 40.

⁵ იქვე, გვ. 40.

ირახის სამხედრო პოტენციალიც. ამ დროიდან დაწყებული ირანი თითონ გადავიდა შეტევასე რომის წინააღმდეგ და სულ უფრო და უფრო მიიწევა წინ, დასავლეთისაკენ. მაგრამ ირანმა ვერ შეძლო საბოლოო, გადამწყვეტი გამარჯვების მოპოვება რომის იმპერიაზე, რადგან მასაც აკლდა შინაგანი სიმტკიცე (რაც დაკავშირებული იყო იმავე ახალი ელემენტების ჩასახვა-განვითარებასთან).

რომისა და ირანის ქიშპობასა და ომებს ღრმა ეკონომიკური და პოლიტიკური მიზეზები ჰქონდა. პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის, რომ ირანზე გადიოდა იმდროინდელი სამყაროს უდიდესი სავაჭრო გზა — „აბრეშუმის გზა“. იგი რომს აკავშირებდა აღმოსავლეთთან (ჩინეთთან, ინდოეთთან, შუა აზიასთან). ამ გზით ხდებოდა ძვირფასი საქონლის გადაზიდვა. ცხადია, ვის ხელშიაც იქნებოდა იგი, დიდ ეკონომიკურ სარგებლობას მიიღებდა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ აგრეთვე კავკასიაზე გამავალ გზებსაც. ისინი ჩრდილოეთისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებს აკავშირებდნენ ერთმანეთთან. ამ გზებს პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდათ, რადგან ამ გზებით, ამიერკავკასიაზე გამოვლით, შეიძლებოდა ჩრდილო-კავკასიიდან შემთავარი მომთაბარე ტომების გადმოყვანა. ეს აძლიერებდა ამიერკავკასიის ქვეყნების მნიშვნელობას, როგორც პლაცდარმისაც. ომების ერთ-ერთი მიზანი იყო, აგრეთვე, მდიდარი შუამდინარეთის ხელში ჩაგდება. ამასთან ირანს უნდოდა ხმელთაშუა ზღვისა და შავი ზღვის სანაპიროებზე გასვლა, რასაც რომი ელოებოდა წინ.

(ამრიგად, სავაჭრო გზები, შავი და ხმელთაშუა ზღვების სანაპიროები, შუამდინარეთი და ამიერკავკასიის ქვეყნები—ეს იყო ირანისა და რომის გაუთავებელი ომების მიზეზი.) განსაკუთრებით ფართო მასშტაბი მიიღო ამ ომებმა III ს. შუა წლებიდან, სასანიდების გამეფების დროიდან. ძალაუფლების ხელში ჩაგდების პირველი დღიდანვე სასანიდებმა უარყვეს ის რამდენადმე დაქვემდებარებული მდგომარეობა, რომელსაც თითქოს სცნობდნენ პართიელი არშაკიდები რომის მიმართ, თუმცა კი იურიდიულად ისინი თანასწორნი იყვნენ რომის იმპერატორებისა*.

სომხები, რომლებიც მანამდე არ გაუტბოვდნენ კავშირს სუსტ პართულ სახელმწიფოსთან, ახლა დაუახლოვდნენ რომაელებს ამ

* Т. Моммзен, История Рима, V, изд. ИЛ, М., 1949, гл. 376.

ახალი ძლიერი აგრესორის წინააღმდეგ. პირველივე სასანიდმა არდა- შირმა (224—241) მიდიის, საკასტანისა და ხორასანის შემდეგ და- იპყრო ატროპატენა და შემოუტია სომხეთს⁷. რომაელებს მან მოს- თხოვა ყველა აზიური პროვინციის დათმობა. 230 წ. იგი გადავიდა ევფრატზე, ხელთ იგდო მესოპოტამია და ალყა შემოარტყა ქალაქ ნიზიბინს⁸. ალექსანდრე სევერმა დიდის გაქირვებით შეძლო სპარ- სელთა მოგერიება⁹.

ეს ომი დამთავრდა არდაშირის ძის, შაპურ I-ის (241—272) დროს. მიუხედავად იმისა, რომ რომაელებმა მნიშვნელოვან წარმა- ტებებს მიაღწიეს ომის უკანასკნელ პერიოდში, მათ ამ წარმატებე- ბით ვერ ისარგებლეს შინაგანი არეულობის გამო. ახალმა იმპერა- ტორმა ფილიპე არაბმა მოშალა განზრახული ლაშქრობა ქტეზი- ფონზე, დაეხავა სპარსელებს და გაბრუნდა უკან (244 წ.). ზავის მი- ხედვით მესოპოტამია და სომხეთი სპარსელებს უნდა რგებოდათ. მაგრამ ამ სამარცხვინო პირობებმა რომაულ პოლიტიკურ წრეებში ისეთი აღშფოთება გამოიწვია, რომ ფილიპემ აღარ გამოიყვანა განიზონები ამ ქვეყნებიდან¹⁰. 252 წ. სპარსელებმა ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ მაინც შეძლეს დაეპყროთ სომხეთი და შეესივნენ მესოპოტამიას. იმპერატორი პუბლიუს ლიცინიუს ვალერიანე დაი- ტრა მათ წინააღმდეგ. 260 წ. სპარსელებმა მოიპოვეს უდიდესი გა- მარჯვება და თვით იმპერატორიც ტყვედ ჩაიგდეს, რამაც იმდროინ- დელ მსოფლიოზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. სპარსელებმა აიღეს და ააოხრეს იმპერიის აღმოსავლეთის უმდიდრესი პროვინ-

⁷ ნ. ბ ი ვ ე ლ ე ვ ს კ ა ი ა თ ვ ლ ის, რომ არდაშირმა „ხელთ იგდო ადორ- ბაიგანი და სომხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი“, იხ.: *История Ирана...*, გვ. 39. ამ აზრს არ იზიარებენ სხვა მკვლევარები, მაგ. *A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944*, გვ. 219; ჰ. მ ა ნ ა ნ დ ი ა ნ ი, *Фир- насидан иксотарქონ ჯაი მიდიქრქი აჟათორქანი, ჩაოთქ რ. მასან ს. ხესქანი, ჯაიქსორქათ, 1957*, გვ. 76—81. ს. ე რ ე მ ი ა ნ ი წ ი ა ნ შ ი: *Очерки истории СССР, III—IX вв., Москва, 1958*, გვ. 165 და სხვ.

⁸ *Т. Моммзен, История Рима, V*, გვ. 380.

⁹ *Н. А. Машкин, История древнего Рима. Госиздат полнт. лите- ратуры, 1949*, გვ. 571.

¹⁰ *Т. Моммзен, დასახ. ნაშრ.*, გვ. 380. უნდა ითქვას, რომ ამ საკით- ხზე მკვლევართა შორის უკრ კიდევ არ არის საერთო აზრი. ზოგი თვლის, რომ ზავის პირობები შეეხებოდა მხოლოდ მცირე სომხეთს და არა დიდ სომხეთს, რომელიც სავსებით თავისუფალი იყო. ამის შესახებ იხ. ჰ. მ ა ნ ა ნ დ ი ა ნ ი ს დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

ციები და ქალაქები — ანტიოქია, ტარსი, კესარია. თავის გამარჯვების გამო შაბურმა მიიღო წოდებულება *Shahānshāh ī Ērān u Anērān*, ე. ი. „მეფეთა-მეფე ირანისა და არაირანისა“.

გარკვეულ წარმატებას, როგორც ჩანს, სპარსელებმა მიაღწიეს ქართლშიც. თავის *Karba-i-Zardšt*-ის წარწერაში შაბური დახარკულ ქვეყნებს შორის ასახელებს ატროპატენას, სომხეთს, ქართლს, ალბანეთს, აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით ქართლი უფრო ირანის უზენაესობის მცნობი მოკავშირე იყო, ვიდრე იარაღით დაპყრობილი ქვეყანა¹¹.

ამ მძიმე ვითარებაში რომს დიდი დახმარება აღმოუჩინა პალმირის მეფე ოდენატმა. იგი მიეშველა ალყაშემორტყმულ ედესას, გაათავისუფლა კარა, ნიზიბინი, და უკუვაგდო სპარსელები. მაგრამ, როდესაც პალმირა ზედმეტად გაძლიერდა, რომმა მოსპო ივა 273 წ.

შაბური მოკვდა-272 წ. და რომაელებმა, როგორც ჩანს, მონაზღვრეს სომხეთის ტახტზე აყვანათ თავისი მომხრე ხოსროვ I (272—287 წწ.). 282 წ. იმპერატორი მარკ ავრელიუს კარი შეიქრა სომხეთში, ყური არ ათხოვა სპარსელთა საზავო წინადადებებს, დაიპყრო მესოპოტამია, ილაშქრა ირანზე და აიღო მისი ორივე დედაქალაქი, სელევკია და ქტეზიფონი, მაგრამ უბედურმა შემთხვევამ (იმპერატორს მეხი დაეცა) ხელი შეუშალა ასე წარმატებით დაწყებულ საქმეს¹².

296 წ. უკვე შაპი ნერსეჰი შეიქრა რომის სამფლობელოებში. მესოპოტამიაში იგი მივიდა ქალაქ კარამდე და მნიშვნელოვანი კამარჯვებაც მოიპოვა კეისარ გალერიუს მაქსიმიანზე. მაგრამ ეს არ იყო საბოლოო გამარჯვება. გალერიუსის დასახმარებლად თვით იმპერატორი დიოკლიტიანე შევიდა მესოპოტამიაში. კეისარი გალერიუსი კი 25.000-იანი ჯარით შევიდა სომხეთში და სასტიკად დაამარცხა სპარსელები. ბანაკი, სახელმწიფო საღარო და შაჰის ჰარამხანაც კი რომაელებმა იგდეს ხელთ. 298 წ. დაიღო ნიზიბინის 40-წლიანი ზავი, რომლითაც ირანმა ცნო რომის უპირატესობა სომხეთსა და ბერიაზე.

¹¹ Г. Меликишвилл, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1960, 83. 394—396.

¹² Т. Моммзен, Дахახ. ნაშრ., გვ. 397; Н. А. Машкин, Дахახ. ნაშრ., 83. 583.

კონსტანტინე I-ის მემკვიდრეებმა. კონსტანტინე II-ემ, კონსტანტინე და კონსტანციუს II-მ, იმპერია გაიყვეს. აღმოსავლეთი ურგო კონსტანციუს II-ეს. მასვე მოუხდა ბრძოლების ჩატარება სპარსელთა წინააღმდეგ, რომელთაც არ დაუცადეს ზავის ვადის გასვლას და შეესივნენ იმპერიის საზღვრებს, სომხეთსა და მესოპოტამიას. კონსტანციუსის ლაშქრობას წარმატება მოჰყვა. 344, თუ 348 წ. მან დაამარცხა სპარსელები (ირანის ტახტის მემკვიდრე რომელებმა ხელთ იგდეს და მოკლეს)¹³. შაჰმა შაბურ II-მ (309—379) ისევ ილაშქრა რომელთა წინააღმდეგ. მაგრამ ქ. ნიზიზინის დამკველების შეუბოვრობამ და მასაგეტების თავდასხმამ ირანის აღმოსავლეთ საზღვარზე აიძულა იგი უკან გაბრუნებულიყო (ეს მოხდა დაახლოებით 350 წ.).

გაიმაგრა რა ზურგი აღმოსავლეთში, შაბურმა 358 წ. გაზაფხულზე იმპერატორს უარის თქმა მოსთხოვა მესოპოტამიასა და სომხეთზე. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ომით იმუქრებოდა. კონსტანციუსის არ დათანხმდა და 359 წ. შაბურმა ომი დაიწყო. მან ალუა შემოარტყა ქ. ამიდას. 73. დლიანი გმირული წინააღმდეგობის შექმდეგ ეს ძლიერი სიმაგრე დაეცა, მაგრამ ზამთრის მოახლოების ვაშო შაბური იძულებული იყო გაბრუნებულიყო ირანში. 360 წ. შაბურმა აიღო სიმაგრეები სინგარა და ბეზაბდე.

ირანელთა გაძლიერება ჩრდილოეთ შუამდინარეთსა და მაშლობელ აღმოსავლეთში რომისთვის სულ უფრო და უფრო საშიშ სახეს იღებდა. ირანელები თანდათან იკიდებდნენ ფეხს ამიერკავკასიის ქვეყნებშიც. ყველაზე ადრე მათ თავის გავლენის ქვეშ ალბანეთი მოაქციეს, რომელიც სომხეთსა და იბერიაზე უფრო სუსტი იყო, უფრო ახლო იყო ირანთან და უფრო დაშორებული იყო კონსტანტინოპოლს. უკვე ამ ომში ალბანელი მეფეები შაბურის მოკავშირეებად გამოდიოდნენ. რომელებს ეწინოდათ სხვებსაც არ მიემართათ ალბანელების მაგალითისათვის. როგორც ამიანუს მარცელინუსი გადმოგვცემს, მათ ძვირფასი საჩუქრები დაუფზავნიათ ტიგროსის ვალმა მყოფი მეფეებისა და სატრაპებისათვის, განსაკუთრებით კი სომხეთის მეფე არშაკისა და იბერიის მეფე მერიბანესთვის (მირიანი), რათა ისინი ირანელთა მხარეზე არ გადასულიყვნენ¹⁴.

¹³ The Cambridge Medieval History, v. I, 1936, გვ. 57—58.

¹⁴ ამიანუს მარცელინუსი, XXI, 6, 8.

361 წ. ნოემბერში კონსტანციუსი გარდაიცვალა და საომარ მოქმედებას სათავეში ჩაუდგა ჯერ კიდევ კონსტანციუსის სიცოცხლეში ჯარების მიერ იმპერატორად გამოცხადებული ივლიანე, შეკედგომში განდგომილად წოდებული. ივლიანემ ენერგიულად დაიწყო მოქმედება. მან პირდაპირ ქტეზიფონსზე ილაშქრა, მაგრამ უკან დახევა მოუხდა. ერთ-ერთ ბრძოლაში იგი მძიმედ დაიჭრა და მოკვდა (363 წ.). ახლად არჩეულმა იმპერატორმა იოვლიანემ სპარსელებთან დადო 30-წლიანი ზავი. საზავო პირობების მიხედვით ირანს უბრუნდებოდა ხუთი პროვინცია, რომლებიც რომის იმპერიას წართმეული ჰქონდა ირანისათვის. ასევე სპარსელების ხელში გადადიოდა ქალაქები ნიზიბინი და სინგარა. გარდა ამისა, რომაელები პირობას სდებდნენ, რომ აღარ ჩაერეოდნენ სომხეთის საქმეებში და არ მიეშველებოდნენ სომხებს ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში¹⁵. იბერია კი, ჩანს, ისევე რომის შეგობრად და მოკავშირედ რჩებოდა.

ზავის პირობები ძალიან მძიმე იყო რომაელთათვის. ამიანუს მარცელინუსი ამ ზავს „სამარცხენოს“ უწოდებდა და თვლიდა, რომ რომაელებს ათჯერ მეტი უნდა ებრძოლათ, სანამ ზავის თუნდაც ერთ პირობას მიიღებდნენ¹⁶. მართლაც, დაზავების შემდეგ რომაელებს არც შეეძლოთ ზავის ყველა პირობის დაცვა, მაგრამ შინაგანი არეულობა მათ საშუალებას არ აძლევდა ხელახლა დაეწყოთ ომი.

სპარსელებმა ისარგებლეს ზავის პირობებით და უკვე მომდევნო, 364 წ., შეესივნენ სომხეთს. მაგრამ ომი სომხეთთან ბევრად უფრო ძნელი აღმოჩნდა, ვიდრე ამას შაბური მოელოდა. ირანელებმა, ვერ იქნა, ვერ გატეხეს სომხების წინააღმდეგობა. მხოლოდ 367 წ., და ისიც ვერაგობით, შაბურმა ხელთ იგდო სპარსელთა შეურბეული მტერი სომხეთის მეფე არშაკ II და მისი სახელგანთქმული სარდალი ვასაკ მამიკონიანი. ამის შემდეგ, 368 წ., შაბურმა იბერიიდან განდევნა რომაელების მიერ მეფედ დანიშნული საურმაგი და მის მაგივრად გააყენა ასპაკური. სომხეთში მან გაგზავნა ჯარი, რომელსაც სათავეში ჩაუყენა ორი სომეხი, გლაკი და არტაბანი, მაგრამ გადაშფოცებული წუთებში მათში გაიღვიძა პატრიოტულმა გრძნობამ. ისინი გადავიდნენ თავიანთ თანამემამულეთა მხარეზე, შეადგინეს გეგმა სპარსელებთან ბრძოლისა, რომელიც წარმატებით და-

¹⁵ The Cambridge Medieval History, v. I, გვ. 84—85.

¹⁶ ამიანუს მარცელინუსი, XXV, 7, 9.

ვირგვინდა და დიდად დაზარალებული ირანელთა ჯარი განდევნილიქნა სომხეთიდან.

იმპერატორმა ვალენტმა არშაკის შვილს, პაპს, მიაშველა სარდალი ტერენციუსი და 369 წ. გაზაფხულზე პაპი გამეფდა სომხეთში. ამ ამბავმა დიდად განარისხა შაბური. მისმა ჯარმა ააოხრა სომხეთი და წლის დამლევეს ხელთ იგდო სომხების უძლიერესი სიმაკრე არტაგერჯი, რომლისთვისაც თავი შეეფარებინა პაპის ღედას, ღედოფალ ფარანქმს. აქვე ინახებოდა სომხეთის სახელმწიფო სალაროც.

იმპერატორი ისევ დაეხმარა პაპს, გაუგზავნა მას, როგორც ჩანს 370 წ., კომიტი არინთეოსი და შაბური იძულებული გახდა მოეშალა ახალი ლაშქრობა სომხეთზე. მან ვალენტს მოსთხოვა დაეცვა სახავო პირობები და არ დახმარებოდა სომხებს. მაგრამ იმპერატორმა ყურადღება არ მიაქცია შაბურის მოთხოვნას და ამჯერად დაეხმარა იბერიიდან განდევნილ საურმაგს. საურმაგს გააყოლეს სარდალი ტერენციუსი თორმეტი ლეგიონით და გაგზავნეს იბერიაში. როდესაც საურმაგი მიუახლოვდა მდ. მტკვარს, ასპაკურმა სთხოვა მას გაეყო მასთან სამეფო ხელისუფლება (მთლად რომელთა მხარეზე გადასვლას ასპაკური ვერ ბედავდა, რადგან მისი შვილი ულტრა ირანელებს ჰყავდათ მძევლად). იმპერატორი დაეთანხმა ასპაკურის წინადადებას. საურმაგმა და ასპაკურმა — გაიყვეს იბერია. პირველს ერგო მტკვრის სამხრეთით, ხოლო მეორეს მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილი¹⁷. შაბური არ იყო ამის თანახმა.

¹⁷ ამ იანუს მარცელინუსის ცნობა იმის შესახებ, რომ საურმაგმა და ასპაკურმა ქართლი გაიყვეს სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვანაირად არის გაჯებული: ლებოს პირდაპირ ესმოდა ამიანუს მარცელინუსის ცნობა და აღნიშნავდა, რომ საურმაგს ერგო სომხეთისა და ლაზიკის მიმდგომი მხარე, ასპაკურს კი — ალბანეთისა და სპარსეთისაო (*Histoire du Bas-Empire par Lebeau, t. III, Paris. M DCCC XXV გვ. 434*). ლებოს აზრი გაიმეორა ს. ბარათაშვილმა (*История Грузии князя С. Баратова, тетрадь II—III, История средних веков, С.-Петербург, 1871, გვ. 18—19*). მ. ბროსე, ჩანა, საერთოდ ეჭვით უჭურებდა ამიანუს მარცელინუსის ამ ცნობას (იხ. მისი *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à XIXe siècle, 1e partie, S.-Petersbourg, 1849, გვ. 134—135, შენ. 3*). შემდეგში ბან გამოთქვა აზრი, რომ აქ ლაპარაკი არ არის ქართლზე, იბერიაზე, რომ საურმაგს ერგო ლაზიკა და სომხეთის მიმდგომი მხარეები, ხოლო ასპაკურს — ალბანეთით (*Histoire de la Géorgie, Introduction et tables des matières, 1858, გვ. XXXVIII—XXXIX*). ასეთივე აზრისაა დ. ბაქრაძეც თავის წიგნში „ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროიდან X საუკ. დასასრულამდე)“, ტფილისი, 1889, გვ. 150.

371 წ. გაზაფხულზე იგი ხელახლა შეიკრა სომხეთში, მაგრამ შირაკის ველზე სასტიკი დამარცხება განიცადა სომეხ-რომაელთა გაერთიანებული ლაშქრისაგან. ამის შემდეგ შაბური იძულებული გახდა დათანხმებულიყო პაპის მეუობას სომხეთში და ქართლის გაყოფას საურმაგსა და ასპაკურს შორის.

რამდენიმე ხნის შემდეგ რომაელებს გაუფუჭდათ ურთიერთობა სომხეთის მეფე პაპთან. 374 წ. მათ მოაკვლევინეს პაპი და მის ვა-

აად. ჰ. მანანდიანიც აღნიშნავდა, რომ საურმაგი გაზეფდა ქართლის სამხრეთსა და დასავლეთ, ხოლო ასპაკური ჩრდილოეთსა და აღმოსავლეთ ნაწილებში (იხ. მისი ღმრთისაჲსი იხსიარქონ... ჩხოვ. I, მ. II, გვ. 204). იგი ჯაგახი შვილის აზრით, ქართლი გაყოფილ იქნა დასავლეთის და აღმოსავლეთის ნაწილებად, რომელთა „შუა საზღვრად მტკვარი იყო, მაგრამ ალბათ მდინ. არაგვიც უნდა ყოფილიყო“ (ქართველი ერის ისტორია, I, 1908, გვ. 138; 1951 წ. გამოცემა, გვ. 235—236). ასევე ფიქრობს პროფ. ს. კაკაბაძეც (იხ. მისი „ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ“, საისტორიო კრებული, წ. II, 1928, გვ. 12—13). ს. გორგაძეს მიაჩნდა, რომ საურმაგმა და ასპაკურმა გაიყვეს მთელი საქართველო და არა მხოლოდ ქართლი. მისი აზრით, საზღვარი ამ ორ ნაწილს შორის იყო მტკვრის ზემო წელი ბორჯომის ხეობამდე, შემდეგ კი სურამის ქედი კავკასიონამდე. ამის დასავლეთ ნაწილი, ე. ი. მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ერგო საურმაგს, ხოლო აღმოსავლეთი ასპაკურს („წერილები საქართველოს ისტორიიდან“, ძველი საქართველო, II, ტფ., 1911—1913, გვ. 57). ს. ჯანაშიას მიხედვით „მტკვრის მარცხენე მდებარე ნაწილში საურმაგი შეფობდა, მტკვრის მარჯვენე მდებარე ნაწილში კი—ვარახ-ბაკური“ (საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე, ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბილისი, 1928, გვ. 104; იხ. აგრეთვე მისივე, შრომები, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 267). ასეთივე აზრისაა პროფ. ვ. დონდუაძე. იგი წერს: „საურმაგს, კონსტანტინოპოლიდან ზურგგამაგრებულს, დაუთმეს საშეუოდ იბერიის ერთი ნაწილი — მტკვრის მარცხენე მდებარე ქართლი (371 წ.). რომელშიც შედიოდა მცხეთაც.

ამრიგად, ქვემო ქართლი ერთი ხნით მოექცა ირანის კულტურულ-პოლიტიკურ გავლენაში“ (საქართველოს ისტორია, I, დამბარე სასელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 92).

პირდაპირი წყარო ამ საკითხზე, ამიანუს მარცელინუსი, გადმოგვცემს: „საერომაკი ... გაგზავნე“ (იბერიაში. ლ. ჯ.) თორბეტი ლევიონით და ტრეპანიტუსით. როდესაც იგი მიუახლოვდა კიროსს, ასპაკურმა მიმართა მას თხოვნით, გაეყო მისთვის სანეფო, როგორც ნათესავისათვის ... იმპერატორი ... დათანხმდა იბერიის გაყოფაზე: კიროსს უნდა გაეყო იგი შუაზე, საერომაკს დარჩა ის მხარე, რომელიც ეკვროდა სომხეთსა და ლაზებს, ხოლო ასპაკურს—ალბანიასა და სპარსეთის მეზობლად მდებარე“ (XXVII, 12, 16—17).

სომხეთში ამ დროს მეფობდა პაპი, რომელიც ტახტზე ავიდა რომაელთა დახმარებით. შემდგომში იმპერატორმა ვალენტმა კვლავ გაუგზავნა მას დამხმარე ძალა არისტოლის ნეთაურებით, მხოლოდ ამის შემდეგ გაგზავნა მან საურმაგი იბერიაში.

გივრად ტახტზე აიყვანეს ვარაზდატი (374—380). ამის შემდეგ განსლდა მოლაპარაკება შაბურთან, რომელიც მოითხოვდა რომაელებისაგან, თავი დაენებებინათ სომხეთისათვის, ანდა იბერიიდან გაეყვანათ საურმაგი და რომაული გარნიზონები, რათა ასპაკური ისევ გამეფებულყო მთელს ქართლზე. იმპერატორმა ამ მოთხოვნაზე უარა განაცხადა. ორი წლის მოლაპარაკებამ (375—376 წლებში; სხვათა შორის, ამ დროს პირველად დაისვა საკითხი სომხეთის გაყოფის შესახებ) შედეგი არ გამოიღო. 377 წ. ვალენტმა გაცხოველებათ დაიწყო მზადება ირანთან ომისთვის, მაგრამ ამ დროს ევროპიდან მოვიდა ამბავი ვესტგუთების აჯანყების შესახებ. ვალენტი იძულებული გახდა გაეყვანა ჯარი სომხეთიდან (და ალბათ იბერიიდანაც) და ეცნო ირანელთა უპირატესობა სომხეთში.

ვალენტი დაიძრა აჯანყებულთა წინააღმდეგ. 378 წ. აღრახნოპოლთან მოხდა ბრძოლა, რომელშიც იმპერატორი დაიღუპა თავისი ჯარის საუკეთესო ნაწილთან ერთად. ეს იყო რომაელთა უდიდესი მარცხი. ამის შემდეგ ისინი წელში ვეღარ გაიმართნენ. ცხადია, იმპერიას აღარ შეეძლო აღმოსავლეთისათვის იმდენივე ყურადღება მიექცია, რამდენიც წინათ. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ უკვე 377 წ. ვალენტი იძულებული იყო ეცნო ირანელთა უპირატესობას სომხეთში. თვით სომხებსაც უტყენიათ თავი ირანელთა მორჩილად ირანიდან სომხეთში მოვიდა მარზპანი, სურენი, რომელმაც ამ ქვეყანას ხარკი დააკისრა¹⁸.

კონტექსტიდან იქნება შთაბეჭდილება, რომ საურმაგი სომხეთზე გავლით მიდიოდა. ამიტომ, ცხადია, მტკვარს იგი სამხრეთიდან მიადგებოდა. სამეფო გაყოფის შემდეგ მას მტკვრის სამხრეთი ნაწილი უნდა რეგებოდა. აქ ალბათ იგულისხმება ურბნის-მცხეთაზე განავალი ხაზი მტკვრის გაყოფებით (ან მონაკვეთში მტკვარი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიღდინება თითქმის პარალელის გასწვრივ). ასპაკურს ერგო მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილი რაც ჩანს იქიდან, რომ მისი სამფლობელო ემეზობლებოდა ალბანიას, რომელიც როგორც ცნობილია, სწორედ მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. მეორე მხრით, ასპაკურს რომ ქვემო ქართლი რეგებოდა, იგი ძალიან უხვრახუნ მდგომარეობაში ჩავარდებოდა, რადგან თითქმის ყოველი მხრიდან რომაულ ორიენტაციის ქვეყნებით იქნებოდა გარშემორტყმული. თვით საურმაგსაც ალბათ ერჩინა სომხეთის მეზობლად ყოფილიყო, საიდანაც ადვილად შეეძლო საკირო შემთხვევაში დახმარების მიღება.

¹⁸ ლ. შ ა ნ ა ნ ი კ ა ნ, ჟინსასან მხსილქოინ., ჩ. რ. ქ. ს., გვ. 230—23

(ქართლი, როგორც ვნახეთ, 70-იანი წლების დასაწყისში ირანი-სა და რომის გავლენის სფეროებად იქნა დანაწილებული. შაბურჩი იმთავითვე წინააღმდეგი იყო ამისი და უნდა ვითქვამოდ, რომ იგი ისარგებლებდა რომაელების პოზიციების შესუსტებით აღმოსავლეთში. იგი უთუოდ შეეცდებოდა საურმაგის განდევნას ქვემო ქართლიდან, როგორც კი რომაელთა ჯარები გავილოდნენ იქიდან?

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ იბერიის მთლიანობა მალე უნდა ყოფილიყო აღდგენილი. მას შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ ეს მომხდარიყო იმ შინაური არეულობის დროს, რომელიც სუფევდა ირანში IV ს. უკანასკნელ მეოთხედში¹⁹. ამასთან, როგორც ჩანს, ივ. ჯავახიშვილს გაერთიანებული იბერია ირანის ქვეშევრდომობიდან გამოსულად მიაჩნდა.

აკად. ს. ჯანაშიას აზრითაც ქართლის დაყოფა დიდხანს არ ვაკრძელებულა და უკვე სამოცდაათიან წლებში იგი ერთიან, ოღონდ ირანის შაჰინ-შაჰის ვასალურ სამეფოს წარმოადგენდა²⁰.

უნდა ითქვას, რომ ქართული წყაროების ცნობები მხარს უჭერენ ამ მოსაზრებას: უკვე კარგა ხანია მარცელინუსის ასპაკურს უკავშირებენ ქართული წყაროების ვარაზ-ბაკურს²¹. ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ვარაზ-ბაკურის მეფობის შესახებ ნათქვამია შემდეგი: „და მისა ზევე სპარსთა მეფისა მარზაპარნი შემოვიდეს სიღვინითა: და იგი კიდარდ უქუჯდა:

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 236, 276—278.

²⁰ ს. ჯანაშია, შრომები ტ. I, გვ. 265—266.

²¹ იხ. მაგ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 1849, გვ. 134—135, შენ. 3; С. Баратов, История Грузии, II—III, გვ. 19; დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 150 (ბრტსეზე წითითებით); ს. გორგაძე, საქართველოს ეკლესია და მისი დასაწყისი, „მოადბე“, 1905, III, გვ. 34—35; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1951, გვ. 236; ს. ჯანაშია, წიგნში: საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1918, გვ. 104; ვ. დონდუა, წიგნში: საქართველოს ისტორია, I, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1918, გვ. 92; გ. შელიკიშვილი, ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისათვის: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 165 და სხვ. მხოლოდ პროფ. ს. კაკაბაძე ადგას განსხვავებულ აზრს. მას ასპაკური წიგნი ბაკურ რევის ძეგ, მდგე მიწიანის შვილიშვილად („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მიხედვით; „ქართლის ცხოვრებით“ იგი შირიანის შვილი იყო) და მის მემკვიდრედ ქართლის ტახტზე („ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ“, გვ. 13).

„და მაშინ მოვიდა: ქრამ ხუარ ბორ ზარდ: სპარსთა მეფისა პიტიახში: ტფილისად ქლ-ქლ: ციხედ და ქართლი მისსა ხარკსა შედვა: და სომხითი და სივნიეთი: და გუასპურავანი“²².

ამრიგად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს თანახმად სპარსელებს ქართლი დაუპყრიათ ვარაზ-ბაკურ—ასპაკურის დროს. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ცნობა, რომ სპარსელი პიტიახში მოსულა თბილისში, ე. ი. ქართლის იმ ნაწილში, რომელიც მარცელინუსის გადმოცემით საურმაგის სამფლობელოს წარმოადგენდა და, მაშასადამე, რომელთა გავლენის სფეროში იყო. აქედან გამომდინარეობს, რომ სპარსელებს მოუხერხებიათ საურმაგის განდევნა ქვემო ქართლიდან და მთლიანად დაპატრონებიან ქართლს.

დაახლოებით ასეთსავე ცნობებს ეპოელობთ ვარაზ-ბაკურას შესახებ ლეონტი მროველთანაც. მისი ცნობით ვარაზ-ბაქარი ქრისტიანობის მოძულე ყოფილა. მას უარუყვია სომხების წინადადება, დაკავშირებოდნენ ბერძნებს და გაერთიანებული ძალებით შებრძოლებოდნენ სპარსელებს, რომლებმაც შემოუტეეს ამიერკავკასიას. სპარსელებს აღობრებით სომხეთი, მერე კი ქართლშიც შემოსულან. შემდეგ „აღაშენა ერისთავმან სპარსთამან ტფილისის კარაა შორის ციხედ მცხეთისად“. ვარაზ-ბაქარს მშვიდობა უთხოვია, რაზედაც სპარსთა ერისთავმა უპასუხა: მოგვეცი რანი და მოვკანი „და თქუნდა კმა არს ქართლი, რომელნი ნაშობნი ხართ მქველისანი. გაქუნდეს უკუე ქართლი და ხარკსა მისცემდეთ მეფეჲა ხუასრო განთა“.

„მაშინ ვარაზ-ბაქარ ვერღარა პასუხი მიუგო შიშისაგან დიდისა, მისცა რანი და მოვკანი, და განუკუეთა ხარკი, სოლო ერისთავმან სპარსთამან მოსცა ციხე ტფილისისა და წარვიდა და მიერთგან იქმნეს სომეხნი და ქართველნი სპარსთა მოხარკენი“²³.

მოყვანილ ნაწყვეტში საყურადღებოა ისიც, რომ ირანელებისაგან ქართლისა და სომხეთის დაპყრობა-დახარკვა ერთმანეთთან არის დაკავშირებული.

²² Е. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, вып. 4, Тифлис, 1906—1912, გვ. 720.

²³ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 136.

დამრიგად, ირანს ქართლში ფეხი მტკიცედ მოუკიდებია IV ს. 70-იანი წლების გასულიდან. ამ დროისთვის მას მოუხერხებია მოესპო ქართლის ორ სამეფოდ გაყოფა და ხარკიც დაუდგია მასზე. ფეხეცა არ არის გამორიცხული ის შესაძლებლობაც, რომ რომაელებს შერჩენოდათ ქართლის რომელიმე მცირე ნაწილი. ლეონტი მროველს მოუპოვება ცნობა იმის შესახებ, რომ ვარაზ-ბაქარის ირანელებისთვის დამორჩილების შემდეგ „განდგეს კლარჯნი ვარაზ-ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა“. მაგრამ, ცხადია, ეს არ იქნებოდა ის სამეფო, ვრცელი სამფლობელო, რომელიც ჰქონდა რომაელთა მომხრე საურმაგს.

მოლაპარაკება რომაელებსა და სპარსელებს შორის ამიერკავკასიის ქვეყნების შესახებ ამ ამბების შემდეგაც გრძელდებოდა. ეს მოლაპარაკება დაშთავრდა 387 წლის საზავო ხელშეკრულებით. ზავის პირობებით სომხეთის ზოგიერთი განაპირა ოლქი დამოუკიდებლად გამოცხადდა, ხოლო დანარჩენი ნაწილი (მიჯნაშხარპი—შუა ქვეყანა) გაიყვეს რომმა და ირანმა. ოთხი მეხუთედი ამ ქვეყნისა ერგო ირანს, ერთი მეხუთედი— რომს. ორივე ნაწილს თავისი მეფე უნდა ჰყოლოდა, მაგრამ უკვე 391 წელს რომაელებმა მეფობა მოსპეს თავის ნაწილში, ხოლო არშაკიდების სამფლობელოები შეუერთეს საიმპერატორო მიწებს და დაურიგეს ისინი კათალიკოსსა და ნახარარებს²⁴. აღმოსავლეთ ნაწილში კი ადგილობრივმა ხელისუფლებამ უფრო დიდხანს იარსება. მეფობა აქ მხოლოდ 428 წ. მოისპო.

V ს. შუა წლები აღინიშნება ამიერკავკასიის ქვეყნებში ირანული უღლის განსაკუთრებული დამძიმებით და ამით გამოწვეული ამ ქვეყნების ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლებით.

ამ დროისათვის სომხეთში საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა. უკვე II—III სს. მონათფლობელურ სომხეთის წიაღში ისახება და ვითარდება მიწის საკუთრების ფეოდალური ფორმა²⁵, ხოლო IV ს.-ში უკვე ძირითა-

²⁴ Очерки истории СССР, III—IX тт., гл. 193.

²⁵ იქვე, გვ. 169. სომხეთის ფეოდალიზმის შესახებ ის აგრეთვე ლ. შან-სანაძე. მსიუაქიქმრ ჩინ ლიუაოთინიან, ხესქანს. 1934; ნიივე ფინსკან ოსიიქიუნს ლიუ ქიიქიქიქი ალიონიქანს, ჩიათ. რ. იოანს II, ხესქანს. 1937; ს. ერემიანის ბრავალრიცხოვანი წერილები (მასვე ეკუთვნის სათანადო ნაწილი ზემოთ ნახსენებ წიგნში Очерки истории СССР).

დად ჩამოყალიბდა კიდევაც ფეოდალური მიწის საკუთრება²⁶. V საუკუნეში დასტურდება ამ საკუთრების სამი კატეგორია: 1. ჰაირკნიქ (მამული)—ალოდი; 2. პარგევაკან (ნაწყალობევი)—ბენეფიციუმი; და 3. ერკირქ ქსაკაგინქ—ნაყიდი მიწები.

IV ს-ში სომხეთში სავსებით ჩამოყალიბდა ფეოდალური წოდებრივი საზოგადოება მისთვის დამახასიათებელი იერარქიულობით²⁷.

ქვეყნის სათავეში იდგა მეფე, რომელიც ნომინალურად გაგებელი იყო მთელი დიდი სომხეთისა და მესაკუთრე „შუა ქვეყნის“ ანუ მიჯნაშხარპის, ე. ი. შემდეგდროინდელი სომხეთის ტერიტორიისა. მიწის დიდი ნაწილი ეჭირათ მის ვასალებს. მაგრამ მას მაინც რჩებოდა მნიშვნელოვანი ნაწილი, სამეფო დომენი, ვოსტანი, აირარატის ოლქი, რის გამოც რგი რჩებოდა ყველაზე უფრო მსხვილ ფეოდალად.

მეფის შემდეგ მოდიოდნენ ბღეშები (ბიტიახშები), სომხეთის განაპირა ნაწილების ნახევრად დამოუკიდებელი გამგებელნი (აქვე უნდა ითქვას, რომ, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, 387 წ. სომხეთის გაყოფის შემდეგ ზავის პირობების თანახმად ყველა განაპირა მხარე, და მათ შორის საბღეშხოებიც სომხეთისაგან დამოუკიდებლად გამოცხადდნენ და მას ჩამოშორდნენ. სომხეთის მეფეს დარჩა მხოლოდ „მიჯნაშხარპი“, რომელიც გაიყვეს ირანმა და რომმა).

ბღეშებს მოჰყვებოდნენ ნახარარები, მეფის ან ბღეშის ვასალები. მათ მემკვიდრეობით ეჭირათ მსხვილი მამულები, რომლებიც საგადასახადო შეუვალობით სარგებლობდნენ. ოღონდ ნახარარებს ყოველწლიური საჩუქარი უნდა მიერთმიათ მეფისთვის. ნახარარებს მემკვიდრეობითვე ეჭირათ მაღალი სახელმწიფო თანამდებობები. მათ ვალდებულებას შეადგენდა სამხედრო სამსახური. თავისი მნიშვნელობის მიხედვით ნახარარები იყოფოდნენ „უფროს“ და „უმცროს“ ნახარარებად. „ნახარარი“ ეწოდებოდა გვარის თავს. მასვე ერქვა „ტანუტერ“-ი, ე. ი. მამასახლისი (სიტყვა-სიტყვით „სახლისუფალი“), ან მარტივად „ტერ“-ი, ე. ი. უფალი. გვარის დანაჩენ წევრებს ერქვათ „სეპუჰ“-ები.

²⁶ Очерки истории СССР, III—IX вв., გვ. 175—176.

²⁷ იქვე, გვ. 178 და შმდ.

იმავე საშენდრო სამსახურის პირობით მეფისა და ნახარაგების მიწებზე ისხდნენ აზატები — საშუალო და წვრილი მიწათმფლობელები. აზატებისაგან შედგებოდა ცხენოსანი ჯარი.

დიდი მამულები ეჭირა ეკლესიას, რომელსაც ისეთივე იერარქია ჰქონდა, როგორც ფეოდალებს. ეკლესიის სათავეში იდგა კათალიკოსი, ვოსტანის, სამეფო დომენის ეპისკოპოსი. კათალიკოსობა მემკვიდრეობით გადადიოდა გრიგოლ განმანათლებლისა და ალბანელების გვარებში. გრიგოლის შთამომავალ კათალიკოსებს თავის პირად საკუთრებაში უზარმაზარი მამულები ჰქონდათ. კათალიკოსი ამავე დროს იყო უმაღლესი მსაჯული. ყოველ სანახარაროში იღდა ეპისკოპოსი, რომელსაც აგრეთვე დიდი მიწები ეჭირა, და რომელიც ისევე ექვემდებარებოდა კათალიკოსს, როგორც ნახარარი მეფეს. ეპისკოპოსობაც მემკვიდრეობით გადადიოდა. ყველაზე დაბლა იდგნენ მღვდლები, რომლებიც თავისი მდგომარეობით აზატებს ეთანაბრებოდნენ.

ამრიგად, მსხვილი მიწათმფლობელი ნახარაგები, საშუალო და წვრილი მიწათმფლობელი აზატები და ეკლესია წარმოადგენდნენ გაბატონებულ წოდებებს. მათი საერთო სახელი იყო „აზატი“ („აზატ“ სიტყვას, გარდა ზემოთ მოყვანილი ვიწრო მნიშვნელობისა — „წვრილი მიწისმფლობელი“, — ჰქონდა ფართო მნიშვნელობაც და ნიშნავდა „თავისუფალს“). ანაზატები, ე. ი. „არათავისუფალნი“, „არაკეთილშობილნი“, იყვნენ შინაკანები — თავისუფალი და დამოკიდებული გლეხები, რამიკები — ქალაქის პლებსი, ვაქრები და ეკლოსნები. ესენი იყვნენ ექსპლოატირებული მასები, წოდებანი, რომლებიც იხდიდნენ გადასახადებს. შინაკანები — გლეხები ჯერ კიდევ მეტწილად პირადი თავისუფლებით სარგებლობდნენ და თემებად ცხოვრობდნენ. ისინი მიწას ჯერ არ იყვნენ საბოლოოდ მიმაგრებულინი, თუმცა კი ადგილიდან ადგილზე თავისუფალი გადასვლის უფლება უკვე არა ჰქონდათ. შინაკანები გადასახადს უხდიდნენ მეფეს, ფეოდალებსა და ეკლესიას.

დაახლოებით იგივე პროცესები მიმდინარეობდა ამ დროისათვის საქართველოს აღმოსავლეთ მეზობელ ალბანეთში, დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. მტკვრის სამხრეთით მდებარე ატროპატენა იმავეთვე იქცა სასანიდების აგრესიის ობიექტად და ადრევე დაპყრობილ იქნა მათ მიერ. ალბანეთი კი, სომხეთსა და ქართლთან ერთად, კარგა ხანს იცავდა თავს სპარსელებისაგან. ალბა-

ნეთის ამ პერიოდის ისტორია ცნობების სიმცირის გამო ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ IV—VI სს-ში აქაც მიმდინარეობდა ფეოდალიზაციის პროცესი, თუმცა თავის განვითარებაში ალბანეთი რამდენადმე ჩამორჩებოდა სომხეთსა და ქართლს. მყარ წარმატებებს ირანელებმა ამ ქვეყანაშიც მხოლოდ 387 წლის შემდეგ მიაღწიეს²⁸.

§ 2. ქართლი IV ს. დასასრულსა და V ს. პირველ ნახევარში

ლაზარ ფარპეცი თავის „სომხეთის ისტორიას“ იწყებს სომხეთის დაყოფიდან, ე. ი. 387 წლიდან. ამ თხზულების პირველი თავი მოიცავს პერიოდს 387 წლიდან 440 წლამდე. უნდა ითქვას, რომ ამ თავში ლაზარი ქართლზე სრულებით არაფერს არ ლაპარაკობს, არც კი ახსენებს მას. მიუხედავად ამისა ლაზარ ფარპეცის თხზულების ამ ნაწილშიც კი ჩვენ შეგვიძლია ვიპოვოთ ზოგი რამ საგულისხმო საქართველოს ისტორიისთვისაც. საქმე ისაა, რომ აქ საკმაოდ დაწერილებით არის გადმოცემული ირანის პოლიტიკა სომხეთის მიმართ. ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ სომხეთისა და ქართლის პოლიტიკური მდგომარეობა ხშირად ერთნაირი იყო. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბევრი რამ, რაც ამ თავში ნათქვამია სომხეთის მიმართ, ჩვენ შეგვიძლია გავავრცელოთ ქართლზეც.

379 წ. ხანგრძლივი მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა შაჰინ-შაჰი შაბურ II და ირანი კარგა ხანს შინაურმა აშლილობამ მოიცვა. შაჰები მალ-მალე ცვლიდნენ ერთმანეთს სამეფო ტახტზე: 379 წ. გამეფდა არდაშირ II, რომელიც მეფობდა სულ ოთხ წელიწადს. მის შემდეგ ხუთ წელწადს მეფობდა შაბურ III (383—388), შემდეგ — ბაპრამ IV (388—399). მხოლოდ იეზდიგერდ I-მა მოახერხა მტკიცედ დამყარდარი ტახტზე (399—421). ამ აშლილობის გამო ივ. ჯავახიშვილსა და ს. ჯანაშიას მიაჩნდათ, რომ ამ პერიოდში ქართლს უფრო მოსვენებულად უნდა ყოფილიყო სპარსელებისაგან²⁹. ა.

²⁸ იხ. История Азербайджана, Изд. АН Аз. ССР, Баку, 1958, გვ. 71—93; Очерки истории СССР, III—IX вв., гв. 303—304; К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV. в. до н. э. — VII в. н. э., Москва—Ленинград, 1959, гв. 178 და შმდ.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 236. ს. ჯავახია, შრომები, I, გვ. 267.

გორგაძის აზრით კი ამ დროს სპარსეთმა სწორედ დაკარგა საშუალება ქართლის საქმეებში ჩარეულიყო და მხოლოდ V ს. ოკეან წლებიდან ისევ მოიპოვა გავლენა ამ ქვეყანაში³⁰. მაგრამ, როგორც ლაზარ ფარპეცის ცნობებიდან ირკვევა, ეს აზრი სწორი არ უნდა იყოს. პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სომხეთის დაყოფა სწორედ ამ პერიოდში მოხდა. ამავე ხანაზე მოდის ირანის დამკვიდრება ქართლს, სომხეთსა და ალბანეთში (მარზპან-პიტიახ-შების გამოგზავნა და ამ ქვეყნების დახარკვა). ჩანს, ირანს შესწევდა უნარი ამ პირობებშიც კი საკმარისი ყურადღება მიექცია ამიერკავკასიისათვის.

ლაზარ ფარპეცის გადმოცემიდან ჩანს, რომ სომხეთის დაყოფისთანავე ამ ქვეყანაში მძიმე მდგომარეობა შექმნილა. სომხეთის აღმოსავლეთი ნაწილის პირველივე მეფე, არშაკი, გაიქცა დასავლეთ ნაწილში. ლაზარის სიტყვით, არშაკს არ შეეძლო აეტანა სომხეთის ჩავარდნა უღმრთო სპარსელთა მონობაში. მას უმჯობესად მიაჩნდა მიეტოვებინა „სასურველი ქვეყანა აიარაატისა, მის წინაპართა ნამდვილი და საყუთარი ადგილი“ და ეცხოვრა სილატაკესა და გაქირვებაში, ვიდრე შეურაცხყოფილი დარჩენილიყო სპარსელებთან³¹. ლაზარი, ალბათ ერთგვარად ამუქებს მდგომარეობას, მაგრამ, უეჭველია, მის სიტყვებში სიმართლის დიდი ნაწილი უნდა იყოს.

თავისი ყურადღება სომხეთისთვის ირანს არც შემდგომში მოუკლია. ლაზარის ცნობებიდან ირკვევა, რომ არშაკის არც ერთი მომდევნო სომეხი მეფე არ ასულა ტახტზე შაპის ნებართვის გარეშე. ასე გამეფდა ხოსროვი არშაკის შემდეგ³², მისი ძმა ვრამშაპუჰი³³ (389—414), შემდეგ ისევ ხოსროვი³⁴ და არტაშესი³⁵ (422—42მ). შაჰები აქტიურად ერეოდნენ თვით სომხეთის სამეფო კარის ინტრიგებშიც. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ყველა ეს მეფე ამავე დროს დანიშნული იყო სომეხ ნახარართა თხოვნით. მაგალ-

³⁰ ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 58, 50.

³¹ ი. ფ., გვ. 11—12.

³² იქვე, გვ. 8.

³³ იქვე, გვ. 13.

³⁴ იქვე, გვ. 18.

³⁵ იქვე, გვ. 19.

თად, ხოსროვი შაჰმა გადააყენა ნახარათა დებუტაციის დასმენით, ხოსროვს ბერძნებთან წერილობითი მოლაპარაკება აქვს გამართულიო³⁶.

ლანარი გადმოგვცემს, რომ ნახარათა ეს სიტყვები შაჰმა სინარულით და დიდის ყურადღებით მოისმინაო. მან არც კი მოისურვა პირისპირ წაეყენებინა ხოსროვი მის ბრალმდებლებისათვის, ისე გადააყენა მეფობიდანო³⁷. ცხადია, ნახარათა მოქმედება შაჰის სურვილს ემთხვეოდა და რამდენადმე იმავე შაჰის მიერ იყო შთაგონებული. ყურადღებით ადევნებდნენ ირანელები თვალყურს სომხეთის დამოკიდებულებას უცხო ქვეყნებთანაც, განსაკუთრებით კი ირანის ოდინდელ მტერთან, აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან. როგორც ვნახეთ, ხოსროვის გადაყენების მიზეზი სწორედ კონსტანტინოპოლთან კავშირის გაბმის ცდა ყოფილა.

კიდევ უფრო დამძიმებულა ირანული უღელი იეზდიგერდ I-ის (399—421) დროს. ამ შაჰს გადაუწყვეტია სომხეთის მეფედ არშაკუნელი აღარ დაენიშნა. ლანარ ფარბეცის გადმოცემით შაჰმა, იცოდა რა, რომ ბერძენთა ხელქვეით ბევრი არშაკუნელი იყო, იფიქრა, ისინი და ირანის მხარის არშაკუნელები ერთმანეთს დაუკავშირდებიან, ეს უკანასკნელნი ბერძენთა მეფის ქვეშევრდომობას ირჩევენ და ჩვენ აგვიჩანყლებიანო. ამასთან ერთად შაჰი ანგარიშს უწევდა იმასაც, რომ არშაკუნელები ქრისტიანები იყვნენ. ამიტომ სომხეთის ტახტზე მან თავისი შვილი შაბური აიყვანა³⁸. შაჰი ფიქრობდა, რომ ამით უფრო მკიდრო კავშირი დამყარდებოდა სპარსელებსა და სომეხთა უმადლეს ფენებს შორის. მაგრამ სპარსელებმა ამჯერად ვერ შეძლეს განხორციელებინათ თავისი განზრახვა— მოესპოთ მეფობა სომხეთში. 421—422 წლების ბიზანტიასთან წარუმატებელი ომის შემდეგ, სპარსელები იძულებული გახდნენ შეერბილებინათ თავისი პოლიტიკა ქრისტიანობის მიმართ. ალბათ ამავე მიზეზის გამო სპარსელებს უკან დაუხვეიათ თავისი აგრესიული პოლიტიკიდან ამიერკავკასიაში და ბაჰრამ V გურს (421—438) 422 წ. სომხეთის საჰეფო ტახტზე ისევ სომეხი არშაკუნელი, არტაშესი, დაუსვაძს.

³⁶ ო. ფ., გვ. 12.

³⁷ იქვე.

³⁸ იქვე, გვ. 18.

ამ მარცხის მიუხედავად სპარსელები, ჩანს, მაინც განაგრძობდნენ ცდებს თავისი განზრახვის სისრულეში მოსაყვანად. ამაში მათ სავსებით თანაუგრძობდნენ სომეხი ნახარალები, რომლებიც სპარსელებისაგან ელოდნენ თავისი ფეოდალური სამფლობელოებისა და პრივილეგიათა დამტკიცებას. როდესაც ნახარათა და, საერთოდ, უმაღლესი ფენის დეპუტაციამ სთხოვა ბაჰრამს გადაეყენებინა არტაშესი, ბაჰრამი ჩაეჭიდა ამ მომენტს. იმისთვის, რომ მეფობის მოსპობას სავსებით კანონიერი ხასიათი მისცემოდა, სპარსელები შეეცადნენ სომხეთის კათალიკოსიც მიემხროთ. შაჰმა დიდი პატივი და საჩუქრები აღუთქვა კათალიკოს საჰაკს, თუ იგი დაემოწმებოდა ნახარალებს არტაშესის, როგორც მეფის, უღირსობის შესახებ. საჰაკი არ დაეთანხმა ამ წინადადებას³⁹. მაგრამ არტაშესის ბედი უკვე გადაწყვეტილი იყო და საჰაკის დათანხმება-არდათანხმება ველარ შესცვლიდა მდგომარეობას.

შაჰისა და მისი დიდებულების წინაშე მოუსმინეს არტაშესსა და მის მოწინააღმდეგეებს. თუმცა არტაშესი უარყოფდა ბევრ რასმე, რაშიაც მას ბრალს სდებდნენ, მაგრამ მას ყურეც არ ათხოვეს, რადგანაც სპარსელებს კარგა ხანია გადაწყვეტილი ჰქონდათ სომხეთში მეფობის მოსპობა. ამასთანავე, არტაშესის დამებულელებმა ავითონ განუცხადეს „არიელთა მეფეს“—საერთოდ რად გვინდა მეფე, სპარსელი გამგებელი (ზედამდგომელი) დაგვინიშნეთო⁴⁰. შაჰმა, ცხადია, არ გაუშვა ხელიდან ასეთი ხელსაყრელი მომენტი. არტაშესი დატოვეს ირანში, მეფობა მოსპეს და სომხეთში დაინიშნა ირანელი მარზპანი, რომელსაც ხორენაცის გადმოცემით ეპ-მიპრ-შაპუჰი პრქმევია⁴¹.

სომხეთში მეფობის მოსპობა მნიშვნელოვანი ეტაპია ამ ქვეყანაში ირანის ბატონობის ისტორიაში. ამგვარადვე აფასებს ამას თვით ლაზარცი, რომელიც ამბობს, რომ ამის შემდეგ სომხეთი „ჩავარდა სპარსთა ურჯულო სამეფოს მონობის უღელში“⁴²-ო.

სპარსელებმა კარგად დაასაჩუქრეს თავისი მოკავშირე სომეხი ნახარალები, შეუნარჩუნეს და დაუმტკიცეს მათი ფეოდალური პირო-

³⁹ ლ. ფ., გვ. 23—24.

⁴⁰ იქვე, გვ. 24.

⁴¹ Մ ո Վ Ս ի ս ի խ ո Ւ Ր Ն Ս Վ Ս Ո Ւ Մ Ո Ւ Ր Ն Ա Յ Ո Ւ Յ Ս Տ Ո Ւ Ր Ն Մ Ֆ Մ. Ա Բ Ի Կ Ի Ս Ա Ն Լ Ս. Ս Ե Ր Ո Ւ Ր Ո Ւ Ն Ս Ա Ն, Տ ի լ ի խ, 1913, გვ. 349.

⁴² ლ. ფ., გვ. 25.

ქიტიანი

ვილეგიები. ელიშე გადმოგვცემს, როდესაც არტაშესი გადააყენეს, „მეფობა სომეხ ნახარარებს ჩაუვარდათ ხელში, რადგან თუმცა გადასახადები სპარსთა საგანძურში მიდიოდა, მაგრამ მთელ სომეხთა ცხენოსან ჯარს ომში ნახარარები მიუძღოდნენ“⁴³.

ირანელთა პოზიციები სომხეთში იმდენად გაძლიერებულა, რომ ისინი საეკლესიო ცხოვრებაშიც ჩარეულან და კათალიკოსობა ჩამოურთმევიათ საპაქისტვის. კიდევ მეტიც, შაჰს საპაქისტვის მისი მამულეებიც კი წაურთმევია და სახელმწიფოსთვის მიუთვლია. შემდეგ შაჰის ბრძანებით კათალიკოსებად დაინიშნენ ბრქიშო და შამუელი.

თუმცა, საპაქის მომდევნო კათალიკოსი თვით ნახარარებმა დაჟვეს, მაგრამ შემდგომში ისინი იძულებულნი გამხდარან, ეთხოვათ შაჰისტვის დაენიშნა მათთვის სხვა კათალიკოსი: „შემდეგ სომეხმა ნახარარებმა ითხოვეს მეფისაგან კათალიკოსი და მისცა მეფე ვრამშა მთ კაცი ვინმე სახელად ბრქიშო, ტომით ასური“⁴⁴. როგორც ლაზარი გადმოგვცემს, ბრქიშო, და განსაკუთრებით კი მისი ამაღლა, რომელიც მას თან მოჰყოლია, არ იქცეოდა ისე, როგორც სომხური ეკლესიის ტრადიციები მოითხოვდნენ. სომხებს ეს ვერ აუტანიათ. მათ გადაუყენებიათ ბრქიშო და ახალი კათალიკოსი უთხოვიათ შაჰისაგან. შაჰი დათანხმებულა და კათალიკოსად გამოუგზავნია ისევე სირიელი, შამუელი, რომელიც ისევე იქცეოდა, როგორც მისი წინამორბედა. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამ კათალიკოსების „უწესო და შეუფერებელი ქცევა“ უმთავრესად სომხებისათვის არასასურველ პოლიტიკის გატარებას წარმოადგენდა.

როგორც ვხედავთ, ირანის შაჰი თითქმის სრული ბატონ-პატრონი გამხდარა სომხეთში. იგი არა მარტო საგარეო პოლიტიკის საკითხებს აღევნებდა თვალყურს, არამედ ქვეყნის შინაგან საქმეებშიც დაუბრკოლებლივ ერეოდა, ისეთ მტკივნეულ საქმეშიც კი, როგორცაა საეკლესიო ცხოვრება. ის, რომ ცეცხლთაყვანისმცემელი მეფე ნიშნავდა ქრისტიანთა ეკლესიის მეთაურს, კათალიკოსს, ვგზავნებებს ამ მეფის შეუზღუდველ ჩარევას სომხეთის საშინაო საქმეებში.

⁴³ ს ი ქ ე. გვ. 6.

⁴⁴ უ. ფ., გვ. 26.

საფიქრებელია, რომ რამდენადმე ანალოგიური ვითარება იყო ქართლშიც, რადგან იმის შემდეგ, რაც ირანელები სავსებით დაეპატრონენ ალბანეთსა და სომხეთს, ისინი ალბათ უფრო თავისუფლად იგრობდნენ თავს ქართლშიაც. მით უმეტეს, რომ თავის პირველ წარმატებებს ქართლში (IV ს. 60—70-იანი წლები) მათ უფრო ადრე მიაღწიეს, ვიდრე სომხეთში.

ასეთ მდგომარეობას სომხეთში, როგორც ლაზარი გადმოგვცემს, ადგილი ჰქონდა 387 წლიდან V საუკუნის ორმოციან წლებამდე. ეტყობა, ასევე უნდა ყოფილიყო ქართლშიაც.

ამ მხრივ საინტერესოდ გვეჩვენება ქართული წყაროების მონაცემების შეპირისპირება ლაზარ ფარპეცის ცნობებთან.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მიხედვით ვარაზ-ბაკურის შემდეგ ქართლში მეფობდა ბაკური. ლეონტი მროველის თანახმად კი ვარაზ-ბაკურის შემდეგ ტახტზე ასულა მისი სიმამრი თრდატი. ეს თრდატი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში მოხსენებულია როგორც ვარაზ-ბაკურის წინამორბედი მეფე („ქართლის ცხოვრებაში“ მის მაგივრად მირდატიჲ დასახელებული). ბაკური ქართლის მეფედ IV საუკუნის ოთხმოცდაათიანი წლების მეორე ნახევრისთვის მოიხსენიება V საუკუნის სომეხ ისტორიკოს კორიუნთან⁴⁵, რომელშიც თავისი წიგნი დაწერა 443—451 წლებს შორის⁴⁶. ქართლის მეფე ბაკური იხსენიება აგრეთვე „ბეტრე იბერის ცხოვრებაში“, რომელაც ეკუთვნის იოანე რუფუსის. იგი დაიწერა ბერძნულად 518 წლის აპლოს (მის შემდეგ), მერე ითარგმნა სირიულად. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ამ თარგმანმა⁴⁷. ამ ძეგლში ბაკური დასახელებულია, რო-

⁴⁵ К о р и у н, Кларк Мавригий. Мисахирр. Монархическая и церковно-политическая история Грузии. С.-Петербург, 1877, стр. 62—64.

⁴⁶ იქვე, მ. აბელიანის წინასიტყვაობა, გვ. 8; მისივე, ჯაიე ნინ ვრასანიციან უთამიციონ, I, გვ. 150 და სხვ.

⁴⁷ ასურული ტექსტი გერმანული თარგმანით გამოცემულია რ. რააბეს მიერ: Petrus der Iberer, Ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts. Syrische Übersetzung einer um das Jahr 500 verfassten griechischen Biographie. Herausgegeben und übersetzt von Richard Raabe, Leipzig, 1895. თხულების დაწერის დრო და მისი ავტორი დადგენილია ედ. შვარცის მიერ: Ed. Schwartz, Johannes Rufus, ein monophysitischer Schriftsteller: SB der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 1912, Abh. 16.

გორც ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე და პეტრე იბერის პაპა. ამ ცნობის საფუძველზე პროფ. ვ. ზოლოტოვმა და შემდეგ ივ. ჯავახიშვილმა გამოთქვეს მოსაზრება, რომ ეს ბაქური მეფობდა IV ს. 30-იან წლებში⁴⁸. მაგრამ, როგორც „პეტრე იბერის ცხოვრების“ ცნობების ანალიზიდან ირკვევა, ეს ბაქური მეფობდა IV ს. დასასრულს. „ცხოვრების“ ცნობა იმის შესახებ, რომ იგი ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე იყო, პეტრეს განსაზღვრულად არის შეთზული წიგნის ავტორის, ან მისი მოგვიანო რედაქტორის მიერ. ასე რომ, როგორც ჩანს, უფრო სწორი უნდა იყოს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, როდესაც ამბობს, რომ ვარაზ-ბაქურის შემდეგ მეფობდა ბაქური⁴⁹.

ბაქურის ზეობის ხანა მოდის IV ს. 80—90-იან წლებზე⁵⁰. „მოქ-

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 213 და შიგ.

⁴⁹ ეს საკითხები დაწვრილებით გვაქვს განხილული ჩვენს წერილში „IV ს. მეორე ნახევრიან ქართლის ისტორიის ქრონოლოგიიდან“, რომელიც იბეჭდება. ამიტომ აქ მათზე აღარ შევჩერდებით.

⁵⁰ იხ. გ. მელიქიშვილი, ქართლის (იბერიის) საშეფოს. ისტორიის ქრონოლოგია საკითხიათვის: ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტ. შრომები, ტ. IV, ნაკვ. I, 1958, გვ. 170; აგრეთვე ჩვენს ზემოდასახელებულ წერილში. აღანიშნავია, რომ ვახუშტის გამოთვლით ვარაზ-ბაქურის მეფობდა 379—393 წლებში (საქართველო ისტორია, I მბნ, გვ. 79—83). იგივე ბაქურს იგი სრულებით არ ახეენებს, რადგან მისი წყაროა მხოლოდ „ქართლის ცხოვრება“. XIX ს. ისტორიკოლები, მ. ბროსე, ს. ბარათაშვილი, დ. ბაქრაძე და სხვ. იღებდნენ ვახუშტის ქრონოლოგიას, თუმცა კი ისინი ვარაზ-ბაქურს უკუმიზივდნენ, როგორც უკვე იკო აღნიშნული, ამიანოპოლისის ასპაურა. თ. ყორღანი ვარაზ-ბაქურის მეფობას 394—413 წლებზე დედა (ქრონიკერი და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I 892, გვ. 42). ს. გორგაძის მიხედვით ვარაზ-ბაქურა (ასპაურა) უჭეფია 368—424 წლებში, რადგან იგი მას პეტრე იბერის მამად მიანნა (საქართველოს ეკლესია და მისი დასაწყისი, მოამბე, 19)5, III, გვ. 35—36; წერილები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 59). ბაქურის მეფობას კი ს. გორგაძე 425—428 წლებს შორის დებს (წერილები საქ. ისტორიიდან, გვ. 65). ს. კაკაბაძის თანხმად ვარაზ-ბაქურისა და მისი წინამორბედის, თოდატის, მეფობა მოდის დაახლოებით 398—418 წლებზე, მათი მომდევნო ბაქურისა კი — დაახლოებით 418 წელზე (ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის იატორიის შესახებ, გვ. 10). ს. ჯანაშიას აზრით უკვე IV ს. 70-იან წლებში ქართლში მხოლოდ ერთი მეფეა — ბაქური (შრომები, ტ. I, გვ. 266; ტ. II, გვ. 219); პროფ. ვ. დონდუას, ჩანა, თიანთა, რომ ბაქურს, და მათან ერთად თრდატსა და მირდატს, საერთოდ არ უმეფენიათ, რადგან მის მიერ დაახელებულ მეფეთა რიგში ისინი არ მოიხსენებია. ქვემო ქართლში ანუ ბტურის საპირეთით მდებარე მხარეში პროფ. ვ. დონდუას აზრით უმეფიათ ვარაზ-ბაქურს (368—408) და არჩილს (408—437 წწ.), ბტურის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში კი საერმაგის შემდეგ — ფარსანს (395—413) და ბუხარს (413—437 წლებში). ყველა ეს თარიღი, ავტორის მითითებით, მიახლოებითია (იხ. პროფ. ვ. დონდუას ნაწილი წიგნი „საქართველოს ისტორია, I, დამამბარე სახელმძღვანელო“, 1958, გვ. 91—92).

ცევაძე ქართლისაჲ—სა და „პეტრე იბერის ცხოვრების“ ცნობათა სა-
ფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ირანის ბატონობა ამ ბაკუ-
რის დროსაც გრძელდებოდა. მასზე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გად-
მოგვცემს შემდეგს: „და მისა შემდგომად მეფობდა: ბაკურ ძე თრდა-
ტისი: და მთავარებისკჳსი იყო ელია: და ამან აღაშენა ეკლესიაჲ
ბოლნის და იმიერ განვიდა და განაახლნა არმაზნი სპარსთა შიშის-
სათვის“⁵¹. მართალია, ამ ცნობაში ყველაფერი არ არის გასაგები (გა-
უგებარია, მაგალითად, რას ნიშნავს კონკრეტულად „განაახლნა არ-
მაზნი სპარსთა შიშისათვის“; ცოტა ზემოთ შემატანიე გადმოგვცემდა
ირანელი პიტაზის მოსვლისა და თბილისში დაჯდომის ამბავს. მას
ხომ არ ერიდებოდა ბაკური?), ყოველ შემთხვევაში, ცხადია, რომ იმ
დროს რაღაც „შიშინობა“ არის და ეს შიშინობა ირანის მიერაა გა-
მოწვეული.

სამაგიეროდ, უფრო გარკვეული ხასიათი აქვთ „პეტრე იბ-
რის ცხოვრებაში“ დაცულ ცნობებს. იქ ნათქვამია, რომ ბაკური
სპარსელთა ჯართან ერთად, როგორც ერთ-ერთი მისი სარდალთაგა-
ნი, სალაშქროდ ყოფილა წასული. ამ დროს გამომჟღავნებულა,
რომ იგი ქრისტიანი იყო. შაჰი ამაზე ძალიან განრისხებულა, მა-
გრამ არ დაუსჯია იგი, რადგან ბაკური ირანელებისათვის საჭირო კა-
ცი ყოფილა⁵². ცხადია, ბაკური ირანელთა ქვეშევრდომი იყო.

ბაკურის შემდეგ ქართლში მეფობდა ფარსმანი. იგი გამეფებუ-
ლა 398—400 წლებს შორის⁵³. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ არაფერს ვაღ-

⁵¹ Описание рукописей..., II, გვ. 720—721.

⁵² Petrus der Iberer..., გვ. 17—18.

⁵³ ვახუშტი (შემდეგ კი ბროსე, ს. ბარათაშვილი, დ. ბაქ-
რაძე და სხვ.) მის მეფობას 405—408 წლებზე ღებდა (საქართველოს ისტორია,
გვ. 86). ს. გორჯაძის მიხედვით ფარსმანის მეფობა 428—430 წლებზე უნდა
მოდიოდეს (წერილები საქ. ისტ-დან, გვ. 60). ი. ვ. ჯავახიშვილმა ქარ-
თული წყაროების ფარსმანი დაკავშირა „პეტრე იბერის ცხოვრებაში“ მოხსე-
ნიებულ ფარსმანს, რომელზედაც ან წყაროში ნათქვამია, რომ იგი სპასალარად
იყო იმპერატორ არკადიუსის კარზე, სანამ არ გამომჟღავნებულა მისი მადუნე-
რობა დედოფალ ევდოქსიასთან. ამის შემდეგ ფარსმანი სამშობლოში გამოქ-
ცეულა და საწვეო ტახტზე ასულა. რაფგან თვით არკადიუსი გამეფდა 395 წ.,
ხოლო ევდოქსია კი გარდაიცვალა 404 წ., ი. ვ. ჯავახიშვილი ფარსმანის
გამეფების დროს ამ ორ თარიღს წინაის ღებდა (ქართული ანაბოლის ისტო-
რია, წიგნი პირველი, 1928, გვ. 197, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 237).

ამას უნდა დაემატოს შემდეგი ორი გარემოება: კოლინის ცნობებიდან
მჩვენება, რომ ქართლში 90-იანი წლების მეორე ნახევარში ჯერ კიდევ მეფობდა

მოგვეცემს მის შესახებ გარდა იმისა, რომ მის დროს მთავარეპისკოპოსობდა ვინმე სვმეონი, მაგრამ იგულისხმება, რომ ქართლი ისევ ირანის მორჩილებაშია. ლეონტი მროველი კი ამბობს, რომ „ესე ფარსმან იყო კაცი მორწმუნე, მკედარი შემმართებელი. ეზრახა მეფესა ბერძენთასა და ითხოვა მისგან შეწევნა; და აღასრულა თხოვა მისი კეთილმან. მაშინ განდგა და აღარა მისცა სპარსთა ხარკი“⁵⁴. ლეონტი მროველის ეს ცნობა იმის შესახებ, თითქოს ფარსმანს ბიზანტიელების დახმარებით თავი დაედო მის სპარსელთა ბატონობისაგან, საეჭვოდ გამოიყურება.

პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ 387-სა და 421 წლებს შორის აღმოსავლეთ რომის იმპერიასა და ირანს შორის ნიშნობიანობა და უმეტესად კეთილგანწყობაც კი სუფევდა. ამ ხნის განმავლობაში კონსტანტინოპოლი ისე იყო გართული თავისი საშინაო ამბებით, გართულებებით დასავლეთის, ჩრდილოეთისა და სამხრეთის საზღვრებზე, რომ არც სურვილი ჰქონდა და არც შესაძლებლობა ირანის საწინააღმდეგო რაიმე, და მით უმეტეს საეჭვო, ავანტიურებში გახვეულიყო.

ამ მხრივ საინტერესოა მოვსეს ხორენაცის ცნობები: ხორენაცის გადმოცემით სომხეთის დაყოფის შემდეგ (387 წ.) ირანის ნაწილში შეფობდა ხოსროვი, რომისაში კი—არშაკი. მათ შორის ამტკილარა ომი, რომელსაც საკმაოდ ფართო მასშტაბი მიუღია. საყურადღებოა, რომ, როგორც ხორენაცი გადმოგვცემს ამ ომში არც იმპერატორი და არც შაჰი არ ჩარეულან⁵⁵.

არშაკის სიკვდილის შემდეგ ბევრი სომეხი ნახარაჩი ირანის

ბაქერი. მეორე მხრით, ველოქსიამ 400 წლის ზაფხულისათვის ბოლოს და ბოლოს გამარჯვა ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში, ჩამოცილა თავისი მოწინააღმდეგენი და ძელი ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო. ამის შემდეგ იგი თავისი სურვილით ატრიალებდა თავის უნებისყოფო თანამეცხედროს, ხელმძღვანელობდა ქუფის საპარეო და საშინაო ცხოვრებას. ცხადია, ამ დღიდან მის ფეოდალებს არავითარი საფუძვლი არ მოელოდათ და ფარსმანსაც, არ დასჭირდებოდა გაქცევა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ფარსმანის ასევე ქართლის სამეფო ტახტზე IV ს. უკანასკნელ წლებში უნდა მომხდარიყო (არა გეგონია, ფარსმანის გაქცევა 404 წლის შემდეგ მომხდარიყო, რადგან არაა ცნობილი, რომ ველოქსიას სიკვდილის შემდეგ მისი ნიშნობებისა და ფეოდალების რაიმე დევნას ჰქონდათ ადგილი).

⁵⁴ ქართლის ცხოვრება, I, 137—138.

⁵⁵ *Մովսէս Խորենացի*, III, 46. ხორენაცი ცდგება, როდესაც ასაბელებს ამ ამბის თანამედროვე იმპერატორსა და შაჰს, მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის ამათ მნიშვნელობა არა აქვს.

სომხეთში გადასულა, იმპერატორს კი არავითარი წინააღმდეგობა არ გაუწეოდა მათთვის⁵⁶. კიდეც მეტიც: ხოსროვს უთხოვია იმპერატორისათვის მიეცა მისთვის სომხეთის ბერძნული ნაწილი და სამაგიეროდ დაჰპირებია გადასახადების წესიერად გადახდას. იმპერატორს იმის შიშით, სულ არ წამართვან ეს ქვეყანა და სპარსეთს არ მისცენო, აუსრულებია ხოსროვის თხოვნა⁵⁷. მაგრამ შაჰს არ მოსწონებია ხოსროვის დაახლოება იმპერატორთან და გადაუწყვეტია მისი დასჯა. ხოსროვს დახმარება უთხოვია იმპერატორისათვის, სამაგიეროდ ალუთქვამს მთელი სომხეთით მის მხარეზე გადასვლა. მაგრამ იმპერატორს ვერ გაუბედავს დახმარების აღმოჩენა. ხოსროვი მეფობიდან გადაუყენებიათ და დაუპატიმრებიათ⁵⁸.

როგორც ვხედავთ, იმპერატორი თეოდოსი I (379—395) სპარსელებთან მშვიდობიანობის შენარჩუნების მიზნით (ზემოაღწერილი ამბები მოხდა მისი მეფობის ბოლო წლებში) არ ეხმარებოდა სპარსელების წინააღმდეგ ბრძოლაში თავის ქვეშევრდომებსაც კი, ცხადია, მით უფრო არ შეეწეოდა იგი ირანის ქვეშევრდომ ქართლის მეფეს.

არკადიუსის მეფობის დროს (395—408) კონსტანტინოპოლში განუწყვეტელი ბრძოლა მიმდინარეობდა მოქიშვეებს შორის, რომლებიც ცდილობდნენ თავიანთ გავლენაში მოექციათ სუსტი იმპერატორი. აღმოსავლეთის საქმეებისათვის არავის ეცალა. არც არის რაიმე ცნობა მტრული ურთიერთობის შესახებ ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის⁵⁹. ეს ურთიერთობა დაირღვა მხოლოდ იეზი-

⁵⁶ ხორენაცი, III, 48.

⁵⁷ იქვე, III, 49.

⁵⁸ იქვე, III, 50.

⁵⁹ მართალია, ე. ბროუკსმა (E. W. Brooks) მოკვს ხორენაციზე დაყრდნობით გამოთქვა აზრი (The Cambridge Medieval History, I, 1936, გვ. 458), სომხეთის ზეფე ვრანშაპუკი (339—414) შაჰის წაქეზებით 90-იანი წლების ბოლოს ცდილობდა ხელთ ეგდო ტიგოლის ჩრდილოეთით მდებარე ხუთი სატრაპიაო. მაგრამ ეს აზრი სწორი არ უნდა იყოს. ხორენაციის მიხედვით შაჰმა ვრანშაპუკი გაგზავრა წესრიგის აღსადგენად (ალბათ, იმიტომ, რომ იმავე ავტორის ცნობით, ვრანშაპუკი ბერძენთა კეთვილ სომხეთსაც ჩანაგებდა და ამდენად იმპერატორის ვააალიც იყო და იმპერიის საშინაო საქმეებში შეეძლო ჩარევა). თვით ხორენაცია მიხედვით, ეს უფრო იმპერატორისთვის დასაბრუნების გაწვევა უნდა ყოფილიყო. რამდენიმე სტოიკონით ხევით იგი აღნიშნავს, რომ ისპერატორსა და შაჰს მშვიდობიანი ურთიერთობა ჰქონდათო, ხოლო არეულობის აღწერას წინ უძღვის ფრაზა: „ამ დროს ავად გახდა არკადიუსი“-ო, თითქოს ამით ავტორს იმის თქვა სურს, რომ მისმა ავადმყოფობამ საბაბი მისცა არეულობას და საკირო იყო ჩარევა საქმის გამოსასწორებლადო.

გერდ I-ის (399—421) მეფობის უკანასკნელ წლებში. 421—422 წწ. მოხდა ომი ბიზანტიასა და ირანს შორის, რომელშიც არც ერთ მხარეს არ მიუღწევია მნიშვნელოვანი წარმატებისათვის.

ლეონტი მროველის ცნობა ფარსმანის ბრძოლის შესახებ სპარსელებთან არ უნდა გულისხმობდეს ამ ეპოქას, რადგან ფარსმანის მეფობის ასე განანგრძლივება, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, შეუძლებელია. აღსანიშნავია, რომ მკვლევართაგან არავის მიიჩნია შესაძლებლად ფარსმანის მეფობის ოციან წლებამდე გაგრძელებას.

ჩვენს უნდობლობას ლეონტი მროველის იმ ცნობის მიმართ, რომ ფარსმანი ბიზანტიელთა დახმარებით გადაუდგა სპარსელებს, აძლიერებს შემდეგი გარემოება: „პეტრე იბერიის ცხოვრებაში“ ნათქვამია, რომ ფარსმანი, რომელიც ცხოვრობდა კონსტანტინოპოლის სამეფო კარზე, სასახლეში მომხდარი სკანდალის შემდეგ იძულებული გამხდარა გაქცეულიყო სამშობლოში, სადაც გამეფებულა და ბიზანტიელების მტრობით იმპერიისთვის თეთრი ჰუნები შეუსევია. მამასადამე, იმის შემდეგ, რაც ფარსმანი გამეფებულა, იგი მტრულ ურთიერთობაში ყოფილა კეისართან, ასე რომ ვერც მიიღებდა დახმარებას მისგან სპარსელების წინააღმდეგ. თვით ის ფაქტიც, რომ კონსტანტინოპოლიდან ლტოლვილი ფარსმანი იბერიის სამეფო ტახტზე აღის, იმის მაჩვენებელია, რომ იბერია რომის გავლენის სფეროს გარეთაა და, ალბათ, ირანის ქვეშევრდომია.

ამრიგად, ლეონტი მროველის ცნობა იმის შესახებ რომ V ს. დასაწყისში ქართლს თავი გაუთავისუფლებია ირანის ბატონობისაგან, სხვა წყაროებით არ დასტურდება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართლში იგივე მდგომარეობა გრძელდებოდა, რაც წინა პერიოდში იყო (ცხადია, ეს არ გამოორიციხავს იმას, რომ ქართლი ამა თუ იმ სახით ებრძოდა დამპყრობელს).

ფარსმანის მომდევნო მეფედ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და ლეონტი მროველი ასახელებენ მირდატს. პეტრე იბერიის ასურულ ცხოვრებაში ასეთად დასახელებულია პეტრეს მამა ბუზმდრი. ვახუშტი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებიდან ამოდიოდა, მიიჩნევს, რომ ფარსმანის შემდეგ მეფობდა მირდატი, რომლის ზეობას იგი 408—410 წლებით ათარილებს⁶⁰. ასევეა მიღებული XIX ს. ის.

⁶⁰ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 83—84.

ტორიოგრაფიაში, რომელიც, როგორც უკვე აღნიშნული გვაქვს, ქრონოლოგიური საკითხების განსაზღვრაში უმთავრესად ვახუშტის ეყრდნობოდა. ს. გორგაძე მირდატის მეფობას 430—432 წლებით ათარილებდა⁶¹.

ივ. ჯავახიშვილმა უფრო სანდოდ მიიჩნია „პეტრე იბერის ცხოვრების“ ცნობა და ფარსმანის შემდგომ ბუზმირის მეფობა ივარაუდა. ბუზმირი, მისი აზრით, გამეფებულა არა-უგვიანეს 413—416 წლებისა და უმეფენია 20-იანი წლების შუამდე⁶².

პროფ. ს. კაკაბაძის მიხედვით ქართლის იმ ნაწილში, რომელიც რომაული გავლენის სფეროში მოექცა საურმაგ-ასპაკურის შეთანხმების ძალით, საურმაგის შემდეგ მეფობდნენ ბოსმარიოს I და მისი შვილი ბოსმარიოს II. ეს უკანასკნელი მეფობდა 409—422 წლებში. შესაძლებელია, რომ ბოსმარიოს II-ის მეფობა 437 წლამდეც კი გაგრძელებულიყო. ამავე დროს, ქართლის იმ ნაწილში, რომელიც ირანს ხვდა წილად, 412—425 წლებში მეფობდნენ ჯერ ფარსმანი, შემდეგ კი მირდატიო⁶³.

ს. ჯანაშია, ჩანს, ივ. ჯავახიშვილის აზრს იზიარებდა⁶⁴.

პროფ. ვ. დონდუას აზრით ფარსმანის შემდეგ ქართლის რომაულ ნაწილში მეფობდა ბუზმირი (413—437), ხოლო ირანულ ნაწილში არჩილი (408—437)⁶⁵.

ქართლის ორ სამეფოდ დაყოფის შესახებ ზემოთ ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი. აქ დავეუმატებთ მხოლოდ იმას, რომ ჩვენ არაერთი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, თითქოს ქართლის ორ სამეფოდ დაყოფას ადგილი ჰქონდეს V საუკუნის დასაწყისშია. არც ერთი წყარო, არც ქართული, არც უცხოური, არაერთარ ცნობას არ იძლევა ამის შესახებ⁶⁶. ერთადერთი მინიშნება, რამაც შეიძლება

⁶¹ ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 61.

⁶² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 179—180; ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 237.

⁶³ ს. კაკაბაძე, ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ, გვ. 11—15. აღსანიშნავია, რომ პეტრე იბერის ასურულ ცხოვრებაში, რომელსაც ეყრდნობა ს. კაკაბაძე, როდესაც ნეფეზად ასახვლებს ბოსმარიოს I-ს და ბოსმარიოს II-ეს, მეფედ მხოლოდ ეს უკანასკნელია მოხსენებული (იხ. Petrus der Iberer..., გვ. 15).

⁶⁴ საქართველოს ისტორია, I, 1948, გვ. 104.

⁶⁵ საქართველოს ისტორია, I, დანახავე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 91—92.

⁶⁶ ამ საკითხზე იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 276—278.

გვაფიქრებინოს ასეთი რამ, არის ის, რომ პეტრე იბერის ასურულ ცხოვრებაში პეტრეს მამად და ქართლის მეფედ დასახელებულია ბუზმირი, რომელიც არ მოიხსენიება ქართულ წყაროებში. ამასთანავე ამ წყაროში არჩილზე ნათქვამია, რომ იგი მეფობდა ბუზმირის დროს და მის შემდეგ. ყოველივე ეს, რიგი მკვლევრების აზრით, აიხსნება იმით, რომ ბუზმირი იყო არა მთელი ქართლის მეფე. არამედ მხოლოდ მისი რომაული ნაწილისა, ხოლო არჩილი კი თითქოს მის ირანულ ნაწილში მეფობდა.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ თვით პეტრე იბერის ასურული ცხოვრების მიხედვით ბუზმირი არის ერთიანი, განუყოფელი ქართლის, იბერიის, მეფე. ამ დროს იბერია ამ წყაროს ცნობით დამოუკიდებელი სამეფოა. აქ ნათქვამია, რომ ეს ქვეყანა მუდამ ებრძოდა რომაელებსა და სპარსელებს, რომლებიც ცდილობდნენ ამ ქვეყნის ხელში ჩაგდებას⁶⁷.

პეტრეს ბავშვობისას სპარსელები მრავალჯერ მოითხოვდნენ გაეგზავნათ იგი მათთვის როგორც მძევალი. პეტრეს მალაედნენ კიდევაც თავის ძიძასთან, რომ იგი სპარსელებს არ ჩაეარდნოდა ხელთ⁶⁸. ასევე მძევლად თხოულობდა პეტრეს იმპერატორი თეოდოსი. ბოლოს პეტრეს მამას, ბუზმირს, თავისი შვილი თეოდოსისთან გაუგზავნია, რადგან იგი დიდად აფასებდა ქრისტიანი რომაელების მეგობრობას, როგორც დახმარებას ურჯულო სპარსელებში⁶⁹. წინააღმდეგ⁶⁹.

როგორც ვხედავთ, ბუზმირი იმპერატორის ვასალი კი არ ყოფილა, არამედ თავისი ნებით გაუგზავნია მასთან შვილი; თავისი პოლიტიკური მიზნების შესაბამისად.

მართალია, პეტრე იბერის ქართული ცხოვრების თანახმად პეტრეს მამა (ამ წყაროთი—ვარაზ-ბაკური) თითქოს რაღაც დამოკიდებულებაში უნდა ყოფილიყო ბიზანტიელებისაგან⁷⁰, მაგრამ ასურული ვერსიის ცნობებით ეს ასე არ იყო. ჩვენ ამ შემთხვევაში უპარატესობას ასურულ ვერსიას ვაძლევთ, როგორც უფრო კარგად

⁶⁷ Petrus der Iberer..., გვ. 14.

⁶⁸ იქვე, გვ. 16.

⁶⁹ იქვე, გვ. 24.

⁷⁰ ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბილისი, 1946, გვ. 258.

შენახულს. ამასთან პეტრეს მამა მთლიანი ქართლის მეფედ იგულისხმება ქართული ვერსიითაც.

არა გვგონია ბუზმირი ყოფილიყო მეფე (ან უფრო სწორად, მმართველი) ბიზანტიელთა ხელთ დარჩენილი ქართლის მცირე ნაწილისა, რადგან მაშინ სპარსელები ვერ გაბედავდნენ ამ მმართველისაგან შვილის მძევლად მოთხოვნას. გარდა ამისა, ამ შემთხვევაში ბუზმირის ყველა წინამორბედი და მომდევნო მეფე, რომელიც დასახელებულია ამ წყაროში ჩვენ უნდა ჩავგვეთვალო ამ პატარა მხარის მეფე-მმართველად, მაშინ როდესაც ისინი სხვა წყაროებიდანაც არიან ცნობილი, როგორც ქართლის მეფეები. ამგვარად, პეტრე იბერის ასურულ ცხოვრებაში მოხსენიებული ბუზმირი, ამ თხზულების ავტორის თანახმად არის მთელი იბერიის მეფე. მაგრამ ქართული წყაროების მიხედვით ამ დროს ქართლში მეფობს მირდატი. როგორ შეუთანხმდება ერთმანეთს ეს ცნობები?

ჩვენ არა გვგონია, რომ პეტრე იბერის ცხოვრების ბუზმირი და ქართული წყაროების მირდატი ერთი და იგივე პირი იყოს, რადგან, როგორც აკად. გ. მელიქიშვილი შენიშნავს, ქართული ტრადიციით მირდატი „ირანელებთან ერთად ბერძნებსაც ებრძვის კლარჯეთისათვის, მაგრამ ბოლოს ირანელთა მსხვერპლი ხდება: ირანელებს იგი მიჰყავთ ტყვედ თავის სამფლობელოებში, სადაც იგი გარდაიცვალა კიდევ. საფიქრებელია, რომ ყველაფერი ეს რომ ბუზმირს—პეტრე იბერის მამას შეეხებოდეს, პეტრე იბერიის ცხოვრების აღმწერი აუცილებლად მოიხსენიებდა ამ უკანასკნელ ამბავს მაინც“¹¹.

მაშასადამე, დაგვრჩენია ვიფიქროთ, რომ ან პეტრე იბერის ცხოვრების ავტორი ცდება, როდესაც ბუზმირს ქართლის მეფედ მიიჩნევს, ან ქართულ წყაროებში გამოჩენილია ამ მეფის სახელი. ჩვენ უფრო პირველ ვარაუდს ვუჭერთ მხარს. შესაძლებელია, ბუზმირი ქართლის მეფე კი არ ყოფილიყოს, არამედ რომელიმე წარჩინებული პირი ქართლის სამეფო საგვარეულოდან, მეფედ კი იკო
† „ცხოვრების“ ავტორმა აქცია, რათა მეტი დიდებით შეემოსა პეტრე იბერის სახელი. აღსანიშნავია, რომ ასევე მოიქცა იგი, როდესაც პეტრეს პაპა ბაკური ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ და ამ ქვეყანაში ქრისტიანობის შემომღებად გამოაცხადა.

¹¹ გ. მელიქიშვილი, ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისათვის, გვ. 166—167.

პეტრე იბერის წარმოშობის გასარკვევად საინტერესოა შემდეგი ასურული ცხოვრების მიხედვით პეტრე იბერის პაპას, ბაკურს, ჰყოლია ძმა, არჩილი, რომელსაც მთელი სიცოცხლე სიწმინდესა და უბიწოებაში გაუტარებია. იგი უკვე მოხუცებული ყოფილა, როდესაც ქვეყნის ღიდებულებს ძალით შეურთავთ მისთვის ცოლი საყვო გვარის გასაგრძელებლად (!), მაგრამ თავისი უბიწოება მას მაინც არ შეუბღალავს⁷². სამეფო ტახტზე არჩილი ასულა, როდესაც პეტრე ჭერ კიდევ საერო პირი იყო და კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა⁷³. თუკი პეტრე მართლაც უფლისწული იყო და ტახტის იანიერი ნეკეიდრე, რაღა საჭირო იყო არჩილის ძალით დაქორწინება? ან რატომ არავის მოუვიდა თავში ტახტზე მისი კანონიერი მემკვიდრე პეტრე აეყვანათ? აეტორი ამაზე არაფერს ამბობს. გავითვალისწინოთ ისიც, თუ რაოდენ ხელსაყრელი იქნებოდა იმპერატორისთვის მის კარზე აღზრდილი კაცის გამეფება ქართლში. „ცხოვრების“ აეტორისათვისაც უთუოდ გამოსადეგი იქნებოდა აეწერა, თუ როგორ უარყო პეტრემ ღმრთის მსახურებისათვის სამეფო გვირგვინიც კი აეტორის ღუმილი იმის მაჩვენებელია, რომ მან არაფერი იცის ამის შესახებ.

როგორც ვხედავთ, ბუზმირის ქართლში მეფობა საფუძვლიან ეპეებს იწვევს. მაგრამ საკითხის საბოლოო გადაწყვეტისათვის მაინც საჭიროა დამატებითი მასალა⁷⁴.

ამგვარად, თუ ჩვენ მივიღებთ, რომ ფარსმანის შემდეგ ქართლის სამეფო ტახტზე იჯდა ბუზმირი, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რაც იგი გამეფებულა არაუგვიანეს 413—416 წლებისა, როგორც ამათი თქრობდა ივ. ჯავახიშვილი.

ხოლო თუ ფარსმანის მომდევნო მეფედ მირდატს მივიჩნევთ, მისი მეფობის დათარიღების საკითხი ღიად უნდა დავტოვოთ, რად-

⁷² Petrus der Iberer..., გვ. 18.

⁷³ იქვე, გვ. 19.

⁷⁴ სამწუხაროდ, ვერ გვებმარება ამ საკითხის გადაწყვეტაში პალეოგრაფიკული უძველესი ქართული წარწერებიც, სადაც როგორც ამტკიცება აკად. გ. წერცთელი („უძველესი ქართული წარწერები პალეოგრაფიკიდან“, თბილისი, 1960, გვ. 14—35) სხვებთან ერთად იხსენიებიან პეტრე იბერი, მისი მამა ბუზმირი და პაპა ბაკური. ბაკურიცა და ბუზმირიც ყოველგვარი ტიტულის გარეშე არიან დასახელებულნი და ამიტომ არ ჩანს, იყო თუ არა ბუზმირი ქართლას მეფე.

გან ამისათვის ჯერჯერობით არავითარი მონაცემები არა გვაქვს. მაინც საფიქრებელია, რომ მირდატის მეფობა მოდის V საუკუნის 10-იან წლების მეორე ნახევარსა და 20-იანი წლების დასაწყისზე.

მაგრამ უპირატესობა როგორც პირველწყაროს კიდევაც რომ პეტრე იბერის ასურულ ცხოვრებას მივანიჭოთ, მაინც მისი ცნობა იმის შესახებ, რომ საბოლოოდ პეტრე კონსტანტინოპოლში გაგზავნეს და არა ქტეზიფონში, ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს ქართლი ამ დროს ირანელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებულა⁷⁵, ან ბიზანტიის ვასალი გამხდარა, როგორც ამას ვარაუდობენ⁷⁶. როგორც ცნობილია, პეტრე იბერი დაიბადა 409 წელს, ხოლო კონსტანტინოპოლში იგი გაუგზავნიათ თორმეტი წლის ასაკში, ე. ი. 421 წ. ირანელთა ქვეშევრდომი უფლისწულის (თუკი პეტრე იბერი ნამდვილად უფლისწული იყო) ბიზანტიაში წასვლა, ჩვენი აზრით, უნდა აიხსნას იმით, რომ ამ დროს ბიზანტია-ირანის ომი მიმდინარეობდა და ირანს არ შეეძლო სრული გულისყურით მოქცეოდა თავის ქვეშევრდომ ქართლს.

მაგრამ, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ დროის ქართლის მეფედ უფრო სავარაუდებელია მირდატი. ქართულ წყაროებში მის შესახებ შემდეგი ცნობებია. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ თქმულა პირდაპირ არ ამბობს, მაგრამ, ჩანს, გულისხმობს, რომ მირდატის დროს ქართლი ისევე ირანელთა მორჩილია, თვით მირდატზე კი ეს წყარო გადმოგვცემს „...ესე წარიყვანა პიტიახშმან ვარამ: ბაღდადი: ლა მუნ მოკუდა“⁷⁷.

ლეონტი მროველის მიხედვით მირდატი ებრძოდა ბიზანტიელებსაც და ირანელებსაც. პირველთაგან იგი „ეძიებდა კლარჯეთს, საზღვარსა ქართლისასა, ხოლო სპარსთა არა მისცემდა ხარკსა. მამან

⁷⁵ ამ მხრივ საყურადღებოა „ცხოვრების“ ცნობა, რომლის მიხედვითაც პეტრე ჰაფშუვაში ძიძასთან ჰყოლიათ განიხილო, რათა სპარსელებს ძალით არ წაეყვანათ იგი.

⁷⁶ იხ. მაგ. ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 58—59; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1, გვ. 237; ს. ჯანაშია, წიგნში „საქართველოს ისტორია“ ნაწილი 1, 1948, გვ. 104; ვ. დონდუა, წიგნში „საქართველოს ისტორია“, 1, დაპამარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 92.

⁷⁷ Описание рукописей..., II, გვ. 721. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში არავითხელ იყო აღნიშნული „ბაღდადი“ აქ ანაქრონიზმია და მერმინდელ ჩანართს წარმოადგენს.

სპარსთა მეფემან გამოგზავნა ერისთავი, რომელსა ერქუა უფრობ, სპითა ძლიერითა მირდატის ზედა. მაშინ მირდატ სილაღითა თვსითა არა ჰრიდა სიმრავლესა სპარსთასა, მცირედითა სპითა მიეგება გარდაბანს და ეწყო: იოტეს და შეიპყრეს სპარსთა; მოვიდეს ქართლად, დაიპყრეს ქართლი და განრყუნნეს ეკლესიანი. ხოლო ნათესავნი მეფეთანი დარჩეს ქვესა კახეთისასა, და სუმონ ეპისკოპოსი მათ თანავე. ხოლო მირდატ წარიყვანეს ბაღდადს და მუნ მოკულა“⁷⁸.

მირდატის ირანში წაყვანა შეიძლება დაგვეკავშირებინა V ს. 10-იან წლებში ირანის პოლიტიკის გააქტიურებასთან, რის შესახებაც ზევით ვლაპარაკობდით. მეორე მხრით, ლეონტი მროველის ცნობა იმის შესახებ, რომ მირდატი ერთდროულად ბიზანტიელებსაც ებრძოდა და ირანელებსაც, თუკი მას რეალური საფუძველი აქვს. 20-იანი წლების დასაწყისზე უხტა მიგვიჩიებდეს, რადგან მხოლოდ ბიზანტია-ირანის ომის დროს შეეძლო მირდატს გამოეჩინა ასეთი აქტიურობა. ამ შემთხვევაში უნდა მიგველო, რომ ომის დამთავრების შემდეგ ირანელებს ისევ მოუცლიათ ქართლისათვის და წინანდელი ვითარება აღუდგენიათ.

როგორც ვხედავთ, V ს. პირველი მეოთხედის ქართლის შესახებ ჩვენ ძალიან მწიბრი ცნობები გავყარჩნია. ამასთან, ისინი ხშირად ეწინააღმდეგებიან კიდევაც ერთმანეთს. ეს ჩვენ საშუალება არ გვაძლევს კონკრეტულად წარმოვადგინოთ პოლიტიკური ვითარება იმდროინდელ ქართლში. მიუხედავად ამისა, ამ ცნობების განხილვა გვარწმუნებს, რომ ამიერკავკასიაში ირანის პოლიტიკის ზოგადი სურათი, რომელიც იხატება ლაზარ ფარპეტის ცნობათა საფუძველზე, სწორი უნდა იყოს.

საინტერესოა, რომ ირანის წინააღმდეგ ბრძოლა დაწყებულია სომხეთშიც. მოვსეს ხორენაცის გადმოცემით იეზიდიგერდ I-ის გადაცვალებისა და მისი შვილის შაპუპის (სომხეთის გამგებლის) მოკვლის შემდეგ, ე. ი. სწორედ ირან-ბიზანტიის ომის დროს, სრულყოფილი ნახარებები გაერთიანებულან ნერსეს ჰიკრატის ხელმძღვანელობით. ისინი შებრძოლებიან სპარსელთა ჯარს და დაუმარცხებიათ ეგვიპტეთს სპარსელთა სარდალიც კი დაღუპულა ბრძოლაში. სამი წლის განმავლობაში სომხეთში არ ყოფილა ცენტრალური ხელისუფლება (აღბათ იგულისხმება ირანული). შემდეგ ირანში გამეფებულა

⁷⁸ ქართლის ცხოვრება, გვ. 138.

ერამი (ბაპრამ V), რომელიც დაზავებია ბერძნებს. სომხეთში მას მეფედ დაუნიშნავს არტაშესი⁷⁰.

ბუნებრივად იბადება კითხვა: ერთსა და იმავე პირობებსა და ერთსა და იმავე დროს ხომ არ მომხდარა აღნიშნული ბრძოლები ირანის წინააღმდეგ ქართლსა და სომხეთში?

წყაროების ერთხმივი მოწმობით მირდატის (თუ ბუზმირას) შემდეგ ქართლში მეფობს არჩილი. აკად. ივ. ჯავახიშვილმა პეტრე იბერის ასურული ცხოვრების ცნობათა ანალიზის საფუძველზე ვამოარკვია, რომ არჩილი მეფედ მკდარა დაახლოებით 429—437 წლებში⁸⁰.

არჩილს ქართლის მეფედ იხსენიებს აგრეთვე კორიუნიც მამუტოცი ქართლში ხელმეორედ მოსულის დროისთვის⁸¹. ამავე დროს სომხეთში იმავე წყაროს მიხედვით მეფობდა არტაშესი, რომლის ზეობა 422—428 წლებზე მოდის. ეს ცნობები გამეორებული აქვს მოვსეს ხორენაცისა⁸². მაშასადამე, არჩილი ქართლის სამეფო ტახტ-ზესის დაახლოებით V ს. 20-იანი წლების შუიდან⁸³, ამასთან, თუ მირდატის ბრძოლა სპარსელებთან და მისი დატყვევება მართლაც შეიძლება დაუკავშირდეს სომხების ბრძოლას სპარსელებთან 20-იანი წლების დასაწყისში, მაშინ შესაძლებელია არჩილის გამეფებაც დაახლოებით იმ დროს მომხდარიყო, როდესაც არტაშესისა სომხეთში (422).

⁷⁰ შ ი ი ქ ა ს ი ი რ ხ ნ ა ე ლ ი, III, 56, 58.

⁸⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 160; ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 237.

⁸¹ ს ი ი ქ ი ე ს, ოსტრე მსაჯოიგი, გვ. 72.

⁸² შ ი ი ქ ა ს ი ი რ ხ ნ ა ე ლ ი, III, 60.

⁸³ კახუშტი (საქართველოს ისტორია, გვ. 85—87) და მასზე დამოკიდებული სხვა ისტორიკოსები არჩილის მეფობას 410—434 წლებზე დებდნენ. ს. გორგაძე ამ აზრს 432—438 წლებით ათარილებდა (წერილები საქ. ისტორიიდან, გვ. 61). ს. კაკაბაძე თავდაპირველად დაახლოებით ისეთივე აზრისა იყო, როგორც ივ. ჯავახიშვილი (ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ, გვ. 10, 14, 17), მაგრამ ამ უკანასკნელ ხანს გასაცემულ თავის წიგნში (ვახტანგ გორგასალი, თბილისი, 1959 წ., გვ. 12) აღნიშნავს, რომ არჩილის შვილი და მემკვიდრე ქართლის სამეფო ტახტზე, მირდატია, გარდაცვლილა 430 წელს. მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ არჩილს 20-იანი წლებადის უმეფია (ჯუანშერის მიხედვით, მირდატმა ათი-თორმეტი წელი იმეფა), რაც ეწინააღმდეგება პეტრე იბერის ასურული ცხოვრების, კორიუნისა და მოვსეს ხორენაცის სრულიად გარკვეულ ცნობებს. ამიტომ პროფ. ს. კაკაბაძის აზრი სარწმუნო არა ჩანს.

არავითარი ცნობა არ არსებობს იმის შესახებ, თუ როდემდის გაგრძელდა არჩილის მეფობა. არჩილის შემდეგ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ -სა და „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ქართლის სამეფო ტახტზე ზის მირდატი, ვახტანგ გორგასალის მამა. არც მირდატის მეფობის თარიღებია ცნობილი, ოღონდ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მას უნდა ემეფნა ათი-თორმეტი წელი⁸⁴ (აქვე უნდა აღინიშნოს რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ არჩილის მეფობით იწყება ახალი თხზულება „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“, რომელიც მიეწერება ჯუანშერს. როგორც ქვემოთ დავინახავთ ჯუანშერის ცნობები წშირად საფუძვლიან ექვს იწვევენ. ამიტომ არც ამ ცნობაზე შეიძლება საესებით დამყარება). ვახტანგ გორგასალის მეფობას ჩვეულებრივად V ს. მეორე ნახევარზე დებენ, ამ საკითხზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ შევჩერდებით, აქ კი მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ ამ შემთხვევაში მირდატის მეფობა 30—40-იან წლებზე მოვა⁸⁵.

როგორია ქართული წყაროების მიხედვით ქართლის ურთიერთობა ირანთან არჩილისა და მირდატის მეფობის ხანაში? „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ პირდაპირ არას ამბობს, მაგრამ, ჩანს, გულისხმობს, რომ ქართლი ისევ ირანის ქვეშევრდომია. ამაზე უნდა მიგვიითიუბდეს ის, რომ ამ წყაროს ცნობით არჩილის მეფობაში მაზდენანობას გარკვეული წარმატებები მოუპოვებია ქართლში. „მოგუნი მოგუჲსას მოგობდეს: ცეცხლისა მსახურებასა ზა“-ო⁸⁶, ვკითხულობთ ამ თხზულებაში. კიდევ უფრო ნათელია და მნიშვნელოვანი მატეიანის ცნობა იმის შესახებ, რომ მირდატის დროს „მთავარ ებსკჲსა იყო გლონოქორ: და ესე მთავარ ებსკჲსი ერისთვადცა იყო ბარაზბოდ პიტიახმისაგან ქართლს: და ჰერეთს“⁸⁷: როგორც ს. ჯანაშია

⁸⁴ „და დაჯდა მეფეჲ... მირდატ... მიუღუა დედოფალი საგდუხტ და შვა ასული... და შემდგომად ოთხისა წლისა საგდუხტ მიუღუა და შვა ძე (ვახტანგ გორგასალი, ლ. ჯ. I... შემდგომად აქისა, მეექვსეჲა წელსა, შვა საგდუხტ ასული სხუა... შემდგომად ამისა, წელსა მეორესა, მოკუდა მეფე მირდატ; და დარჩა ვახტანგ შვიდისა წლისა ყრმა“. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 143.

⁸⁵ ამ ახრს იზიარებენ საქართველოს ისტორიის თითქმის ყველა მკვლევარი. განონაკლის წარმოდგენს მხოლოდ ს. კაკაბაძე. რომელიც მირდატის გარდაცვალებას და ვახტანგის გამეფებას 430 წელზე დებს, მაგრამ, როგორც უკვე გვეჩვენა აღნიშნული, ასეთი დათარიღებისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს.

⁸⁶ Описание..., II, გვ. 721.

⁸⁷ იქვე.

მიუთითებდა „ირანელების მიერ ქართლის ეკლესიასთან კავშირის გაბმა არსებითად ნიშნავდა ადგილობრივი აზნაურობის გარკვეულ ფენებთან კავშირის დამყარებას“⁸⁸.

სრულიად განსხვავებული ცნობები აქვს არჩილისა და მირდატის მეფობის შესახებ ჯუანშერს. ჯუანშერის მიხედვით მირდატის ირანში წაყვანისა და სიკვდილის „შემდგომად სამისა წლისა უცალო იქმნა სპარსთა მეფე, რამეთუ აღდგეს მტერნი აღმოსავალით.

მაშინ შეითქუნეს აზნაურნი ქართლისანი, მოიყვანეს და დასუეს მეფედ მცხეთას ძე თრდატისი, ძმისწული მირდატისი, მეფისა წარტყუნულისა, სახელით არჩილ“⁸⁹. შემდეგ ნათქვამია, რომ არჩილს ცოლად მოუყვანია იმპერატორ იოვანეს შთამომავალი მარიამ; არჩილმა „განაცხადა მტერობა სპარსთა; გამოაჩინა ჯუარნი და მოკაზმნა ეკლესიანი; მოსრნა და განასხნა ყოველნი ცეცხლისმსახურნი საზღვართაგან ქართლისათა; მოირთო ძალი საბერძნეთით და წარძღუნებთა ჯუარისათა იწყო ბრძოლად სპარსთა“⁹⁰.

ამ დროს რანს, მოვაკანსა და, როგორც რანს, ადარბადაგანს განაგებდა ირანელი ერისთავი, რომელიც იყო ქართლის გამგებელიც არჩილის გამეფებამდე. მან შეკრიბა რანის, მოვაკანისა და ადარბადაგანის ჯარები და მოაშურა ქართლს, მაგრამ არჩილმა იგი დაამარცხა. არჩილს ჰყოლია შვილი მირდატი, რომელმაც „უმეტესად უწყყო ბრძოლად სპარსთა, შესლვად და ტყუენვად რანსა და მოკაკანსა; რამეთუ მას ჟამსა უცალო იყო მეფე სპარსთა, და ბრძოლა იგი ინდოთა და სინდთა და აბაშთა, და ვერ შემძლებელ იყო სპისა დიდისა გამოგზავნად; და სპათა რანისა და მოვაკანისათა და ადარბადაგანისათა ემძლავრებოდეს ქართველნი. წინამძღუარ ექმნის მირდატ სპათა მამისა თვისისათა, და მარადის ტყუენვიდის რანსა და მოვაკანსა“⁹¹.

დიდხანს აწიოკებდნენ ქართველები რანსა და მოვაკანს. რანის ერისთავს ბარზაბოდს ჰყოლია მშვენიერი ასული, სახელად საჯღუხტ. მირდატს შეჰყვარებია იგი. არჩილს აუსრულებია მირდატის თხოვნა და მისთვის ცოლად უთხოვია ბარზაბოდის ქალიშვილი. ბარზაბოდი სიხარულით დათანხმებულა ამას. მირდატისა და საჯ-

⁸⁸ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, II, გვ. 274.

⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 139.

⁹⁰ ი ქ ე ე.

⁹¹ ი ქ ე ე, გვ. 141.

დუხტის შეუღლების შემდეგ მშვიდობა დამყარებულა ქართლსა და ბარზაბოდის სამფლობელოებს შორის.

არჩილის შემდეგ ქართლის ტახტზე გამეფდა მირდატი, რომლის მეფობაში არაფერი მნიშვნელოვანი არ მომხდარა. მირდატს შეეძინა სამი შვილი, მათგან მეორე იყო ეახტანგ, შემდგომში გორგასალად წოდებული. მირდატმა იმეფა დაახლოებით ათიოდე წელი და გარდაიცვალა⁹².

როგორც ვხედავთ, განსხვავება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-სა და ჭუანჭუჭყის ცნობებს შორის ძალიან დიდია. თუ პირველი წყაროს თანახმად ქართლი მორჩილი ირანისა, რომელსაც კიდევ უფრო განუმტკიცებია თავისი მდგომარეობა ამ ჭვეყანაში, მეორის მიხედვით ქართლი განთავისუფლებულა ამ მორჩილებისაგან და თითონაც კი გადასულა შეტევასზე, კარგა ხნის განმავლობაში ურბევია და უწიოკებია ირანის ერთი პროვინცია და ბოლოს და ბოლოს დაზავებია ამ პროვინციის მმართველს როგორც გამარჯვებულს. რომელია ამ წყაროთაგან სარწმუნო?

სემოთ ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ სწორედ ~~ქართლს~~ დროს, როდესაც მიმდინარეობდა ჭუანჭუჭყის მიერ აღწერილი ბრძოლები, ე. ი. V ს. 20—30-იან წლებში, სპარსელებმა დიდ წარმატებებს მიაღწიეს სომხეთში. მოსაბეს ძეგლობა ამ ჭვეყანაში და სომხეთის თითქმის სრული ბატონ-პატრონები გახდნენ. ამის გამოხატულებად უნდა მივიჩნიოთ ის, რომ ირანის შაჰი თავისი სურვილის მიხედვით ნიშნავდა სომხეთში კათალიკოსებს, ქრისტიანულ ეკლესიის მეთაურებს. ასე დაუნიშნავს მას სირიელები, ჯერ ბრქიშო და შემდეგ შამუელი. სომხებს არც ერთი მოსწონდათ და არც მეორე, თითქოს იმიტომ, რომ ისინი, როგორც ლაზარი გადმოგვცემს, სომხური ეკლესიის ტრადიციებისათვის შეუფერებლად იქცეოდნენ⁹³. მაგრამ მოვსეს ხორენაცის ცნობებიდან ირკვევა, რომ მხოლოდ ეს არ ყოფილა სომხებას მიერ სირიელი კათალიკოსების შეძლების მიზეზი. შამუელმა, გადმოგვცემს ხორენაცი, სიხარბით ბრქიშოსაც კი გადააჭარბაო. ის თუ გარდაცვლილი ეპისკოპოსების ქონებას ითვისებდა, ეს ცოცხლებსაც კი ართმევდაო. ნებას არ აძლევდა საპაქ დიდს დაენიშნა ახალი ეპისკოპოსები გარდაცვლილთა

⁹² ქართლის ცხოვრება, გვ. 142—143.

⁹³ ი. ფ., გვ. 26.

ნაცვლად, ხოლო იმ ეპისკოპოსებს, რომლებიც მცირედად დაავიანებდნენ სამეფო ხარკს, განდევნიდა ხოლმე და მათ ქონებას ითვისებდაო⁹⁴.

როგორც ვხედავთ, შამუელი ცხოველ მონაწილეობას ღებულობდა ირანის ხარკის აკრეფაში.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ ხარკის აკრეფა პირველ რიგში მარზპანის მოვალეობას შეადგენდა და არა კათალიკოსისა, შამუელის მოქმედება გვიჩვენებს, რომ სპარსელებს მთელი თავისი ყურადღება ამ საქმის დროულად შესრულებისათვის მიუქცევიათ. გავისხენოთ ისიც, რომ ბრქიშოსა და შამუელის მოღვაწეობა სომხეთში V ს. 30-იან წლებზე მოდის. ქსნელი წარმოსადგენია, რომ იმ დროს, როდესაც სპარსელებს ესოდენ განუმტკიცებიათ თავისი პოზიციები სომხეთში და მათი მთელი გულისყური ამ ქვეყანაში ხარკის დროულად აკრეფისაკენ იყო მიმართული, მეზობელი ქართლს ძლევამოსილ ომს აწარმოებდა შაოს წინააღმდეგ, არბევდა და აწიოკებდა ირანის ერთ-ერთ პროვინციას. შეუძლებელია ქართლის ამ ბრძოლას რაიმე გამოძახილი არ ჰქონოდა სომხეთში და სრულიად მოუხსენებელი დარჩენოდათ სომეხ ისტორიკოსებს. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ჭუანშერის ცნობა ამ საკითხზე სწორი არ უნდა იყოს. ამაში შემდგომი ამბებიც დაგვარწმუნებენ. როგორც ვნახეთ, ჭუანშერს არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ეთანხმება.

✠ სხვათა შორის, ჩვენს ყურადღებას იქცევს ჭუანშერის ის ცნობა, რომლის თანახმადაც არჩილის გამეფებამდე (როგორც ჩანს, იგულისხმება სამი წლის უმეფობის ხანა) ქართლი რანისა და მოვაკანის ირანელ გამგებელს ექვემდებარებოდა. ირანის დაყოფა ოთხ საგანგეო ოლქად, რომელთაგან ერთი იყო ჩრდილოეთის, ანუ კავკასიის ქუსტაკი, მოხდა ბევრად უფრო გვიან, ხოსრო ანუ შირვანის (531—579) დროს⁹⁵. ამის შემდეგ ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი შევიდნენ კავკასიის ქუსტაკში, მანამდე ისინი უშუალოდ ირანის შაჰს ემორჩილებოდნენ. ამიტომ ჭუანშერის მიერ რანისა და მოვაკანის ერისთავთან ქართლის დაკავშირება მთელი საუკუნით უფრო ადრე

⁹⁴ Գովախուհի, III, 66.

⁹⁵ P. Sykes, A. History of Persia, I, 1930, გვ. 461. История Ирана с древнейших времен, გვ. 62—63; ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, ვ. ნ. გაბაშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957, გვ. 45—46.

იწვევს გარკვეულ ინტერესს. არ ჩანს, საიდან აქვს აღებული ეს ცნობა ჭუანშერს. „ბარაზბოდ“ პიტიახში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“⁶⁶-შიც არის მოხსენებული, თუმცა იქ არ არის აღნიშნული, თუ სად იყო იგი პიტიახში⁶⁶. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ჭუანშერს შემდეგდროინდელი ამბები უფრო ადრე ეპოქაში უნდა ჰქონდეს გადატანილი, რაც საერთოდ დამახასიათებელია ამ ავტორისათვის.

ჭუანშერის ცნობებში ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ზოვიერთო სხვა მომენტიც, მაგრამ ამჟამად ჩვენ მათ აღარ გამოვეყილებით, რადგან ეს შორს წაგვიყვანდა.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება გაკეთდეს შემდეგი დასკვნა: ლაზარ ფარაბეის „სომხეთის ისტორიის“ პირველ თავში დატულია მეტად საყურადღებო ცნობები IV ს. უკანასკნელ ნახევრედსა და V ს. პირველ ნახევარში ირანის მიერ სომხეთში წარმოებული პოლიტიკის შესახებ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“⁶⁷-სა და „ქართლის ცხოვრების“ ცნობათა ურთიერთშეპირისპირება და შემდეგ მათი შედარება ლაზარ ფარაბეის ცნობებთან გვიჩვენებს, რომ IV ს. 70-იან წლებიდან დაწყებული, როდესაც ირანმა ფეხი შემოდგა ქართლში, მან ამ ქვეყანაში თანდათან სულ უფრო დიდ წარმატებებს მიაღწია და მოკემული პერიოდის დასასრულისათვის საკმაოდ მტკიცე მდგომარეობა მოიპოვა.

ამ შედარებიდან გამოიკვია, აგრეთვე, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“⁶⁸ მიუხედავად თავის ცნობათა სიმცირისა, ხშირად უფრო სანდო წყაროს წარმოადგენს, ვიდრე „ქართლის ცხოვრება“, განსაკუთრებით კი ამ უკანასკნელის ის ნაწილი, რომელიც ჭუანშერს მიეწერება.

⁶⁶ პროფ. ს. კაკაბაძის აზრით ბარაზბოდ პიტიახში იყო ირანის ჩრდილოეთ პროვინციების დიდი მარზპანი, პალოსპანი, რომელსაც ენორჩილებოდა ქართლის სამეფოც და რომელიც მარზპანის ტიტულით დაუნიშნაეთ სომხეთის მმართველსადაც სომხეთში მეფობის გაუქმების შემდეგ. პროფ. ს. კაკაბაძეს სახელი მარ-ზაბოდი (ბარზაბოდი) მიაჩნია მირ-შაპუჰის ქართულ გამოთქმად (იხ. მისი, ვახტანგ გორგასალი, გვ. 12—13).

ბარზაბოდი ვერ იქნებოდა ირანის ჩრდილოეთი მხარის გამგებელი, რადგან, როგორც აღნიშნული გვაქვს, ირანის დაცოფა ოთხ საგამგეო ოლქად მოხდა ბევრად უფრო გვიან, ხოსრო ანუშირვანის დროს. არ არის დამაჯერებელი, აგრეთვე, მირ-შაპუჰისა და ბარზაბოდის სახელების გაიგივებაც (მით უმეტეს, რომ მოესეს ხორენაცის ვადმოცემით სომხეთის მარზპანს ერქვა ვეპ-მიჩო-შაპუჰი).

წინა პარაგრაფში ჩვენ ვნახეთ, რომ IV ს. 70-იანი წლებიდან დაწყებული ირანი თანდათან ამტკიცებდა თავის პოზიციებს ამიერკავკასიაში. V ს. ოციანი წლების დასასრულისათვის ადგილობრივ ფეოდალურ ძალებზე დაყრდნობით ირანმა მოახერხა მეფობის მოსპობა სომხეთში. ამავე დროს ირანი ქართლისა და ალბანეთის საშინაო საქმეებშიც ახერხებდა ჩარევას, თუმცა ამ ქვეყნებში ჯერ კიდევ არსებობდა ადგილობრივი ხელისუფლება.

↳ V ს. ორმოციანი წლებიდან იწყება ახალი ეტაპი ირანისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების (სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის) ურთიერთობის ისტორიაში. ამ დროიდან ირანმა დაიწყო ახალი, მეტად აქტიური და აგრესიული პოლიტიკის გატარება ამ ქვეყნებში. ამჟამად სპარსელთა მიზანი იყო სავსებით მოესპოთ ის შინაგანი დაშლილი ქვეყნები, რომელიც შეარჩენოდა მის ქვეშევრდომ ამიერკავკასიის ქვეყნებს და გადაექციათ ისინი ირანის ჩვეულებრივ პროვინციებად. ამ მიზნის მისაღწევად სპარსელებმა გადაწყვიტეს ამ ქვეყნების სრული იზოლაცია არაირანულ სამყაროსაგან, მათი კულტურის მოსპობა და მოსახლეობის სრული ასიმილაცია.

სპარსელების ახალმა პოლიტიკამ განსაკუთრებით მძიმე შედეგი გამოიღო სომხეთში, სადაც 450—451 წლებში მოხდა ირანის წინააღმდეგ მიმართული აჯანყება. ლაზარ ფარაბეცის „სომხეთის ისტორიის“ მეორე თავში აღწერილია ამ აჯანყების მსვლელობა. აქვე მოიპოვება საყურადღებო ცნობები იმდროინდელი ქართლის შესახებაც.

სომხეთის ამავე აჯანყებისადმი არის მიძღვნილი ელიშეს წიგნიც: „ვარდანისა და სომეხთა ომის შესახებ“. ლაზარ ფარაბეცისა და ელიშეს ცნობები კარგად ავსებენ ერთმანეთს. ეს ცნობები პირველ რიგში შეეხებიან სომხეთს, მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ჩვენ უფლება გვაქვს ისინი მეტ-ნაკლებად გავავრცელოთ ქართლზეც.

ირანის ახალი პოლიტიკის ინიციატორი, სულისჩამდგმელი და შემდეგში მთავარი გამტარებელი იყო იგივედერ II-ის (433—457) მთავარი ვეზირი, სპარსეთის ჰაზარაპეტი, მიპრ-ნერსეკი. სპარსელებს კარგად ჰქონდათ მოფიქრებული თავისი სამოქმედო გეგმა,

რომელსაც ისინი დიდი თანამიმდევრობითა და შეუპოვრობით ახორციელებდნენ.

სპარსელთა პოლიტიკა რამდენიმე პუნქტისაგან შედგებოდა. ეს იყო: 1. ახალი სახის მძიმე სამხედრო ბეგარის შემოღება; 2. ახალი საგადასახადო სისტემის შემოღება; 3. ირანის ქვეშევრდომ ამიერკავკასიის ქვეყნებში შინაგანი დამოუკიდებლობის სრული ლიკვიდაცია და 4. ქრისტიანული რელიგიის მახდენაშურით შეცვლა.

ყველა ეს პუნქტი მკვიდროდ იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული და სპარსელებმა თითქმის ერთდროულად დაიწყეს მათი ცხოვრებაში გატარება.

ელიშე გადმოგვცემს, რომ V ს. ორმოციანი წლების დასაწყისში შაჰმა ბრძანება დაუგზავნა თავის ქვეშევრდომ ქვეყნებს ცხენოსანი ჯარი შეეკრიბათ და გაეგზავნათ შუა აზიაში ქუშანებთან საბრძოლველად. ეს ბრძანება მიუღიათ სომხეთს, ქართლსა და ალბანეთშიც. „ჯარი შედგა დიდ სომხეთში აზატთა და აზატთა შვილებისაგან, სამეფო სახლის ვოსტანიკ კაცთაგან. ამავე წესით ქართლის, ალბანეთისა და ლფნიქის ქვეყნებიდან...“⁸⁷.

ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან სამხედრო ბეგარის მოსახდელად სპარსელების მიერ ჯარების გაყვანა ასეთ შორეულ მხარეში ახალი მოვლენა იყო. ელიშე წერს: „ასეთი სახის წერილი (იგულისხმება, ჯარის გამოყვანის მოთხოვნით, ლ. ჯ.) მოვიდა სომეხთა ქვეყანაში, ქართლში, ალბანეთში, ლფნიქში, წოდვიქში, კორდუქში, ალძნიქსა და სხვა შორეულ ადგილებში, რომელთაც წინათ არ ჰქონიათ ჩვეულება ამ გზით წასულიყვნენ“-ო⁸⁸.

ეს ახალი მოთხოვნა ირანის სომხეთს, ქართლსა და ალბანეთზე ბატონობის განმტკიცების გამონატულებას წარმოადგენდა. იგი პირველი პუნქტი იყო ირანელთა ახალი სამოქმედო გეგმისა. თუ რაოდენ მძიმე იყო ეს მოვალეობა, ჩანს იქიდანაც, რომ იეზდიგერდი გაწვეულ მხედრობას ყოველ წელს აბრუნებდა თავ-თავის ქვეყანაში და მათ მაგივრად ახალ ძალებს ითხოვდა. შუა აზიაში ირანი სისხლისმღვრელ ომებს აწარმოებდა ქუშანებთან და, როგორც ჩანს, შაჰი იძულებული იყო ყოველ წელს ახალ-ახალი ნაწილებით შეეკისრა თავისი ჯარი.

⁸⁷ სეიქეჩი ასან, ასარიანსაჟ და ჯაიგი ასაიხრადქინ, სეხიან, 1958, გვ. 10.

⁸⁸ იქვე.

ელიშეს გადმოცემით, სომხეთიდან, ქართლიდან და ალბანეთიდან სპარსელებს ასეთ შორეულ ლაშქრობებში ჯარები გაჰყავდათ „...მეთხე წლიდან უფლობისა მისისა (ივზიდგერდ II-ისა, ლ. 7.), ვიდრე მეთერთმეტე წლამდე მისი მეფობისა“⁹⁹, ე. ი. 441—442 წლიდან 448—449 წლამდე.

ამიერკავკასიიდან ჯარების ასეთ შორეულ მხარეებში გაყვანას ის მიზანიც ჰქონდა, რომ მათი წარმგზავნელი ქვეყნები სუსტდებოდნენ და სპარსელებიც უფრო გულუშიშრად გრძნობდნენ თავს დამცველების გარეშე დარჩენილ ქვეყნებში. ამავე დროს, სპარსელებს უადვილდებოდათ თავისი გავლენის გავრცელება (მაგალითად, მაზნდეანობის შეტანა) სამშობლოს მოწყვეტილ ჯარებში.

მართლაც, სპარსელებმა მშვენიერად ისარგებლეს ასეთი ხელსაყრელი მდგომარეობით.

ივზიდგერდმა „თავისი მეფობის მეთორმეტე წლის დასაწყისში (ე. ი. 449 წელს, ლ. 7.) ჯარი შეკრიბა ურიცხვი სიმრავლით“¹⁰⁰, კაილაშქრა ქუშახებზე, გაფანტა მათი ჯარები და ააოხრა მათი ქვეყანა. მიუხედავად მოპოვებული გამარჯვებისა შაჰმა შინ არ გაუშვა ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან გაწვეული ჯარები. „მან ჩაყეტა პაპის“¹⁰¹ კარებს იქით სიმრავლე ცხენოსნებისა სომეხთა, ქართველთა, ალბანთა და ყოველთა, რომელნიც მორწმუნენი იყვნენ ქრისტეს წმინდა სახარებისა. კარის დამცველებს მკაცრი ბრძანება მისცეს, თუ ვინმე ჩვენკენ მოდიოდეს, გაუშვით, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასაკვლეთისაკენ ეს გზა გაუვლელი იყოს“—¹⁰².

ახლა სპარსელებმა თავისი პროგრამის მეორე პუნქტის განხორციელება დაიწყეს: შაჰმა სომხეთში გამოგზავნა თავისი ერთ-ერთი დაახლოებული და სანდო მოხელე დენშაჰუპი, რომელმაც, ვითომცდა ხარკისა და სამხედრო ბეგარის შესამსუბუქებლად, აღწერა ქვეყანა. მაგრამ მალე გამომჟღავნდა აღწერის ნამდვილი მიზნები, რადგანაც მის შემდეგ დენშაჰუპმა რამდენიმე დღედ მნიშვნელოვანი ღონისძიება ჩაატარა:

⁹⁹ ს ი ქ ე ლ, გვ. 12.

¹⁰⁰ ი ქ ე ე, გვ. 18.

¹⁰¹ ეს გასასვლელი, როგორც ჩანს, მდებარეობდა ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, შუა აზიელ ქუშახების მახლობლად. ზუსტად მისი ადგილმდებარეობა დადგენილი არ არის.

¹⁰² ს ი ქ ე ლ, გვ. 19.

„პირველი, ეკლესიის თავისუფლება მსახურებით შეცვალა;
მეორე, მონასტრებში მცხოვრები ქრისტიანი ბერები იმავე
ქვეყნის აღწერის წიგნში შეიტანა;

მესამე, ქვეყნის ხარკი უფრო დაამძიმა;

მეოთხე, ნახარალები წაქეზებით ერთმანეთზე ამხედრა და ყოველ სახლში აღრევა შეიტანა...

მაგრამ ყველაზე უარესი იყო მგზობა: ის, ვინც ქვეყნის პაზარაპეტი იყო, ქრისტიან ერისგანთა ზედამხედველ მამალ ითვლებოდა. [დენშაპუჰმა] ცილი დასწამა მას და მისი სახელოდან გადააქენა. მის მაგივრად ამ ქვეყანაში სპარსელი მოიყვანა, ხოლო მოგპეტი ქვეყნის მსაჯულად [დანიშნა], რათა დაემცრო ეკლესიის დიდება“¹⁰³.

ელიშეს ცნობებიდან ირკვევა, რომ დენშაპუჰის მიერ სომხეთის აღწერას ამ ქვეყანაში ახალი საგადასახადო სისტემის შემოღება მოჰყვოლია. სპარსელებს გადამხდელთა კატეგორიაში ქრისტიანული ეკლესიაც შეუყვანიათ და, ბერებიდან დაწყებული ეპისკოპოსების ჩათვლით, ყველასათვის გადასახადები დაუკისრებიათ. ამავე დროს მათ ღიდად გაუზრდიათ ქვეყნის ხარკი. ელიშე გადმოგვცემს: „სადაც ასი დაპეკანის აღება იყო საჭირო, ორმაგს იღებდნენ. ასევე ეპისკოპოსებსა და მღვდლებსაც დაადეს [გადასახადი], [შბეგრავდნენ] არა მარტონაშენებს, არამედ ნაოხარებსაც. და ვინ შესძლებს მოთხრობას, თუ რამდენად მძიმე იყო „მუტ“, „საკ“, „ბაე“ და „ჰას“-ი მათათა, ველთა და ტყეთაგან. არა მეფური ღირსებისამებრ იქმოდნენ ამას, არამედ ყაჩაღური ძარცვა-გლეჯით, ისე რომ თვითონაც კი ღიდად უქვირდათ, საიდან მოდის მთელი ეს განძი, ან როგორ არის კიდევ ეს ქვეყანა შენებულიო“¹⁰⁴.

ახლა გასაგები ხდება იეზიდგერდის წინდახედულობა, შუა აზრში ჩაეკეტა ამიერკავკასიის ქარები.

დენშაპუჰის საქმიანობაში ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, აგრეთვე, სომხეთის პაზარაპეტად და უმაღლეს მსაჯულად სპარსელების დანიშვნას. ელიშეს სწორად აქვს შენიშნული, რომ ეს უკანასკნელი პუნქტი ყველაზე უფრო მძიმე იყო სანახარარო სომხეთისათვის.

¹⁰³ ს. 112 ხ, გვ. 22—23.

¹⁰⁴ ი. 23 ვ, გვ. 23.

როგორც ცნობილია, იმდროინდელი სომხეთის გაბატონებულ იყო ფეოდალური კლასის ყველა უფლება და მოვალეობა განსაზღვრული იყო სპეციალური კარის გარიგების წიგნებით—გაპნამაკებითა და ტრადიციით. უმაღლესი სახელმწიფო თანამდებობები მემკვიდრეობით გადადიოდა უდიდესი სანახარო სასლბში. ჰაზარპეტობა იყო ყველაზე დიდი ასეთი თანამდებობა, რომელიც ეკუთვნოდა ამბატონების გვარს. ჰაზარპეტი განაგებდა ქვეყნის მთელ შინაგან საქმეებს: სახელმწიფო შემოსავალ-გასავალს, მშენებლობას, ყოველგვარ სამუშაოებსა და სხვ. რადგან დენშაპუჰის მიერ ქვეყნის აღწერის მთავარი მიზანი იყო ხარკის გადიდება, ხოლო მარზპანობის დროს ხარკის აკრეფა ჰაზარპეტის უმთავრეს მოვალეობას შეადგენდა, დენშაპუჰმა, ბუნებრივია, ეს დიდი სახელო ჩამოართვა სომეხ ნახარაებს და გადასცა უფრო სანდო პირს—სპარსელ მუშეანს, მაგრამ ჰაზარპეტობა არ იყო გდმონაკლისი. ასევე იქცეოდნენ სპარსელები სხვა თანამდებობების მიმართაც და საერთოდ ყველა საშუალებით ცდილობდნენ დაერღვიათ ქვეყნის მართველობის ადგილობრივ ფორმები და ტრადიციები, სობდნენ ადგილობრივ ხელისუფლებას, ამცრობდნენ წარჩინებულ გვარებს და აწინაურებდნენ მეორეხარისხოვანებს.

დაბოლოს, როგორც ვნახეთ, მათ უმაღლესი მსაჯულის ფუნქციები, რომლებიც ეკუთვნოდა სომხეთის კათალიკოსს, გადასცეს მოჰპეტს, სომხეთში მყოფი მოგვების თავს. უნდა ითქვას, რომ უმაღლესი მსაჯულის ფუნქციაც ძალიან მნიშვნელოვანი იყო. გარდა იმისა, რომ უმაღლესი მსაჯულზე ბევრი რამ იყო დამოკიდებული ქვეყნის შინაგან ცხოვრებაში, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ იმდროინდელი სამართალი მნიშვნელოვან წილად დაფუძნებული იყო რჯულზე. მაზდენაობა კი იმდენად განსხვავდებოდა ქრისტიანობისგან თავისი მორალური ნორმებით, რომ სპარსული მართლმსაჯულების შემოღებას (ეს კი უთუოდ მოყვებოდა მოგებრისთვის უმაღლესი მსაჯულის ფუნქციების გადაცემას) თანდათან უნდა გამოეწვია კულტურისა და ყოფის მნიშვნელოვანი ელემენტების შეცვლა.

ჩვენ არა გვაქვს პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორ გადასახადები დააკისრეს სპარსელებმა ქართლს. არც ის ვიცით, რა ცვლილებები შეიტანეს მათ ქართლის შინაგან ცხოვრებაში. სამაგიეროდ, ჩვენ ვნახეთ, რომ სპარსელებმა სომხეთსა და ქართლში ერთნაირი სამხედრო ბეგარა შემოიღეს. ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ,

რომ მათ ასეთივე ერთნაირი სარწმუნოებრივი პოლიტიკა უწარმოებინათ ამ ქვეყნებში. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ირანი საერთოდ ერთნაირ პოლიტიკას ატარებდა სომხეთსა და ქართლში. ამიტომ მიგვაჩინია, რომ ელიშეს შემომოტანილი ცნობები მეტ-ნაკლებად ქართლსაც შეეხება. რასაკვირველია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ამ ქვეყნებს თავისი სპეციფიკა არ ჰქონდათ. სხვა რომ არა იყოს რა, ქართლში, როგორც ვიცით, ისევე როგორც ალბანეთში, ჯერ კიდევ არსებობდა ადგილობრივი ხელისუფლება და სპარსელებს, უთუოდ უხდებოდათ ანგარიშის გაწევა ამ გარემოებისთვის. საინტერესოა, რომ თვით ელიშეს შენიშვნით, იეზიდგერდ II „თუმცა ამ უწესობას ყველა ხალხს უკეთებდა, მაგრამ უფრო მეტად მაინც სომეხთა ქვეყანას ებრძოდა“¹⁰⁵.

✓ გადამწყვეტი ბრძოლა გამოუცხადეს სპარსელებმა ქრისტიანულ ეკლესიასაც, რომელზედაც პირველი იერიში მათ იეზიდგერდ II-ის მეფობის დასაწყისშივე მიიტანეს (თუმცა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, უკვე ოცდაათიან წლებში ირანელები ერიოდნენ სომხეთის ქრისტიანული ეკლესიის საშინაო საქმეებში). ელიშეს სიტყვით „ღვთისმსახურება სომეხთა ქვეყანაში თავისუფალი ნებით სრულდებოდა მეფეთა მეფის შაჰუპის ბატონობის დასაწყისიდან, ვიდრე მეფეთა მეფე იაზკერტის, ვრამის ძის, მეორე წლამდე... მან თავი მტრად და შოწინააღმდეგედ გამოგვიცხადა ჩვენ, ქრისტეს მორწმუნეთ, გვავიწროვებდა და ძალას გვატანდა არამშვიდობიანი ცხოვრებით“¹⁰⁶.

/. ცნობილია, თუ როგორი დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა რელიგიურ საკითხებს შუა საუკუნეებში, განსაკუთრებით კი ადრეულ შუა საუკუნეებში, როდესაც რელიგია მხოლოდ მსოფლგაგებას კი არ წარმოადგენდა, არამედ მასზე მნიშვნელოვან წილად დაფუძნებული იყო გონითი კულტურა და ერთგვარად ყოფაც კი. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა რელიგიური მომენტი მოცემულ ზანაში ამიერკავკასიის ქვეყნებისთვის, რადგან აქ იგი დაკავშირებული იყო ბიზანტიასთან ურთიერთობის საკითხთანაც. ბიზანტია ირანის მუდმივი მოქიშვე იყო და ამიტომ ამიერკავკასიის ხალხების ბრძოლა სპარსელების წინააღმდეგ მისი აშკარა თუ ფარული მხარდაჭერით სარგებლობდა. რელიგიის ერთიანობა, ცხადია, აადვილებ-

¹⁰⁵ ხ ე ქ ე ს, გვ. 16.

¹⁰⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 6.

და ამ ხალხების კავშირს ბიზანტიელებთან. ამავე დროს იგი აადვილებდა ბიზანტიასთან კულტურული ურთიერთობის შენარჩუნებასაც, რასაც აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამ ხალხებისთვის.

ყოველივე ეს მშვენივრად ესმოდათ სპარსელებსაც, ლაზარ ფარპეცის გადმოცემით, როდესაც ჰაზარაპეტი მიპრნერსეჰი წარუდგა მეფე იეზდიგერდს ქართლს, სომხეთსა და ალბანეთში ქრისტიანობის მოსპობისა და მაზღენანობის გავრცელების გეგმით, იგი მოახსენებდა შაჰს: „თქვენ თითონაც იცით და ყოველმა არიელმა, თუ რაოდენ დიდია და სასარგებლო სომეხთა ქვეყანა. [ამასთან] იგი მახლობელია და მოსაზღვრე კეისრის სამეფოსი, ხოლო რჯული და მსახურება კი ისეთივე აქვს, რადგანაც კეისარს უპყრია მათი მეფობა [აქ იგულისხმება სომხეთის დასავლეთი ნაწილი, რომელიც ბიზანტიის სამფლობელოებში შედიოდა, ლ. ჟ.]. ხოლო თუ ჩვენს რჯულს მიაჩვევთ, დაუახლოვდებიან მას და შეძლებენ მის ცნობას, აქამდე თუ შემცდარი იყვნენ, ახლა [სწორ] გზას დაადგებიან, შემდეგ თქვენც შეგიყვარებენ და არიელთა ქვეყნასაც... კეისარს, მის რჯულსა და ქვეყანას კი განუდგებიან და გასწორდებიან. ხოლო ჩვენთან ეგ ქვეყანა მტკიცე სიყვარულითა და თანხმობით იქნება“-ო¹⁰⁷.

ქრისტიანობის აღმოფხვრასა და მაზღენანობის გავრცელებას სპარსელები განსაკუთრებული ენერგიით შეუდგნენ 40-იანი წლების დასასრულს, თუმცა იეზდიგერდმა ბრძოლა ამ რელიგიას თავისი გამეფების მეორე წლიდანვე გამოუცხადა, როგორც ეს უკვე გვქონდა აღნიშნული. ელიშეს გადმოცემით მაშინ შაჰი ბევრს ეცადა მაზღენანობა გავრცელებინა ამიერკავკასიიდან გაწვეულ ჯარებში, რომლებიც შუა აზიაში იბრძოდნენ, მაგრამ ამ ცდას წარმატება არ მოჰყოლია.

ამჯერად იერიში მიტანილ იქნა პირდაპირ სომხეთზე. ზემოთ ჩვენ მოვიყვანეთ სიტყვები ჰაზარაპეტ მიპრნერსეჰისა, რომელიც არწმუნებდა შაჰს, თუ სომხები ქრისტიანობას მიატოვებენ და ჩვენს რჯულს აღიარებენ, ბერძნებსაც ჩამოშორდებიან და ჩვენც შეგვიყვარებენო. „ხოლო, როდესაც სომხეთი მტკიცედ იქნება ჩვენი, მაშინ სწორედ ქართლიცა და ალბანეთიც ჩვენი იქნებიან“-ო¹⁰⁸,—დასძენდა იგი.

¹⁰⁷ ლ. ფ., გვ. 42—43.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 43.

ელიშესა და ლაზარ ფარპეცის ერთობლივი მოწმობით სპარსელებს წერილი მიუწერიათ სომხეთში, რომლითაც მოითხოვდნენ სომხებისაგან უარეყოთ ქრისტიანობა და მიეღოთ ცეცხლთაყვანისმცემლობა. ეს წერილი ორივე ისტორიკოსის გადმოცემაში საკმაოდ განსხვავებულად არის წარმოდგენილი. ლაზარის მიერ მოყვანილი წერილის შინაარსი უფრო მოკლეა და მარტივი. იგი უფრო სარწმუნოა ჩანს, ვიდრე ელიშესი. საინტერესოა, რომ ლაზარის სიტყვით, იესუ დიდგვრდი ცეცხლთაყვანისმცემლობის მიღების მოთხოვნის შემდეგ სომხებს სწერს: „როდესაც თქვენც ჩვენსავით ცნობთ ჩვენს ჭეშმარიტ რჯულს, ქართლი და ალბანეთი ჩვენი და თქვენი ნების იქნათ გადასვლას ვერ გაბედავენ“¹⁰⁹. მართალია, ეს ფრაზა ელიშეს მოყვანილი არა აქვს, მაგრამ იგი სავსებით შეეფერება ირანის პოლიტიკის საერთო ხასიათს და ამიტომ საკმაოდ სარწმუნოდ გამოიყურება. მაზღდენობის მიღების შემთხვევაში იესუ დიდგვრდი სომხებს ჰპირდება რაღაც უპირატესობებს ქართველებსა და ალბანელებთან შედარებით. ცხადია, ეს დაპირება მიზნად ისახავდა განხეთქილების შეტანას ამიერკავკასიის ხალხებში. ჩანს, სპარსელები სომხეთში, რომელშიც მათ უკვე მოესპოთ მეფობა და თავს უფრო თავისუფლად გრძნობდნენ, აპირებდნენ ერთგვარი ფორპოსტი მოეწყოთ ამიერკავკასიის დანარჩენი ქვეყნების წინააღმდეგ. მაგრამ სომხებმა არ ისურვეს ამ როლის შესრულება და უარი შეუთვალეს ირანის შაჰს.

სომხების უარს დიდად განურისხებია შაჰი, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ სპარსელთა აზრით, როგორც მიპრ-ნერსეჰი ამბობდა, სომხებს რომ სხვა მხრიდან დახმარების იმედი არ ჰქონოდათ, უარის თქმას გულშიაც ვერ გაივლებდნენ, არა თუ მოწერას გაბედავდნენ¹¹⁰.

ახლა იესუ დიდგვრდმა თავი გაანება ყოველგვარ დიპლომატიას და ბრძანა პირდაპირ მიეწერათ სომხეთს, ქართლსა და ალბანეთში, რათა ამ ქვეყნის თავკაცები სასწრაფოდ გამოცხადებულიყვნენ მასთან. დაგვიანებისათვის იგი სიკვდილით იმუქრებოდა. შაჰის ბრძანების მისვლისთანავე ამ ქვეყნებში, მაშინვე მიმხვდარან, რომ იგი კარგს არაფერს უქადდა მათ. სასწრაფოდ შეიკრიბები უფრენიათ ერთმანეთთან, რათა მოელაპარაკათ წასვლა-არ-წასვლის საკითხზე.

¹⁰⁹ ო. დ., გვ. 44.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 46.

როგორც ჩანს, ცნობილი იყო რა მოთხოვნები ელოდათ სამეფო კარზე ჩასულებს. დიდი ყოყმანის შემდეგ სამივე ქვეყნის დიდებულებს უმჯობესად მიუჩნევიათ წასვლა, რადგან ეშინოდათ, რომ არ-წასვლას აჯანყებად ჩაუთვლიდნენ. მაგრამ ერთმანეთისთვის პირობა მიუკითხა, არ დათანხმებულიყვნენ ცეცხლთაყვანისმცემლობის მიღებას, ლაზარ ფარპეცის სათითაოდ დასახელებული ჰყავს სომხეთიდან წასული დიდებულები. ქართლიდან წასულთაგან კი იგი მხოლოდ არ-შუშა პიტიახშს ახსენებს¹¹¹: „ქართველთა ქვეყნიდან წავიდნენ ბღემში აშუშა და იმ ქვეყნის სხვა ტანუტერები“-ო¹¹², ამბობს იგი.

✕ შაჰის კარზე ჩასულთა შიში გამართლდა. იეზუიტებმა გამოიძახა ისინი თავისთან სამეფო საკრებულოს წინაშე და კატეგორიულად მოსთხოვა მახდენობის მიღება. „ხოლო თუ რასმე სხვანაირად ფიქრობთ და ნამდვილად ჭიუტად დაიყინებთ იმ აზრსა და მცდარ რეჟულს, რომლითაც აქამდის ცხოვრობდით სომეხნი, ქართველნი და ალბანელნი, არაფრად ჩაგივლით თქვენგან ამოდენა სარგებლობასა და გარჯას, არამედ ცოლშვილითა და გვარითურთ დაგდუპავთ“-ო¹¹³. სამაგიეროდ, თუ ისინი შაჰის წინადადებას მიიღებდნენ, იგი ყოველგვარ დიდებასა და პატივს აღუთქვამდა მათ.

✎ შაჰის მოქარით შეძრწუნებულმა ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის წარმომადგენლებმა ითხოვეს დრო პასუხის მოსაფიქრებლად. ისინი ერთად შეიკრიბნენ და ცდილობდნენ რაიმე გამოსავალი მოეძებნა ამ გასაჭირიდან. საბოლოოდ იმ აზრს დაადგინენ, რომ გარეგნულად მიეღოთ მახდენობა, ხოლო სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ ისევ ქრისტიანობას მიბრუნებოდნენ. მხოლოდ სომხეთის სპარაპეტი ვარდან მამიკონიანი გაჩიუტებულა და კარგა ხანს არ თანხმდებოდა, თუნდაც გარეგნულად უარეყო ქრისტიანობა. ბევრი ხეყწნა-მუღარა და დარწმუნება დასჭირვებიათ სომეხ დიდებულებს, რათა დაეყოლიებინათ ვარდანი.

¹¹¹ მ. ბ რ ო ს ე ს მ ი ა ჩ ნ და, რომ არშუშასთან ერთად ქართლიდან წავიდა ვარსკენიცი, რომელმაც 451 წ. უარყო ქრისტიანობა და 458 წ. აწამა თავისი ცოლი შუშანიკო (Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, St.-Petersbourg, 1851. გვ. 74—76). როგორც დღეს კარგად არის გამოკვეთილი, ვარსკენი მოღვაწეობა უფრო გვიანდელ ეპოქას განეუთვნება.

¹¹² ო. ქ., გვ. 47.

¹¹³ ი ქ ვ ე, გვ. 48.

ჩვენს ყურადღებას აპყრობს ის გარემოება, რომ განსაკუთრებული აქტივობა ამ მხრივ გამოუჩენია არშუშა პიტიახშს, რომელიც აჩქარებდა ამ საქმეში სომეხ ნახარაებს და თითონაც ცდილობდა დაერწმუნებინა ვარდან: „მათ ყველას დაბეჭითებით და დაუცხრომლად აჩქარებდა ამავე აზრზე [დადგომას] ქართლის ბღეშში აშუშა, რომელიც იყო ჭკვიანი და გამომრჩეველი კაცი. მისი ცოლი იყო არწრუნთა გვარიდან, ცოლისდა მამიკონიანთა დიდი სეპუპის, ვარდანის ძმისა. ზემოთ მოხსენებული აშუშა უმეტესად არწმუნებდა სომეხ ნახარათა მთელ სიმრავლესა და მოკთა უფალ არტაკს დაუყოვნებლივ ეთქვათ ყოველივე ეს სომეხთა ზორავარ ვარდანისთვის. არც თითონ იხვედა უკან მასთან ამაზე საუბრისაგან. განუწყვეტლად სთხოვდა და ხშირად ახედებდა ამ საქმეში, თუ შენ არ დაგვეთანმშები, სამივე ქვეყანა დაიღუპება, ხოლო თუ დაგვეთანმშები და ამას თავს იღებ, მრავალი გადარჩება და საკუთარი ცოდვების მონანიების უფლებაც მოგვეცემა“¹¹⁴.

როგორც ვხედავთ, ქართლის დიდებულების მეთაური არშუშა პიტიახში საკმაოდ ადვილად დათანხმებულა შაჰის მოთხოვნაზე. უფრო მეტიც. იგი სხვებსაც არწმუნებდა დაუყოვნებლივ მიეხატათ მისი მაგალითისათვის. რით იყო ეს გამოწვეული? როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ირანის წინააღმდეგ აჯანყებაში არშუშას მონაწილეობა არ მიუღია (და ვერც მიიღებდა, რადგან მძევლად იყო დატოვებული სპარსეთში) და ამ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ შაჰს იგი თავის ერთგულ და საყვარელ კაცად მიაჩნდა. მაგრამ აქედან ჩვენ ის დასკვნა ~~არ~~ უნდა გავაკეთოთ) რომ არშუშა მართლაც სპარსელთა ერთგული კაცი იყო, თავგადამკვდარი ირანოფილი და ირანელთა პოლიტიკის გამტარებელი ქართლში.¹¹⁵

ნაშინდობლივია, რომ, როდესაც სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის დიდებულებმა ბოლოს და ბოლოს მიიღეს შაჰის მოთხოვნა და სამშობლოში გამოემგზავრნენ, შაჰმა არშუშა მძევლად დაიტოვა თავისთან სომხეთის მარზპან ვასაკ სივნიელის ორ შვილთან ერთად. „რადგან მომავალში ხედავდა საქმეთა გაურკვეველობას, ეჭვობდა და ფრთხილობდა“-ო¹¹⁶, — ამბობს ლაზარი.

¹¹⁴ ო. ფ., გვ. 52.

¹¹⁶ იქვე, გვ. 55.

როგორც ჩანს, არშუშა მთლად სანდო პირი არ ყოფილა შაჰ-სთვის¹¹⁶. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ სომეხ აჯანყებულთა წრეში იგი ავტორიტეტითა და პატივისცემით სარგებლობდა. მას ჰქვია და გამოცდილ კაცად მიიჩნევენ, რჩევას ეკითხებოდნენ და ყურს უგდებდნენ. თავის მხრივ არშუშაც, ჩანს, სიმპათიით იყო განწყობილი მათ მიმართ. აჯანყების დამარცხების შემდეგ მას თავისთან წაუყვანია და აღუზრდია აჯანყების ერთ-ერთი ხელმძღვანელის, თავისი ქვისლის, ჰშიაყ მამიკონიანის, სამი ვაჟი.

არშუშას, ეტყობა, საერთოდ კარგად იცნობდნენ სომხეთში. იგი მოხსენებული ჰყავს კორიუნსაც როგორც „კაცი პატიოსანი უაღმრთისმოყვარე“¹¹⁷. კორიუნის მიხედვით არშუშა მშობლიური კულტურის განვითარების თავდადებული მოღვაწე ყოფილა. განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენთვის, ის, რომ არშუშას სახელი გაუთქვამს ქრისტიანული ეკლესიისათვის სასარგებლო საქმიანობითაც¹¹⁸. იაკობ ხუცესის გადმოცემით შუშანიკს თავისი ქმრისთვის, არშუშას შვილისთვის, ასე უსაყვედურებია ქრისტიანობის უარყოფის გამო: „...მამამან შენმან აღჰმართნა სამარტვლენი და ეკლესიანი აღაშწნა, და შენ მამისა შენისა საქმენი განპრყუნენ და სხუად გარდააქციენ კეთილნი მისნი; მამამან შენმან წმინდანი შემოიხუნა სახიდ თვსა, ხოლო შენ დევნი შემოიხუნენ; მან ღმერთი ცათაჲ და ქუეყანისაჲ აღიარა და ჰრწმენა, ხოლო შენ ღმერთი ჰეშმარიტი უვარ ჰყავ და ცეცხლსა თაყუანის ეც“¹¹⁹.

¹¹⁶ შდრ. კ. გ რ ი გ ლ ი ა, V—VI საუკუნეთა ქართლის პიტიახშების და მათი სახელოს საკითხისათვის, „მნათობა“, 1959, № 4, გვ. 168.

¹¹⁷ ს ი ა რ ქ ა ნ ს, გვ. 72, 74. კორიუნის სიტყვებიდან ირკვევა, რომ მავსტოციის ქართლში მეორედ მოსვლის დროს, ე. ი. V ს. ოციან წლების შუა ხანებში, ქართლში არჩილის მეფობის დროს, ტაშირელთა მთავარს (იშხანს) აშუშა ვრქვა. თუ გავითვალისწინებთ ტაშირის მდებარეობას — ქვემო ქართლი, იმას რომ სახელი არშუშა ქართლის პიტიახშების საგვარეულოში საყვარელი სახელი იყო, და ზოგიერთ სხვა მომენტებსაც, რომლებზედაც ქვემოთ მოგვიხდება ლაპარაკი, შეგვიძლია მივიღოთ, რომ კორიუნის აშუშა და ლახართან მოხსენებული ქართლის პიტიახში აშუშა ერთი და იგივე პირია.

¹¹⁸ კ. გ რ ი გ ლ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168—169.

¹¹⁹ ი ა კ ო ბ ც უ რ ტ ა ვ ე ლ ი, მარტვლობაჲ შუშანიკისი, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ი ლ ი ა ა ბ ზ უ ლ ა ძ ე მ, სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ტფილისი, 1938, გვ. 13.

როგორც ვხედავთ, არშუშა ქართლში ეკლესიებს აშენებს და ქართული კულტურისთვის იღწვის, ირანში კი ქრისტიანობას უარყოფს და სხვებსაც არწმუნებს—ასე სჯობს მოვიქცეთო. არშუშას ასეთი პოლიტიკური გაორება, ჩვენი აზრით, ზოგადად გამოჰხატავდა ქართლის წარჩინებულთა განწყობილებას.

როგორც ცნობილია, იმდროინდელი ქართლი სოციალური განვითარების თვალსაზრისით გარდამავალ საფეხურზე იმყოფებოდა. ახალგაზრდა მზარდმა ფეოდალურმა ძალებმა, რომელთაც თავასი ადგილი საზოგადოებაში უკვე IV-საუკუნიდან მოიპოვეს, ამ დროისათვის კიდევ უფრო მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს. ახლა ისინი ქვეყანაში ერთ-ერთ უმთავრეს წამყვან ძალას წარმოადგენდნენ და აშკარად აცხადებდნენ პრეტენზიებს პირველობაზე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მართლაც, შორს აღარ იყო მათი საბოლოო გამარჯვების დღეც. დაირღვა თავდაპირველი კავშირი ფეოდალებსა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის, რომელიც გაპირობებული იყო სატაძრო მამულების ხელში ჩაგდების მიზნით წარმართობასთან ბრძოლის საერთო ინტერესებით. ახლა ეს კავშირი შეცვალა კონფლიქტმა იმავე ახალგაზრდა ფეოდალურ ძალებსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის. ცენტრალური ხელისუფლება, მეფე, ძველი ტრადიციის თანახმად მთელი სახელმწიფოს მიწა-წყალს სამეფო სახლის საკუთრებად მიიჩნევდა. სინამდვილეში არსებობდა მიწა-მფლობელობის სხვა ფორმებიც (სათემო, წვრილი კერძო და ადრინდელ-ფეოდალური), რომლებიც არ ურიგდებოდნენ ამ შეხედულებას.

განსაკუთრებულ წინააღმდეგობას სამეფო ხელისუფლებას უწევდნენ ფეოდალური ელემენტები. მოცემულ პერიოდში ისინი იბრძოდნენ, რათა მემკვიდრეობითად ექციათ მიწები, თანამდებობები და პრივილეგიები, რომლებითაც ისინი სარგებლობდნენ ფაქტიურად. თავის ბრძოლაში სამეფო ხელისუფლებასთან ქართლის ადრე-ფეოდალური ძალები დასაყრდენს პოულობდნენ ირანელებში, რომლებიც მათ ჰპირდებოდნენ იმას, რაზედაც უარს ეუბნებოდა ქართლის მეფე.

თავის დროზე ასეთივე კავშირი დამყარდა სომეხ ფეოდალებსა და ირანულ ხელისუფლებას შორის. ამ კავშირს მოჰყვა მეფობის გაუქმება სომხეთში, სამაგიეროდ სომეხმა ნახარარებმა თავისი გასამარჯვლო მიიღეს. ზემოთ ჩვენ მოყვანილი გვაქვს ელიშეს სიტ-

ყვები, რომლის თანახმადაც სომხეთში მეფობის მოსპობის შემდეგ „მეფობა ხელთ ჩაუვარდა სომეხ ნახარებს“. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ნახარებმა თავისი სანუკვარი პრივილეგიები დაამტკიცა. სპარსელებთან კავშირმა, ცხადია, დაჰკარგა თავისი ძველი მიმზიდველობა მათთვის. ასევე შეუწინაღობა ინტერესი ამ კავშირის მიმართ სპარსელებსაც, როდესაც მათ თავის მიზანს მიაღწიეს—მოსპეს მეფობა სომხეთში. მალე ამის შემდეგ სპარსელებმა გამოამჟღავნეს თავისი ნამდვილი ზრახვები. როგორც ზემოთ ვნახეთ, მათ თავისი ძველი მოკავშირეებიც არ დაინდეს და ძალზედ შეაფიწროვეს უფლებებში სომეხი ნახარები. ამავე დროს მათ უზარმაზარი ხარკი დააკისრეს სომხეთს.

ქართლის ფეოდალები კარგად ხედავდნენ ყოველივე ამას. თუ ერთის მხრივ, მათ თავისკენ იზიდავდა სპარსელებთან კავშირი, როგორც დასაყრდენი ქართლის ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ბრძოლაში, მეორე მხრივ, მათ თვალწინ ედგათ სომხეთის მაგალითი და ისინი თვალნათლივ ხედავდნენ, რაც მოჰყვებოდა ამ კავშირს. საბოლოოდ ქართლის ფეოდალები მაინც თავიანთ კლასობრივ ინტერესებს დამორჩილდნენ და სპარსელებთან კავშირი ირჩიეს. სხვათა შორის, ეს ევოლუცია კარგად ჩანს იმავე ქართლის პიტიანშების მაგალითზე. ზემოთ ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ პრშუშა პიტიანშს ჯერ კიდევ არ ეპირა საეცებით გარკვეული პოზიცია სპარსელების მიმართ. მისი საქმიანობა ხან მათს სასარგებლოდ იყო მიმართული და ხან საწინააღმდეგოდ. სამაგიეროდ, მისი შვილი ვარსკენი უკვე აშკარად იყო ირანული პოლიტიკის გამტარებელი ქართლში და მოწინააღმდეგე სპარსელებთან თავდადებული მებრძოლის, ვახტანგ გორგასლისა.

მაგრამ იმ დროს, როდესაც ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის დიდებულები შაჰის კარზე იმყოფებოდნენ, არშუშა პიტიანში და მასთან ერთად ქართლის წარჩინებულები, როგორც ჩანს, ერთგვარად მერყევე პოზიციაზე იდგნენ და შაჰის მოთხოვნას ნაკლები წინააღმდეგობა გაუწიეს. გარდა ზემომოყვანილი მიზეზისა, ამაში გარკვეული როლი უთუოდ შეასრულა შემდეგმა გარემოებამაც: თუმცა სომხეთსა და ქართლში საერთო ვითარება დაახლოებით ერთნაირი იყო, მაგრამ სომხეთი, უეჭველად, უფრო მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ვიდრე ქართლი. შაჰის მოთხოვნა უფრო მწვავე იქნებოდა სომხებისათვის, რადგანაც ქრისტიანობაზე უარის თქმა მათთვის

ნიშნავდა უარის თქმას საკუთარი კულტურის ერთ-ერთ უკანასკნელ საყრდენზე. ქართლის მდგომარეობა კი რამდენადმე უკეთესი იყო და ქართლის დიდებულები უფრო ადვილად შეხვდებოდნენ სპარსელთა მოთხოვნას.

როგორც ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის დიდებულებს გადაუწყვეტიათ ცეცხლთაყვანისმცემლობა გარეგნულად მიეღოთ და, როგორც კი სამშვიდობოს იგარძნობდნენ თავს, ძველ სარწმუნოებას მიბრუნებოდნენ. ამაზე მათ ერთმანეთისთვის ფიციც მიუციათ. ამის შემდეგ მათ ვარდან მამიკონიანიც შეუერთდა. იმთავითვე გამოქვეყნებულა, რომ შეთქმულთა ერთიანობა არ იყო მთლად მტკიცე, რადგან, როგორც ლაზარ ფარპეცი გადმოგვცემს, ზოგიერთი მათგანი სპარსელთა ერთგულებას აპირებდა, რადგან „თუმცა კი იცოდნენ, რომ ახლა ისე ეცემოდნენ, რომ ველარ ადგებოდნენ, მაინც ამქვეყნიურ დიდებათა წადილის გამო, ვაცვალეს ღმრთის უცვლელი დიდება ზრწნადსა და წარმავალ ამქვეყნიურ ცხოვრებაზე“¹²⁰.

სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის დიდებულების თავის ნებაზე დაყოლიებას სპარსელები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ლაზარ ფარპეცის გადმოცემით მათ თავიანთი ღმერთებისთვის მრავალი მსხვერპლი შეუწირავთ და „დიდი მხიარულებით ილხენდნენ იმ დღეს, რადგანაც იგი მიაჩნდათ თავიანთი სამეფოს ურყევი სიმტკიცის დღედ, შემდგომში ყველა მტრისაგან უშიშარი და მშვიდობიანი ცხოვრების დასაწყისად“¹²¹. ახალ სარწმუნოებაზე მოქცეულები სპარსელებს დიდად დაუსაჩუქრებიათ: „სამივე ქვეყნის. სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის ტანუტერებსა და სეპუქებს ჩააცვეს სამეფო სამოსელი და შეამკვეს. ყველანი აავსეს სხვა მრავალი და სხვადასხვანაირი საჩუქრებითა და პატივით, სოფლებითა და აგარაკებით, ყოველი მათგანის საჭიროებისამებრ“¹²².

იეზიდგერდმა, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, მძევლებად დაიტოვა სომხეთის მარზპანის ვასაკ სენიელის შვილები და არშუშ: ქართლის პიტიახში, დანარჩენები კი შინ გაისტუმრა. გზაში სამივე ქვეყნის თავაკებმა კიდევ მრავალჯერ განამტკიცეს ერთმანეთისთვის მიცემული ფიცი. განშორებისას, როდესაც ისინი თავ-თავიანა

¹²⁰ ი. ფ., გვ. 53—54.

¹²¹ ი ქვე, გვ. 54.

¹²² ი ქვე.

ქვეყნებს მიუბრუნდნენ, მათ პირობა დადევს მუდმივი კავშირი ჰქონოდათ ერთმანეთთან და დროზე შეეტყობინებინათ ერთმანეთსთვის იმ საქმის საჭიროებათა შესახებ, რომლის შესრულებაც მათ გადაეწყვიტათ¹²³.

მაგრამ სპარსელებს მხოლოდ მაზდეანობის ფორმალური აღიარება როდი აკმაყოფილებდათ. როგორც ზემოთ ნათქვამი გვაქვს, ეს მხოლოდ ერთი მხარე იყო სპარსელთა ფართო პოლიტიკური გეგმისა. მათი გეგმით მაზდეანობა მარტო ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის მეთაურებს კი არ უნდა მიეღოთ, არამედ იგი უნდა გავრცელებულიყო მოსახლეობის ყველა ფენაში. ამისთვის ამიერკავკასიელ დიდებულებს მათ მრავალი მოგვი გამოაყოლეს სამშობლოში. ელიშეს გადმოცემით მხოლოდ სომხებისთვის მათ შვიდასზე მეტი მოგვი გამოუყოლებიათ.

უნდა ითქვას, რომ ზემოთ გადმოცემული ამბების აღწერისას ელიშე რამდენადმე განსხვავებულ ცნობებს იძლევა ლაზარ ფარქეცისთან შედარებით. მაგალითად, ელიშეს მიხედვით იესზიდგარდს თავის კარზე მხოლოდ სომხები გამოუძახებია, ხოლო ქართველებსა და არშუშა პიტიახშს იგი არც ახსენებს. იგი მხოლოდ ამბობს, რომ როდესაც სომხებმა უარი განაცხადეს ცეცხლთაყვანისმცემლობას მიღებაზე, შაპმა მათ სამუდამოდ გადასახლება დაუპირა შორეულ ქვეყანაში, „როგორც უქნეს მრავალ ნახარას ქართველთა ქვეყნიდან“-ო¹²⁴. ელიშეს ამ სიტყვებიდან გაჰოდის, თითქოს ქართლის დიდებულები სომხებზე ადრე ყოფილან დაბარებული შაპის კარზე და ისინი მაზდეანობის არ-მიღებისათვის გადაუსახლებიათ რომელიღაც შორეულ ქვეყანაში. ძალიან საინტერესო ცნობაა, მაგრამ სხვა წყაროები ამაზე არაფერს ამბობენ. ამასთან ეს ცნობა თითქოს იმავე ელიშეს სხვა ცნობას ეწინააღმდეგება, სპარსელთა პირველი მსხვერპლი სომხეთი იყო. ამავე დროს, თუ გავიხსენებთ, რომ არშუშას კარზე აღზრდილ ლაზარ ფარქეცის თვით არშუშასა და საერთოდ ქართველ წარჩინებულთა ამბავი უკეთ უნდა სცოდნოდა, მაშინ უპირატესობა ლაზარის ცნობებს უნდა მივანიჭოთ.

¹²³ ო. ფ., გვ. 55.

¹²⁴ ს ი ქ ჯ ს, გვ. 49.

ქართლს, სომხეთსა და ალბანეთში გამოგზავნილ მოგვებს დიდი და მნიშვნელოვანი დავალება ჰქონდა: მიღებული მათ უნდა სავსებით აღმოეფხვრათ ქრისტიანობა ამ ქვეყნებში, დაეხურათ ეკლესიები, სამეფო საგანძურში გადაეცათ ეკლესიის მთელი სიმდიდრე, გაერეკათ მთელი ქრისტიანული სამღვდელოება. ამასთან ერთად მათ უნდა გაეხსნათ სკოლები და ესწავლებინათ ზოროასტრიზმი არა მარტო დიდებულთა, არამედ აზატებისა და უბრალო მიწისმოქმედთა ოჯახებისთვისაც. მათ უნდა გაეგრცვლებინათ აგრეთვე ირანული ზნე-ჩვეულებანიც, მაგ., ქორწინებისა, დასაფლავებისა და სხვა¹²⁶.

სომხეთში ჩასვლისთანავე მოგვები შეუდგნენ შაჰის დავალების შესრულებას: ეკლესიების ნგრევას, ძარცვას, მაზდენური სალოცავების აგებას¹²⁷ (ასევე იქცეოდნენ ისინი, ალბათ, ქართლშიც). ქრისტიანულ ეკლესიაზე ერთ-ერთი თავდასხმის დროს მოხდა ქრისტიანული სამღვდელოებისა და მოგვების შეტაკება. ეს ნაპერწყალი საკმარისი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ მთელს სომხეთში აგარდნილიყო საერთო-სახალხო აჯანყების ალი. აჯანყებულ ხალხს იმთავითვე მხარი დაუჭირა სანახარარო-ფეოდალური ზედაფენის დიდმა ნაწილმა, რომლის უფლებები ძალზე იყო შელახული სპარსელების მიერ. აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა გამოცდილი სარდალი ვარდან მამიკონიანი.

† ამ აჯანყებაში ქართლის მონაწილეობის გასარკვევად ჩვენ მოგვიხდება დაწვრილებით შეეჩერდეთ აჯანყების მსვლელობის პირველ პერიოდზე.

† აჯანყებულებმა მოახერხეს ხელში ჩაეგდოთ სომხეთის უმთავრესი სტრატეგიული პუნქტები. ვარდანის წინადადებით კონსტანტინოპოლში დასმარების სათხოვნელად გავზავნეს ვაჰან ამბატუნი, ჰმანიაკ მამიკონიანი და მერუჟან არწრუნი. იმპერატორმა თეოდოსი II-მ სინარულით აღუთქვა შეველა აჯანყებულ სომხებს, მაგრამ ვერ მოასწრო დანაპირების შესრულება, რადგანაც გარდაიცვალა (450 წ. 2 ივლისს). ტახტზე ავიდა მარკიანე (450—457), რომელმაც თავისი ახლობლების რჩევით სომეხი დესპანები უარით გაისტუმრა სამშობლოში. ამ დროს იმპერიას თითონაც ძალზე უჭირდა და სხვისი დახმარების თავი არა ჰქონდა. ბიზანტიისაგან შემწეობის მიღების

¹²⁶ ო. ფ., გვ. 56.

¹²⁷ ი ქ ვ ე.

იმედის გაცრუების მიუხედავად, სომხები არ შემდრკალან და მედკრად განაგრძეს ბრძოლა.

ჯერ კიდევ ბიზანტიაში მოციქულების გაგზავნამდე თვით სომხეთში მოვიდნენ დახმარების სათხოვნელად ალბანელი ჰაზარაპეტი და კათალიკოსი. ელიშეს სიტყვით მათ უთქვამთ: „სპარსთა ჯარი, რომელიც იყო ჰონთა ქვეყნის მხარეში, აქეთ დაბრუნდა, მოვიდა, შემოვიდა ჩვენს ქვეყანაში. მოვიდა აგრეთვე სხვა მრავალი ცხენოსანიც [სამეფო] კარიდან“¹²⁷. მათ მოჰყვება სამასი მოგვი, რათა ჩვენში ქრისტიანობა აღმოფხვრას და მაზდეანობა გაავრცელოსო. სასწრაფოდ ჯარით დაგვეხმარეთო. სომხებმა უპასუხეს, როგორმე ცოტადღნი დრო გაიყვანეთ და შემდეგ დაგეხმარებითო¹²⁸.

ამავე ამბავს ლაზარ ფარპეცი ასე გადმოგვცემს: აჯანყებულები „აჩქარდნენ აირარატის გავარში ჩასვლას, რადგან გაიგეს, რომ არიელთა ჰაზარაპეტი მიპრნერსეჰი ქალაქ ფაიტაკარანში გისულეო, იქ ჯარს აწყობდა და ალბანეთიდან აპირებდა სომხეთზე თავდასხმას. ალბანელი აზატები, რომლებიც სომხებთან პირობით იყვნენ შეკრულნი, აჩქარებდნენ მათ, რათა მისულიყვნენ იქ და იქვე, ალბანეთში, პირისპირ შეხვედროდნენ მათ ბრძოლით“¹²⁹.

როგორც მოყვანილი ცნობებიდან ჩანს, სპარსელები ალბანეთში ორი მხრიდან შეჭრილან. ერთი რაზმი შესულა სამხრეთიდან, ეს იყო ქტეზიფონიდან მომავალი ჯარი. საფიქრებელია, რომ ირანის ჰაზარაპეტი მიპრნერსეჰი სწორედ ამ რაზმს სარდლობდა. მეორე რაზმი ალბანეთში შესულა ჩრდილოეთიდან (უეჭველია ასე უნდა ვივიგოთ ალბანელი ჰაზარაპეტის სიტყვები: სპარსთა ჯარი ჰონთა ქვეყნიდან აქეთ დაბრუნდაო). ამ რაზმს, როგორც ჩანს, სარდლობდა ელიშეს მიერ უფრო ქვემოთ მოხსენიებული ჩორის (ელიშესთან „ქორის“) მარზპანი სებუნტი, რადგანაც ჩორი-ქორი ერქვა ალბანეთის ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქს, ოლქსა და გასასვლელს.

როდესაც გამოირკვა, რომ ბიზანტიელებისაგან არავითარი დახმარება არ მოვიდოდა, სომხებმა გადაწყვიტეს დამოუკიდებლად ემოქმედათ. მათ მთელი თავისი ძალები გაყვეს სამ ნაწილად. ერთი ნაწილი გაგზავნეს სომხეთის სამხრეთი საზღვრის დასაცავად.

¹²⁷ ს ი ქ ჯ ლ. გვ. 70.

¹²⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 70—71.

¹²⁹ ლ. ფ., გვ. 63.

მეორე სომხეთის მარზპან ვასაკ სივნიელის მეთაურობით დარჩა სომხეთში, ვითომცდა საგარნიზონო სამსახურის შესასრულებლად (სინამდვილეში ვასაკმა უღალატა აჯანყებას და ახლა ცდილობდა აჯანყებულთა ძალები დაექსაქსა). მესამე რაზმი ვარდან მაიკონიანის სარდლობით გაემართა, ელიშეს სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ქართლის საზღვრების გადავლით ჩორის მარზპანზე, რომელიც მოსულაყო ალბანეთის ეკლესიათა ასაოხრებლად“¹³⁰.

ელიშე გადმოგვცემს, რომ ვასაკ სივნიელს საიდუმლოდ შეუტყობინებია ჩორის მარზპანისთვის: აჯანყებულთა ძალები სამ ნაწილად დაყავი და მხოლოდ ერთი „სუსტი და არამრავალრიცხოვანი ვარდანს გავატანე ალბანეთში“-ო. უშიშრად მიდით მათზე, ვერ გაუძლებენ თქვენს სიმრავლესო. როდესაც სებუხტმა გაიგო ვარდანის ჯარის სისუსტე, „აღარ მოიცადა ჩორის მხარეში, არამედ შეაჯროვა მთელი სიმრავლე თავისი ჯარისა და სასწრაფოდ გადავიდა დიდ მონარეზე, რომელსაც ჰქვია მტკვარი, და შეხვდა მას (ვარდანს) ქართლის საზღვრის მახლობლად ქალაქ ხალხალის პირდაპირ, რამელიც ალბანეთის მეფეთა საზამთრო [საჯდომი] იყო“¹³¹.

ასევე გადმოგვცემს ამ ამბებს ლაზარ ფარპეციც. ისიც მოგვითხრობს ვასაკის ღალატის შესახებ და ამბობს, რომ ვასაკმა ვარდანის სისუსტის შესახებ წერილები მისწერა პაზარაპეტ მიპრნერსეჰს, ნიხორაკან სებუხტს (ეს, ცხადია, ელიშეს ჩორის მარზპანი სებუხტია, ოღონდ ლაზარს არა აქვს აღნიშნული მისი თანამდებობა) და სხვა სპარსელ დიდებულებსო. ხოლო „როდესაც სომეხთა ნეტარმა ზორავარმა მაიკონიანთა უფალმა ვარდანმა მიაწია ალბანეთს, სპარსელმა სარდლებმა გაიგეს სომეხთა მოსვლა. ისინი აჩქარდნენ იმ დიდ მდინარეზე გადასვლას, რომელსაც მტკვარს ეძახიან, და მათს შესახვედრად გამოვიდნენ სოფლამდე, რომელსაც ჰქვია ხალხალი, ალბანთა ქვეყანაში“¹³².

ხალხალთან მოხდა დიდი ბრძოლა, რომელშიც სომეხებმა ბრწყინვალე გამარჯვებას მიიღწიეს. ამის შემდეგ ალბანეთისკენ გზა ხსნალი იყო. სომეხები გადავიდნენ მტკვარზე და, როგორც ელიშე გადმოგვცემს, თავს დაესხნენ „ციხეებსა და ქალაქებს, რომლებიც ეპა-

130 ხ. ე. ქ. ზვ. 74.

131 იქვე, 83. 75.

132 ლ. ფ., 83. 65.

რათ სპარსელებს ალბანთა ქვეყანაში“, აიღეს ისინი და გაწყვიტეს სპარსელთა გარნიზონები და მოგვები, რომლებიც ალბანეთში იყვნენ¹³³. სომხებს შეუერთდა მათი წარმატებებით აღფრთოვანებული მრავალი ალბანელი ნახარაი და გლეხი, რომლებიც მიუვალ მთებში ემალებოდნენ სპარსელებს. შემდეგ სომეხ-ალბანელთა გაერთიანებული ლაშქარი „დაიძრა, წავიდა ჰონთა გასასვლელზე (ქ *ყსრყყ* *ყსარასქნ ჰინაყ; ყსარასქ*—გასასვლელი, სიმაგრე), რომელიც მწლავრობით ეპყრათ სპარსელებს. აიღეს, დაანგრიეს ეს გასასვლელი, (ყყსარასქ) და გაელიტეს ჯარი, რომელიც შიგ ცხოვრობდა. კარი ჩააბარეს ვაპანს, რომელიც იყო ალბანეთის მეფეთა გვარიდან“¹³⁴.

ამასვე გადმოგვცემს ლაზარ ფარპეციც: ხალხალთან ბრძოლის მეორე დღეს სომხები „აიძრნენ, გადავიდნენ დიდ მდინარეზე, რომელსაც ჰქვია მტკვარი, მიაწიეს გასასვლელს კედლისა (ქ *ყსარასქ ირქიქნ*), რომელიც არის ალბანთა სამფლობელოსა და ჰონთა შორის. იქ მათ იპოვეს ამ გასასვლელის დამცველნი და სხვა მრავალი სპარსელი მეომარი, რომლებზეც მახვილი აღმართეს და გაწყვიტეს. ხოლო გასასვლელი ჩააბარეს სამეფო შთამომავლობის ერთ ალბანელს, რომელსაც სახელად ერქვა ვაპანი“¹³⁵.

ელიშეცა და ლაზარიც გადმოგვცემენ, რომ აჯანყებულთა დავალებით ამ ვაპანს კავშირი დაუწყარებია ჰონებთან.

✓ აქ ჩვენს წინაშე ბუნებრივად ისმის კითხვა: რა პოზიცია დააქირა ქართლმა სომხეთისა და ალბანეთის აჯანყების მიმართ? ელიშეცა და ლაზარ ფარპეციც ცნობებში არაფერი არ არის ნათქვამი ამ აჯანყებაში ქართლის მონაწილეობის შესახებ. როგორც ვნახეთ, ელიშე მოგვეთხრობს მხოლოდ იმას, რომ ჩორის მარზპანზე საბრძოლველად მიმავალ ვარდანს უნდა გადაეგლო ქართლის საზღვრები. და რომ ხალხალის ბრძოლა ქართლის საზღვრების მახლობლად მომხდარა. წყაროთა ეს დუმილი შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ქართლში რომ რაიმე ცოტათ თუ მეტად მნიშვნელოვან გამოსვლას ჰქონოდა ადგილი ირანელების წინააღმდეგ, ეს უთუოდ ეცოდინებოდათ ელიშეს და ლაზარს. ცხადია, ამას ისინი აღუნიშნავედ არ დატო-

¹³³ ს ი ქ ე, გვ. 77.

¹³⁴ ი ქ ე, გვ. 78.

¹³⁵ ლ. ფ., გვ. 66.

ვებდნენ, ყოველ შემთხვევაში—ლაზარი, რომელიც, როგორც არშუშა პიტიახშის კარზე აღზრდილი, კარგად იცნობდა ქართლის საქმეებს და აუცილებლად გადმოგვცემდა ქართველ-სომეხთა ერთობლივი მოქმედების ამ დიდად მნიშვნელოვან ფაქტს, მას რომ ადგილი ჰქონოდა, როგორც იგი ამას აკეთებს სხვა უფრო ნაკლებად მნიშვნელოვან შემთხვევებში.

მაგრამ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს საწინააღმდეგო აზრიც. პროფ. ს. ერემიანი ერთ-ერთ თავის შრომაში, რომელიც მიძღვნილია სომხეთის 450—451 წწ. აჯანყებისადმი, ამბობს, რომ ამ აჯანყებაში ქართლსაც მიუღია მონაწილეობა. პროფ. ს. ერემიანი წერს: „ისტორიოგრაფიაში ისტორიკოს ელიშეს გასასვლელი „ჰორაპაპაკ“ და მისი შესატყვისი ისტორიკოს ლაზარე ფარპელის „ალბანთა კარი“ მცდარად მიაჩნდათ თანამედროვე დერბენტად, მაშინ როდესაც ორივე ისტორიკოსის კონტექსტიდან ჩანს, რომ ლაპარაკია თანამედროვე დარიალის ხეობაზე—ალანთა კარზე. სხვანაირად არც შეიძლებოდა ყოფილიყო, რადგან თანამედროვე დერბენტის რაიონი სპარსელებმა ხელთ ოგდეს მხოლოდ VI ს. შუაში“—ო¹³⁶.

აქედან გამომდინარე პროფ. ს. ერემიანს მიაჩნია, რომ ვარდან მამიკონიანმა ილაშქრა არა ალბანეთში, არამედ ქართლში და აიღო დარიალის გასასვლელი. მისი სიტყვით, ქტეზიფონიდან დაბრუნებული ქართველი ფეოდალები ქართლის მეფესთან ერთად ემზადებოდნენ ირანელთა წინააღმდეგ აჯანყებისთვის და განუწყვეტელი კავშირი ჰქონდათ სომხებსა და ალბანელებთან. თბილისში სპარსული ჯარით იმყოფებოდა ქართლის მარზპანი სებუხტ ნიხორაკანი, რომელიც თვალყურს ადევნებდა დარიალის გასასვლელს, სადაც აგრეთვე იდგა ძლიერი სპარსული გარნიზონი. სპარსელთა ჯარების ასეთი განლაგება ქართველებს მოქმედების საშუალებას უსპობდა¹³⁷. ვარდან მამიკონიანის ლაშქრობის მიზანი იყო, შესულიყო ქართლში, რათა ზურგიდან დაერტყა სებუხტ ნიხორაკანისთვის, რომელიც მდიოდა ალბანეთში, შემდეგ აეღო დარიალის გასასვლელი და დაკავშირებოდა ჰუნებს. ხალხლის ბრძოლის შემდეგ სომხებს შეუერთ-

¹³⁶ С. Т. Еремян, Народно-освободительная война армян против персов в 450—451 гг. ВДИ, 1951, IV, гл. 55.

¹³⁷ იქვე, გვ. 52. სხვათა შორის ავტორი აქ იმოწმებს ს. ჯანაშიას რედაქციით გამოსულ საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს, მაგრამ მითითებულ ადგილას არაფერი ამისდამაგვარი არ არის.

დნენ ალბანელი გლეხები, მათ ერთად გადაიარეს ქართლი, სადაც მათ შეუერთდნენ ქართველებიც. სომხებმა, ალბანელებმა და ქართველებმა აიღეს „ჰუნთა გასასვლელი“, „ალანთა კარი“, ანუ დარიალის ხეობა და კავშირი დაამყარეს ჰუნებთან¹³⁸.

პროფ. ს. ერემიანის მიერ აღწერილი ქართლის ვითარება 450--451 წწ. აჯანყების წინ და მის დროს (ქართველების მზადება აჯანყებისათვის, ქართლის მარზპანის მოქმედება, ქართველების შეერთება ვარდანის რაზმთან და სხვ.) წყაროების მონაცემებით არ დასტურდება. ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებში არც ერთი სიტყვა არ არის ამაზე ნათქვამი. როგორც ჩანს, პროფ. ს. ერემიანმა ვაკეთა ასეთი დასკვნა თავის იმ დებულებაზე დაყრდნობით, რომ ვარდანმა აიღო დარიალის გასასვლელი. მართლაც, ეს რომ ასე მომხდარიყო ჩვენ დაახლოებით ისეთი ვითარება უნდა გვეგულისხმა ქართლში, როგორიც მოცემული აქვს პროფ. ს. ერემიანს. მაგრამ, ჩვენი აზრით, სწორედ ამოსავალი დებულება არ არის სარწმუნო.

პირველ ყოვლისა შევნიშნავთ, რომ ცუნჩე, რომელიც აიღო სომეხ-ალბანელთა გაერთიანებულმა ლაშქარმა, არ იხსენიება არც „ჰორა პაპაისა“ და არც „ალბანთა კარის“ სახელით. ელიშე მას იხსენიებს როგორც „ჰონთა გასასვლელს, სიმაგრეს“ (*ყარასჱ ჴიწხაე*). ეს „ჰონთა გასასვლელი“ ელიშეს რამდენჯერმე აქვს მოხსენიებული¹³⁹; ისევე როგორც „ჰორი“, „ჰორის გასასვლელი, სიმაგრე“ (*ჰორასჱ ყარასჱ*).¹⁴⁰ მართალია, ელიშეს თხზულების სათანადო ადგილებიდან ირკვევა, რომ „ჰონთა გასასვლელიცა“ და „ჰორის გასასვლელიც“ ალბანეთის ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობდნენ და ჩრდილოეთისა და სამხრეთ კავკასიის დამაკავშირებელ გასასვლელს წარმოადგენდნენ, მაგრამ მთლად ნათელი არ არის, ელიშეს ისინი ერთ, თუ სხვადასხვა პუნქტად მიაჩნია. უფრო კი შეორეა სავარაუდებელი. თვით

¹³⁸ С. Т. Еремян, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 54—55. თავისი დებულება ვარდანის ქართლში ლაშქრობის შესახებ პროფ. ს. ერემიანს ვადმოცემული აქვს სხვა შრომებშიც. ნაჯ., იხ. *История армянского народа*, ч. I, под ред. Б. Н. Аракеяна и А. Р. Иоаннисяна, Аипетрат, Ереван, 1951, გვ. 86; *Հայ ժողովրդի պատմություն, առաջին մաս, Հայպատուհանակիրություն*, երև. 1956, გვ. 132; *Очерки истории СССР, III—IX вв.*, М., 1958, გვ. 200—201.

¹³⁹ ს ი ქ ე, გვ. 43, 78, 142.

¹⁴⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 12, 74, 75, 94, 198.

პროფ. ს. ერემიანი თავის ერთ-ერთ უკანასკნელ შრომაში აღნიშნავს, რომ ელიშეს „ჰონთა პაჰაკი“ არის გასასვლელი კასპიის ზღვასა და კავკასიის მთებს შორის ბეშ-ბარმაკის მწვერვალთან¹⁴¹. ასეთივე აზრისაა კ. ვ. ტრევერიც¹⁴². მიუხედავად იმისა, რომ პროფ. ს. ერემიანს ამჟამად ელიშეს „ჰონთა პაჰაკი“ ბეშ-ბარმაკად მიაჩნია, მას არ გამოუყვლია თავისი აზრი ვარდანის ლაშქრობის მარშრუტის შესახებ¹⁴³.

რაც შეეხება ლაზარ ფარპეცის, იგი ვარდანის მიერ აღებულ სიმაგრეს უწოდებს „გასასვლელი კედლისა, რომელიც არის ალბანთა სამფლობელოსა და ჰონთა შორის“ (*սյահակ იրմին, որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Այուսանի և Հնոսի*)¹⁴⁴.

„ალბანთა კარს“ ფარპეცი ახსენებს ბევრად უფრო გვიან. აჯანყების დამარცხების შემდეგ მისი მეთაურების გასამართლებისას არშავირ კამსარაკანმა განაცხადა, აჯანყებისაკენ ვასაკ სივნიელი გვაქეზებდაო, რომელმაც ვარდან მამიკონიანს სხვათა შორის ესე, შეუთვალაო: „როდესაც მე ქართლის მარზპანი ვიყავი და ალბანთა კარი ჩემს ხელთ იყო, ჰონებს დავუმეგობრდიო“¹⁴⁵. არსაიდან აზრისაა, რომ ეს „ალბანთა კარი“ და ზემოთ მოხსენებული „გასასვლელი კედლისა“ ლაზარს ერთსა და იმავე პუნქტად მიაჩნდეს. პირობით, მისი სიტყვები — „გასასვლელი კედლისა, რომელიც არის ალბანთა სამფლობელოსა და ჰონთა შორის“ — გვიჩვენებს, რომ მან არ იცოდა სახელი ამ გასასვლელისა.

ადილი ასახსნელია, თუ რატომ არის ლაზარ ფარპეცისთან „ალბანთა“ და არა „ალანთა“ კარი. ძველ სომხურ მწერლობაში ალანები და ალანეთი იწერება, როგორც *Ալანք*, ხოლო ალბანელები და ალბანეთი — *Այուսანք*. უძველეს პერიოდში სომხურად 1-ცა და 7-ც ლ-დ გამოითქმოდა (ხოლოდ IX საუკუნიდან დაიწყო მათი დიფერენციაცია, რის შედეგადაც 1 დარჩა ლ-დ, ხოლო 7 იქცა ლ-დ¹⁴⁶). ამის საფუძველზე ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტო-

¹⁴¹ Очерки истории СССР, გვ. 316.

¹⁴² К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII в. н. э.; Изд. АН СССР, М. — Л., 1957, გვ. 210—211.

¹⁴³ Очерки истории СССР, გვ. 200.

¹⁴⁴ Դ. ֆ., გვ. 66.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 83.

¹⁴⁶ Հր. Աճառյան, Երբ է դարձավ դ: ՀՍՍՌ-ի ԳՄ Տեղեկագիր, 1948, № 5, გვ. 33—40.

რისი“ გადამწერს (და არა თვით ლაზარს, რომელიც კარგად არ-
ჩედა ერთმანეთში *სიკლასან*-სა და *სიკლან*-ს) ადვილად შეეძლო
ჟიან სიკლანოე შეცდომით გადაეტანა, როგორც *ჟიან სიკლანოე*
(საინტერესოა, რომ მოვსეს ხორენაციის „სომხეთის ისტორიის“
ზოგიერთ ხელნაწერში *სიკლან*-ის ნაცვლად რამდენჯერმე გვაქვს
*სიკლან*¹⁴⁷). შემდეგ *სი*-ს ჩამატებითა და *ს* სახელის თემის ნიშნის *ჩ*-დ
შეცვლით (გადამწერის თვალსაზრისით თემის ნიშნის შეცვლა მხო-
ლოდ შეცდომის გასწორება იქნებოდა, რადგან *სიკლან* *ჩ* ნიშნით
იბრუნვის) მივიღეთ *ჟიან სიკლანჩიოე*. ეს გარდაქმნა განსაკუთრებით
ადვილად სწორედ ლაზარის თხზულებაში უნდა მომხდარიყო, სა-
დაც ალბანეთი (*სიკლანან*) მრავალგზის იხსენიება, ხოლო ალანეთი
(*სიკლან*) მხოლოდ ერთხელ, განხილულ ადგილას.

მეტად საყურადღებოა ელიშეს მიერ ჩორის მარზპანის ხსენე-
ბა, რაც იმაზე უნდა მიგვაჩვენებდეს, რომ ჩორის რაიონი¹⁴⁸ სპარ-
სელებმა უფრო ადრე ჩაიგდეს ხელში, ვიდრე ამას პროფ. ს. ერე-
მიანი ვარაუდობს. ჩორის ოლქი ალბანეთში შედიოდა უძველესი
დროიდან. უნდა კითხვილიყო, რომ სპარსელებმა იგი ხელთ იგდეს იმ
დროიდანვე, როდესაც მათ დაიმორჩილეს მთელი ალბანეთი. ის
რომ ჩორის რაიონში სიმაგრეების მშენებლობა სპარსელებმა და-
იწყეს V ს. დასასრულს, იმას არ ნიშნავს, რომ მანამდე ეს რაიონი
სპარსელებს არ ეკუთვნოდათ. ბეშ-ბარმაკის კედელიც იფსდიგერჯ
II-ის აშენებულად ითვლება, თუმცა ეს რაიონი სპარსელებმა დიდა
ხნით ადრე ჩაიგდეს ხელში. ამიტომ ელიშეს მიერ ჭორის ხსენება
ეპეს არ უნდა იწვევდეს. ელიშეს ჭორი უნდა უდრიდეს შემდეგ-
დროინდელ ჩორს, ჭორსა და ის, როგორც ჩანს, უკვე V ს. შეახა-
ნებში სპარსელებს ეჭირათ¹⁴⁹.

¹⁴⁷ *Մովսիսի և իրենացւոյ Պատմութիւն Հայոց*, Տիփլիս, 19-3, გვ. 57, 177 და შენიშვნები იქვე.

¹⁴⁸ როგორც ფიქრობენ ქ. ჩორი, კოთი მეტაბოლოვა მდ. სანტონის შე-
სართავიდან ჩრდილოეთით 10 კმ-ზე, ტოპრახ-კლას ნაქალაქარის ადგილას.
ქალაქის საეპიგრაფიკის მიხედვით მთელს ამ მხარეს ერქვა იგივე სახელი (იხ.
K. B. Тренер, *Дагестан*, гл. 262—264; *Очерки истории СССР*, III—
IX вв., гл. 301).

¹⁴⁹ მუშანიკის წამების წიგნში ნათქვამია, რომ ვარსკენი ემეტრებოდა
მუშანიკს: „უკვეთა არა მოხვადე შინა, ჩარდ ვარცყე შენ ანუ კარად კარაფ-
ლითა“ (გვ. 36). თვით ვარსკენსაც მოესდა ერთხელ „ჩოროდ“ წასვლა (გვ. 32).
მაშაადამე, V ს. 70-იან წლებში ჩოროი—ჭოროი სპარსელებს ხელშია.

ელიშესა და ლაზარ ფარპეცის ცნობებიდან ირკვევა (როგორც ეს ზემოთ მოტანილი ამონაწერებიდან უნდა გამოჩენილიყო), რომ სომეხ-ალბანელთა გაერთიანებულმა ჯარმა ილაშქრა არა ქართლში, დარიალის ხეობაში, არამედ ალბანეთში და აიღო რომელიღაც სიმაგრე, რომელიც ალბანეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობდა (ლაზარი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ეს სიმაგრე მდებარეობდა „ალბანთა სამფლობელოსა და ჰონთა შორის“). წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს კ. ვ. ტრევერი, გაუგებარი იქნებოდა, თუ რატომ ჩააბარეს იგი ალბანელ უფლისწულს და არა იბერიელ სარდალს¹⁵⁰.

პროფ. ვ. დონდუამ თავის რეცენზიაში „სომხეთის ისტორია“ სასკოლო სახელმძღვანელოზე, რომელშიც პროფ. ს. ერემიანმა შეიტანა თავისი დებულება ქართლის მონაწილეობაზე აჯანყებაში და ვარდანის ლაშქრობაზე დარიალში, აღნიშნა, რომ აქ გამორჩენილია თვით იბერიის ადგილობრივი ხელისუფლებისა და იბერიის ხალხის მონაწილეობა ამ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენაში¹⁵¹. რადგან სინამდვილეში ვარდანს ულაშქრია ალბანეთში და არა ქართლში, გასაგებია ხდება, თუ რატომ გამორჩა ქართველების მონაწილეობა ამ ამბავში.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე უნდა დავასკვნათ შემდეგი: ელიშესთან მოხსენებული „ჰონთა გასასვლელი“ და ლაზარ ფარპეცის „გასასვლელი კედლისა“ მდებარეობდა ალბანეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. სებუხტ ნინორაკანი არ ყოფილა ქართლის მარზპანი და ვარდან მამიკონიანს არ ულაშქრია ქართლში. მაშასადამე, ჩვენ არავითარი ცნობა აღარ გვრჩება ქართლის მონაწილეობის შესახებ ირანის წინააღმდეგ 450—451 წლების სომხეთისა და ალბანეთის აჯანყებაში. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ, როგორც ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, ქართლს არც მიუღია მონაწილეობა ამ აჯანყებაში.

¹⁵⁰ К. В. Тревер, - даსახ. ნაშრომი., გვ. 207. კ. ვ. ტრევერი უარყოფს პროფ. ს. ერემიანის მიერ მოცემულ ვარდან მამიკონიანის მარშრუტს და მიიჩნია, რომ მან აიღო ბუმ-ბარმაყის სიმაგრე, მაგრამ აჯანყებაში ქართლას მონაწილეობის შესახებ იხიარებს პროფ. ს. ერემიანის აზრს. იქვე, გვ. 206—207.

¹⁵¹ В. Дондуа, Некоторые замечания на коллективный труд—История Армянского народа, «Исторический», III, თბილისი, 1953, გვ. 314.

მაგრამ უშუალოდ აჯანყების დაწყებამდე ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი უახლოეს კონტაქტში იყვნენ ერთმანეთთან და ერთად აპირებდნენ მოქმედებას. რამ გამოიწვია ქართლის გამოთიშვა ამ ვართიანებიდან გადამწყვეტ მომენტში? მასალის სიმციკის გამოჭერაჯერობით ამაზე ამომწურავი პასუხის გაცემა ძნელია. ზევით ჩვენ უკვე გვქონდა შემთხვევა აღვენიშნა, რომ ამ პერიოდში ქართლის ფეოდალები სპარსელებში ხედავდნენ არა მარტო მტრებს, არამედ თავის მოკავშირეებსაც ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ბრძოლაში. ჩვენი აზრით, სწორედ ამ გარემოებამ შეასრულა გადამწყვეტ როლი იმაში, რომ ქართლი არ შეუერთდა აჯანყებულ სომხეთსა და ალბანეთს. ამასთან ანგარიში უნდა გაეწიოს იმასაც, რომ ქართლამდენადმე უკეთეს პირობებში უნდა ყოფილიყო, ვიდრე სომხეთი და ალბანეთი.

მართალია, სპარსელებმა ქართლში უფრო ადრე მიადრწეს წარმატებას, მაგრამ შემდეგ მათ სომხეთში მეტად მოიკიდეს ფეხი, მოსპეს იქ მეფობა და უმთავრესი თანამდებობები თავის ერთგულ პირებს დაურიგეს. ამასთან, აქ მათ მეტი სარწმუნოებრივი შეწყენარებლობა გამოუჩინიათ და, როგორც ჩანს, უფრო მძიმე გადასახადები დაუწესებიათ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთივე მდგომარეობა იყო ალბანეთშიც.

ეს უნდა ყოფილიყო გამოწვეული იმით, რომ სპარსელებისთვის ქართლი უფრო ძნელი მისაწვდომი იყო, ვიდრე სომხეთი და ალბანეთი. ამასთან, სომხეთში ირანული გავლენის გავრცელებას აადვილებდა ისიც, რომ სომხეთი თავისი პოლიტიკური ტრადიციებით უფრო ახლოს იდგა ირანთან. სომხეთის უკანასკნელი სამეფო დინასტია წარმოშობით პართიული იყო და სასანიდების შემდეგ ირანის ტახტზეც კი აცხადებდა პრეტენზიას.

ძალიან საყურადღებოა, აგრეთვე, ელიშეს ცნობა იმის შესახებ, რომ ვასაკ სივნიელს განხეთქილება შეუტანია მოკავშირეებს შორის. როდესაც ვასაკ სივნიელმა უღალატა აჯანყებას, მან ყველგან დაგზავნა ცრუ ცნობები, თითქოს აჯანყებულთა მხარეზე აღარაფერ დარჩესილიყო და ყველა მის მხარეზე გადასულიყო. ვასაკის მეცადინეობას, ჩანს ნაყოფი გამოუღია. მან „დაარღვია ერთიანობა ქართლის ქვეყნისა სომხეთთან“-ო, ამბობს ელიშე¹⁵². შემდეგ ელიშე

¹⁵² ს. 117-8, გვ. 93.

იმასაც გადმთავცემს, რომ ვასაკმა სომეხთა მოკავშირე ჰუნების-
თვის გზის შესაყრავად ჩორის ციხეში მიიყვანა მრავალრიცხოვანი ჯა-
რი და „მთელი ქართლის ქვეყანა იქ შეკრიბა“-ო¹⁵³. მაგრამ ეს ისე არ
უნდა გავიგოთ, თითქოს ქართლი აჯანყებული სომხეთისა და ალბანე-
თის წინააღმდეგ გამოსულიყოს. ვასაკმა, როგორც ჩანს, დაიჭირა ა
რასმები ქართლის მთიანეთში და, შესაძლებელია, მათ დაუმტატა ა
იბერიელ დიდებულთა სამხედრო ძალა, რომელნიც მასავით ირანის
მხარეზე იდგნენ. ჩანს, ქართლს არც ამ ამბებში მიუღია დიდი მონა-
წილეობა, რადგან ლაზარ ფარპეცი არაფერს ამბობს ამის შესა-
ხებ.

ქართლის განდგომაში აჯანყებისაგან, შესაძლებელია, იმანაც
ითამაშა როლი, რომ არშუშა პიტიაში იეზიდგერდმა თავისთან და-
აკავა და ქართლის წარჩინებულები მეთაურის გარეშე დატოვა.

მეფებრუნდეთ აჯანყების მსვლელობას. გამარჯვებული ვარდან
ალბანეთიდან დაბრუნდა სომხეთში და დაიზამთრა. 451 წ. გზაფ-
ხულზე სპარსელთა დიდი ლაშქარი შეიჭრა სომხეთში სამხრეთიდან.
ამჯერად აჯანყებულთა საქმე ცუდად წავიდა. რამდენიმე ბრძოლაში
მათ დაკარგეს დიდძალი მეომარი და აჯანყების თითქმის ყველა მეთაური,
მათ შორის თვით ვარდან მამიკონიანიც. მაგრამ არც ირანელთა
საქმე იყო მთლად კარგად. რადგან შუა აზიაში ისევ ამოქ-
მედდნენ ქუშანები. სომეხთა მოკავშირე ჩრდილო კავკასიელი ჰუ-
ნებიც შეიჭრნენ სპარსეთში, ააოხრეს რამდენიმე პროვინცია და ჯა-
ნგრიეს რომელიღაც ციხე, როგორც ჩანს, იგივე „ჰონთა ციხე“,
რომელიც დიდხანს ეშვნებინათ სპარსელებს¹⁵⁴.

სპარსელები იძულებული გახდნენ ერთგვარ კომპრომისზე წა-
სულიყვნენ აჯანყებულთა მიმართ. მათ სომხეთის მარზპანობიდან ვა-
დააყენეს აჯანყებულთათვის საძულველი მოლაღატე ვასაკ სივნიელი
და მის მაგივრად დანიშნეს სომეხ არშაკილთა შთამომავალი ატრო-

¹⁵³ ს ი ქ ე, გვ. 94.

¹⁵⁴ ეს ციხე არ უნდა ყოფილიყო ფარიალის სიმაგრეები, როგორც ეს მიჩ-
ნია პროფ. ს. ერემიანს (С. Т. Еремьян, Основаниях и основах ар-
мян..., გვ. 59), რადგან ჰუნთა ამ შენოსევისაგან დაზარალებულ ქვეყნებში ელიზე
ჩამოთვლის ალბანეთსა და მის მიმდგომ მხარეებს და არ ასახელებს ქართლს
(ს ი ქ ე, გვ. 129). ასეთივე აზრისაა კ. ვ. ტრევერიც (იხ. მისი დანახ. ნაშრ.,
210—211, შენ. 7 და გვ. 212—213).

რმიზდი. სომხეთში (ალბანეთზე ცნობები არა გვაქვს) სპარსელებმა აღადგინეს სარწმუნოებრივი თავისუფლება, მოსახლეობა გაათავასუფლეს გადასახადების ნაწილისაგან. შეამსუბუქეს სამხედრო ზეგარა და აჯანყებულებს დაუბრუნეს თავისი ქონება.

ამრიგად, აჯანყებამ ნაწილობრივ მიაღწია თავის მიზანს, რადგან დროებით შეამსუბუქა სომხეთის მდგომარეობა და ხელი ააღებინა სპარსელებს ასიმილაციის პოლიტიკაზე¹⁵⁶. ყოველივე ამას, ცხადია, არაპირდაპირი გავლენა ქართლზეც უნდა ჰქონოდა, მაგრამ კონკრეტულად რაში გამოიხატა იგი, ჩვენ არ ვიცით.

ზემოაღწერილ ამბებს ქართულ წყაროებში, შეიძლება ითქვას, თითქმის არავითარი კვალი არ დაუტოვებია. წინა პარაგრაფში აღნიშნული გვაქვს, რომ V ს. 30—40-იან წლებზე უნდა მოდიოდეს მირდატის, ვახტანგ გორგასალის მამის, მეფობა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ამბობს, რომ მის დროს ქართლის მთავარეპისკოპოსი გლონოქორი ბარაზბოდ პიტიახშს ქართლისა და პერეთის ერისთავად დაუნიშნავს. ვინ იყო ეს ბარაზბოდი, ამ წყაროში ნათქვამი არაა. ჭუანჭუანჭურის თანახმად იგი ყოფილა რანისა და მოგაკანის ერისთავი, მირდატის სიმამრი. მთავარეპისკოპოსის არაქართული სახელი გვაუჩივრებინებს, რომ იგი უცხოელი ყოფილა. ეს და მისი სპარსელ მოხელედ დანიშვნა სასანიდების მიერ ამიერკავკასიის ქვეყნების შენაურ საქმეებში იმ აქტიური ჩარევის გამოძახილი უნდა იქოს, რომელზედაც ვილაპარაკეთ ზევით.

✓ ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება გავეთქვას შემდეგი დასკვნა: V ს. ორმოციან წლებში სპარსელებმა დაიწყეს ახალი პოლიტიკის გატარება ქართლში, სომხეთსა და ალბანეთში. ამ პოლიტიკის მიზანი იყო ამ ქვეყნების შინაგანი დამოუკიდებლობის სრული მოსპობა; მათი გადაქცევა ირანის პროვინციებად და მათი ხალხების კულტურული ასიმილაცია. სპარსელთა მკაცრმა ზომებმა აჯანყება გამოიწვია სომხეთსა და ალბანეთში. აჯანყებამ აუძულა სპარსელები დროებით ხელი აეღოთ თავისი მიზნების განხორციელებაზე. მიუხედავად იმისა, რომ ქართლს არ მიუღია მონაწილეობა ამ აჯანყებაში, აჯანყებამ უთუოდ მოახდინა გავლენა ირანის პოლიტიკაზე ქართლის მიმართაც.

¹⁵⁶ С. Т. Ермян, Освободительная война армян..., ВДИ, 1951, № 4, стр. 60; Очерки истории СССР, стр. 203.

„სომხეთის ისტორიის“ მესამე წიგნში ლაზარ ფარპეცი ძირითადად გადმოგვცემს 482—484 წლებში ირანის წინააღმდეგ სომხეთის აჯანყების ამბავს. ამავე დროს ის გვაწვდის ძალზე საინტერესო ცნობებს ამ აჯანყების მსვლელობაზე მეზობელ ქართლსა და ქართლის აჯანყებულთა მეთაურ ვახტანგ გორგასალზე.

წინა თავში აღნიშნული გვექონდა, რომ 450—451 წლების სომხეთისა და ალბანეთის აჯანყებამ აიძულა სპარსელები ზოგიერთ დამობაზე წასულაყვნენ. მაგრამ არც ერთი მხარე არ ურიგდებოდა შექმნილ ვითარებას. სპარსელები მხოლოდ ხელსაყრელ დროს ელთდნენ, რათა აღედგინათ თავისი დაკარგული პოზიციები და ახალი იერიში მიეტანათ ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის თავისუფლებას. ეს უკანასკნელნი კი ნიადაგ იმის ცდაში იყვნენ, რომ უცხოური უღელი მოეშორებინათ.

457 წ. გარდაიცვალა ირანის შაჰი ივზიდგერდ II. მის ორ ვაჟს შორის გაიმართა ბრძოლა სამეფო ტახტისათვის. თავდაპირველად გაიმარჯვა უფროსმა ძმამ, ჰორმიზდმა, მაგრამ საბოლოოდ მას სძლია უმცროსმა, პეროზმა, და დაიწერა მამისეული ტახტი (459—484). მის მეფობაში სპარსელებს ხანგრძლივი და სისხლისმღვრელი ომებას წარმოება მოუხდათ შუა აზიაში. ეს ომები დაიწყო პეროზმა მალე თავის გამეფების შემდეგ. ~~468 წ. მან დაამარცხა კიდარები და ქუშანები, რომელთა სამეფოც ამის შედეგად დაიშალა.~~ მათ მაგივრად ასპარეზზე გამოვიდნენ ჰეფთალები. პეროზმა გაილაშქრა მათ წინააღმდეგაც, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა: დაკარგა მთელი ჯარი, თვითონ კი ტყვედ ჩავარდა ტყვეობიდან განთავისუფლება პეროზმა შეძლო მხოლოდ უზარმაზარი გამოსასყიდის გადახდით. ამასთან, იგი იძულებული იყო მიეღო დაეტოვებინა თავისი ვაჟი კავადი, შემდეგში ირანის შაჰი. კავადს ორ წელიწადს მოუხდა ჰეფთალებთან ყოფნა, სანამ პეროზი მოლიანად არ გადაიხდიდა გამოსასყიდს.

მალე პეროზმა დაარღვია ზაგი, ისევ ილაშქრა ჰეფთალებზე და კვლავ დამარცხდა. ამჯერად დამარცხება კიდევ უფრო მძიმე იყო. დაიღუპა ირანელთა მთელი ჯარი და თვით პეროზიც (484). მისი გვამიც კი ვეღარ იპოვნეს. ჰეფთალები შეეცივნენ ირანს, დაიპყრეს რამდენიმე პროვინცია და დააკისრეს ირანელებს ყოველწლიური გა-

დასახადი¹⁵⁶. სწორედ ამ უკანასკნელი ამბების დროს დაიწყო და მიმდინარეობდა აჯანყება ამიერკავკასიის ქვეყნებში.

✓ ამიერკავკასიის ხალხების ბრძოლას ირანის წინააღმდეგ არაფრით არ გამოხმაურებია ბიზანტია, რომელსაც საკუთარი მძიმე საშინაო მდგომარეობა აწუხებდა. 468 წ. იმპერიამ საშინელი მარცხი განიცადა, როდესაც დაეღუპა ვანდალების წინააღმდეგ აფრიკაში გაგზავნილი უზარმაზარი ფლოტი. განუწყვეტელ, დაძაბულ კურადღებას მოითხოვდა დასავლეთ იმპერია, სადაც მდგომარეობა მეტად შერყევი იყო. არეულობა სუფევდა იმპერიის შინაგან საქმეებშიც. 474 წ. იმპერატორი გახდა ზენონი, რომელსაც უკვე შემდგომ წელს წელიწადნახევრით მოუხდა გაქცევა კონსტანტინოპოლიდან, სადაც ძალაუფლება ხელთ იგდო ბასილისკუსმა. 479 წ. ზენონს მოუხდა ბრძოლა რომის იმპერატორ ანთემიუსის შვილის მარკიანეს წინააღმდეგ. იმავე წელს კონსტანტინოპოლს მიადგა გუთი თეოდორიბე ტრიპოლისის ძე, რომელიც დიდი ვაჭირვებით იქნა უკუგდებული. 481 წ. თეოდორიბემ დაამარცხა მის წინააღმდეგ გაგზავნილი ბულგარელები და ისევ დაემუქრა კონსტანტინოპოლს. 484 წ. იმპერატორს აუჯანყდა *magister militum per orientem* ილუსი, რომელთანაც ბრძოლამ 488 წლამდე გასტანა¹⁵⁷.

V ს. 60-იანი წლების დასაწყისში. სპარსელებმა ისევ მიაღწიეს წარმატებას ამიერკავკასიაში. ალბანეთის მეფე ვაჩემ გადაწყვიტა ესარგებლა ირანში ატეხილი საშინაო ომით (457—459) და აჯანყდა. ბრძოლა, რომელშიც ორივე მხარემ მოიშველია ჩრდილო-კავკასიელი მომთაბარეები, კარგა ხანს გაგრძელდა. საბოლოოდ სპარსელებმა მიინც სძლიეს და 463 წ. ვაჩემ იძულებული გახდა უარი ეთქვა სამეფო ტახტზე¹⁵⁸. ამრიგად, ირანელებმა მეფობა მოსპეს ალბანეთშიც. ალბანეთის აჯანყების ჩაქრობის მომდევნო წელს პეროზმა სამშობლოში გამოუშვა ირანში პატიმრობაში მყოფი სომეხი ნახარხარები.

¹⁵⁶ P. Sykes. A History of Persia, v. I, third edition, 1930, გვ. 436—438; A. Christensen, Iran sous les Sassanides, გვ. 294; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, 1958, გვ. 54—55.

¹⁵⁷ Ф. И. Успенский. История Византийской империи, т. I, гл. 332—335; The Cambridge Medieval History, v. I, 1936, гл. 469—477.

¹⁵⁸ ს ი ქ ე, გვ. 197—199.

ჩანს, სპარსელებმა საკმაოდ მალე დაიბრუნეს ამიერკავკასიაში დაკარგული პოზიციები. მათ ისევ დაიწყო ქრისტიანობის დევნა და კეცხლთაყვანისმცემლობის გავრცელება. ლაზარ ფარაბეცი გაუმოგვემს, რომ ტანუტერობასა და სხვა დიდ თანამდებობებს ღმრთის უარყოფით იღებდნენო. სამშობლოს მოღალატენი წინააღმდეგობდნენ, ხოლო ერთგულნი კი ისე იყვნენ მათგან დაშინებულნი, რომ ემალებოდნენ მათ, როგორც კურდღლები ლეშის მჭამელ აზწვისო. ყოველივე ამან გარყვნა ხალხი და სომხეთის ძველი სახელი დასცა და წაბილწა¹⁵⁹ (სხვათა შორის, ეს ის დროა, როდესაც ვარსკენ პიტიაწშმა უარყო ქრისტიანობა და მაზდეანობა მიიღო).

ირანელთა მოქმედება, ცხადია, უკმაყოფილებას იწვევდა ქართლში, სომხეთსა და ალბანეთში. ხელახლა დაიწყო ირანის პოლიტიკის მოწინააღმდეგეთა დარაზმვა-კონსოლიდაცია. რაშიაც გასაგები მიზეზების გამო აქტიურ როლს თამაშობდა ეკლესია. ლაზარ ფარაბეცის გადმოცემით, სომხეთში უკმაყოფილოები კათალიკოს გიუტის გარშემო შეკრებილან. ისინი ეძიებდნენ შველას, რათა აჯანყებულყვნენ და ამისთვის რამდენჯერმე თხოვნით მოუმართაეთ იმპერატორ ლეონ I-ისთვის (457—474). იმპერატორი თუმცა კი თანაუგრძნობდა მათ, მაგრამ აშკარად დახმარებას ვერ ბედავდა¹⁶⁰.

ურთიერთობა ირანის მომხრეებსა და მოწინააღმდეგეებს შორის ძალზე გამწვავებულია. პირველთ შაჰთან დაუსმენიათ ირანის მოწინააღმდეგეთა მეთაურნი, აჯანყებას გიპირებენ და თქვენს წინააღმდეგ ხალხს ამხედრებენო. შაჰმა თავისთან დაიბარა გიუტი და კათალიკოსობიდან გადააყენა იგი. ასევე ირანის სამეფო კარზე მოუხდა ჩასვლა ერთ-ერთ ყველაზე გამოჩენილ პირს უკმაყოფილოთა შორის, ჰშიაკ მამიკონიანის უჯროს ვაჟს, ვაჰანს, რომელიც არშუშა პიტიაწშის კარზე იყო აღზრდილი. თავის გადასარჩენად იგი იძულებული გამხდარა დაეთმო ქრისტიანობა და მთელი თავისი ოქროსულობა¹⁶¹.

კიდევ უფრო მწვავე მდგომარეობა შექმნილა ალბანეთში, სადაც V ს. 80-იანი წლების დასაწყისში ისევ დაწყებულია აჯანყება სპარსელების წინააღმდეგ. აჯანყებულებთან საბრძოლველად სპარ-

¹⁵⁹ ო. შ., გვ. 111—112.

¹⁶⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 112—113.

¹⁶¹ ი ქ ვ ე, გვ. 113—118.

სელებს ძალით გაუყვანიათ ხალხი სომხეთიდან. ჩანს, მათ ამ დროს დიდი გაქირვება ჰქონიათ სამხედრო თვალსაზრისით.

ძალზე დაძაბული ვითარება იყო შექმნილი ამ დროისათვის ქართლშიც. ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ აქაური ახალგაზრდა ფეოდალური ძალები სწორად დასაყრდენს სპარსელებში პოულობდნენ. ცხადია, ეს კიდევ უფრო აძლიერებდა უკმაყოფილებას სპარსელებს წინააღმდეგ ქართლის ცენტრალურ ხელისუფლებაში და, კერძოდ, ვახტანგ გორგასალში.

ქართლის სამეფო ხელისუფლებისა და ფეოდალთა უმაღლესი ფენის დამოკიდებულების ისტორიისათვის მეტად საინტერესო ცნობებია შუშანიკის წამების წიგნში.

ქართლის პიტიანში ვარსქენი, არშუშას ძე, გამგზავრებულა პეროზის კარზე (467 წ.). ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე, რადგან ჩას „არცა კირი ეხილვა, არცა შიში, არცა მახვლი, არცა პყრობილებაჲ ქრისტესთვის“. მან უარყო ქრისტიანობა და მიიღო მანაქიანობა. „არა თუ პატივისა მოღებისათვის, არამედ ძღუნად თავსა თვისსა შესწირვიდა მეფისა მის მიმართ უფარის ყოფითა ქვემარტისა ღმრთისაჲთა, და თაყუანის სცემდა ცეცხლსა, რამეთუ ყოველით კერძოვე თავი თვისი ქრისტესგან განაგდო. ხოლო საწყალობელი ესე ცოლსა ითხოვედა სპარსთა მეფისაგან, რაჲთამცა სათნო იყო მეფესა...“¹² მართალია ჰაგიოგრაფის მისეღვით, ვარსქენს თითქოს არაფერი აიძულებდა გადაეღვა ასეთი ნაბიჯი, მაგრამ, უეჭველია, იგი რაღაც დიდ სიკეთეს მოელოდა ამის გამო. შაჰს მისი ქცევა მოსწონებია: „მაშინ განიხარა მეფემან და ბრძანა ცოლად მისა ასული მეფისაჲ“.

იაკობის თსრობაში ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ვარსქენის ქცევა თავის სამფლობელოში, სადაც იგი სავსებით შეუძღვრულდებოდა მმართველთა. იგი ექვსი წლის განმავლობაში აწამებს და საბოლოოდ სიკვდილამდე მიიყვანს თავის ცოლს, რომელიც იყო სომხეთის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გამოჩენილი გვარის შვილი. 450—451 წწ. აჭანყების გმირის, სახელგანთქმული ვარდან მამიკონიანის ასული და ბიძაშვილი ვაჰან მამიკონიანისა, რომელზედაც ქვემოთ მოგვიხსენება ლაპარაკი. ამდენად ვარსქენისა და შუშანიკის:

¹² მარტყოლია შუშანიკისი, გვ. 4.

დამოკიდებულება შორს სცილდებოდა უბრალო ოჯახური დრამის ფარგლებს და სახელმწიფოებრივ მნიშვნელობას იღებდა, განსაკუთრებით თუ გავითვალისწინებთ, რომ შუშანიკს ხანგრძლივი წამებითა და სიმტკიცით სახელი გაუთქვამს მთელს ქართლში: „და მიერთვან განითქუა ყოველსა ქართლსა საქმშ მისი; მოვიდოდეს მამანი და დედანი აღნათქუემთა შეწირვად...“ სიკვდილის წინ კი მის სანახავად მისულან „აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“.

სრულიად მოურიდებლად ექცევა ვარსკენი თავის ძმასაც, ჯოჯიკს. სცემს მას. ჯოხით სცემს იგი ერთ ხუცესსაც. როდესაც უხამური და თავდაუბუტრავი შუშანიკი ციხეში, მიყავთ, მას უკან გაჰყვება „ამბონი მრავალი დედებისა და მამებნის, სიმრავლე ურცხვ“.. გამძვინვარებული პიტიანში მათ. ცხენით გამოუდგება და გაფანტავს („მკედრ მიმოდასდევინ და მეორე ჰყოფნ მათ ყოველთა“). თვით მაღალი სამღვდლოებაც კი ერიდება პიტიანშის რისხვას. ავტორი მოგვითხრობს, ნაცემ-ნაგვემ შუშანიკს „მეშცირედ ვაძიულე ჰამადი, რომელი მოეძლუანა სამოელ ეპისკოპოსსა და იოვანეს, რამეთუ ფარულად იღუწიდეს და ნუგეშინის სცემდეს“-ო. შემდეგ ავტორი სამოელს ეპისკოპოსთა თავად, ხოლო იოვანეს ეპისკოპოსად იხსენიებს.

როგორც ვხედავთ, ვარსკენის რისხვისაგან შუშანიკი ვერ დაუცავს ვერც ქართლის ეკლესიას, რომელიც მას იმთავითვე მფარველობდა, ვერც ქართლის აზნაურობას, ყოველ შემთხვევაში მის გარკვეულ ნაწილს, ვერც მით უმეტეს, ხალხს, „წვრილ ერს“.

ვარსკენის ეს შეუზღუდველი ძალაუფლება და სრული შეუკრლობა, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვან წილად უნდა აიხსნებოდეს ირანის პოლიტიკით. ვარსკენი არავითარ ადგილობრივ უზუნავესს ძალისა და კონტროლს არ გრძნობს. დამახასიათებელია, რომ ჰავიოტრავი არავითარ ცენტრალურ ზელისუფლებას არ ანსენებს, თითქოს ქართლში ამ დროს არც მეფეა, არც სხვა რაიმე ინსტიტუტი, რომელსაც შესწევდეს უნარი პასუხი მოსთხოვოს მოქმედებათაგან თუნდაც ისეთ მსხვილ ფეოდალს, როგორიც იყო ვარსკენი! ეს კი, როგორც აღვნიშნეთ, შედეგია იმისა, რომ სპარსელები ცდილობენ აუშხედრონ ქართლის მეფეს ფეოდალური ზედაფენა, რათა თავიანთი დასაყრდენი გაიჩინონ. საგარეო ძალა აქტიურად ერევა ქართლის შინაკლასობრივ ბრძოლაში.

X მაგრამ ვარსკენი და ქართლის საპიტიახშო გამონაკლი-
სი არ უნდა ყოფილიყო საერთო ვითარებაში. ვარსკენი ტიპი-
ური წარმომადგენელი და, ალბათ, მამამისივით წინამძღოლი
იქნებოდა ქართლის ფეოდალური ზედაფენის ერთი ნაწილისა.
ამიტომაც იყო, რომ როდესაც ვახტანგ გორგასალმა დაიწ-
ყო სპარსელებთან ბრძოლა, რომელიც იმავე დროს მიმართული იყო
მისი შინაგანი შტრების წინააღმდეგ¹⁶³, მან, პირველ ყოვლისა,
სწორედ ვარსკენ პიტიახში მოაკვლევინა.

ლაზარ ფარპეცი გადმოგვცემს: „ქართლის ქვეყანაში მოხდა
შფოთი და არეულობა. ვახტანგმა მოკლა ურჯულ ბღეშნი ვახგე-
ნი მეფე პეროზის ოცდამეხუთე წელს“¹⁶⁴. ეს ამბავი ჩვენს ისტორია-
ოგრაფიაში ითვლება ვახტანგის აჯანყების დასაწყისად, ამიტომ ში-
სი თარიღი განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია.

მ. ბროსე რაღაც გაუგებრობის გამო აღნიშნავდა თითქოს ვარს-
კენის მოკვლის თარიღად ლაზარ ფარპეცის პეროზის მეტხუთმეტე
წელი ჰქონდეს მოცემული¹⁶⁵. ამის საფუძველზე ბროსე ამ ამბავს
ჯერ 456¹⁶⁶, ხოლო შემდეგ 472 წლით¹⁶⁷ ათარიღებდა, ხოლო თვით
აჯანყების მსვლელობას იგი 481—483 წლებზე ღებდა¹⁶⁸. ს. გორგაძის
თანახმად ვახტანგს ვარსკენი 463 წელს მოუკვლევინებია; თვით
აჯანყება კი 483—484 წლებში მომხდარა¹⁶⁹. ივ. ჯავახიშვილის მიხედ-
ვით ვახტანგის აჯანყების მთელი მსვლელობა 484 წელზე მოდის¹⁷⁰.
ასევეა მიღებული ეს თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში¹⁷¹.
როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ეს სწორი არ არის, რადგან აჯანყება

¹⁶³ ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 288.

¹⁶⁴ ლ. ფ., გვ. 118.

¹⁶⁵ M. Brosset, Additions et Éclaircissements..., გვ. 77—80.

¹⁶⁶ იქვე. ცოტა ქვემოთ იგი იწვლება 472 ან 475 წლებს, გვ. 80.

¹⁶⁷ მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნაწილი პირველი, ტფილისი,
1895, გვ. 82.

¹⁶⁸ M. Brosset, Additions et Éclaircissements..., გვ. 78—80.

¹⁶⁹ ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 71 და
შემდეგ.

¹⁷⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 241—242.

¹⁷¹ იბ., მაგ., საქართველო ისტორია, თბ., 1948, გვ. 110; საქართველოს
ისტორია, დამზარე სახელმძღვანელო, თბ., 1953, გვ. 96; საქართველოს ისტორია,
სახელმძღვანელო VIII—X კლასებისათვის, თბ., 1958, გვ. 78—79; Очерки
истории СССР, III—IX тт., გვ. 251.

რამდენიმე წელს გრძელდებოდა. პროფ. ს. კაკაბაძე თავის წიგნში „ვახტანგ გორგასალი“ წერს: „... სომეხი ისტორიკოსი ლაზარე პარფელი გადმოგვცემს, რომ პეროზის მეფობის მე-25 წელს (ე. ი. 482 წ.) ვახტანგმა მოაკვლევინა „ურჯულო ვარსკენი“-ო¹⁷². პროფ. ს. ერეშიანის მიხედვით, აჯანყება მიმდინარეობდა 481—484 წლებში¹⁷³. იგივე თარიღები აქვთ სხვა ავტორებსაც.

აჯანყების დასათარიღებლად ჩვენ ერთადერთი, ზემომოყვანილი ცნობა გვაქვს ლაზარე ფარპეცისა. სპეციალურ ლიტერატურაში პეროზის მეფობა განსაზღვრულია 459—484 წლებით¹⁷⁴. თუ ჩვენ ამოსავლად მივიღებთ პეროზის გამეფების წელს, მაშინ გამოვა, რომ აჯანყება დაწყებულა 483 ან 484 წელს, რადგან პეროზის ოცდამეხუთე წელი სწორედ ამ წლებზე მოდის. მეორე მხრით, თუ ჩვენ დავყვართ თვით აჯანყების მსვლელობის აღწერას, რომელაც მოცემული აქვს ლაზარე ფარპეცის, დავინახავთ, რომ პეროზი ჰეთალებთან ომში დაიღუპა აჯანყების დაწყებიდან მესამე წელს, რადგან აჯანყების დაწყებიდან ამ ამბამდე ორჯერ დაუზამთრებია. შ. შასაღამე, აჯანყება დაწყებულა 482 წ.

რომელი თარიღია სწორი ამ ორში? ჩვენ ვფიქრობთ. ჰეორე მართლაც, უფრო შესაძლებელია, რომ ლაზარე ფარპეცის შეშლილი თარიღი (პეროზის ოცი ან ოცდაერთე წლის მაგივრად ეთქვა ოცდამეხუთე წელი), ვიდრე დავიწყებოდა და არეოდა თვით აჯანყების მსვლელობა და ორი წლის ამბები სამზე განევრცო. ამასთანავე, როგორც ცნობილია, პეროზის გამეფებამდე მასა და მის ძმას შორის ორი წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა ბრძოლა ძალა-უფლებისათვის. ასეთ პირობებში პეროზის დაღუპვის თარიღი უფრო გარკვეულად და სანდოდ გვეჩვენება, ვიდრე მისი გამეფებისა. ამრიგად, ვარსკენის მოკვლა და ვახტანგის აჯანყება 482 წ. უნდა მომხდარიყო.

¹⁷² ს. კაკაბაძე, ვახტანგ გორგასალი, გვ. 53. 1928 წ. დ-ბეჭდილ თავის შრომაში „ძიგზანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ“ პროფ. ს. კაკაბაძე ვარსკენის მოკვლის თარიღად იძლევა 482 წ. (გვ. 18) და 481 წ. (ივ. 19).

¹⁷³ Очерки истории СССР. III—IX вв., გვ. 205—206.

¹⁷⁴ P. Sykes, დასახ. ნაშრ., გვ. 436—437 (ოღონდ აქ პეროზის გარდაცვალების წლად 483 წელია); A. Christensen, დასახ. ნაშრ., გვ. 291; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, 1958, გვ. 53—55.

ვარსკენის მოკვლით ვახტანგმა იერიში მიიტანა ქართლის ფეო-
დალურ ცენტრიდანულ ძალებზე, რომელთაც კავშირი ჰქონდათ ვახ-
მული სპარსელებთან. და მეთაური მოუსპო მათ. ამავე დროს ეს აზ-
ბავი უთუოდ მეტ იდეურ სიცხოველეს შემატებდა ვახტანგის ბრძო-
ლას ცეცსლთაყვანისმცემელ მტერთან; გამოდიოდა, რომ ვახტანგი
არა მარტო სამშობლოს თავისუფლებისათვის იბრძოდა, არამედ
ქრისტიანობისთვისაც¹⁷⁵)

✓ ვახტანგმა აჯანყების დრო კარგად შეარჩია: ირანს დიდი გარ-
თულებები ჰქონდა აღმოსავლეთში, აჯანყება უკვე დაწყებული იყო
ალბანეთში და სომხეთიც მცირე ბიძგს-ლა ელოდა, რათა თვითონაც
აეღო ხელში იარაღი. როგორც ჩანს, აჯანყებისთვის ვახტანგმა სათ-
ნადო მომზადებაც ჩაატარა. მართალია, მან ვერ შეძლო დახმარების
მიღება ბიზანტიელებისაგან, რადგან მათ თითონ უჭირდათ ამ
დროს, სამაგიეროდ იგი მოლაპარაკებია ჩრდილო კავკასიელ ჰუნებს
და პირობა მიუღია მათგან, რომ ისინი მას დიდძალი ჯარით დაეხმა-
რებოდნენ. აჯანყების დაწყებისას ვახტანგს განუცხადებია: „მე ბრძო-
ლას არავის დავანახებ, იმდენ პონს გადმოვიყვან, რომ სპარსთა ჯა-
რები წინ ვერ დაუდგნენ“-ო¹⁷⁶.

ჰუნების ამიერკავკასიაში გადმოყვანისთვის საჭირო იყო, რა-
კავკასიონის ქედზე გადმომავალი გზები ვახტანგის ხელში ყოფილი-
ყო. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, V ს. ორმოციანი წლების დასაწყ-
ისისთვის დარიალის გასასვლელი, და, ალბათ, სხვა ზეკარებიც, სპარ-

¹⁷⁵ სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებული აზრის თანახმად ეს ვარსკენი
იყო შუშანიკი ქაარი და იმ არშეშა პიტაზის შვალი, რომელიც სომხეთის,
ქართლისა და ალბანეთის სხვა დიდებულებთან ერთად იეპიკაგორე II-ის კარზე იყო
გამოაშვებული. პროფ. ს. კაკაბაძის აზრით, ვახტანგის მიერ მოკვლილ ვარს-
კენი არ არის შუშანიკის ქაარი. მისი ეინაზა აუ ჩანს. შესაძლებელია, იგი იყო
ირანის ჩრდილოეთის კესტიან დიდი მარხვანი, ანუ პაღაშანი (ვახტანგ გორგა-
სალი, გვ. 55).

ლაზარ ფარპეცი გარკვევით ამბობს, „ქართლის ქვეყანაში მონღა შფოთი
და არეულობა. ვახტანგმა იოკლა ურჯულთ ბდუში ვიზენი“-ო. რადგან ეს ამ-
ბავი მოწდა ქართლში, ბენებრივია ვიფიქროთ, რომ პიტიაშაჟ ქართლია იყო.
შეუქმებელია ლაზარეა სპეციალურად აუ აღეწინა ვახტანგის ეინაზა. იმ დრომ
ისეთი დიდი თანამდებობის პირი ყოფილიყო, როგორც იყო ჩრდილოეთის
ქუსტაკის პადოშანი. ამასთან, როგორც ხემათ აღნიშნული გვაქვს, ირანის და-
ყვითა ოთხ ქუსტაკად სობდა უფრო გვიან და ვახტანგის ვერ იქნებოდა ჩრდილო-
ეთის ქუსტაკის პადოშანი.

¹⁷⁶ ი. ფ., გვ. 118.

სელთა მოხელის, ქართლის მარზპანის, ხელთ იყო. აჯანყების დაწყებისას კი, როგორც ჩანს, ეს გადასასვლელები უკვე ვახტანგს ეკირა¹⁷⁷.

ჯუანშერს ვრცლად აქვს მოთხრობილი ვახტანგის ლაშქრობის შესახებ ჩრდილო კავკასიაში—ოსეთის, პაჭანიკეთისა და ჩიქეთის დამარცხებასა და დარბევაზე. მართალია, ჯუანშერის მოთხრობა საეგვიპტო ზღაპრული ამბებით, მაგრამ შესაძლებელია, იგი წარმოადგენდეს რეალურად მომხდარი ამბების გამოძახილს. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ცნობა, რომელიც მოიპოვება წმ. ნინოს ცხოვრების ზოგიერთ რედაქციაში. ვახტანგმა „დაიმორჩილა ოვსნი და ყივჩაღნი და შექმნა კარნი ოვსეთისანი და აღაშენა მას ზედა გოდოლი და დააყენნა მას ზედა მცველნი მახლობელნი მის ადგილისანი და უწოდა მას კარად დარიალიმსა, და აწ თვნიერ ბრძანებისა მეფისა ვერ ქელ-ეწიფების გამოსლვად ოვსთა და ყივჩაღთა“—¹⁷⁸.

როგორც ვხედავთ, აქ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ვახტანგმა ხელთ იგდო გადასასვლელები კავკასიონზე და იქ ციხე ააშენა (თუმცა, უნდა ითქვას, რომ როგორც სტრაბონისა და ტაციტუსის ცნობებიდან ჩანს, დარიალის გასასვლელი ბევრად უფრო ადრეც იყო გამაგრებული). საიდან მომდინარეობს ეს ცნობა, ჩვენ არ ვიცით. თ. ყორღანის აზრით იგი მოდის იმ უძველესი საეკლესიო პატიანიდან, რომლის შემოკლებული პირია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკა და რომლიდანაც ბევრი ცნობა შესულა „ქართლის ცხოვრებაში“¹⁷⁹. აკად. ივ. ჯავახიშვილს ამ ცნობის ავტორად, ჩანს, მიაჩნ-

¹⁷⁷ 450—451 წწ. აჯანყების წინ, სანამ ვასაკ სიგნიელი აჯანყებულთა მხარეზე იყო, იგი სონებ ნახარარებს ჩრდილო კავკასიიდან ჭუნებისადმი მოჰყვანას პირდებოდა. როგორც ჩანს, ვასაკს იმედი ჰქონდა, რომ სომხეთის აჯანყებას ქართლიც დაუქცვდა მხარს და გავრთიანებული ძალებით ისინი ხელთ იგდებდნენ ამ გადასასვლელებს. არც ისაა განზრახული, რომ ჭუნებთან კავშირის გაბმას იგი ჩორის გზით აპირებდა, როგორც ეს მოხდა თვით აჯანყების მსვლელობაში.

¹⁷⁸ თ. ყორღანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, რეილისი, 1892, გვ. 50; გ. (მ.) საბინინი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, ჩუპბ (1882) წელსა, გვ. 154—155. იგივე ცნობაა უწინაშენლო განსხვავებებით წმ. ნინოს მეტაფრასულ ცხოვრებაში: ცხოვრება წმინდა ნინოსი შედგენილი დიდის არსენი ქართლის კათალიკოზის მიერ X საუკუნეში, თფილისი, 1903, გვ. 47—48.

¹⁷⁹ თ. ყორღანი, ქრონიკები..., გვ. XXVII—XXVIII.

და არსენი კათალიკოსი (XII ს.), რომელსაც, მისი აზრით, ეკუთვნის ნინოს ცხოვრების მეტაფრასული რედაქცია¹⁸⁰.

დღესდღეობით საბოლოოდ დადგენილი არ არის, თუ ვინ იყო ამ რედაქციის ავტორი¹⁸¹, მაგრამ ჩვენთვის ამას არცა აქვს გადაწყვეტი მნიშვნელობა; უფრო არსებითია ის, რომ მიღებული აზრით ნინოს ცხოვრების ეს რედაქცია XII ს-ზე გვიანდელი ხანისა არ უნდა იყოს. ის ცნობა, რომელიც ჩვენ გვიანტერესებს, არის ნინოს ცხოვრების როგორც მეტაფრასულ, ისე საბინინისეულ რედაქციებში. ეს უკანასკნელი ძალიან ახლოს მიჰყვება ლეონტი მროველის რედაქციას და, როგორც ჩანს, „ქართლის ცხოვრებიდან“ არის ამოღებული. ამას ამტკიცებს შემდეგი გარემოება: საბინინისეულ ნინოს ცხოვრების ტექსტს მოჰყვება მოკლე ცნობები მირიანის მომდევნო ქართლის მეფეებზე, ბაქარსა და მირდატზე. ეს ცნობები, აგრეთვე, „ქართლის ცხოვრებიდან“ უნდა იყოს ამოღებული და ახა პირუკუ, როგორც ამას ფიქრობდა თ. ჟორდანი. ეს აშკარად ჩანს იქიდან, რომ აქ ისევე, როგორც „ქართლის ცხოვრებაში“, მირიანის შემკვიდრებად დასახელებული არიან ბაქარ მირიანის ძე და მირდატ ბაქარის ძე, მაშინ, როდესაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს თანახმად მირიანის შემდეგ მეფობდნენ მისი შვილიშვილი ბაკურ რევის ძე და ბაკურის ძმა თრდატი.

მეორე მხრით, საბინინისეული რედაქცია მეტაფრასულზე აღინდელი უნდა იყოს. რედაქციულად იგი წინარე-მეტაფრასულია. ამასთან, მათ ორივეს მოეპოვებათ ცნობა ვახტანგის ლაშქრობაზე ოსებსა და ყივჩაღებზე და დარიალის ციხის მშენებლობის შესახებ. ორივე რედაქციაში ეს ცნობა მოსდევს ნინოს ცხოვრებას. საერთოდ, ორივე რედაქციის ბოლო ნაწილები ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ მათ შორის კავშირი უეჭველი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ ეს ცნობა მეტაფრასული ცხოვრების ავტორს ამოეღოს საბინინისეული რედაქციიდან.

¹⁸⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1, გვ. 242; მისივე, ძველი ქართული საისტორიო წყაროება, თბილისი, 1945, გვ. 22, 101, 166 და სხვ.

¹⁸¹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბილისი, 1960, გვ. 311—313; ს. ჯანაშია, ფსევდო-არსენი: სსრკ მეცნ. აკად. საქ. ფილიალის შოამბე, ტ. 1, № 6, 1940, გვ. 475—482.

მართლაც, ამ უკანასკნელის ავტორს რომ ხელთ ჰქონოდა მეტაფრასული რედაქცია, იგი თავის „ცხოვრებას“ ამ რედაქციით გამართავდა და არა „ქართლის ცხოვრებით“. მეტაფრასული ცხოვრების ავტორისთვის კი საბინინისეული რედაქცია იგივე მროველისეული იყო, რომელიც მას არ მოსწონდა¹⁸². მასასადამე, წმინდა ნინოს ცხოვრების საბინინისეული რედაქცია ქრონოლოგიურად უნდა მოსდევდეს ლეონტი მროველისეულს და წინ უნდა უსწრებდეს მეტაფრასულს.

როგორც არ უნდა გადაწყდეს ამ რედაქციათა ურთიერთობის საკითხი, ცხადია, რომ მათი ცნობა ვახტანგის ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობის შესახებ რომელიღაც ჩვენთვის უცნობი ძველი წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს, რადგან იგი არ არის არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში და არც ჭუანჭუჭყის ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში. სხვათა შორის, „ქართლის-ცხოვრებაში“ ეს ცნობა ბოლოს და ბოლოს მაინც შევიდა, იგი ჩანართის სახით მოიპოვება „ქართლის ცხოვრების“ თეიმურაზისეულ ნუსხაში (XVIII ს. პირველი მეოთხედი)¹⁸³.

საფიქრებელია, ყველა ეს ცნობა ვახტანგ გორგასალის ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობის შესახებ იმ დროს ასახავდეს, როდესაც იგი აჯანყებისათვის ემზადებოდა. როგორც ვხედავთ, ეს სამზადისი ვახტანგს სათანადოდ ჩაუტარებია.

ვახტანგ გორგასალის აჯანყების ამბავი სომეხ ნახარალებს გაუგიათ ალბანეთში, სადაც ისინი ძალით იყვნენ წაყვანილი აჯანყებულ ალბანელ მეციხოვნეებთან საბრძოლველად. ამ ამბავმა ისინი დიდად აღაფრთოვანა. განსაკუთრებით დიდ რწმენას გამარჯვებაში მათ უნერგავდა ცნობა ვახტანგის ჰუნებთან კავშირისა და თვით ვახტანგის პიროვნება, რადგან ვახტანგი მათთვის ცნობილი ყოფილა, რო-

¹⁸² იგი წერს: „ესე ნეტარისა ნინოჲს ცხოვრებაჲ შეუწყობულად და განბნეულად ქართლისა მოქცევისათანა და ჰანბავსა მეფეთასათანა აღრუულად სწეოია, ვითაუცა თქულჲ უწყით: რომელიმე თუთ ესე წმიდისაგან მოთხორობილად, რომელიმე მეფისა ნირიანისგან, სხუე იაკობ მღდლისაგან, სხუამ აბიათარისგან, სხუამ კულად სიღონიანისგან. გარნა წინაუქანა და უქუნაწარ იგივე და ერთი პირი“. ცხოვრება წმინდა ნინოსი შედგენილი დიღის არსენი ქართლის კათალიკოსის ნიერ X საუკუნეში, ტფილისი, 1923, გვ. 51.

¹⁸³ ქართლის ცხოვრება, გვ. 156.

გორც მამაცი კაცი. სომხეთში დაბრუნებისთანავე სომეხ ნახარაგებს საიდუმლო ბჭობა გაუმართავთ, რომელზედაც გადაუწყვეტიათ მიმხრობოდნენ ქართლს.

საინტერესოა, რომ ამ გადაწყვეტილებას თავდაპირველად მხარი არ დაუჭირა ვაჰან მამიკონიანმა, შემდეგში სომეხ აჯანყებულთა სარდალმა. იგი ამბობდა, სპარსელები ძლიერნი და შეუპოვარნი არიან, ბიზანტიელები კი სუსტნი და ვერაგნიო. არასიამედოა ჰუნების ამბავიც, ვინ იცის, მოვლენ დასახმარებლად, თუ არაო. მარტო ქართლი კი სუსტია და მხედრობაც მცირერიცხოვანი ჰყავსო. მაგრამ აჯანყებისთვის განსაკუთრებით დამაბრკოლებელ გარემოებად ვაჰანს მოაჩნდა ის, რომ თვით აჯანყებულ სომხებს შორის არ იყო ერთანობა და მოსალოდნელი იყო ღალატი¹⁸⁴.

ლაზარ ფარაბეცი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ როგორ მიმდინარეობდა აჯანყების პირველი წელი ქართლში. თუმცა ამიერკავკასიის ხალხების აჯანყება ირანელებისთვის მოულოდნელი არ უნდა ყოფილიყო, მაინც ისინი მოუშზადებელნი შეხვედრიან მას. ეს ჩანს იქიდან, რომ სპარსელებს ამ ქვეყნებში ძალიან ცოტა ჯარი ჰყოლიათ. ზევით ჩვენ ვთქვით, რომ აჯანყებული ალბანელების წინააღმდეგ ისინი ძალით გაყვანილ სომხებს აბრძოლებდნენ. ამაშივე გვარწმუნებს ისიც, რომ აჯანყების პირველი წლის განმავლობაში ირანელებმა ვერ მოახერხეს ფართო მასშტაბის საომარი მოქმედების ჩატარება აჯანყებულთა წინააღმდეგ. ამაზე ჩვენ წარმოდგენას გვაძლევს აჯანყების მსვლელობა სომხეთში.

აჯანყებულმა სომხებმა თავის სარდალად აირჩიეს ვაჰან მამიკონიანი, სომხეთის მარზპანად საჰაკ ბაგრატიონი, ხოლო სივნიეთის მთავრად ბაბგენ სივნიელი. მათ შემწეობის თხოვნით კაცი აფრინეს კეისართან. სომეხთა შეთქმულების ამბავი მოღალატეთა წყალობით მაშინვე ცნობილი გახდა სომხეთის ირანელ მარზპან ატრეშნასპ იოზმანდიანისთვის, რომელიც ჰაზარაპეტ ვეჰევანთან ერთად ატრპატაკანში გაიქცა. იქ მან სახელდახელოდ შეკრიბა შვიდათასიანი ჯარი და ისევ მოღალატეთა რჩევით (ქართლის მეფეს ჰუნები ჯერ არ გადმოუყვანია, კეისარს მაშველი ჯარი არ გამოუგზავნია და თვითონ სომხებიც არ არიან შესაფერისად მომზადებულნიო), სასწრაფოდ შეიჭრა სომხეთში, მაგრამ სოფელ აკორისტან სომეხთა სამსაკაცინ-

¹⁸⁴ ვ. ფ., გვ. 119.

მა რაზმმა სასტიკად დაამარცხა ირანელები. თვითონ მარზპანი ატრგ-
შნასპი და ზოგი სხვა ირანელი სარდალი ბრძოლის ველზე დაეცა.
ამით დამთავრდა საომარი მოქმედებები სომხეთში აჯანყების პირ-
ველ წელს.

როგორც ჩანს, ამ წელს ძალზედ მნიშვნელოვანი ამბები არც
ქართლში მომხდარა, რადგან ლაზარი არაფერს გადმოგვეცემს ამაზე.
ჩანს, ვახტანგი ცდილობდა ჰუნების გადმოყვანას, მაგრამ რაღაც მი-
ზეზის გამო, რომელიც ჩვენთვის უცნობია, ეს არ მოხერხდა. შე-
პირებული მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მაგივრად, მას მხოლოდ რაჰ-
დენიმე ასეული მეომრისაგან შემდგარი ჰუნთა რაზმი აღმოაჩნდა.

ამასობაში დაზამთრდა. სომხებს, ეტყობა, აწუხებდათ ჰუნების
ამბავი. მათ „სასწრაფოდ გაგზავნეს დესპანი ქართლის მეფე ვახ-
ტანგთან, რათა თავისი დაპირებისამებრ მიეცა მათთვის ჰონე-
ბი. ის კი დროის გასაყვანი სიტყვებით აკვიანურებდა თავის ნათქვა-
მის [ასრულებას]. შემდეგ საიდანღაც შეკრიბა სამასი ჰონი და გა-
გზავნა სომხეთში. მაგრამ ჯერ კიდევ ზამთრის ერთი თვეც არ გა-
სულიყო, რომ სასწრაფო მომიზეზებით ისევ თავისთან გაიხმო“¹⁸⁵.

როგორც ჩანს, სომხებს უგრძობიათ, რომ ჰუნებთან დაკავში-
რებით ყველაფერი ვერ იყო რიგზე. შესაძლებელია მათ კიდევ იმი-
ტომაც ითხოვეს ვახტანგისგან ჰუნთა რაზმი, რათა დარწმუნებული-
ყვნენ, რომ ვახტანგი დაპირებას შეასრულებდა. მართლაც, ზამთრო-
ბით საომარი მოქმედება წყდებოდა და, როგორც ლაზარის თხრო-
ბიდან ჩანს, იმეამად სომხებს არ ჰქონიათ გადაუღებელი საჭიროება
ჰუნთა ჩარისა.

ვახტანგი მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილა. სომხების ექვე-
ბის გასაფანტავად მას მოუხერხებია სამასი ჰუნი გაეგზავნა მათთვის.
მაგრამ იმულებული გამხდარა ისინი შუა ზამთარში უკანვე გაეწვია.
შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჰუნთა რაზმი მას შინაური მტრების წი-
ნააღმდეგ სჭირდებოდა, რადგან, როგორც ვთქვეთ, ამ დროს საო-
მარი მოქმედება სპარსელებთან საგულგებელი არ არის.

შემდგომ წელს სპარსელებმა უფრო მტკიცედ მოჰკიდეს ხელი
აჯანყების ჩაქრობის საქმეს. 483 წ. გაზაფხულზე მათ ორი დიდი ლა-
შქარი გამოგზავნეს ქართლსა და სომხეთში. პირველს სარდლობდა
მიჰრანი, მეორეს—ატრნერსეჰი ირანის ფუშტიპანსალარი (მონას-

პის უფროსი)¹⁸⁶. ვახტანგმა დაინახა, რომ ვერ გაუმკლავდებოდა სპარსელთა ჯარს და თავი შეაფარა სომხეთის მთებს ქართლის საზღვრის მახლობლად. აქედან მან დახმარება სთხოვა სომხებს. ამასთან იგი ატყობინებდა მათ, რომ ჰუნების მამველი ჯარის მოსვლას სულ ახლო მომავალში ელოდებოდა¹⁸⁷. ამ დროისთვის სომხებმა დიდ წარმატებას მიაღწიეს: ნერსეჰაპატის ბრძოლაში მათ სასტიკად დაამარცხეს ირანელთა ჯარი. ბრძოლის შემდეგ სომხები წალკოტის ვავარში ისვენებდნენ, როდესაც ვახტანგის დესპანი მიუვიდათ. ვაჰან მამიკონიანი სომეხთა მთელი ჯარით სასწრაფოდ გაეშურა. ქართველების დასახმარებლად და კანგარის მთებში დაიბანაჟა.

✓ ვახტანგი, როგორც ჩანს, სწრაფი და გაბედული მოქმედებას მომხრე იყო. მას ეშინოდა, რომ სპარსელები ქართლის შიდა რაიონებში შეიჭრებოდნენ და იქაურობას ააოხრებდნენ, ამიტომ ის ცდილობდა დაეყოლიებინა სომხები ბარად ჩასულიყვნენ და შებოძნენ მტერს. თუნდაც ჰუნების დახმარების გარეშე. ვაჰან მამიკონიანი და სხვა სომეხი სარდლები კი ფრთხილობდნენ. ჩანს, მათ აფიქრებდათ ირანელთა ჯარის მრავალრიცხოვნება. ჰუნების მოსვლაზე ბრძოლის დაწყება მათ მიზანმეწონილად არ მიაჩნდათ და უმჯობესად თვლიდნენ მთებში დარჩენილიყვნენ, სადაც მტერი ვერ გამოიყენებდა თავის რიცხვობრივ უპირატესობას, მით უმეტეს, რომ, როგორც ლაზარ ფარპეცი გადმოგვცემს, ვაჰანმა, „იცოდა სომეხთა ჯარის სისუსტე და ხედავდა, რომ მას დაჰკარგვოდა მხნეობა. დაუძღურებულყო და სრულებით არა ჰგაიდა სხვა დროის გულმოდკონებასა და მონდობებას“¹⁸⁸.

აღსანიშნავია, რომ მტრის სიძლიერესა და მრავალრიცხოვანობას სომხები არ შეუშინებია ნერსეჰაპატის ბრძოლაში, რომელიც ცოტა ხნით ადრე მოხდა აღწერილ ამბებზე და რომელშიც სომხებმა გაიმარჯვეს. მით უმეტეს იგივე ითქმის აკოირისის ბრძოლაზე, რო-

¹⁸⁶ პროფ. ს. კაკაბაძის სიტყვით ვახტანგის აჯანყების პასაჟორად სპარსეთის მთავრობის მიერ გამოგზავნილ დიდ ჯარს მიჰრანდი ჰახარაუზუტი წინამძღოლობდა“ (ვახტანგ გორგასალი, გვ. 55). უნდა ითქვას, რომ ასეთი ირანელი სარდალი — მიჰრანდი ჰახარაუზუტი — არ ყოფილა. ანტონოვ, როგორც ჩანს, აქ ერთ პიროვნებაში გაუერთიანებია ორი სარდალი — მიჰრანდი, რომელიც სარდლობდა 483 წ. კამბანისა და ზარმიჭი ჰახარაუზუტი 484 წ. კამბანის სარდალი.

¹⁸⁷ ი. ჭ., გვ. 132.

¹⁸⁸ ი. ჭ., გვ. 134.

მელშიც სამასმა სომეხმა სძლია ბევრად უფრო მრავალრიცხოვან მტერს. ჩანს, ამჯერად ვაჰანი მართლაც ამჩნევდა თავის ჭარს განსაკუთრებულ შინაგან სისუსტეს. ამაში იგი, როგორც ქვემოთ დაეონახეთ, საბოლოოდ მართალი გამოდგა.

ვახტანგი ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა დაერწმუნებინა სომეხები მიეღოთ მისი გეგმა და ბარში ჩასულიყვნენ. ლაზარ ფარპეციის გადმოცემით, ის ამკარად ტყუილსაც კი ეუბნებოდა მათ. ჰუნები ეს-ეს არის მოვლენო. ახლა ძნელი სათქმელია, ვახტანგი მართლა ატყუებდა სომეხებს, თუ ნამდვილად ელოდებოდა ჰუნებს, მაგრამ საბოლოოდ მან მაინც სერხით ჩაიყვანა სომეხთა ჭარი ბარში.

ლაზარ ფარპეციის გადმოცემით ვახტანგმა მზვერაეები გააგზავნინა სომეხთა და ქართველთა ჭარიდან. ერთ-ერთ ველზე მათ შორიდან დაანახვეს ცეცხლები და მეომრების მსგავსად ჩაცმული ხის კუმშები. ვახტანგის განმარტებით ეს თითქოს ჰუნების ლაშქარი იყო, რომელიც არ აღიოდა მთებში, რადგან ვითომც არ სჯეროდა სომეხების მოსვლა. ვახტანგს სომეხებისთვის უთქვამს: ჰუნები მეუბნებიან, ოღონდ სომეხები აქ ჩამოიყვანე და დაგვანახე და დაევიწყებთ, რომ ისინი აქ არიანო. მაშინ სპარსელები ჩვენ დაგვანებეთ, თქვენ კი თავს ნუ შეიწუხებთო. „ახლა, თუ თქვენ იმ ველზე არ ჩავალთ, და ჰუნთა ჭაოი მე არ დამიჯერებს და იმ ადგილიდან აოსაითქენ არ დაიძვრება, მიჰრანი კი მიბრუნდება“ და ქართლს ააოზრებს, რა სარგებლობა ექნება ჩემთვის თქვენს აქ მოსვლას“-ო¹²⁹.

ბოლოს და ბოლოს ვახტანგმა თავისი გაიტანა. მიუხედავად ზაფხულის სიცხისა და ზოგ სომეხ ნახარართა წინააღმდეგობისა, სომეხ-

¹²⁹ ი. ფ., გვ. 133. პროფ. ს. კაკაბაძეს ეს ადგილი ისე გაუგია, თითქოს ვახტანგმა ცეცხლები ირანელთა დასანახავად დაანთებინა, რათა მათ არასწორი წარმოდგენა შექმნოდათ ქართველთა ჯარის სიძრავლეზე და თითქოს ამის გამო ამ მიმართულებით შიშავალ ირანელთა ჯარს უკან დაეხიოს. ასევე, ვახტანგის მიერ მოგონილი ჰუნების მოთხოვნა, სომეხები მთებიდან ბარად ჩასულიყვნენ, მას სიმართლედ მიუჩნევია (ვახტანგ გორგასალი, გვ. 55—56). სინამდვილეში ვახტანგმა ამ ხერხს ნიშართა მხოლოდ სომეხების გასამხნეებლად, როგორც ეს ზემოთ აღწერილია. სხვათა შორის, ეს კარგად ჩანს ლაზარის თხზულების ფრანგულ თარგმანშიც (V. Langlois, Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, t. II, გვ. 336). ასევე, სწორი არაა მ. ბროსის აზრი, თითქოს ვახტანგი საიდუმლოდ დაკავშირებოდეს ირანელებს, რათა დაეღუპა სომეხები (Additions..., გვ. 79).

ქართველთა ლაშქარი ჩავიდა ჰარმანანის¹⁹⁰ ველზე და დაბანაკდა მტკვრის ნაპირას. რამდენიმე დღის შემდეგ მოვიდა სპარსელთა ლაშქარი, რომელიც გაჩერდა მოკავშირეთა ახლოს, ოღონდ მტკვრის გაღმა, მოულოდნელი თავდასხმის თავიდან ასაცილებლად სომეხმა სარდლებმა თავისი ჯარი მოშორებით გადაიყვანეს. ბრძოლა გარდაუვალი გახდა.

ღამით მრავალი მოღალატე სომეხთა ჯარიდან საიდუმლოდ დაუკავშირდა თავის მახლობლებს სპარსელთა ჯარში. ისინი პატივებს თხოულობდნენ აჯახყებისთვის („კუდმა ადამიანებმა მოგვინადირეს“-ო) და აცხადებდნენ, ჩვენი ნებით კი არ მოვსულვართ საომრად, არამედ ვაჰან მამიკონიანმა მოგვიყვანა ძალითო. მათ ფიცით აღუთქვეს სპარსელებს, რომ მიატოვებდნენ ბრძოლის ველს და სხვებსაც თან გაიყოლებდნენ.

მეორე დღეს სომეხ-ქართველთა ლაშქარი ბრძოლის ველზე გავიდა. ვახტანგი უკანასკნელ წუთამდე ამხნევებდა და არწმუნებდა სომეხ სარდლებს იმაში, რომ ისინი ჰუნების დაუხმარებლადაც ვაჟუმკლავდებოდნენ მტერს. მისი სიტყვით, თითქოს სჯობდა კიდევაც, რომ ჰუნები არ მოსულიყვნენ. „გამარჯვების სახელსა და ნადავლს ისინი წაიღებდნენ“-ო. თუმცა სომეხმა სარდლებმა საბრძოლო წყობაზე განალაგეს ჯარი, მაგრამ ვახტანგმა ვერ შეძლო მათი დარწმუნება. ცხადია, ასეთ მერყეობას, რითაც არ უნდა ყოფილიყო იგი გამოწვეული, თავის მხრივ უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა საქმის საბოლოო შედეგზე.

ქართველთა ლაშქარი ვახტანგის მეთაურობით მარცხენა ფრთას შეადგენდა. ცენტრში და მარჯვენა ფრთაზე სომეხები იდგნენ. როგორც ლაზარ ფარპეცის გადმოცემიდან ირკვევა, ბრძოლა დიდხანს არ გაგრძელებულა. ვაჰანმა, რომელიც ცენტრს სარდლობდა, გაბედულად შეუტია მტერს, მრავალი მეომარი დაუხოცა მას და აიძულა უკან დაეხია, ისე რომ მტკვარზეც კი გადაიყვანა, მაგრამ ამ დროს მოღალატეებმა თავისი სიტყვა თქვეს: მათ მიატოვეს ბრძოლის ველი, არევ-დარევა შეიტანეს აჯახყებულთა რიგებში და პო-

¹⁹⁰ ეს სახელი მ. ბროსეს დამახინჯებულ სომხურ გარდმანად (ქართ. გარდაბანი) მიიჩნდა, რადგან ბრძოლა ამ მხარეში მოხდაო (Additione..., გვ. 69, შენ. 1). ჰარმანანის გარდმანის დამახინჯებად ჩათვლა ჩვენ საეჭვოდ მიგვაჩნია, თუმცა კი ბრძოლა მართლაც გარდაბნის მხარეში უნდა მომხდარიყო.

ლოს მთელი ლაშქარი შედრკა და უკუიქცა. „უეცრად გაიქცა და განშორდა [ბრძოლის ველს] მთელი ჯარი სომხებისა და ქართველებისა, რომელთაგან მრავალი მოღალატე დაუცხრომლად უყვიროდა ერთმანეთს: „სომხები გაიქცნენ, თავს უშველეთ“¹⁵¹. მტერი გამოუდგა გაქცეულებს, ბევრი დახოცა და ბევრიც ტყვედ ჩაიგდო. დაღუპულებს შორის იყო სომხეთის მარხუანი საჰაე ბაგრატიუნი და ვაჰანის ძმა ვასაკი.

მიჰრანი გამოუდგა ვაჰანს. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ვახტანგსაც დაადევნებდა რაზმს. გაქცეულმა სომხებმა თავი მოიყარეს ტაოში, მამიკონიანთა საუფლოში. მიჰრანიც იქ მივიდა და გაჩერდა სოფელ დუში, ირან-ბიზანტიის საზღვარზე. აქედან მან მოლაპარაკება გამართა ვაჰანთან. იგი ურჩევდა ვაჰანს დამორჩილებოდა ირანელებს და შუამდგომლობას პირდებოდა შაჰთან. ამ მოლაპარაკების დროს, სექტემბრის შუა რიცხვებში მან ბრძანება მიიღო ირანიდან სასწრაფოდ გამოცხადებულიყო სამეფო კარზე. აჯანყებულებმა ისარგებლეს მიჰრანის წასვლით და სასამთროდ დაბანაკდნენ დეიწში, რათა „ცოტათი დაესვენათ და სული მოეთქვათ დაშვრომისაგან“.

ლაზარი არაფერს გადმოგვცემს იმის შესახებ, თუ რა ხდებოდა ამ დროს ქართლში, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ვახტანგიც საღმრთო ძალებს იკრებდა და ემზადებოდა მომავალი წლის ბრძოლებისთვის.

484 წ. გაზაფხულზე სომხეთში დიდი ჯარით შევიდა ზარმიკრ ჰაზარაეუხტი. სომეხი მოღალატეებისაგან მას გაგებული ჰქონდა, რომ სომხების დიდი რაზმი წასული იყო ქართლში, ხოლო ვაჰან მამიკონიანს კი მცირერიცხოვანი ცხენოსნებია დარჩენოდა¹⁵². ჰაზარა-

¹⁵¹ ო. ფ., გვ. 135.

¹⁵² ეს იყო შედეგი სპარსელების სამხედრო ხრიკებისა. ჯერ კიდევ ჰაზარაეუხტის სომხეთში შესვლამდე სომეხთა ბანაკში გამოცხადდა ულა რამდენიმე კაცი, რომლებიც ავრცელებდნენ ხმებს, თითქოს საჰაე ბაგრატიუნი და ვასაკ მამიკონიანი კარბანინის ბრძოლაში არ დაღუპულან, მხოლოდ მსიმედ დაჭრილანთ. ახლა ისინი ქართლში იმალებიან ვიღაც მეფუაბროესთან, რომელმაც ისინი ბრძოლის ველზე ნახა და გადაარჩინა, და ძლიერი რაზმის გაგზავნას თხოულობენ, რათა შინ დაბრუნდნენ.

ვაჰანი მიმხვდარა, რომ ყველაფერი ეს მტრის ახალი ხერხი იყო, სომხების ისედაც არანრავალიცხოვანი ძალების დასაქსაქსავად, მაგრამ საჰაეისა და ვასაკის ოჯახების დაფინებითა მოთხოვნამ იგი აიძულა გაეგზავნა ქართლში დიდი რაზმი რეშელ მამიკონიანის წეთაურობით. ხელცარიელი მუშელი უკან დაბრუნდა მხოლოდ ვაჰანისა და ჰაზარაეუხტის შეტაკების შემდეგ (ო. ფ., გვ. 141—145).

ვუხტმა სასწრაფოდ მიაშურა ვაჰანს. სომხებს არავითარი საშუალება არ ჰქონდათ გამკლავებოდნენ სპარსელებს და ამიტომ ბრძოლით გაეცალნენ მათ.

ვაჰან მამიკონიანმა თავისი თანამებრძოლებითა და ახლო... ერთ თვეი შეაფარა ხალდიას. ჰაზარავუხტი კვალდაკვალ დაედევნა მას. გზაში ბევრი სიმაგრე აიღო და მიწასთან გაასწორა. ბასიანში მას შაჰის ბრძანება მოუვიდა. პეროზი ატყობინებდა ჰაზარავუხტს, რომ იგი ირანის მთელი ჯარით ჰეთთალებზე საომრად მიდიოდა. ჰაზარავუხტს შაჰი უბრძანებდა სომხეთის მარზპანად შაჰუპ მიჰრანი დაეტოვებინა, თვითონ კი ქართლში წასულიყო, რათა „ქართლს მეფე ვახტანგი ან შეეპყრა, ან მოეკლა, ანდა იმ ქვეყნიდან განედევნა“¹⁵³. ჰაზარავუხტმა დაუყოვნებლივ შეასრულა შაჰის ბრძანება.

ქართლში მან თავისთან შეკრიბა ადგილობრივი დიდებულები. რომლებმაც თავიდანვე მხარი არ დაუჭირეს ვახტანგს. მათ შეუერთდნენ ისინიც, ვინც ვახტანგის მხარეზე იბრძოდნენ, მაგრამ ახლა უღალატეს მას. ჰაზარავუხტმა დიდი წყალობა აღუთქვა ყოველ მათგანს. მოლაღატეებისაგან მან რაზმიც კი შეადგინა. ვახტანგმა ნახარომ წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო და დროებით თავი შეაფარა ეგრისს¹⁵⁴.

ამ დროს ირანიდან მოვიდა პეროზისა და სპარსელთა ჯარის ჰეთთალებთან ბრძოლაში დაღუპვის ამბავი. როგორც ჩანს, ჰაზარავუხტი ქართლში ვერ გრძნობდა თავს მთლად უშიშრად. ლაზარ ფარპეცის სიტყვით, „როდესაც ჰაზარავუხტმა ქართლის ქვეყანაში გაიგო პეროზის მოკვლისა და უამრავი სპარსელის ამოწყვეტის შესახებ. შეძრწუნდა, შეეშინდა თავისი თავის გამოც და [გადაწყვიტა] საჩქაროდ წასვლა სპარსთა ქვეყანაში“¹⁵⁵.

სასწრაფოდ წავიდა ირანში შაჰუპ მიჰრანიც. დიდი ხნის ბჭობის შემდეგ სპარსელმა დიდებულებმა ირანის სამეფო ტახტზე დასვეს პეროზის ძმა ვალარში. ამის შემდეგ ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიაში“ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება ქართლში აჯანყების მსვლელობის შესახებ.

რით დამთავრდა ეს აჯანყება და რა შედეგი გამოიღო მან ქართლისთვის?

¹⁵³ ი. ა., გვ. 146.

¹⁵⁴ იქვე.

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 157.

59
23
8.4

ამ საკითხზე პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს. ამიტომაც არის, რომ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში იგი რამდენადმე ღიად რჩება. ს. გორგაძე და ივ. ჯავახიშვილი არაფერს ამბობენ აჯანყების შედეგის შესახებ¹⁹⁶. ს. ჯანაშიას, როგორც ჩანს, მიაჩნდა, რომ აჯანყება დამარცხდა. იგი წერდა: „რათქმაუნდა, ვახტანგის საგარეო და საშინაო პოლიტიკა მარცხით თავდება. წაგებულა ბრძოლა ირანელებთან და ამის მიზეზია არა მარტო სამხედრო უპირატესობა ირანელებისა, არამედ უფრო მეტად ის შინაგანი სისუსტე ვახტანგისა, რომლის წყაროც წარჩინებულთა ოპოზიციას“¹⁹⁷. მართალია, აქ ს. ჯანაშია გულისხმობს ვახტანგის მოღვაწეობას ზოგადად, მაგრამ მისი სიტყვები უეჭველია 482—484 წლების აჯანყებასაც შეეხებიან.

ჩანს, პროფ. ე. დონდუაც ასეთივე აზრისაა. ქართლის აჯანყების აღწერას იგი ასე ამთავრებს: „ქართლში შემოიჭრა სპარსთა მთავარი ძალა ჰაზარავუხტის მეთაურობით. ვახტანგმა ეგრისს შეაფარა თავი. ცოტა ხნის შემდგომ ვახტანგ მეფე ლალათით იქნა მოკლული პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა მიერ, მისივე ერთი მონის ხელით (502 წ.)“¹⁹⁸.

ასევე, საქართველოს ისტორიის ახალ სახელმძღვანელოში ვკითხულობთ: „სპარსელებმა ბოლოს მაინც მოახერხეს აჯანყებულთა დამარცხება. ამას შეუწყობდა იმან, რომ არც ჰუნები და არც ბიზანტიელები არ მოეშველნენ აჯანყებულებს. ვახტანგ მეფე იძულებული გახდა დასავლეთ საქართველოში გახიზნულიყო. ირანელებს დიდი დახმარება გაუწია აგრეთვე შინაურმა ლალატმა. ბევრი ქართველი და სომეხი დიდებული სპარსელების მხარეზე გადავიდა. თვით ვახტანგ გორგასალიც ბოლოს შინაური ლალატის მსხვერპლი შეიქნა. როდესაც ცოტა ხნის შემდეგ იგი დაბრუნდა ქაოთლში და ახალი ბრძოლა გააჩაღა სპარსელების წინააღმდეგ, ერთ-ერთ ბრძოლაში იგი სასიკვდილოდ იქნა დაჭრილი თავისივე მონის მიერ“¹⁹⁹.

¹⁹⁶ ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 72; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1, გვ. 242—243.

¹⁹⁷ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. 1, გვ. 290.

¹⁹⁸ საქართველოს ისტორია, 1, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბილისი, 1958, გვ. 97.

¹⁹⁹ საქართველოს ისტორია, სახელმძღვანელო VIII—X კლასებისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1960, გვ. 69.

პირდაპირ არ აღნიშნავს აჯანყების შედეგს პროფ. ს. კაკაბაძეც, თუმცა იგი ამბობს, რომ პეროზის სიკვდილისა და ვალარშის გამეფების „ღროს მაშინვე აღებულ იქნა მართველობის ახალ, ლობიერი ხაზი. ქართლიდან გაწვეულ იქნა სპარსელების ჯარი და ვახტანგი კვლავ დაბრუნდა თბილისში. მაგრამ მას ამის შემდეგ დიდხანს არ უცოცხლია. ის სასიკვდილოდ დაქრილ იქნა ერთს ბრაჰ-ლაში“²⁰⁰.

პირდაპირი ცნობების უქონლობის გამო ისევ მიემართავთ ან-ლოგიებს.

ლაზარ ფარპეცი გადმოგვცემს, რომ, როდესაც ვალარში მეფედ აირჩიეს, სპარსელ დიდებულთა სახელით ვალარშს ეს ამბავი აცნობა ჰაზარაუხტმა. ამასთან ჰაზარაუხტმა გადასცა მას დიდებულთა სურვილები, რომელთა შორის ერთ-ერთი იყო ასეთი: ალერსითა და სიყვარულით დაამშვიდე ის ხალხები, რომლებიც წინააღმდეგობას გვიწვევენ და აჯანყებულები არიან, რადგან პეროზის ძალადობაზე ბევრი ხალხი აგვიმხედრაო²⁰¹.

შემდეგ ვალარშს ჰაზარაუხტის რჩევით თავისთან დაუბარებია შაბუჰ მიპრანი და გამოუკითხავს მისთვის სომხეთის ამბები. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართლის შესახებ მას თვით ჰაზარაუხტისაგან ეცოდინებოდა.

ვალარშს სომხეთში გაუგზავნია ნიხორ ვშნასპდატი და დაუბარებია, რადაც არ დასჯდომოდა, „ალერსითა და სიყვარულით“ ისევ მოეყვანა სპარსელთა მორჩილებაში აჯანყებული ვაჰანი. ნიხორ ვშნასპდატი ჩავიდა სომხეთში და მოლაპარაკება გამართა ვაჰან მიკონიანთან.

ვაჰანმა სამი მოთხოვნა წაუყენა სპარსელებს:

პირველი, შეეწყვიტათ სომხეთში ქრისტიანობის დევნა და მავდიანობის ქადაგება. მეორე, სახელმწიფო თანამდებობებზე სომენი ნახარალები დაენიშნათ ადგილობრივი ტრადიციისა და წესის მიხედვით. მესამე, მნიშვნელოვანი საქმეები გაერჩია თვითონ შაჰს და არ მიენდო მათი გადაწყვეტა სხვისთვის. თუ ამ სამ პირობას შეასრულებთ, დაგემორჩილებით, თუ არა და, დავილუპებით, მაგრამ თავს არ დაგიკრავთო, განუცხადებია ვაჰანს.

²⁰⁰ ს. კაკაბაძე, ნახტანგ გორგასალი, გვ. 58.

²⁰¹ ი. ფ., გვ. 158.

ნიხორ ვმნასპდატმა სიხარულით მიიღო ვაჰანის მოთხოვნები და აღუთქვა მას მათი შესრულება. ნიხორს საჯაროდ განუცხადებია, ისევე, როგორც არავითარი ბრალი არ მიუძღვით მათ, ვინც პეროშია ძალით წაიყვანა და დაახოცვინა ჰეთთალებს, ვაჰან მამიკონიანიც არ არის დამნაშავე აჯანყებაში. რადგან იგი პეროზის ძალმომრეობაში აიძულა ასე მოქცეულიყო. შემდეგ ნიხორმა თავისთან მიიწვია ვაჰანი საბოლოო შეთანხმებისათვის. საინტერესოა, ვაჰან ჩამიკონიანის სპარსელთა ბანაკში შესვლის ამბავი.

როდესაც ვაჰან მამიკონიანი თავისი რაზმით მიუახლოვდა იმ სოფელს, სადაც იდგა ნიხორი, ვაჰანმა თავის მხლებლებს უბრძანა საომრად შეჭურვილიყვნენ და საომარი ბუკები დაეკრათ. ამან ძალიან შეაშფოთა სპარსელები. მათ გადაწყვიტეს რომ ვაჰანმა ისინი მოატყუა და თავდასხმას აპირებდა მათზე. ნიხორმა ვაჰანს შეუთვალა, არიელთა წესს არღვევ, რადგან ბუკის დაკვრით ბანაკში შესვლა მხოლოდ არიელთა სპარაპეტს შეუძლიათ. ვაჰან მამიკონიანს ამაზე უპასუხია, ჯერ არიელთა უფლის მსახურად გამხადე, შემდეგ კი შენგან სწავლების გარეშეც მეცოდინება არიელთა წესი და რიგით²⁰².

მიუხედავად ამისა, ნიხორმა ვაჰან მამიკონიანი დიდი პატივისცემით მიიღო. ყველაფერში გაამართლა იგი და მომხდარი ამბებისთვის პასუხისმგებლობა მთლიანად პეროზს დააკისრა. ნიხორმა რამდენჯერმე თქვა ხაზგასმით, ვაჰანთან დაზავებამ არიელთა დამარცხებით გამოწვეული მწუხარება იმედით შემცივალათ. შემდეგ მან დიდი წვეულება გაუმართა ვაჰანს და მის მხლებლებს. აჯანყების მოლაპატე სომეხი ნახარარები ამ წვეულებიდან შერცხვენილნი ვაუგდიათ. არ შეუშვიათ ისინი გეორე დღეს იმ საკრებულოშიც. სადაც ბჰობდნენ ნიხორი და ვაჰანი. ლაზარის სიტყვით, მოლაპატე ნახარარები იქამდის მისულან, რომ მზად იყვნენ დიდი ფასით შეეძინათ აჯანყების მონაწილეთა სახელი, მაგრამ ვერ ახერხებდნენ²⁰³.

სხვათა შორის, ნიხორმა სთხოვა ვაჰანს გაეგზავნა სომეხ ცხენოსანთა რაზმი ირანში, რადგან პეროზის შვილი ზარეჰი აჯანყებულიყო და მამისეული ტახტის დასაბრუნებლად ემზადებოდა. თვით ნიხორისთვისაც დაუბარებია შაჰს, სასწრაფოდ დაბრუნდი სომხეთიდან²⁰⁴.

²⁰² ი. ფ., გვ. 164—165.

²⁰³ ი ქ ვ ე, გვ. 169—170.

²⁰⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 171.

ვაჰანმა მართლაც გაგზავნა ირანში ცხენოსანთა რაზმი, რომელსაც დიდი მონაწილეობა მიუღია ზარეჰის დამარცხებაში. შემდეგ შაჰის კარზე წავიდა თვით: ვაჰან მამიკონიანიც. საინტერესოა, რომ როგორც ლაზარი გადმოგვცემს, შაჰმა ჩასვლისთანავე მიიღო ვაჰანი, მაგრამ იმ დღეს მხოლოდ მიესალმა მას და მოიკითხა, შემდეგ კი დასასვენებლად გაუშვა, ნამგზავრია და დაღლილი. ხანგრძლივი საუბარი შედგა მეორე დღეს. ვალარშმაც ყველაფერი პეროზს გადაბრალა. ვაჰანმა გაიმეორა თავისი მოთხოვნა: მოგვეცით ალხარების თავისუფლება, თუ გინდათ, რომ დაგემორჩილოთ და გემსახუროთ.

ვალარში დათანხმდა ამაზე. შემდეგ მან ვაჰანს შიანიქს მამიკონიანთა ტანუტერობა და სომხეთის სპარაპეტობა. შაჰმა დაასაჩუქრა, აგრეთვე, ვაჰანის მომხრეებიც. სომხეთში მარზპანად დაინიშნა ვინმე სპარსელი ანდეკანი, რომელსაც, როგორც ჩანს, სპეციალურად დავალება ჰქონდა როგორმე მოეგო სომხების გული, რადგან ლაზარი ძალიან აჭებს მის მოქმედებას. იმავე ანდეკანის მოთხოვნით შემდგომ წელს (485) სომხეთის მარზპანად თვით ვაჰან მამიკონიანი დაინიშნა.

როგორც ვხედავთ, საშინელმა მარცხმა ჰეფთალებთან ომში და შინაურმა არეულობამ აიძულა სპარსელები სრულიად გამოეცვალათ თავისი პოლიტიკა სომხეთის მიმართ. მათ არა მარტო აბატეს სომხებს აჯანყება, არამედ მისი გამოწვევის ბრალი დასდეს თვით ირანის შაჰს, პეროზს. სპარსელებმა შეასრულეს აჯანყებულთა ყველა მოთხოვნა, შეწყვიტეს ქრისტიანობის დევნა და აღადგინეს სომეხ ფეოდალთა პრივილეგიები. მათ დაასაჩუქრეს აჯანყების მონაწილენი, ხოლო მათი მეთაური ვაჰან მამიკონიანი, როგორც ითქვა, დანიშნეს სომხეთის სპარაპეტად და ბოლოს მარზპანადაც კი (გავიხსენოთ, რომ აჯანყების წინ სომხეთის უმნიშვნელოვანესი სახელმწიფო თანამდებობები, როგორც იყო, მაგალითად, მარზპანობა და პაზარაპეტობა, სპარსელებს ექირათ²⁰⁶). საქმე იქამდისაც კი მისულა, რომ

²⁰⁶ კ. ვ. ტრევერს სომხეთის ყოფილი მარზპანი ატრეზნას იონან, დიანი, ისევე როგორც ზარმიპრ ჰაზარავეხტი, სომხებად მიაჩნია (К. В. Тревер, Очерки по истории Кавказской Армении, გვ. 218). ამ დასკვნას იგი აკეთებს ლაზარის ტექსტის ~~არასწორი~~ გაგების საფუძველზე. სინამდვილეში ორივე ისინი სპარსელნი იყვნენ. ზარმიპრ ჰაზარავეხტი გამოჩენილი სპარსელი სარდალი იყო და, როგორც ზევით ვნახეთ, სარდლობდა აჯანყებული ქართლისა

აჯანყების მონაწილის სახელი საპატიოდაც კი გამხდარა. „ისევ იქნა აღდგენილი ნახარებებისა და სამღვდელთა პრივილეგიებზე მდგომარეობა. სომხეთი ცნეს ნახევრად დამოუკიდებელ ქვეყნად, რომელსაც ჰქონდა თვითმართველობა“²⁰⁶.

როგორც ვხედავთ, აჯანყების საქმე სომხეთში წარმატებით დაგვირგვინებულა.

ზევით ჩვენ მოვიყვანეთ ლაზარ ფარპეცის ცნობა იმის შესახებ, რომ როდესაც ვახტანგ გორგასალმა დაიწყო აჯანყება ქართლში, ალბანეთში უკვე მიმდინარეობდა აჯანყება სპარსელების წინააღმდეგ. შემდეგ ლაზარი არაფერს ამბობს ალბანეთის აჯანყების მსვლელობისა, ან მისი შედეგების შესახებ. იგი მხოლოდ აღნიშნავს, რომ, როდესაც შაჰ-უჰ მიჰრანი აცნობდა ვალარშს მდგომარეობას ამიერკავკასიაში, მას უთქვამს, სომხები რომ ჩვენს მხარეზე ყოფილიყვნენ „ქართლიცა და ალბანეთი სრულებით ვერ გაბედავდნენ პირი ექციათ ჩვენგან, ან სხვანაირად განეზრახათ რაიმე“—ო²⁰⁷. ამ სიტყვებიდან გამომდინარე კ. ვ. ტრევერს სამართლიანად მიაჩნია, რომ აჯანყებას ალბანეთში ფართო მასშტაბი მიუღია²⁰⁸.

ალბანეთის აჯანყების შედეგების გასარკვევად ძალიან საინტერესო ცნობები აქვს მოვსეს კალანკატუაის.

ზევით ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ სპარსელებმა ალბანეთში მეფობა გააუქმეს 463 წელს. მოვსეს კალანკატუაის გადმოცემით, ამის შემდეგ შაჰი ყოველგვარ ძალმომრეობას მიმართავდა, რათა აღმოეთხოვა ქრისტიანობა სომხეთს, ქართლსა და ალბანეთში. მისი ბრძანებით ყველგან აშენებდნენ ცეცხლის სამლოცველოებს. სხვებთან ერთად ქრისტიანობა უარუყვია და მიუღია მაზდეანობა ალბანე-

და სომხეთის წინააღმდეგ გამოგზავნილ სპარსთა ჯარს. მას დიდი მონაწილეობა მიუღია ვალარშის შაჰად არჩვის საქმეშიც. ატრუმნას იოზმანდიანს კი ლაზარი პირდაპირ ახსენებს სპარსულად (მარცაყსინ ყაყაქსი სიოქ-ნასთი, ლ. ფ., გვ. 122).

კ. ვ. ტრევერი იქვე ამბობს, რომ აჯანყებული ალბანელების წინააღმდეგ გაგზავნილ ჯარის მთავარსარდალი იყო ატრუმნას იოზმანდიანი, ხოლო ან ჯარში შენავალი სომხური რაიმებისა კი ჰახარაუხტიო. ნამდვილად კი პირიქით იყო. ჰახარაუხტი სარდლობდა მთელს ჯარს, სომხეთის მარხანა იოზმანდიანი კი — სოხურ რაზებს.

²⁰⁶ Очерки истории СССР, III—IX, გვ. 207.

²⁰⁷ ლ. ფ., გვ. 159.

²⁰⁸ К. В. Тревер, დასახ. ნაშრ., გვ. 219.

თის უკანასკნელი მეფის, ვაჩეს, ძმისშვილს ვაჩაკანს. პეროზის დაღუპვისა და ვალარშის გამეფების შემდეგ, ვალარშის თანხმობით ალბანელებს მეფედ დაუყენებიათ ვაჩაკანი. ამასთან ვალარშს ნება დაურთავს ყველასთვის თავისი სურვილით აერჩია თავისი სარწმუნოება. ვაჩაკანი დაბრუნებია ქრისტიანობას და დაუწყია მაზდენობის დევნა. ალბანელ დიდებულებისათვის ვაჩაკანს დაუბრუნებია პეროზის მიერ წართმეული მიწები²⁰⁹.

მშასაღამე, აჯანყების დამთავრების შემდეგ ალბანეთში აღმდგარა მეფობა, სამეფო ტახტზე დამჯდარა ძველი დინასტიის წარმომადგენელი, ფეოდალებს დაუბრუნებიათ სპარსელების მიერ წართმეული პრივილეგიები, ხოლო ქრისტიანობა ისევ ქცეულა სახელმწიფო სარწმუნოებად*. და ეს ალბანეთში, რომელიც მეტად ვიდრე ქართლი და სომხეთი განიცდიდა ირანის გავლენას!

ამრიგად, 482—484 წლების აჯანყებას დადებითი შედეგი ჰქონია სომხეთისა და ალბანეთისათვის. რა საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ასეთივე შედეგი არ გამოიღო ამ აჯანყებამ ქართლისთვის?

ზევით ჩვენ ვნახეთ, რომ ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი მხარდამხარ იბრძოდნენ სპარსელების წინააღმდეგ. საყურადღებოა, რომ ამ სამი ქვეყნიდან აჯანყების დაწყების წინ ქართლი იყო ერთადერთი, რომელსაც შერჩენილი ჰქონდა საკუთარი მართველობა, ჰყავდა თავისი მეფე. საერთოდ, როგორც ჩანს, სპარსელების პოზიციებზე უფრო სუსტი იყო ქართლში, ვიდრე სომხეთსა და ალბანეთში. სხვა მხრივ ამ ქვეყნების საშინაო მდგრადობა დაახლოებით ერთნაირი იყო.

ქართლში, ისევე როგორც სომხეთსა და ალბანეთში, იყო ადვილობრივი ძალები, რომლებიც არ ურიგდებოდნენ სპარსელთა ბატონობას. პირველ რიგში ეს იყო ხალხი, მწარმოებელი საზოგადოება, რომელიც ყველაზე მეტად განიცდიდა ირანელთა უფლის სიმძიმეს. შემდეგ, ირანელთა შეურიგებელ მტერს წარმოადგენდა, აგრეთვე, ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი. *თუმცა* ქართლის ფეოდალთა

²⁰⁹ Մ յ յ ա խ ս ի Կ ա դ ա Ն կ ա յ ի ռ ա չ լ յ Պատմութիւն Աղւստինք աշխարհի, Քիվիկս, 1922, გვ. 52—60.

* ავტორებმა წიგნისა История Азербайджана (в трех томах, т. I, изд. АН АЗССР, Баку, 1938), მიანიათ, რომ საშინაოდან ამ დროს ალბანეთის დამოუკიდებლობაც კი ცნეს (გვ. 86), მაგრამ ეს ახრი ჩვენ საეკვოდ მიგვაჩნია.

მნიშვნელოვანი ნაწილი სპარსელებს თანაუგრძნობდა, მაგრამ უქველია, მათ შორის ბევრი მოიძებნებოდა ისეთიც, რომლებზედაც შეეძლო დაყრდნობა ვახტანგ გორგასალს.

ზემოთქმულის საფუძველზე ჩვენ მიგვაჩნია, რომ 482—481 წლების აჯანყებას სპარსელების წინააღმდეგ ისევე უნდა მოეტანა გარკვეული წარმატება ქართლისათვის, როგორც მან მოუტანა სომხეთსა და ალბანეთს. ✱

ჯუანშერთან და წმ. ნინოს ცხოვრების ზოგიერთ რედაქციაში არის ცნობა იმის შესახებ, რომ ვახტანგ-გორგასალი დაიღუპა სპარსელებთან ბრძოლაში (ოღონდ ჯუანშერის სიტყვით ვახტანგი სასიკვდილოდ დაუჭრია სპარსელ მეომარს, ნინოს ცხოვრების მიხედვით კი — მისსავე მონას). თუ ეს ცნობა გულისხმობს 482—484 წლების აჯანყებას, მაშინ იგი რამდენადმე ექვეის ქვეშ დააყენებს ჩვენს დასკვნას აჯანყების შედეგის შესახებ ქართლისთვის. მართლაც, თუ ვახტანგი დაიღუპა ამ აჯანყების დროს, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ამ შემთხვევაში სპარსელების წინააღმდეგ ქართლის მეზობელი ქალები ვერ მოახერხებდნენ გამოეყენებინათ ის ხელსაყრელი ვითარება, რომელიც შეიქმნა შუა აზიაში ირანის მძიმე დამარცხების შედეგად.

საყურადღებოა, რომ ზემოდასახელებულ წყაროებზე უფრო ადრინდელ წყაროში, „მოკცევაჲ ქართლისაჲ“-ში, არაფერია ნათქვამი ვახტანგ გორგასალის სპარსელებთან ომში დაღუპვის შესახებ, რაც რამდენადმე გვაეჭვებს თვით ამ ცნობის სისწორეში. მაგრამ ეს ცნობა რომც დადასტურდეს, იგი არ უნდა შეეხებოდეს ქართლას 482—484 წლების აჯანყებას. ლაზარ ფარაბეის თანახმად, მას შემდეგ, რაც ვახტანგმა ეგრისს შეაფარა თავი, ხოლო ჰაზარაფუხტი ირანში გაიწვიეს, სპარსელებთან ისე მოხდა შეთანხმება, რომ სამხედრო მოქმედება არ განახლებულა. მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახტანგი ცოცხალი იყო აჯანყების დამთავრების შემდეგაც (არა გვეგონია, იგი დაღუპულიყო ეგრისში წასვლისა და სპარსელებთან საბოლოოდ მომხდარი შეთანხმების შორის, რადგან ამას აუცილებლად მოიხსენიებდა ლაზარ ფარაბეცი).

ამიტომ, ვახტანგის სიკვდილი დაკავშირებული არ უნდა იყოს 482—484 წლების აჯანყებასთან (არ არის გამორიცხული, რომ ვახტანგს სპარსელებთან ომი ჰქონდა უფრო გვიანაც).

როგორც ვნახეთ, ვახტანგ გორგასალისა და სპარსელებთან მისი ომის შესახებ ცნობები მოიპოვება ქართულ წყაროებშიც, მაგრამ მათ ცოტა რამ აქვთ საერთო იმ ცნობებთან, რომლებიც დაცულაა ლაზარ ფარპეცის „სომხეთის ისტორიაში“.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მიხედვით ვახტანგი სპარსელების მორჩილი ყოფილა. „მამინ წარიყვანეს ვახტანგ სპარსთა და შემდგომად რაოდენისამე უამისა მოიქცა“-ო²¹⁰, გადმოგვცემს მათიანე. ვახტანგის ურთიერთობაზე სპარსელებთან ამ წყაროში მეტი არაფერია ნათქვამი.

ჯუანშერი ვრცლად მოგვითხრობს ვახტანგის მეფობისა და სპარსელებთან მისი ბრძოლების ამბავს. ჯუანშერის გადმოცემით, თექვსმეტი წლის ვახტანგი ოსეთსა, პაჰანიკეთსა და ჩიქეთში ლაშქრობის შემდეგ „სპითა ლდითა ქართლისათა წარმოვიდა გზასა აფხაზეთისათა. სულგრძელად და უშიშრად იწყო ბრძოლად ციხეთა აფხაზეთისათა, რამეთუ მეფე ბერძენთა ლეონ დიდი უცალო იყო ბრძოლასაგან სპარსთასა, და ვერშემძლებელ იყო სპათა გამოგზავნად აფხაზეთს, და სამ წელ წარტყუნენა ყოველნი ციხენი აფხაზეთისანი კოდრე ციხეგოჯამდე. და მოვიდა სახლსა მისსა, ქალაქსა სამეფუთოსა მცხეთას“²¹¹.

შემდეგ სპარსთა მეფე ურმისდმა ვახტანგს „მოუწერა ბრძოლა კეისრისა, რამეთუ კეისარი განსრულ იყო ბრძოლად სპარსთა“. ამ დროს ვახტანგი უკვე ოცდაორი წლისა ყოფილა. ვახტანგმა სპარსელებთან ერთად ილაშქრა ბერძნებზე, მაგრამ გამოეყო სპარსელებს და მარტომ დაამარცხა ბერძნები. შემდეგ მან ტყვეები დაუბრუნა კეისარს, დაეზავა მას და სამშობლოში დაბრუნდა.

ამ დროს მოკვდა სპარსთა მეფე. მის ნაცვლად ტახტზე ავიდა მისი მცირეწლოვანი შვილი. ვახტანგმა დაიწყო მზადება სპარსელებთან საომრად: „ამაგრებდა ციხეთა და ქალაქთა, და ჰკანშიდა მკედართა, და განამზადებდა ბრძოლად სპარსთა“. სამი წლის შემდეგ, როდესაც ახალი შაჰი მოიწიფა, იგი „წარმოემართა ბრძოლად ვახტანგისად“.

²¹⁰ Описание..., II, გვ. 721.

²¹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 157.

ვახტანგმა დახმარება სთხოვა კეისარს, რომელმაც მხოლოდ
'ოთხი თვის შემდეგ გამოუგზავნა მაშველი ჯარი, რადგან თითონაც
საბრძოლველად იყო წასული ხაზარებთან.

ბერძენთა მაშველი ჯარის მოსვლის შემდეგ შაჰმა საზავო მო-
ლაპარაკება გამართა ვახტანგთან. ვახტანგი თვითონაც დაეხაჟა შაჰს
და ბერძენების თხოვნით ისინიც დააზავა სპარსელებთან.

ჯუანშერის გადმოცემით, ვახტანგს მეორე ომიც ჰქონია სპარსე-
ლებთან. ირანის ახალმა შაჰმა ბუასრომ (ასევე ეძახის ჯუანშერი მის
წინამორბედებსაც²²) შემოუბრუნა ვახტანგს, შენ უნდა „წარმიძღუე
ჩუენ, მეფეო, წინამძღურად ჩუენდა შესლვასა ამას ჩუენსა საბერ-
ძნეთად. და მომეც ასული შენი ცოლად, რათა ვიყო მე ვითარცა
ერთი შეილთა შენთაგანი“. ვახტანგმა ამაზე უარი განუცხადა შაჰს.
„პირველად განემზადე ბრძოლად ჩუენდა და ეგრე შევედ საბერძ-
ნეთად“-ო (სხვათა შორის „მაშინ ვახტანგ დღეთა მიწევნულ იყო ვა-
თარ სამოციისა წლისა“).

სპარსელები შემოვიდნენ ქართლში. იორზე მოხდა დიდი ბრძო-
ლა, რომელშიც ვერც ერთმა მხარემ ვერ გაიმარჯვა. შემდეგ ვახ-
ტანგი თავს დაესხა სპარსელებს, დაამარცხა ისინი და მოკლა სპარს-
თა მეფის ძე, მაგრამ თვითონაც სასიკვდილოდ დაიჭრა. სპარსელებ-
მა ააოხრეს თბილისი და არმაზი, მცხეთა კი ვერ აიღეს. ამ დროს
მოკვდა ლეონ დიდი და „დაჯდა მეფედ ზენონ, ძე მისი“. ზენონი
წამოვიდა ვახტანგის დასახმარებლად. ბერძნებსა და სპარსელებს
შორის მოხდა სისხლისმღვრელი ბრძოლა, რომელიც უშედეგოდ და-
თაერდა. სპარსელები გაბრუნდნენ ქართლისკენ (რა ქნეს მათ ამის
შემდეგ, ჯუანშერს ნათქვამი არა აქვს). ვახტანგი გარდაიცვალა თა-
ვისი ქრილობისაგან.

²² ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „ნოსროლთ“ სპარსულად
„ძლიერი მეფეა“ ნიშნავს. ამიტომ მისი აზრით, ჯუანშერის თვდობირვლ
დეჟანში, ან მის წყაროს ტექსტში „შუაპრო“ სხელად კი აო უნდა ყოფილიყო
ნაგულისმეფე, არაედ „ხოსროლ“-დ. ე. ი. „ძლიერი მეფის“ აღმნიშვნელ წოდებ-
ბულებად იქნებოდა, ნახმარი. ალბათ, თან მეფის საყუთარი სახელიც იქნე-
ბოდა დართული, მაგრამ მერძინველ გადაამწერლებს, ან იქნებ თვით ისტორი-
კოსაც, რომელთაც ეს სიტყვა საყუთარ სახელად მიუჩნევიათ, ამ მეფეთა ნამ-
დვილი სახელი, ვითარცა უდმეჭი გამოუტოვებიათ და ანნაირად სრულებით
შემთხვევით სპარსეთში ზედიხედ ერთიგეორის მოჰდევნო ბეფეებად ხოსროები
გამზადარან“ (ქართველი ერის ისტორია, 1, გვ. 289).

ამრიგად, ჭუანშერის თანახმად ვახტანგ გორგასალს ორჯერ უომნია სპარსელებთან. ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ ჭუანშერის გადმოცემით, ეს ომები დაემთხვა ბიზანტია-ირანის ომებს. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ჭუანშერის ცნობების შესაფასებლად.

ბიზანტია-ირანის პირველი ომის დროს, ჭუანშერის სიტყვიერ, ბერძნების კეისარი იყო ლეონ დიდი, ხოლო სპარსთა მეფე — ურმისდი. ომის მსვლელობაში ურმისდი მომკვდარა და მის მაგივრად ტახტზე დაძვდარა მისი მცირეწლოვანი შვილი ხუასრო (ჩვენ დავკმაყოფილდებით ივ. ჭავჭავაძის ზემოთხსენილი განმარტებით და არ გამოვეციდებით ამ „ხუასროს“). ლეონ დიდი, უეპქველია, არის ბიზანტიის იმპერატორი ლეონ I (457—474), ურმისდი კი შაჰი ჰორმოზდ III (457—459), რომლის შემდეგ ირანის ტახტზე იჯდა არაჰმანის შვილი, არამედ უმეტროსი ძმა პეროზი (459—484). როგორც ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, პეროზმა ბრძოლით წაართვა სამეფო ტახტი ჰორმოზდს. მაგრამ, რაც მთავარია, ლეონ I-ის, ჰორმოზდ III-ისა და პეროზის მეფობაში არავითარი ომი ბიზანტიასა და ირანს შორის არ ყოფილა.

ბიზანტია-ირანის მეორე ომის დაწყების წინ, ჭუანშერის სიტყვიერ, ლეონ დიდის ნაცვლად ტახტზე დაძვდარა მისი შვილი ზენონი. ამავე დროს ირანში ტახტზე ასულა ახალი შაჰი, ისევე „ხუასრო“. ზენონი (474—491) იყო სიძე და არა შვილი ლეონ I-ისა. ამასთან, ლეონ I-ის შემდეგ ზენონამდე რამდენიმე თვეს ტახტზე იჯდა ლეონ I-ის შვილიშვილი და ზენონის შვილი ლეონ II. ჭუანშერის მიერ მოხსენიებული ირანის ახალი შაჰი კი უნდა იყოს ვალარზდე (484—488). მაგრამ არც ზენონისა და ვალარზდის დროს მომხდარა ბიზანტია-ირანის ომი.

X ვახტანგ გორგასალის მეფობის მახლობელ ეპოქაში ბიზანტიასა და ირანს შორის ომი მოხდა 442-სა და 502—506 წლებში. შეიძლება მხედველობაში არ მიგვედო ჭუანშერის მიერ ბიზანტიისა და ირანის მეფეების ხსენება და გვეფიქრო, რომ ჭუანშერის ბიზანტია-სპარსეთის პირველი ომი არის 442 წლის ომი, ხოლო მეორე—502—506 წლებსა; მაგრამ რიგი გარემოებებისა ეწინააღმდეგება ამ ვარაუდს.

442 წ. ბიზანტია-ირანის ომი ცოტა ხანს გაგრძელდა და მნიშვნელოვან სამხედრო ოპერაციებს ადგილი ამ დროს არ ჰქონია, რად-

გან იმპერატორ თეოდოსიუსს ომი არ უნდოდა და იგი სწრაფად დაეზავა სპარსელებს. ჭუანშერის აღწერით კი ბიზანტია-სპარსეთის პირველი ომი მეტად სისხლისმღვრელი აყო და სულ მცირე ათ წელიწადს გაგრძელებულა (ჭუანშერის სიტყვით, როდესაც ვახტანგი თექვსმეტი წლისა იყო, ეს ომი უკვე მიმდინარეობდა; ოცდობი წლის ვახტანგი სპარსელებმა დაიხმარეს ამ ომში; სამი წლის შემდეგ სპარსელებმა ილაშქრეს ქართლში და მხოლოდ აქ მოხდა დაზავება ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის. საყურადღებოა ისიც, რომ ჭუანშერის გადმოცემით, როდესაც ვახტანგი სპარსელებთან ერთად ებრძოდა ბიზანტიელებს, სპარსელების ჯარს თითქოს კონსტანტინოპოლამდეც კი მიუღწევია).

ამასთან ჭუანშერის მიხედვით ბიზანტია-ირანის პირველსა და მეორე ომს შორის ოცდათხუთმეტ წელს გაუვლია (პირველი ომის დამთავრებისას ვახტანგი ოცდახუთი წლისა იყო, ხოლო მეორე ომის დაწყებისას — სამოციას). მაგრამ 442-სა და 502 წლებს შორის საბოლოო წესი. ასე რომ, თუ ჭუანშერის პირველ ომს მივიჩნევთ 442 წ. ომად, მაშინ მეორე ომი უნდა მომხდარიყო 477 წ., ხოლო თუ მეორე ომს მივიჩნევთ 502—506 წლების ომად, მაშინ პირველი ომი უნდა მომხდარიყო 467 წ. ჩვენ კი ვიცით, რომ არც 467-სა და არც 477 წლებში ბიზანტიასა და ირანს შორის ომი არ ყოფილა.

როგორც ირკვევა, ჭუანშერს მეტად არასწორი ცნობები ჰქონია ბიზანტიასა და ირანის ისტორიაზე და ამიტომ ძნელი დასადგენია, რომელი ომები უნდა ვიგულისხმოთ ჭუანშერის მიერ ნახსენებ ბიზანტია-ირანის ომებში²¹³. ეს კი ძალიან ართულებს ჭუანშერის მიერ ხასხენებ ვახტანგ გორგასალის სპარსელებთან ომების დათარიღებასაც. ამ ომების აღწერილობას, რომელსაც გვაწვდის ჭუანშერი არაფერი აქვს საერთო ლაზარ ფარაბეცის მიერ მოთხრობილ 462—434

²¹³ ამა ს დიდი ნნიშენლოზა აქვს ვახტანგ გორგასალის მეფობის დათარიღებისათვისაც. ს. გორგაძემ ჭუანშერის ბერძენ-სპარსულთა მეორე ომი მიიჩნია ბიზანტია-ირანის 502-506 წლების ომად. რადგან ჭუანშერს ნათქვამი აქვს, რომ ვახტანგი დაიღუპა ამ ომის დასაწყისში, ს. გორგაძე ვახტანგის გარდაცვალებას 503 წელზე დებდა. ხოლო რადგან ჭუანშერის თანახმად ვახტანგი ამ დროს სამოცი წლისა ყოფილა. ს. გორგაძე ფიქრობდა, რომ ვახტანგი უნდა დაბადებულიყო 443 წელს (წვრილები საქართველოს ისტორიადან, გვ. 64—67).

ივ. ჯაეანიშვილმა გაიზიარა ს. გორგაძის ნსჯელობა, თორღ ვახტანგის გარდაცვალების თარიღად მიიღო 502 წლის შენობდგემა (ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 290). ვახტანგის გარდაცვალების ეს თარიღი ახეზამდ მიღებულია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, იგი დამყარებულია მეტად არასაიფოდა საფუძველზე.

წლების ქართლის აჯანყებასთან. ამიტომ ვერც იმას ვიტყვით, რომ ჭუანჭუჭყის კაროლისა და სპარსეთის პირველი ან მეორე ომი შეიძლება გულისხმობდეს სწორედ ამ აჯანყებას.

როგორც ვხედავთ, ჭუანჭუჭყის თსზულებაში თითქმის არაერთა-რი ასახვა არ პოვა ირანის წინააღმდეგ ქართლის 482—484 წლების აჯანყებამ, რომელზედაც ჩვენ სავესებით ექვმიოტანელი ცნობები გვაქვს. მეორე მხრივ, ის ცნობები, რომლებიც აქვს ჭუანჭუჭყის ბრძოლის შესახებ ირანის წინააღმდეგ, მეტად საეჭვოდ გამოიყურებიან. ეს კიდევ უფრო ცხადი გახდება, თუ ჩვენ გავიხსენებთ რამდენი არარეალური, გაზვიადებული ამბავი აქვს გადმოცემული ჭუანჭუჭყის ამ ომებთან დაკავშირებით.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება გავეთვინო შემდეგი დასკვნა: ირანის წინააღმდეგ ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის აჯანყება მოხდა 482—484 წლებში. მიუხედავად იმისა, რომ აჯანყებულებმა საომარ მოქმედებებში წარმატებას ვერ მიაღწიეს, საგარეო და საშინაო მძიმე პირობებმა აიძულეს სპარსელები მნიშვნელოვან დათმობებზე წასულიყვნენ აჯანყებულთა წინაშე. ამდენად, თუმცა აჯანყებულებმა ვერ შეძლეს საბოლოო განთავისუფლებულიყვნენ ირანის უღლისაგან, აჯანყებამ ნაწილობრივ მიაღწია თავის მიზანს.

ლაზარ ფარპეცისა და ჭუანჭუჭყის ცნობების შეჯერება გვიჩვენებს, რომ ჭუანჭუჭყის ცნობები ხშირად არასწორია და მათი გამოყენება დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს.

§ 5. V ს. ქართლის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ლაზარ ფარპეცის ცნობებზე

წინა პარაგრაფებში ჩვენ განვიხილეთ ლაზარ ფარპეცის ცნობები. რომლებიც შეეხებოდნენ ქართლის პოლიტიკურ ისტორიას; განსაკუთრებით კი მის ურთიერთობას ირანთან. ახლა ჩვენ გავაჩვენებთ იმ ცნობებს, რომლებიც ეხება V ს. ქართლის სოციალურ და პოლიტიკურ ორგანიზაციას, კულტურის ისტორიას, ისტორიულ კუთვნილებას და რიგ სხვა საკითხებს.

ლაზარ ფარპეცი მრავალგზის ახსენებს ქართლის მეფეს. ლაზარ იხმარებს ტერმინებს *ქაყალი* *ქაყა*, *არქა* *ქაყა*, *ქაყა* *არქა*²¹⁴. *ქაყალი* და *არქა* აქ ერთმანეთის სრულ შესატყვისო-

²¹⁴ ი. ლ. ფ., გვ. 118, 119, 121, 126, 132—135, 146.

ბას წარმოადგენენ და უნდა ითარგმნონ, როგორც „მეფე“. რაც შეეხება „ქ.ქ.ქ.“-ს, უნდა ითქვას, რომ იგი ძველ სომხურში ნიშნავს „ქართლსადა“ და „ქართველებსაც“, ამიტომ ლაზარის „ქართლის მეფე“ შეიძლება ითარგმნოს, როგორც „ქართველთა მეფე“.

სამწუხაროდ, ლაზარის ცნობებში არაფერია ახალი თვით ქართლის მეფის ძალაუფლების ხასიათზე.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ 450 წელს იეზიდგერდ II-ის ბრძანებით ქტეზიფონში ჩასულ სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის თავაკებს შორის არ არის მოხსენიებული ქართლის მეფე. ლაზარ ფარპეცის სიტყვით, ქართლიდან ჩასულან არშუშა პიტიახში „და იმ ქვეყნის სხვა ტანუტერები“. უეჭველია, ლაზარი მოიხსენიებდა ქართლის მეფეს, ის რომ ჩასულთა შორის ყოფილიყო.

მართლაც, როგორც ვიცით, ამ დროს შაპთან უნდა გადაწყვეტილიყო მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი. სახელმწიფო სარწმუნოების საკითხი ქართლს, სომხეთსა და ალბანეთში. ცხადია, იეზიდგერდს არშუშასა და ქართლის დიდებულებზე მეტად ქართლის მეფის ჩასვლა აინტერესებდა. ქართლის მეფის ჩაუსვლელობა ქტეზიფონში შეიძლება აიხსნას მხოლოდ იაღა, განსაკუთრებული ვითარებით. ჯუანშერის გადმოცემით, ვახტანგ გორგასალის მამის მირდატის გარდაცვალებისას ვახტანგი მხოლოდ შვიდი წლისა ყოფილა „და საგდუბტ ღედოფალი განაგებდა მეფობასა“... შესაძლებელია, ქართლის მეფის არყოფნა ქტეზიფონში ამ გარემოებით აიხსნებოდეს.

პროფ. ს. კაკაბაძის აზრით, ვახტანგ გორგასალის 456—457 წლებამდე თექვსმეტი წლის განმავლობაში ირანში იმყოფებოდა. ეს რომც ასე ყოფილიყო, ვახტანგს მაინც დაიბარებდნენ შაპთან. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ელიშეს გადმოცემით შაპთან დაბარებულ სომეხ დიდებულთა „ნახევარი მასთან იყო ჯარში, სხვები — ჩრდილოეთის მხარეებში, ჰონთა პაპაკში, ზოგიერთები კი ნახარართაგან სომეხთა ქვეყანაში იყვნენ დარჩენილნი“. აქვე დავუმატებთ, რომ აზრი ვახტანგ გორგასალის სპარსეთში ყოფნის შესახებ პროფ. ს. კაკაბაძეს დამატებული აქვს ვახტანგის მეფობის საკუთარ დათარიღებაზე, რომელიც ჩვენ არასწორად მიგვაჩნია²¹⁵.

²¹⁵ პროფ. ს. კაკაბაძე ვახტანგ გორგასალის მეფობას ათარიღებს ე. წ. „აფხაზთა მეფეთა ქრონიკით“, სადაც ნათქვამია „ქკსა: რნგ: დასაბამითგან: ხელთ: ვახტანგ გორგასალი მიიცივალა“. რადგან პროფ. ს. კაკაბაძის სიტყვით, IV—VI საუკუნეებში ქართლში წელთაღრიცხვა წარმოებდა ქართლის ბოქცივიდან, იგი ქრონიკის 155 ქრონიკონს უმატებს ქართლის ბოქცივის თა-

სხვათა შორის, ქტეზიფონში ჩასულ ამიერკავკასიის დიდებულთა შორის ლაზარ ფარპეცი არ ახსენებს ალბანეთის მეფესაც. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ალბანეთშიც აგრეთვე ამ მხრივ რაღაც გასაკუთრებული ვითარება უნდა ყოფილიყო, რადგან ალბანეთის მეფე მოხსენებული არ არის 450—451 წწ. აჯანყების მსვლელობის დროსაც, თუმცა ამ დროის ალბანეთის მდგომარეობას საკმაოდ დაწვრილებით აგვიწერენ ელიშე და ლაზარ ფარპეცი.

რილს, რომელიც მას 306 წ. მიახნია ოღონდ, მისი აზრით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ეს თარიღი შემდგომში 330 წლად იყო შესწორებული, ხოლო შესწორებამდე ვახტანგის გარდაცვალების ქრონიკონი ივნებოდა 179 და ამიტომ ვახტანგი 484 წ. გარდაცვლილათ. ამ დასკვნას პროფ. ს. კაკაბაძე ამაგრებს ჯუანშერის ცნობით, მირიანიდან ვახტანგამდე 157 წელმა განელოთ. რადგან პროფ. ს. კაკაბაძის აზრით, მირიანი გაოდაიყვალა 327 წ., ამიტომ იგი ვახტანგის გარდაცვალების თარიღად ამ შემთხვევაში 484 წ. იღებს, აქედან გამომდინარე პროფ. ს. კაკაბაძის თანახმად, ვახტანგი დაბადებულია 423 წ. (ჯუანშერის ცნობით, იგი სამოცი წლისა გარდაიცვალა), მაშინსი მირდატი კი გარდაცვალებულია 430 წ. (თბილისი მე-5 საუფენის მეორე ნაბეკარში, „მნათობი“, 1458, № 10, გვ. 102; ვახტანგ გორგასალი. გვ. 12, „შენიშვნა“).

ქართლის მოქცევის თარიღად 306 წლის მიღება მეუად საგვქოა და საგანგებო მტკიცებას მოითხოვს. მიღებული აზრით, ქართლის მოქცევა 337 წ. მახლობელ დროში მომხდარა. ამასთან გაუმართლებელია მოქცევი თარიღისათვის ქრონიკონის რიტვიის მიმატება, რადგან ქრონიკონით წელთაღრიცხვა დამყარებული იყო 532 წლიან ციკლზე და არა ქართლის მოქცევაზე. ყოველ შემთხვევაში, ეს ასე უნდა იყოს იმ თხზულებისათვის, რომელიც დაიწერა არა VI საუკუნეებში, არაჩედ XIII-ში (თ. უორდანიას აზრით „აფხაზთა მეფეთა ქრონიკა“ გადმოწერილი უნდა იყოს დედნიდან, რომელიც, შესაძლებელია, XIII ს. უკანასკნელ მეოთხედს მიეკუთვნება. ქრონიკები, 1842, გვ. LV). გაუმართლებელია, აგრეთვე, ქრონიკონის 155-ის 179-ით შეცვლა იმ მოტივით, რომ ასე იქნებოდა, სანამ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში შეაწორებას შეიტანდნენო. მართლაც, ჯერ ის არის დასამტკიცებელი, რომ ამ შესწორებას ნამდვილად ჰქონდა ადგილი. შემდეგ კი ის, რომ ამ შესწორებამდე ქრონიკონის რიტვი სწორად 179 იყო. ერთი კი ცხადია, ქრონიკონის 155 აზის თხზულებაში, რომელიც დაიწერა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ყოველგვარი „შესწორებები“ შეტანის შემდეგ ყოველივე შემთქმებულს უნდა დაემატოს ისიც, რომ ჩვენი აზრით, „აფხაზთა მეფეთა ქრონიკის“ ცნობა არ გამოდგება ვახტანგ გორგასალის ქვეყნის დასათარიღებლად. მართლაც, ქრონიკონი რწე უდროს 403 წ. XII მოქცევაში და 935 წ. XIII მოქცევაში, ხოლო დასაბამითან ხელთ უდრის 935 წ. არც ერთი ამ თარიღთაგანი არ უდგება ვახტანგის მეფობის დროს და ამიტომ აშკარაა, რომ „ქრონიკის“ ცნობებში რაღაც შეცდომაა შეპარული.

ასევე არ გამოდგება ამ მიხნისათვის ჯუანშერის ცნობაც, რომელიც სრულიად უადგილო ადგილას ზის და არაერთგვაროვანი არა აქვს ჯუანშერის თბობასთან. იგი გვიანდელი ჩანაბრის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ამ მხრივ საინ-

ქართლის გაბატონებულ წოდებათა წარმომადგენელთაგან ლაზარ ფარპეცი ყველაზე ხშირად ახსენებს ქართლის პიტიახშს²¹⁷ (იქიჯის ოცნა²¹⁷, ოცნა იქიჯის²¹⁸ იქიჯის²¹⁹).

პიტიახშები იხსენებიან საქართველოში ნაპოვნ ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების ზოგიერთ ეპიგრაფიკულ ძეგლში. მიღებული აზრით, ამ წარწერებში ხასპარი „პიტიახში“ წარმოდგენს ქართული „ერისთავის“, „ერისმთავრის“ უცხოურ თარგმანს (ყველა ეს წარწერა შესრულებულია უცხო ენებზე) და უმთავრესად ისარებოდა უცხო ენებზე ადგილობრივი ტერმინის შესატყვისად²²⁰.

სხვაგვარი მდგომარეობა გვაქვს V—VI საუკუნეების ქართლის პიტიახშებთან.

ტერფოსა, რომ ეს ცნობა არ არის „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში. გარდა ამისა, დასამტკიცებელია ისიც, რომ მირიანი 327 წ. გარდაცვლილა, ჩეულებრივად მის სიკვდილს უფრო გვიან ვარაუდობენ (მაშ ვინაა ამიანუს მარტვილიუსის მიერ 361 წლისაკის მოხსენიებული იბერიის მეფე მერიხახესი?).

როგორც ვხედავთ, ს. კაკაბაძის მიერ მოყვანილი ვახტანგ გორგასალის მეფობის დათარიღება დამაჯერებელი არ არის.

საერთოდ უნდა ითვალოს, რომ ჩვენს ხელთ არსებული ცნობები საშუალებას არ იძლევიან ზუსტად დეათარიღოთ ვახტანგ გორგასალის მეფობა ჯერჯერობით ჩვენ უნდა დავსაყუდილოდეთ მხოლოდ იმის აღნიშვნით, რომ ვახტანგის მეფობა მიდრინდა V ს. მეორე ნახევარზე.

²¹⁶ „ქართლი“ და არა „ქართველთა“ პიტიახშად ვთარგმნით ლაზარ ფარპეცის იქიჯის ოცნა-ს, რადგან სწორედ ასევეა მოხსენიებული ევსტათი მცხეთელს მარტილობაში „არზეშა ქართლის პიტიახში“ (ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, გვ. 47. შდრ. იქვე, ქაათლის მარხანი, ქართლის მთავარნი, ქაათლის კათალიკონი, ქართლის სამაჰალისი, გვ. 45—47).

²¹⁷ ო. ფ., გვ. 52, 55, 110, 111.

²¹⁸ იქიჯე, გვ. 59, 107, 110.

²¹⁹ იქიჯე, გვ. 47, 118, 183.

²²⁰ ს. ჯანაშია, საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები: გახ. „კომუნისტი“, 1941, № 127; საქართველოს ისტორია, 1948, გვ. 104; გ. წერეთელი, არსაზის ბილინგვა, თბილისი, 1943, გვ. 37—41; საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, 1958, გვ. 72; გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955, გვ. 180; მისივე, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, გვ. 459—462; ა. ალაქიძე, მცხეთა ქართლის სამეფო ძველი დედაქალაქი, თბილისი, 1959, გვ. 47; კ. გრიგოლია, V—VI საუკუნეისა ქართლის პიტიახშები და მათი სახელის საკითხისათვის: ვერნ. „მნათობი“, 1959, № 4, გვ. 166; საქართველოს ისტორია, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1960, გვ. 44—45; აგრეთვე სხვა მრავალრიცხოვანი პუბლიკაციები ამავე და სხვა ავტორთა.

ივ. ჯავახიშვილს ქართლის პიტიახში ქართლის ერთ-ერთი თემის,

ქერეთის მმართველად მიაჩნდა²²¹.

პროფ. ს. კაკაბაძის თანახმად, ქართლის პიტიახშები ჩამომავლობით სპარსეთის სამეფო სახლიდან იყვნენ. თვით საპიტიახშო კი, რომელსაც სომხები გუგარქის, ხოლო ქართველები ქართლის საპიტიახშოს უწოდებდნენ, დანარჩენ ქართლს შეუერთდა IV ს. ორმოციან წლებში. ამ პროვინციის მმართველს პიტიახშის სახელწოდება სომხეთში ყოფნის დროს მიუღია²²².

ს. ჯანაშიას აზრით, როდესაც სპარსელებმა ქართლი თავის გავლენის ქვეშ მოაქციეს, აქ თავისი მოხელე, პიტიახში, გამოგზავნეს, რათა თვალყური ედევნებინა ქართლის მმართველი წრეებისათვის. შემდგომში სპარსელებმა თვისი მომხრეები გაიჩინეს ქართლის დიდ აზნაურებში და პიტიახშის სახელოც მათ გადასცეს საბოლოოდ პიტიახშობა ჩამომავლობით დაიმკვიდრა ქვემო ქართლის მთავართა სახლმა²²³.

აქად. კ. კეკელიძეს მიაჩნია, რომ ქართლში არსებობდა პიტიახში ინსტიტუტი. ქვემო ქართლი იყო ერთ-ერთი საპიტიახშო. სპარსელების მიერ დანიშნული პიტიახშები კი იყვნენ ჩრდილოეთის, ან კავკასიის „კუსტაკის“ უფროსები და ისხდნენ ბარდავში²²⁴.

პ. ინგოროყვას მიხედვით, პიტიახში უფრო მაღალი რანგის ხელისუფალი იყო, ვიდრე ერისთავი. ქართლში იყო ოთხი პიტიახშო, მათგან შიდა ქართლისა იყო უმთავრესი, მეფის უშუალო მოადგილე, მთავარსარდალი და უმაღლესი მსაჯული²²⁵. IV ს-ში გოგარეხის საპიტიახშოს შემოერთებისას, იგი შეუერთდა ქვემო ქართლს და მასთან ერთად შეადგინა ახალი ადმინისტრაციული ერთეული, ქართლის (ქვემო ქართლის) საპიტიახშო, ანუ ტაშირის სამთავრო²²⁶.

²²¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ტფილისი, 1928, გვ. 185; მისავე. ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 282.

²²² ს. კაკაბაძე. ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ, გვ. 58.

²²³ ს. ჯანაშია. შრომები, I, გვ. 266—267, 275, 277; შრომები, II, გვ. 219, 226, 228; საქართველოს ისტორია, 1948, გვ. 104, 107.

²²⁴ კ. კეკელიძე. აშუშა პიტიახშის ბექის წარწერის გაგებისათვის: ეტიკეტები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბილისი, 1956, გვ. 151—153.

²²⁵ პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული მატიახე „მოქცევა ქართლისაჲ“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, XI B., ტფილისი, 1941, გვ. 294—302.

²²⁶ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954, გვ. 462.

პროფ. კ. გრიგოლიას აზრით, V—VI საუკუნეების ქართლის პიტიანშები იყვნენ ადგილობრივი მართებლობის აპარატის წარმომადგენლები და არა სპარსელთა ხელისუფალნი. ქართლის პიტიანშები არიან ქართული წყაროების შიდა ქართლის ერისთავები, ქვეყნის სპასპეტები და მეფის პირველი თანაშემწეები. ქვემო ქართლის პიტიანშები კი იყვნენ რიგითი პიტიანშები და მათ ქართლის პიტიაშის წოდებულობა არა ჰქონიათ²²⁷.

აკად. გ. მელოქიშვილიც ასხვავებს ერთმანეთისაგან სპარსეთის მოხელე პიტიანშებსა და ადგილობრივ პიტიანშებს. მისი სიტყვით. პიტიანშის ტიტულის მიკუთვნება ქვემო-ქართლის მმართველისთვის აიხსნება ძველ-სომხური ტრადიციით, რომლის მიხედვითაც ამ ოლქის (იგი ხანდახან სომხეთში შედიოდა) მმართველს პიტიაშუი ერქვა²²⁸.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ლაზარ ფარპეცის ცნობებს შეუძლიათ დამატებითი შუქი მოჰქონონ V—VI სს. ქართლის პიტიანშებთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხს.

როგორც აღნიშნული გვაქვს, ლაზარ ფარპეცი არაერთხელ ასენებს V ს. შუა ხანის მოღვაწეს, „არშუშა ქართლის პიტიაშს“. „ქართლის პიტიაშში“ არშუშა, ოღონდ VI ს. შუისთვის, მოხსენიებულია ევსტათი მცხეთელის მარტილობაშიც. ტიტული „ქართლის პიტიაშში“ გვიჩვენებს, რომ იგი აღნიშნავდა მთელი ქართლის ჯა არა ქართლის რომელიმე ნაწილის პიტიაშს²²⁹. ამასთან საფიქრებელია, რომ V—VI საუკუნეებში ქართლში მხოლოდ ერთი პიტიაშში იყო²³⁰. მართლაც ჩვენ არც ერთი ეპიგრაფიული ცხადება არა გვაქვს,

²²⁷ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ.

²²⁸ Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 461.

²²⁹ ასე ეხმით ეს ს. ჯანაშიას (შრომები, I, გვ. 266—267, 277; შრომები, II, გვ. 228; საქართველოს ისტორია, 1948, გვ. 104, 107), აკად. გ. წერეთელს (დასახ. ნაშრ., გვ. 41) და პროფ. კ. გრიგოლიას (დასახ. ნაშრ., გვ. 171—174).

²³⁰ ს. ჯანაშიასა და გ. წერეთლის გარდა, ასე მიაჩნიათ ივ. ჯავახიშვილს (ქართული საზარტლის ისტორია, I, გვ. 185; ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 280), ლ. მუსხელიშვილს (სანშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი: ენიშკის მოახბე. XIII, 1943, გვ. 93—94), გ. მელოქიშვილს (К истории древней Грузии, გვ. 461—462), ა. აფაქიძეს (საქართველოს უძველესი კულტურა ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა შუქზე, თბილისი, 1956, გვ. 46).

რომელიც გვიჩვენებდეს, რომ ამ პერიოდში ქვემო ქართლის, ან რაკ იგივეა ქართლის, პიტიანშის გარდა, ქართლში სხვა პიტიანშებიც არსებობდნენ.

თანამედროვე ე. ი. V—VI სს. წყაროებში, ლაზარ ფარპეცისთან, იაკობ ცურტაველთან და ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში, მხოლოდ ქართლის პიტიანშები არიან მოხსენიებულნი²³¹.

პიტიანშები იხსენიებიან გვიანდელ ძეგლებში, მაგ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ოთხი პიტიანშია დასახელებული. მაგრამ ერთი მათგანი იგივე ვარსქენ არსუშას ძეა, დანარჩენები კი აშკარად სპარსელი მოხელეები²³², და თუ მათი სახელებით ვიმსჯელებთ, არაქართველნიც უნდა იყვნენ. სპარსელ პიტიანშებს გულისხმობს ლეონტი მროველიც იმ ერთადერთ შემთხვევაში, როდესაც იგი ახსენებს პიტიანშებს²³³.

უკვე არაერთხელ იყო აღნიშნული²³⁴, რომ ჯუანშერი პიტიანშს ხშირად ერისთავის აზრით ხმარობს. ლ. მუსხელიშვილის სიტყვათ. ჯუანშერთან მოხსენებული პიტიანშები აღნიშნავენ ქართლის პიტიანშთა ჩამომავლებს, გვარიშვილებს²³⁵. როგორც ქვემოთ დაიხილავთ, ერთ შემთხვევაში ჯუანშერი პიტიანშს ხმარობს, როგორც წარჩინებულთა ზოგად ტერმინს. სამ შემთხვევაში ჯუანშერი ლაზარაკობს სომეხ პიტიანშებზე²³⁶. ეს პიტიანშები ჩვენ ერისთავებად უნდა გავიგოთ, რადგან ამ დროს სომხეთში პიტიანშები აღარ იყვნენ.

საკუთრივ ქართველ პიტიანშებზე ჯუანშერს შემდეგი ცნობები აქვს: ვასტანგ გორგასალმა სპარსელებთან ბრძოლის დროს „ერთა კერძო მოავლინნა პატიანშნი და სპასპეტი“²³⁷. ქართლში მურვან

²³¹ მართალია, იაკობ ცურტაველი ვარსქენა მხოლოდ „პიტიანშთა“ იხსენიებს, მაგრამ ეს არ ცულის საქის ვითარებას, რადგან ვარსქენი იმავე ქართლის პიტიანშ არსუშას შვილია, და, მამასადაპე, თვითონაც ქართლის, ან ქვემო ქართლის პიტიანშია და არა რომელიმე სხვა მხარისა.

²³² კ. ქეკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151; Г. Мелликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 460—461.

²³³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 60.

²³⁴ გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38—39; ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93, შენ. 2; Г. Мелликишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 459, შენ. 276; გვ. 400—462.

²³⁵ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 94 და შენ. 1, 2.

²³⁶ ქართლის ცხოვრება, გვ. 161, 185, 199.

²³⁷ იქვე, გვ. 202.

ყრუს შემოსვლისას „ყოველნი ჩვენნი და პატიახშნი, ნათესავნი ერისთავთა და წარჩინებულთანი შევიმტყნეს კაგეკასიად და დაიმაღლნეს ტყეთა და ღრეთა“²³⁸, ანაკოფიის ციხისთვის თავი შეუფარებიათ ქართლის მეფეებსაც, მიქასა და არჩილს „და იყო მათი თანა სიმრავლე მცირედ ტაძრეულისა მათისა და ნათესავი ერისთავთა და პატიახშთა, ათასი ოდენ“²³⁹. VIII ს. შუისთვის „პატიახშნი ვინმე არა შეეშუნეს კლარჯეთს, სხუად წარვიდეს“²⁴⁰...

²³⁸ ქართლის ცხოვრება, გვ. 234.

²³⁹ იქვე, გვ. 237.

²⁴⁰ იქვე, გვ. 244. აღნიშნავენ, რომ ამ ადგილზე დაყრდნობით პ. ინგოროვს აკენია, რომ კლარჯეთში იყო საპიტიახშო, კლარჯეთის პიტიახშები იყვნენ ბაგრატიონები, ხოლო რადგან პიტიახშები საერთოდ საქვეუო საგვარეულოდან იყვნენ, ამიტომ ბაგრატიონები წაომოშობით ფარნაუზიანები ყოფილანო (ძველქართული მატანა „ძუქუი“ ბაგრატიონთა და ანტიკური იბერიის ძველთა სია, გვ. 293—295, 298 და შე. 3, გვ. 3—8; გიორგი ბელოვლე, გვ. 78—79).

მაგრამ ჯუანშერის გადმოცევიდან არ ჩანს, რომ ეს პიტიახშები ბაგრატიონები იყვნენ. მან არც იქნა მათი ვინაობა და „ვილაც პიტიახშებს“ („პატიახშნი ვინმე“) უწოდებს მათ. ამასთან, ჯუანშერის ცნობით, ამ დროს კლარჯეთის ერისთავად იყო გუარამი ყურაპალატია შვილი (ქ. ც., გვ. 241), ხოლო რადგან თვით პ. ინგოროვსაც ახრით პიტიახში ერთ-თავზე მაღალი რანგის მოხელე იყო, გამოდის, რომ კლარჯეთის საერთოთავოში რანდენინე პიტიახში ყოფილა.

ამიტომ უნდა ვთქვათ, რომ ამ შემთხვევაში ჯუანშერი ზოგადად წარჩინებულებს გულისხმობს.

გაათვალისწინებელია ისიც, რომ ამ ცნობის თანახმად „პატიახშები“ კლარჯეთიდან გადასახლებულან, სუბატ დავითის ძის გადნოცევით კი, პირიქით, ბაგრატიონები კლარჯეთში ნკვიდრდებიან იმავე საუკუნის გასულს, ამოტყურაპალატის დროს (ქ. ც., გვ. 376—377). კიდევ უფრო ადრინდელ ეპოქაში, აშოტის დამია, ადარნასეს, დროს გადააქვს ეს ათავი „ნაუიანე ქაოთლასას“ (ქ. ც., გვ. 251).

რაც შეეხება თვით კლარჯეთის ერისთავს, გუარამის შვილს, ჯუანშერის თანახმად იგი არის ხოაროიანი და არა ბაგრატიონი (ქ. ც., გვ. 241). ცნობები გუარამის ბაგრატიონობის შესახებ ჯუანშერს არ ეკუთვნის და გვიანდელი ჩანართებია მის ტექსტში, როგორც ეს აღნიშნული აქვს „ქართლის ცხოვრების“ გამოცემულს, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს: გვ. 218, შენ 2, 3; გვ. 222, შენ 6). ჯუანშერის გადმოცემით, გუარამის გენეალოგია ასეთი ყოფილა: ვახტანგ გორგასალი — დაჩი — ბაკური — ბაკურის ძე — ფარსმანი — ბაკური — ადარნასე — გუარამი. დედის მხრივ კი გუარამი ვახტანგ გორგასალის შვილიშვილი ყოფილა!! გუარამს ბაგრატიონად მოიხსენებს სუბატ დავითის ძე, მაგრამ იგი არაფერს ამბობს გუარამის შვილის კლარჯეთში ერისთავობაზე და ბაგრატიონების პიტიახშობის შესახებ.

როგორც ხედავთ, ჯუანშერის ცნობები სანდო არ არის და დებულება კლარჯეთში საპიტიახშოს არსებობისა და ბაგრატიონთა პიტიახშობის შესახებ საუკვეოდ გამოიყურება.

ყველა ამ შემთხვევაში ჭუნაშერი ლაპარაკობს ზოგადად, არ ასახელებს ამ პიტიანშებს, ან მათ საგამგეო ოლქებს. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მან თვითონაც არ იცის, ვინ არიან ეს პიტიანშები. ამასთან ისინი ისეთ კონტექსტში იხსენიებიან, რომ უფრო ერისთავებად, ან, საერთოდ, წარჩინებულებად უნდა გავიგოთ. ყოველ შემთხვევაში, ამისთანა ცნობებზე დაყრდნობით იმ დასკვნის გამოტანა, რომ ქართლში რამდენიმე საპიტიანშო არსებობდა, სწორი არ იქნება.

ჭუნაშერი მხოლოდ ერთი პიტიანშის სამთავროს ასახელებს და მაშინაც მაინცდამაინც იგივე ქვემო ქართლის პიტიანში იგულისხმება, „რომელი მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს“²⁴¹.

ჩამომავლობით, ანუ „ნათესავით პიტიანშნი“ იხსენიებიან სამშვილდის სიონის 777 წ. წარწერაში²⁴². აქაც იგივე ქვემო ქართლის პიტიანშებთან გვაქვს საქმე, რადგან სამშვილდე ამ საპიტიანშოში უკლებლივ დღობდა.

პარიზის ეროვნული ბიბლიოთეკის მედალიონთა განყოფილებაში დაცულია ბეჭედი, რომელზედაც იკითხება Ουσααζ πικραδης Ιβηρας Καραχιδαν. თუმცა ჯერ კიდევ საბოლოოდ გარკვეული არ არის ამ პიტიანშის სახელი და Καραχιδαν სიტყვის მნიშვნელობა, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ აქ იხსენიება იბერთა პიტიანში, რაც ისევ ერთ პიტიანშს გვაგულისხმებინებს.

ანგარიშგასაწვევია ის გარემოებაც, რომ როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ლაზარ ფარპეცი არაერთხელ ასახელებს ქართლის ფეოდალთა თითქმის ყველა ფენას, მაგრამ პიტიანში მას მხოლოდ ერთი ჰყავს მოხსენიებული²⁴³.

ამრიგად, ჩვენს ხელთ არსებული ცნობების მიხედვით V—VI საუკუნეებში ქართლში მხოლოდ ერთი საპიტიანშო და ერთი პიტიანში, ქართლის პიტიანში იყო.

²⁴¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 241.

²⁴² ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 88.

²⁴³ სხვათა შორის. ერთი დეტალი: თავის „წერილში“ ლაზარი მიმართავს ვაჰან მამიკონიანს: „როდესაც ნეტარმა დედაშენმა წაგიყვანათ თქვენ ბდემშთან...“ აქ იგულისხმება არმუშა პიტიანში, მაგრამ არ არის მოხსენიებული არც მისი და არც მისი საპიტიანშოს სახელი. იმიტომ ხომ არაა, რომ ლაზარი და ვაჰანი მხოლოდ ერთ პიტიანშს იცნობდნენ?

თითქმის ყველა მკვლევარი, რომელიც შეჰხებია პიტიახშობის საკითხს, თვლის, რომ ქართლის პიტიახშობის საგამგეო ქვემო ქართლში მდებარეობდა. ეს მკვლევრები ემყარებიან შემდეგ საბუთებს: შუშანიკის მარტილობის მიხედვით ვარსკენ პიტიახშის რეზიდენცია არის ცურტავეში. ცურტავე პიტიახშთა რეზიდენციად დასახელებულია, აგრეთვე, ცურტავეს ეპისკოპოსის მოსეს 605—61 წწ. დაწერილ წერილში²⁴⁴. ასევე, გუგარელთა დიდი პიტიახშის რეზიდენციად მოიხსენიებს ცურტავეს X ს. სომეხი ისტორიკოსი უხტანესიცი, რომლის აღწერითაც ეს პუნქტი მდებარეობდა ქვემო ქართლში, მდ. მაშავერასა და ქციის ახლოს²⁴⁵. ვახუშტის თანახმად ხრამის ხეობაში სოფელი „საპიტიახშო“ არსებულა. არსებობს აზარი, რომ, შესაძლებელია, აქ პიტიახშთა საზაფხულო რეზიდენცია ყოფილიყო²⁴⁶. იაკობ ხუცესის თხრობიდან ჩანს, რომ სამხრეთიდან მომავალი ვარსკენი ჰერეთზე გავლით პირდაპირ ქვემო ქართლში შედის (ამ შემთხვევაში ჩვენთვის არა აქვს მნიშვნელობა იმას, შედიოდა თუ არა თვით ჰერეთი ქართლის ფარგლებში). ქვემო ქართლისკენ მიეყვება რჯუანშერის ცნობასაც, რომლის მიხედვით პიტიახში „მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს“. დაბოლოს, სამშვილდეში მკდარან პიტიახშთა ჩამომავალნიც.

როგორც ვხედავთ, ქართლის პიტიახშები მართლაც ქვემო ქართლის მფლობელნი ყოფილან²⁴⁷.

²⁴⁴ ილ. აბულაძე, მარტულობა შუშანიკისი, გვ. 051; ზიქე ყიყიე, მტყილსა, 1901, გვ. 10.

²⁴⁵ ილ. აბულაძე, დასაზ. ნაშრ., გვ. 051—052; ცურტავეს ადგილმდებარეობის შეკახებ ივ. აგრეთვე ი. ანკივაძე, ს. მსქლქსსსქ, ქრთყ ადგილმდებარეობის ლოკალიზაცია და ლოკალიზაცია, 1934, გვ. 12—15; მსივე, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნამუშებისა და ტომონიმიის შესწავლა-სალოის, კრებულნი „ნარკსატული ენათმეცნიერებისათვის“, 1934, გვ. 38—43; პ. ინგოროცევა, გიორგი სეზილუე, გვ. 472.

²⁴⁶ ს. მსქლქსსსქ, ქრთყ ადგილმდებარეობის, გვ. 15; მსივე; თრიალეთ-წალკის..., გვ. 43; ს. ჯანაშია, შრომები II, გვ. 295.

²⁴⁷ არ იხილათ ან ანონ მხოლოდ პრთყ. კ. გრიგოლია, რომელმაც ქართლის პიტიახშის სამთავროდ შიდა ქართლი მიანიხ. პოთყ. კ. გრიგოლიას სიტყვით, თუ პიტიახშები ქვემო ქართლში იახდნენ. მსინ: ს. გაუგებოია ვარსკენის სალაშქროდ წაყლა კასპიის ზღვის ჩრდილოეთით მეთაოვებ მქნებზე (ეს მოსახრება ეყთვნის აად. კ. კეკელიძე, იხ. მისი დაას. ნაშრ., გვ. 153). 2. ვადაქარბებულად მოიანს შუშანიკის მარტილობის სომხური თარგმანის ცნობა, რომლის მიხედვითაც ვარსკენი თავის სამფლობელოს შემოვლას თხ თვეს ანლოა

ქვემო ქართლის საპიტიახშო უკავშირდება გუგარქის საპიტიახშოს, რომელიც IV ს. მეორე ნახევრამდის მაინც სომხეთში შედიოდა. კორინთის „მაშტოცის ცნობებში“ არის ცნობა იმის შესახებ, რომ ალბანეთიდან გარდმანზე გამოვლით წამოსულ მაშტოცს ქართლში ეახლა „ტაშირელთა მთავარი (იზხანი), კაცი პატივცემული და ღმრთისმოყვარე, რომელსაც სახელად ერქვა აშუშა“²⁴⁸. ეს მომხდარა V ს. ოციან წლებში, რადგან ამ დროს, იმავე წყაროს ცნობით, სომხეთის ტახტზე მჯდარა არტაშესი (422—428).

ამავე ცნობას, ოღონდ საინტერესო დამატებით იმეორებს მოვსეს ხორენაცი: გუგარელთა ბღეშხმა აშუშამ მიიპატიჟა ალბანეთიდან მომავალი მესროპი თავის სამფლობელოში ტაშირის გავარშიო²⁴⁹. მაშასადამე, მოვსეს ხორენაცის თანახმად გუგარქის პიტიახში აშუშა ტაშირის მთავარი ყოფილა.

როგორც ცნობილია გუგარქი, გუგარეთი, ერქვა ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილს. ამიტომ საესებიტ დამაჯერებლად გამოიყურება სპეციალურ ლიტერატურაში არა ერთხელ გამოთქმული აზრი

მებს (აკაჲ. კ კე ქ ე ლ ი ძ ე, ი ქ ე); 3. ძალიან პრობლემატურია არშეშას მძველად დატოვება იხუდიგოდ II-სთან (ნეთე ქვემო ქართლია პიტიახშე უფრო საპატრიო პირი არაეინ მოიძებნებოდა); 4. გაუგებრია, რატომ გაძოვქმავა არშეშა II ქართლის მარზპანია წინაშე ეესტატი მტუბთელა (მტუბთა ხომ ქვემო ქართლში არ შედიოდა).

ვარსკენის ჭუნებზე სალაშქროდ წასვლა დაკავშირებული არ არის მისი საშთავროს ადგილიდებარეობაზე. სპარსელებს ანიერკავალიდნ უჯრები შუა აზიაშიც გაჰყარდათ. სწორედ იმ ადგილებში, სადაც ილაქქა ვარსკენა. როგორც ხევით ენაქთ (გვ. 165), სპარსელებსა წაიყვანეს სოკესი დიკუნულბიც. 2. ცნობა ვარსკენის საფლობელოების შესახებ ძარბალეც გაუკარბებულა. მას რომ დაეუჯეროთ, ვარსკენა თეტი თუ აა, მთელი ანიეოც ეკაიონ სფლობელი ყოფილა. ამასთან ეს ცნობა არაა ბზოლოდ სოასურ თარგმანში და არ არის ქართულ დედანში! 3. არშეშას მძველად დატოვება საესებით გასაგებია, რადგან ის იყო ქართლის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მახილი ფეოდალი და ამასთან ერთად სხვებზე მეტად პატრი- და სასულბონეპტილიც. არშეშა რომ შიდა ქართლის მთავარი ყოფილიყო, ეს ცნობა უფრო დამაჯერებელი იქნებოდა? განა ქვემო ქართლი შიდა ქართლზე რითიმე ნაკლები იყო? 4. არშეშა II გააოქმავა ეესტათის, როგორც საეთოთე ვაქუნანიანი პირი და არა აუცილებლად როგორც შიდა ქართლის მთავარი. ამ წყაროს თანახმად ეესტათია გააოქმავანენ აგოთევე ვილაც სეფე-წულბები. განა საეულდებულთა, რომ ყოველი მათგანი შიდა ქართლში იჯდაოიყო?

²⁴⁸ ს ი ი კ ი ე ს, გვ. 72—74.

²⁴⁹ ს ი ი კ ა ლ ა ს ი ი კ ს ნ ა ე ს, გვ. 340—341.

იმის შესახებ, რომ ეს აშუშა პიტიახში არის ქვემო ქართლის პიტიახში და ალბათ იგივე არააშუშა, რომელსაც ჩვენ ასე კარგად ვიცნობთ ლაზარ ფარპეცის მეოხებით.

ძვ. წ. II საუკუნიდან (სტრაბონის ცნობით, არტაშესის (137—161) და ზარიადრის დროიდან²⁵⁰) გუგარენე (გუგარეთი) ხორძენესა და პარიადრის მთის კალთებიდან ერთად სომხეთის საზღვრებშია. შესაძლებელია, იბერიამ მოახეობა დროებით დაებრუნებინა იგი თავისი გაძლიერების პერიოდში (I—II სს. ახ. წ.). ფავსტოს ბუზანდის თანახმად, სომხეთის მეფის არშაკ II-ის (345—368) მეფობის უკანასკნელ წლებში გუგარქის პიტიახში გადაუდგა მას და თავისი სამთავრო ქართლს მიუერთა, მაგრამ უკვე შემდეგი მეფის პაპის (369—374) დროს მუშელ მამიკონიანმა ილაშქრა ქართლზე, სიკვდილით დასაჯა გუგარქის პიტიახში და სხვა აჯანყებული ნახარაგეზო, გუგარქი კი ისევ სომხეთს დაუბრუნა²⁵¹. ჯერ კიდევ დასადგენია, რამდენად სწორია ეს ცნობა, უოველ შემთხვევაში, უეჭველია, რომ გუგარქი ქართლის შემადგენლობაშია 387 წლიდან მაინც, თუ უფრო ადრე არა.

სომხეთის შემადგენლობაში გუგარქის საპიტიახშო წარმოადგენდა ერთს ოთხ საპიტიახშოდან. პიტიახშები სომხეთში ყველაზე დიდი და ძლიერი დიდებულები იყვნენ. ისინი ნახარაგებზე მაღლა იდგნენ და მათ რიგებში არ ირიცხებოდნენ. პოლიტიკურად ისინი ნახევრადამოუკიდებელნი იყვნენ და თითქმის მეფის თანაბარი უფლებებით სარგებლობდნენ. ფაქტობრივად პიტიახშები ვასალი მეფეები იქნენ²⁵². ნ. ადონცის აზრით, პიტიახშები იყვნენ პატარა სამეფოების მეფენი, რომლებმაც ტიგრან II-ის დროს (95—56) ცნეს სომხეთის მეფეთა პეგემონობა²⁵³.

სომხეთის მიერ გუგარეთის დაპყრობამდე, გუგარეთი იბერიაში შედიოდა და დამოუკიდებელი სახელმწიფო არ ყოფილა. მაგრამ აღ-

²⁵⁰ სტრაბონი, XI, 14, 5; ВДИ, 1947, 4, გვ. 232.

²⁵¹ Փաստուսի Բիւսանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, გვ. 242, 315—316.

²⁵² ლ. შანსნიან, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, გვ. 34—36; მისივე, Քրისტոսյան տեսությունը Հայ ժողովրդի պատմության, հատ. I, մաս II, გვ. 317—318; Очерки истории СССР, III—IX вв., гл. 180.

²⁵³ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908, гл. 283. »

სანიშნავია ის, რომ უკვე შუაბრინჯაოს ეპოქაში ქვემო ქართლში შეიქმნა აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ერთი უძველესი და უძლიერესი კერა. შესაძლებელია, რომ ამის გამო ამ ტერიტორიაზე უნდა ვიგულისხმოთ რაიმე ეთნიკური კოლექტივის, ცხადია ქართველურის, არსებობა²⁵⁴.

თუმცა ჩვენ თითქმის არავითარი ცნობები არა გვაქვს იმის შესახებ, თუ რას წარმოადგენდა პოლიტიკურად გუგარეთი-გოგარენე იბერიის სამეფოში, მაგრამ უკვე ის ფაქტი, რომ გოგარენე ცნობილია ანტიკური მწერლობისათვის (სტრაბონი, კლავდიუს პტოლემეოსი²⁵⁵,...) მიგვიჩვენებს იმაზე, რომ ძვ. წ. უკანასკნელ საუკუნეებში იგი რაღაც სამეურნეო, ეთნიკური თუ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეული იყო. ანგარიშგასაწევეია ლეონტი მროველის ის ცნობაც, რომლის თანახმად ქართლის პირველ მეფეს ფარნავაზს ქართლის საერისთავოებად დაყოფისას სამევილდის ერისთავისთვის მიუცია ქვეყანა, „რომელ არს ტაშირი და აბოცი“²⁵⁶. როგორც ვხედავთ, საფიქრებელია, რომ გუგარეთი თვით იბერიის სამეფოშიც გარკვეულ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა.

ამრიგად, სომხეთის სამეფოში გუგარეთის არსებობა, როგორც საპიტიანოსის გამოწვეული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ სომხეთის მიერ მისი დაპყრობის დროს, გუგარეთი წარმოადგენდა ცალკე ერთეულს და დასახლებული იყო სომხებისთვის უცხო ეთნიკური კოლექტივით (სულერთია ქართვების, თუ მათი მონათესავე სხვა ტომის სახით).

²⁵⁴ აკად. ა. შანიძე გოგარენე-გუგარკს ეთნიკურ-გეოგრაფიულ ტერმინს უწოდებს და მასში ჰანურ-მეგრული წარმომადგომის სუფიქს არს გამოკვლევს. ა. შანიძის სიტყვით ეს ტერმინი ნიშნავს გოგარებს, ან პუგარებს (Два яно-мингрельских суффикса в грузинском и армянском языках. Записки Вост. Отд. Имп. Русского Арх. Общества, т. XXIII, Петроград, 1916, გვ. 369). პროფ. ს. კაკაბაძეც გოგ/გუგ-ს სატომო სახელად მიიჩნევს და მასვე უკავშირებს ციხე გაგის სახელსაც (ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, გვ. 20). აკად. გ. ბელიქიშვილის აზრით, „გოგ“ ძირში შეიძლება დაეინახოთ სკვითების სახელწოდება „გოგ“-ი (Г. Мелникшвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 224).

²⁵⁵ პტოლემეოსის გოგარენეს იცნობს ტოსარენეს ფორმით (ВДИ, 1948, 2, გვ. 255).

²⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

როდესაც გუგარქის საპიტიახშო დაუბრუნდა ქართლს (IV ს. ზე-
ოზე ნახევარი) მას, როგორც ჩანს, გამოაკლდა და სომხეთის ფარგ-
ლებში დარჩა მისი უკიდურესი სამხრეთის პროვინციები ტაშიჩუ,
აშოცი და კანგარი, რომლებიც ისევ შევიდნენ მის შემადგენლობაში
V ს. შემდეგ. სამაგიეროდ, ქართლის სამეფოში შესვლისას გუგარეთს
მიუერთდა მთელი ქვემო ქართლი თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, ჰი-
სი დიდი ნაწილი. საფიქრებელია, რომ პიტიახშობა დარჩა იმავე
სახლს, რომელსაც იგი ეჭირა მანამდისაც. მართლაც, გუგარქის პიტია-
ხშის ცდა IV ს. მეორე ნახევარში ქართლისათვის მიეერთებინა თა-
ვისი საქმლობელო, მიგვიითებებს იმაზე, რომ მას საესებით რეალუ-
რი იმედი ჰქონდა, შეენარჩუნებინა თავისი ძალა-უფლება ამ ტერი-
ტორიაზე. ამასთან, მან ალბათ მიიღო რაიმე დიდი სახელო ქართლის
ცენტრალურ სამმართველო აპარატში და ახალი ტიტულიც ქართ-
ლის პიტიახშისა.

ჩვენ არავითარი ცნობა არა გვაქვს იმაზე, რომ გუგარეთის დაბ-
რუნება ქართლში და ქვემო ქართლის საპიტიახშოს შექმნა შედეგი
იყო სპარსელთა პოლიტიკისა. ამასთანავე, როგორც დამაჩერებლად
ამტკიცებს პროფ. კ. გრიგოლია, თვით ქართლის პიტიახშების მოქ-
მედება გვიჩვენებს, რომ ისინი არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება
ჩაითვალოს ირანელ მოხელეებად²⁵⁷. პირიქით, მათ შორის იყვნენ
ქართლის თავდადებული პატრიოტები და ქართული კულტურის მო-
ღვაწენიც, მაგალითად, არსებობს პიტიახში, რომელიც მთავრობდა
V ს. ოციანი წლებიდან.

როგორც ვხედავთ, ქართლის პიტიახშობა აღმოცენებულია ად-
გილობრივ ნიადაგზე და წარმოშობით ირანული ინსტიტუტი ან
ყოფილა.

სამწუხაროდ, ჩვენ არავითარი ცნობა არა გვაქვს იმის შესახებ,
თუ რა რეალურ შინაარსს შეიცავდა ქართლის პიტიახშების სახელო.
ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს შემდეგი: როგორც ზე-
ვით აღნიშნული გვაქვს, სომხეთში პიტიახშობის ინსტიტუტი მნიშვნე-
ლოვნად განსხვავდებოდა ნახარაობის ინსტიტუტისაგან (ნახარა-
რი იგივე ქართული ერისთავია). მართალია, IV ს. 80-იანი წლებიდან
სომხეთში პიტიახშები აღარ არსებობდნენ, მაგრამ ტრადიცია ამ ინს-
ტიტუტის შესახებ არსებობდა უფრო გვიანაც. კერძოდ V ს-ში, რო-

²⁵⁷ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 168—170.

გორც ჩანს, მოგონება ამ ინსტიტუტის რაობის შესახებ საქმაოლ ცხოველი იყო. საუკეთესო ცნობები სომხეთში პიტიახშობის შესახებ შემოგვიწახნეს სწორედ V ს. ავტორებმა—აგათანგელოსმა და ფავსტოს ბუზანდმა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ლაზარ ფარპეცისაც ეკოდინებოდა, რას წარმოადგენდა პიტიახშობა, მით უმეტეს, რომ, როგორც თვითონ ხაზგასმით აღნიშნავს, იგი შშვენივრად იცნობდა აგათანგელოსისა და ფავსტოს ბუზანდის თხზულებებს.

თავის წიგნში ლაზარ ფარპეცის მოხსენებული აქვს სომხეთის ფეოდალური ზედაფენის ყველა კატეგორია, მაგრამ იგი არც ერთხელ არ ახსენებს პიტიახშოს. ეს გასაგებიცაა: ლაზარი აღწერს სომხეთის ისტორიის იმ პერიოდს, როდესაც პიტიახშობა სომხეთში აღარ არსებობდა. ქართლის დიდებულთაგან ლაზარი ახსენებს ახარარებს, ტანუტერებს, სეპუპებს, მაგრამ პიტიახშო მისთვის მხოლოდ არშუშა და მისი შვილი ვარსქენია. როგორც ვხედავთ, ლაზარი კარგად ასხვავებს პიტიახშობას სხვა წოდებათაგან. აღსანიშნავია, რომ იაკობ ხუცესი ვარსქენს ოცდაათზე მეტჯერ ახსენებს პიტიახშად და არც ერთხელ ერისთავად. ყოველივე ეს, ჩვენი აზრით, მიგვითითებს იმაზე, რომ პიტიახშობისა და ერისთავობის ინსტიტუტები ერთი და იგივე არ არის და მათი გაიგივება სწორი არ უნდა იყოს.

ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ ლაზარ ფარპეცი ქართლის პიტიახშს აშკარად ქართლის სხვა დიდებულებზე უფრო მაღლა აყენებს: ერთგან იგი არშუშა პიტიახშს ქოთლის მთავარსაც (*ქელჰანს* *Վրաց*) კი უწოდებს²⁵⁶. არა გვეკონია, ეს გამოწვეული ყოფილიყოს იმით, რომ ლაზარი პირადად იცნობდა არშუშა პიტოსშს და განსაკუთრებული მაღლობის გრძნობით იყო გამსჭვალული მის მიმართ, როგორც თავისი და თავისივე მფარველი მამიკონიანებას აღმზრდელისა.

როდესაც ვიხილავთ ლაზარ ფარპეცის ცნობებს ქართლის სოციალური სტრუქტურის შესახებ, განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ის გაწმობება, რომ, როგორც ჩანს, ლაზარი ამ მხრივ არავითარ განსხვავებას არ ამჩნევდა ქართლსა და სომხეთს შორის. ქართლის მიმართ იგი ხმარობს სოციალური კატეგორიების აღმნიშვნელ იმავე ტერმინებს, რომლებსაც ხმარობს სომხეთის მიმართ და ამასთან ყოველგვარი შენიშვნის გარეშე.

ზევით ჩვენ აღნიშნული გვაქვს²⁵⁹, რომ სომხეთში დიდი ფეოდალური სენიორიების მეთაურებს ერქვათ ნახარარები. თავისი სახლის მიმართ ნახარარები იყვნენ ტანუტერები, ე. ი. სახლისუფალნი. სახლის დანარჩენ წევრებს ერქვათ სეპუპები. უფრო ძლიერ ნახარარებს ერქვათ უფროსი (ავაგი) ნახარარები, შესაბამისად იყვნენ უფროსი ტანუტერებიც. ასევე სეპუპებს შორის ისინი, ვინც უფრო ახლოს იდგნენ ნათესაობით სახლისუფალთან, ავაგ სეპუპებად იწოდებოდნენ. ყველა ეს კატეგორია მოხსენიებულია ლაზარ ფარპეცისთან, როდესაც იგი ლაპარაკობს ქართლის დიდებულებზეც.

ლაზარის სიტყვით, იეზდიგერდ II-ეს უბრძანებია, რომ სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის „ტანუტერები და ავაგი სეპუპები“²⁶⁰ სასწრაფოდ მასთან გამოცხადებულიყვნენ. მართლაც, ქართლიდან წასულან „მღემსა მუშა და იმ ქვეყნის სხვა ტანუტერები“²⁶¹ (იხილეთქვეს, რომ პიტიახში და ტანუტერები აქ ერთნაირად არიან მოხსენიებულნი, რადგან პიტიახშიც ისეთივე ტანუტერი იყო თავისი სახლის მიმართ, როგორც ჩვეულებრივი ნახარარები).

სპარსეთის კარზე ჩასულთ ლაზარი შემდგომში ახსენებს როგორც ნახარარებს²⁶², ავაგ ტანუტერებს²⁶³, ტანუტერებს²⁶⁴, ავაგ სეპუპებს²⁶⁵ და სეპუპებს²⁶⁶. მართლაც, საფიქრებელია, რომ ჩასულთა შორის ყველა ამ კატეგორიის წარმომადგენლები იქნებოდნენ. მათ ყველას ლაზარი აზატებსაც²⁶⁷ უწოდებს. აზატები—თავისუფალნი, ფეოდალთა კლასის ზოგადი სახელი იყო.

სპარსელ მოხელეთაგან ქართლში ლაზარ ფარპეცის დასახელებული ჰყავს მარზპანი. ლაზარის გადმოცემით, სომხეთის 450—451 წლების აჯანყების შემდეგ, იეზდიგერდ II-ის წინაშე აჯანყების მეთაურთა დაკითხვის დროს, არშავირ კამსარაკანს განუცხადებია; აჯანყებისაკენ სომხეთის მარზპანი ვასაკ სივნიელი გვაქვხებდაო. ვა

²⁵⁹ ა ქვე, გვ. 84.

²⁶⁰ დ. ფ., გვ. 47.

²⁶¹ ი ქვე.

²⁶² ი ქვე, გვ. 50, 51, 52.

²⁶³ ი ქვე, გვ. 53.

²⁶⁴ ი ქვე, გვ. 51, 54.

²⁶⁵ ი ქვე, გვ. 53.

²⁶⁶ ი ქვე, გვ. 50, 51, 52, 54.

²⁶⁷ ი ქვე, გვ. 49.

საკი გვაიმედებდა, „როდესაც მე ქართლის მარზპანი ვიყავი და ალანთა²⁶⁸ კარი ჩემს ხელთ იყო“, ჰუნების სარღლებს დაეუშეგობრ-
დი და ისინი დავეცხმარებინაო²⁶⁹.

ვასაკ სივნიელი სომხეთის მარზპანად იყო უკვე 443 წ., რადგან ამ წელს შემდგარი შაპაპივანის კრების კანონმდებლობის წინასაბუ-
ყვაობაში ნათქვამია: „ეს მოხდა სპარსთა მეფის იაზერტის მეფობის
მეექვსე წელს და ვასაკ სივნიელის სომხეთის მარზპანობისა, ვაჰან
ამატუნის პაზარაპეტობისა და ვრივ ხორხორუნის მალზაზობის
დროს“—²⁷⁰. მაშასადამე, ქართლის მარზპანად ვასაკ სივნიელი მხო-
ლოდ 443 წლამდე შეიძლება ყოფილიყო²⁷¹.

უნდა ითქვას, რომ დაპურობილ ქვეყნებში, სადაც ადგილობრი-
ვი უმალესი ხელისუფლება არსებობდა, სპარსელები, როგორც
ჩანს, მარზპანებს მულმივად არ ნიშნავდნენ. ამისთანა ქვეყნებში ისი-
ნი მარზპანებს გზავნიდნენ მხოლოდ რაიმე განსაკუთრებულ
შემთხვევაში და საგანგებო დავალებით. თვით სამარზ-
პანოს ტერიტორიებიც არ იყო მტკიცედ დადგენილი და
ხშირად იცვლებოდა²⁷². სომხეთში სპარსელებმა მარზპანი დანიშნეს
მხოლოდ მეფობის მოსპობის შემდეგ²⁷³. არა ჩანან ქართლის მარზპა-
ნები 450—451 და 482—484 წლების აჯანყებათა დროს, თუმცა ეს
პერიოდები დაწვრილებით არის აღწერილი ელიშესა და ლაზარ
ფარპეტის თხზულებებში²⁷⁴.

²⁶⁸ ტექსტში აქ „ალანთა“ არის, რაც აშკარა შეცდომაა

²⁶⁹ ო. ფ. გვ. 83.

²⁷⁰ ლ. მ. მ. ი. ი. ნ. მისიოვიჩიქინ ჩინ ჯაყასაჟნიძე, გვ. 82—83.

²⁷¹ ივ. ჯაგაზანიძის რაღაც გაკებობათ ვასაკ სივნიელის
ქართლში მარზპანობის დროუ ნახევენები აქვს 439—457 წლები (ქართული
ერის ისტორია. I. გვ. 29.). პროფ. ს. ვრემიანი ან ანოთი; ვასაკი ქართლის
მარზპანად იყო 459—413 წლებში (Смирнов и оборона сасанидских кавказских
проходов. Изв. Арм. ФАН-а СССР, 1944, № 7 (12). გვ. 32; ნიხიფე, Народно-
освободительная война армяно... გვ. 44; Очерки истории СССР. III—IX вв.,
გვ. 196). ჯ. ვ. ტრევერს აღნიშნული აქვს, რომ ვასაკი სივნიელის მარზპა-
ნად 444 წელს დანიშნაოთ (Очерки по истории и культуре Кавказской
Албании, ვ. 202).

²⁷² A. Christensen, დასახ. ნაშუ., გვ. 138.

²⁷³ ო. ფ. გვ. 25; შიქარაჟი სივნიელის წამოწერის ჯაყი. III, 64.

²⁷⁴ ამიტომ არ ვიცი, რას გმყარება პროფ. ს. ვრემიანი. როდესაც
ამბობს, რომ 440—456 წლებში (ამ დროს მისი აზრით ვაჰტანგ გორგასალი
სპარსეთში იმყოფებოდა) ქართლის (საქართველოს) სახელმწიფოს განაგებდნენ
სპარსელების მიერ დანიშნული მარზპანები (ახარის მმართველნი) და მათნი თა-
ნაშემდეგ პიტიაშები“ (ვაჰტანგ გორგასალი, გვ. 20).

სათქმურებელია, რომ რაღაც საგანგებო დავალება ჰქონდა ვასკ სიენიელსაც მისი ქართლში მარზპანობის დროს. პროფ. ს. ერემიონის აზრით, კავკასიის გადასასვლელების დასაცავად სასანიდები სიენიელებს იყენებდნენ და ვასაკიც ამიტომ იყო დანიშნული ქართლის მარზპანად²⁷⁵. მართლაც, შესაძლებელია, სპარსელებმა ამ პერიოდში რაიმე განსაკუთრებული ღონისძიება ჩაატარეს დარიალის გასამაგრებლად.

ძალიან საყურადღებო ცნობები მოეპოვება ლაზარ ფარპეცის საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის.

მრავალჯის ახსენებს ლაზარი ქართლს (*ქ.ქ.ქ.*), რომელშიც იგი აშკარად მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს გულისხმობს. ამასთან ლაზარის ცნობები გვეხმარება ქართლის სამხრეთი საზღვრების დადგენაში.

ქვემო ქართლის პროვინციებიდან ლაზარ ფარპეცი ახსენებს ტაშირს, კანგარსა და აშოცს. ტაშირს ლაზარი ახსენებს 450—451 წწ. აჯანყების ამბებთან დაკავშირებით. ტაშირის მთავარი (იშხანი) ვრენი ლაზარს მოხსენიებული ჰყავს იმ სომეხ დიდებულთა შორის, რომლებიც სპარსელებმა მოტყუებით ხელთ იგდეს და სპარსეთში გაგზავნეს აჯანყების შემდეგ²⁷⁶. შემდგომში იგივე „ვრენი, ტაშირელთა გვარიდან“, ლაზარის გადმოცემით, სხვა სომეხ ნახარარებთან ერთად საპყრობილეში ჩაუგდიათ იეზდიგერდ II-ის ბრძანებით²⁷⁷.

„ვრენ ტაშირელი“ მოხსენიებული ჰყავს ელიშესაც იმ სომეხ ნახარართა რიცხვში, რომლებიც ერთგულნი დარჩნენ ვარდან მამიკონიანისა და გამოცხადდნენ მასთან ავარაირის ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად²⁷⁸. ისევე, როგორც ლაზარ ფარპეცი, ელიშეც ასახელებს „ვრენს, ტაშირელთა გვარიდან“ ციხეში ჩასმულ სხვა სომეხ ნახარარებთან ერთად²⁷⁹. თუმცა, ამ ნახარართა სიები, რომლებიც მოყვანილია ელიშესთან და ლაზარ ფარპეცისთან, თითქმის საყ-

²⁷⁵ С. Т. Еремиин, Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, გვ. 38.

²⁷⁶ ი. ფ., გვ. 75.

²⁷⁷ იქვე, გვ. 86.

²⁷⁸ ს. ე. ჯ., გვ. 100.

²⁷⁹ იქვე, გვ. 93.

სებით ემთხვევიან ერთმანეთს და ამითი ამქლავნებენ ზაერთო წარმოშობას, მაგრამ ამ ცნობას მაინც აქვს გარკვეული მნიშვნელობა.

როგორც ვხედავთ, ორი ისეთი პირველხარისხოვანი წყარო, როგორცაა ელიშე და ლაზარ ფარბეცი, მოწმობენ, რომ V ს. შუაში ტაშირი შედიოდა სომხეთში რადგან ლაზარი ტაშირს ახსენებს ყოველგვარი კომენტარის გარეშე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთივე მდგომარეობა იყო მაშინაც, როდესაც ლაზარი წერდა თავის წიგნს; ე. ი. V ს. ბოლოს.

მაგრამ ზევით ჩვენ მოვიყვანეთ „მამტოცის ცხოვრებაში“ არსებული ცნობა, რომლის თანახმადაც V ს. ოციან წლებში ტაშირი შედიოდა ქართლში და მისი მთავარი აშუშა მივიჩინეთ ქართლის პიტიახში არსებულად.

ელიშესა და ლაზარ ფარბეცის თხზულებათა წყალობით ჩვენ საკმაოდ კარგად ვიცით სომხეთის ისტორია V ს. 30-იან—40-იან წლებში. ამ ისტორიკოსებთან არაერთი ცნობა არ არის იმის შესახებ, რომ 20-იან წლებში ტაშირი ქართლის შემადგენლობაში ყოფილიყოს და შემდეგ დაებრუნებინოს სომხეთს. ამიტომ ასეთი შესაძლებლობა ჩვენ გამორიცხებულად მიგვაჩნია. მაშასადამე, უნდა მივიღოთ, რომ ან კორიუნის ცნობა არ არის სწორი, ან ელიშესი და ლაზარ ფარბეცისა. ზევით ჩვენ არა ერთხელ დავრწმუნდით, თუ რა კარგი და სანდო ცნობები აქვთ ამ უკანასკნელებს, ამიტომ უპირატესობას ამ საკითხში მათვე ვანიჭებთ. არა გვგონია, შეეცდომა ტაშირის საკითხში თვითონ კორიუნს მოსვლოდეს. მას, უეჭველია, უნდა სცოდნოდა, სად შედიოდა მის დროს ტაშირი, სომხეთში თუ ქართლში, ამიტომ ეს ცნობა ჩვენ გვიანდელ ჩანართად მიგვაჩნია. ივ. ჯავახიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „კორუნის ცნობილს, ვრცელსა და მოკლერედაქციებში არსებული ცნობები საქართველოში და ალბანეთში ანბანის გამოგონებასა და საზოგადოდ მამთოცის მოღვაწეობაზე მერმინდელი დანართი უნდა იყოს“-²⁸⁰.

²⁸⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო ნწყრლობა, გვ. 160. თუმცა, როგორც აღნიშნული გვაქვს, ეს ცნობა გვიანდელი ჩანართი უნდა იყოს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ მასში არაფერი იყოს სწორი. ამიტომ ამ ცნობის გამოყენება შესაძლებლად მიგვაჩნია, ცხადია, სათანადო კრიტიკული განხილვის შემდეგ.

როგორც ჩანს, ჩანართის ავტორმა იცოდა, რომ როდესაც გუგარქის საპიტიახშო სომხეთში შედიოდა, ტაშირი მის შემადგენლობაში იყო. IV ს. მეორე ნახევარში გუგარქი შეუერთდა ქართლს, ტაშირი კი სომხეთში დარჩა და, როგორც ქვევით დავინახავთ, ისევე დაუბრუნდა გუგარეთს V ს. შემდეგ. ჩანართის ავტორს, ეტყობა, გაჰოებარა დროის ის შუალედი, როდესაც ტაშირი გუგარქის გარეშე შედიოდა სომხეთში. გუგარქის საპიტიახშოში ტაშირი ალბათ ერთ-ერთ მთავარ მხარეს წარმოადგენდა და ამიტომ უწოდებს ჩანართის ავტორი აშუშას ტაშირის იშხანს.

„მაშტოცის ცხოვრებაში“ არსებული ზემოგანხილული ცნობა გამეორებული აქვს მოესეს ხორენაციის, რომელსაც საინტერესო დაზუსტება შეაქვს მასში. ხორენაცი ამბობს, გუგარქის პიტიახშმა აშუშამ მიიბატნა მესროპი თავის სამფლობელოში, ტაშირის გავარშიო²⁸¹. მასასადამე, ხორენაციის წარმოდგენით ტაშირი გუგარქის მხარე ყოფილა²⁸² და მასთან ერთად ქართლში შედიოდა. სამავიეროდ, ხორენაციის თანახმად, უფრო ადრინდელ ეპოქაში ტაშირი სომხეთის შემადგენლობაშია. ხორენაციის სიტყვით, სომხეთის პირველ არშაკიდ მეფეს ვალარშაკს აშოცი და ტაშირი გუშარ პაიკიდი-სთვის მიუცია²⁸³. განსაკუთრებით საყურადღებოა ჩვენთვის აქ ორი რამ: ერთი ის, რომ ხორენაციის ტაშირი და აშოცი ერთი პირის მფლობელობაში წარმოუდგენია და მეორეც ის, რომ ხორენაცი აშოცს უწოდებს „საუფლოს“ (*სსკოლქქიანი*), ხოლო ტაშირს — „სასეპუპოს“ (*სსიყრასკანოლქქიანი*). როგორც ვხედავთ, ხორენაციის ტაშირი აქაც უფრო დიდი ერთეულის ნაწილად წარმოუდგენია²⁸⁴; მომდევნო წინადადებაში ხორენაცი გადმოგვცემს, ვალარშაკმა კვეკა-

²⁸¹ შიქსაქს სიიქსნაყი, გვ. 340—341. იხილეთ კითხვა, თუ ეს ცნობა გვიანდელი ჩანართია კოროიუნის თხზულებაში, როდისღა მოხვდა იგი მოვსეს ხორენაციისთან?

²⁸² ილ. აბულაძე, წინასიტყვაობა წიგნისა „მარტკლობა შუშანიკოსი“, გვ. 052.

²⁸³ შიქსაქს სიიქსნაყი, გვ. 113.

²⁸⁴ პროფ. ს. ერემიანის სიტყვით, V ს-ში სომხეთში ვითარდება სებაქთა უფლება: ნახარათა გვარებში გამოიყოფიან ცალკეული ოჯახები სებაქებისა, რომლებიც იღებენ თავის წილს საერთო საგვარეულო კუთვნილებიდან (Очерки Истории СССР, III—IX вв., გვ. 195). ჩ.ნ.ს. ხორენაციის უფრო ადრინდელ ეპოქაში ვადაქვს მისი თანამედროვე ვითარება და ტაშირი უფრო დიდი ერთეულის, გუგარქის საპიტიახშოს, სასეპუქოდ მიაჩნია.

სიის მთის პირდაპირ მდებარე ჩრდილოეთის ქვეყნის გამგებლობა დაავალა ძლიერ გვარს, რომლის თავს გუგარელთა პიტიახშობა მისცაო²⁸⁵. გამოდის თითქოს, გუგარქის პიტიახშს არაერთი კავშირი არა ჰქონია ტაშირთან. მაგრამ სინამდვილეში აქ იგულისხმება არა გუგარქის საპიტიახშო, არამედ საერთოდ ქართლი და ამდენად ხორენაცი სწორია: ამ დროს ტაშირი და აშოცი ქართლში არ შედიოდნენ.

საქმე ისაა, რომ ხორენაციის კონცეფციით ქართლი სომხეთის ერთ-ერთი მხარეა, ხოლო ქართლის მმართველი სომხეთის მეფის ქვეშევრდომია²⁸⁶. ამის შესაბამისად ქართლის მმართველს ხორენაცი უწოდებს ხან მეფეს²⁸⁷, ხან ქართველთა წინამძღოლს (*სასაყნიოქ*),²⁸⁸ ხანაც გუგარქის ან ქართლის პიტიახშს²⁸⁹. ასეთი არეულობის მიზეზი, ჩვენი აზრით, მდგომარეობს შემდეგში: ხორენაციის აზრით, ქართლის მმართველი როგორც დიდი ქვეყნის გამგებელი მეფეა, ხოლო როგორც სომხეთის მეფის ქვეშევრდომი—პიტიახში. აქ ხორენაციის ერევა ეს პიტიახში გუგარქის პიტიახშში (მან ხომ იცოდა რომ სომხეთში ერთ დროს შედიოდა ასეთი საპიტიახშო, რუმელიც ქართველებით იყო დასახლებული). რაც შეეხება წინამძღოლს. ხორენაცი ასე უწოდებს ქართლის მეფეს, როგორც არადამოუკიდებელ (მისი აზრით) მმართველს²⁹⁰.

უნდა ითქვას, რომ მიუხედავად ასეთი აღრევისა, მაინც ხერხდება დადგენა იმისა, თუ როდის გულისხმობს ხორენაცი ქართლს და როდის საკუთრივ გუგარქის საპიტიახშოს. მაგალითად, ჩვენთვის საინტერესო ადგილას აშკარად მთელი ქართლი იგულისხმება და ამიტომ ეს ადგილი არ გამოდგება იმის საბუთად, თითქოს ტაშირი გუგარქის საპიტიახშოში არ შედიოდა. როგორც ზევით დავინახეთ, ხორენაციის ტაშირი გუგარქეთის მხარეც მიაჩნია. მართლაც, VII ს. ანო-

²⁸⁵ შ ი ძ ა ს ხ ი რ ხ ნ ა გ ე ქ, გვ. 114.

²⁸⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 113—114, 121, 127, 132, 137, 169, 171, 221, 262.

²⁸⁷ ი ქ ვ ე, გვ. 171, 328, 341.

²⁸⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 23., 234, 262.

²⁸⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 114, 121, 262.

²⁹⁰ შესაძლებელია წინამძღოლი (*სასაყნიოქ*) ბერძნული *ჩქეციოცის* თარგმანიც იყოს: ხორენაცი დიდად განაწევლებული იყო ბერძნულ იწიგნობრობაში.

ნიმურ სომხურ გეოგრაფიაში ტაშირი გუგარქის მხარედ იხსენიება, ამასთან ილნიშნულია, რომ მთელი გუგარქი ქართველებს უჭირავთო²⁹¹. უფრო ადრე ტაშირი პირდაპირ ქართლშია მოხსენიებული²⁹².

დაახლოებით ასეთივე ვითარება გვაქვს კანგარის მიმართ. ლაზარ ფარბეცის გადმოცემით, ვახტანგ გორგასალს შეუთვლია სომხებისთვის, რომ ქართლში მოსულ სპარსელთა დიდ ჯარს იგი გაეცალა „სომხეთის მთებში ქართლის საზღვრებთან“. აქ ვახტანგი ელოდა სომხების მაშველ ჯარს. მართლაც, სომხების ჯარი „დაუყოვნებლივ მივიდა ქართლის მეფესთან და ცოტახნით დაიბანაკა კანგარქის გავარში“²⁹³. მაშასადამე, კანგარი ყოფილა „სომხეთის მთებში, ქართლის საზღვრებთან“. ლაზარის სიტყვით, სომხები აქედან ქართლში ჩავიდნენ²⁹⁴. ცხადია, კანგარი სომხეთში იყო.

სომხეთის ფარგლებში აქვს მოხსენიებული კანგარი მოვსეს ხორენაცისაც. მისი სიტყვით, მეფე ვალარშაკის დროს „გუშარმა შარას ძეთაჲჲ შემკვიდრეობით მიიღო ბნელი მთა, რომელიც არის კანგარქჲ და ნახევარი ჯავახეთისა, კოლბი, წობი, ძორი, ვიდრე ჰნარაკერტის სიმაგრემდის“²⁹⁵. საინტერესოა, რომ ამავე პერიოდებთან ერთად კანგარქი გუგარეთისა და ქართლის შემადგენლობაში მოიხსენიება ანონიმურ გეოგრაფიაში²⁹⁶.

საყურადღებოა, რომ არც ტაშირი და არც კანგარი არ იხსენიებიან აგათანგელოსთან და ფავსტოს ბუზანდთან. ჩვენი აზრით, ეს აიხსნება იმით, რომ იმ პერიოდში, რომელიც აღწერილია ამ ისტორიკოსების თხზულებებში, გუგარქის საპიტიანშიო ჯერ კიდევ სომხეთის ფარგლებში იყო, ხოლო რადგან ტაშირი და კანგარი გუგარქის საპიტიანშიოში შედიოდნენ, ეს ავტორები პირდაპირ ლაპარაკობენ გუგარქზე²⁹⁷ და არ ახსენებენ მასში შემავალ მხარეებს.

²⁹¹ Армянская география VII века 100 р. X., издал К. П. Патканов, 1877, სომეური ტექსტი, გვ. 20, რუს. თ. რგმ., გვ. 50.

²⁹² იქვე, სომხ., გვ. 17, რუს., გვ. 40.

²⁹³ ი. ფ., გვ. 33.

²⁹⁴ იქვე, გვ. 33.

²⁹⁵ Մովսես Խորենացի, გვ. 113.

²⁹⁶ Армянская география VII века, სომხ. გვ. 17, 20; რუს. გვ. 40, 52.

²⁹⁷ Աղաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1909, გვ. 414; Փաստոս Բլավանյացի, გვ. 24, 242, 315.

სმრიგად, ტაშირი და კანგარი, რომლებიც გუგარქის საპიტიაზ-
შოს მხარეები იყვნენ, V ს. გასულს ჯერ კიდევ სომხეთის საზღვრებში
რჩებოდნენ²⁹⁷ VII ს-ში მათ ისევ გუგარეთის ფარგლებში ვხედავთ,
მხოლოდ ამჯერად ქართლის სამეფოში²⁹⁸.

როგორც აღნიშნული გვაქვს ლაზარ ფარპეცი ახსენებს პრო-
ვინცია აშოცს. ლაზარის სიტყვით, სხვა სომეხ ნახარაერთან ერთად,
იუზდიგერდ II-ისთვის საპასუხო წერილის მიწერაში მონაწილეობა
მიუღია აშოცის უფალს პრაპატსაც²⁹⁹. შემდეგ აშოცის მთავარი
მოხსენიებულია სპარსელების მიერ დაპატიმრებულ სომეხ ნახარა-
რებს შორის³⁰⁰. სომხეთის ძეფის ქვეშევრდომად ჰყავს მოხსენიებუ-
ლი „აშოცის გავარის მთავარი ტაქატი“ აგათანგელოსსაც³⁰¹. ანონი-

²⁹⁷ აღსანიშნავია, რომ პ. ინგოროყვას აზრით, სომხეთში შეცვალა
გუგარქის საპიტიაზო შედგებოდა ძორისა და კოლბისაჯან და ზუსტად გარ-
დაბნის მხარეს წარმოადგენდა (გიორგი მერჩული, გვ. 420, 457-458, 462, 466,
463, 476). თვით პატივეცმული მკვლევრის სიტყვით, ამ საკითხის გადაწყვეტი-
სას იგი ძირითადად ფავსტოს ბუხანდს ეყრდნობა (იქვე, გვ. 420, 462, 466).

ამ საკითხზე ფავსტოსის ცნობები ასეთია. სომხეთის მეფე არშაკ აუჯანყ-
დნენ სპარსეთთან ხანგრძლივი ბრძოლით უცნაურობით დიფულდებო: აღმნი-
ქისა და ნოშირაქანის პიტიაზებში, მაკერ-ტუმის, ნიპორაკანის და დანსის მფლო-
ბენი, ამის შემდეგ გუგარქის ბღეში, ანის შემდეგ ძორის გავარის უფალი
და კოლბის გავარის უფალი და ნათთან ერთად გარდმანაძორის უფალი და ყვე-
ლა ისინი, ვინც აწლოა იყვნენ მათთან. ის ნბარებში და მათ ირგვლივ. ერთად
აუჯანყდნენ სომხეთის მეფე არშაკს“ (Մատուռու Ռիւզանդայի, გვ. 242; რუს.
თარგი. История Армении Фавстоса Бузанда, Ереван. 1953, გვ. 123).

როგორც ვხედავთ, აქედან არ ჩანს, რომ გუგარქი მხოლოდ კოლბისა და
ძორისაჯან შედგებოდა. ისიც კი საეჭვოა, საერთოდ შედიოდნენ, თუ არა ისინი
გუგარქში. მა-თლაც. უფრო ადრე ფავსტოსი გუგარქისაჯან დამოუკიდებლად იხ-
სენიებს „მანაუახს კოლბელთა მთავარს (იზანას) და გორუთს ძორქის ქვეყნის
მთავარს (იზხანას)“ (იქვე, სომხ. ტექსტი, გვ. 46, რუს. თარგმ. გვ. 26).

გუგარქის შემადგენლობაში კოლბი და ძორი ხოცხეიბული არიან ანაწი-
მურ გეაგოავიამა, მაგამ გარკვევით არ ჩანს ამ ცნობაში თანამედროვე ვი-
თარგბაა ასახული (როგორც ამას ფიქრობს პ. ინგოროყვა), თუ უფრო
ადრინდელი.

აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ პ. ინგოროყვას აზრით, ტაშირი არც
ერთ პერიოდში ანტიკური ხანისა და ადრეული შუა საუკუნეებისა არ შედიოდა
სომხეთში (დასახ. ნაშრ., გვ. 476). ამ საკითხზე ზეით ჩვენ უფვე მოვიხბა ლაპა-
რაკი და ამიტომ აქ მტკად აღარ გვაგვრძელებთ სიტყვას.

²⁹⁹ ო. შ., გვ. 45.

³⁰⁰ იქვე, გვ. 75.

³⁰¹ Ագոստինոսայ Պատմութիւն Հայոց, გვ. 451.

მური გეოგრაფიის მიხედვით აშოცი VII ს-შიც სომხეთში შედიოდა და არარატის ოლქის ერთ-ერთი მხარე იყო³⁰².

ქართული წყაროების მიხედვით აშოცი თიბაქოს ქართლის ერთი უძველესი ოლქთაგანია. ლეონტი მროველის სიტყვით, ქართველთა ეპონიმის ქართლოსის შვილს, გაჩიოსს, ერგო „ორბის ციხე და სკვრეთის მდინარითგან ვიდრე თავამდე აბოციისა“³⁰³. ამასთანავე აშოცი იგულისხმება ქვემო ქართლის საერისთავო-საპიტიახშოში. ლეონტი მროველი გადმოგვცემს, რომ ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა სამშვილდის ერისთავს მისცა ქვეყანა, „რომელ არს ტაშირი და აბოცი“³⁰⁴. ასევე, ჭჷანშერის ცნობით „პიტიახში, ნათესავი ღეროზისი, მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს“³⁰⁵. ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული ფაქტი, რომ მოვსეს ხორენაცის ცნობით, მეფე ვალარშაქია ტაშირი და აშოცი ერთ მმართველს ჩააბარა.

ამრიგად, სომხეთის შემადგენლობაში ყოფნისას აშოცი არარატის ოლქში (ნაპანგში) შედიოდა, მაგრამ მას, როგორც ჩანს, რაღაც კავშირი ჰქონდა ტაშირთან.

ქართლს აშოცი დაუბრუნდა ტაშირსა და კანგარზე გვიან, VII ს. შემდეგ. ამ დროს იგი, ეტყობა ქვემო ქართლის საერისთავოში შევიდა.

ლარაერთხელ იხსენება ლაზარ ფარპეცისთან ტაო (ტაო), რომელიც მამიკონიანთა სამფლობელო ყოფილა. როგორც მთიანი და ძნელად მისადგომი ნხარე ტაო ხშირად წარმოადგენდა თავმუსაფარს თავისუფლებისთვის მებრძოლ სომხებისთვის. ასე ყოფილა ეს 450—451 და 482—484 წლების აჯანყებათა დროსაც, როგორც გადმოგვცემს ლაზარ ფარპეცი³⁰⁶. აღსანიშნავია, რომ ტაოში ამ დროს საეპისკოპოსო ყოფილა: ლაზარი ახსენებს „ტაოს ეპისკოპოსს ტაქატს“³⁰⁷.

საყურადღებოა, რომ ტაოს ტერიტორიაზე ლაზარს მოხსენიებული აქვს რამდენიმე დასახლებული პუნქტი: (ვ)ორჯნაალი

³⁰² Армянская география, სომხ., გვ. 20, რუს., გვ. 53.

³⁰³ ქართლის ცხოვრება, გვ. 9.

³⁰⁴ იქვე, გვ. 24.

³⁰⁵ იქვე, გვ. 241.

³⁰⁶ ლ. ფ., გვ. 73, 74, 121, 135.

³⁰⁷ იქვე, გვ. 44. შდრ. ს ი ქ ე, გვ. 28.

(*იკუნაია*)³⁰⁸, ზენაკის (*ჰინასია*)³⁰⁹, არაპეზი (*სკრახიკი*)³¹⁰, მენარინკი (*მინასინა*)³¹¹, გიულიკი (*გიულიკი*)³¹² და ვარდაშენი (*ვარდაშენი*)³¹³. ორი უკანასკნელი, ლაზარის სიტყვით, მდებარეობდა ოქალში, რომელიც ანონიზური გეოგრაფიის ცნობით ტაოს გავარი ყოფილა³¹⁴. ჩანს, ტაოში იყო სოფელი წალიკი (*შალიკი*). ლაზარის სიტყვით, იგი მამიკონიანებს ეკუთვნოდა³¹⁵.

6. აღონს მოცემული აქვს ზოგი ამ პუნქტის ლოკალიზაცია. მენარინკი მისი აზრით, არის დღევანდელი კურნიჩი, რომელიც მდებარეობს ერზერუმიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 30 კილომეტრზე. აქედან ჩრდილოეთით დაახლოებით 20 კილომეტრზე ეხლაც არის სოფელი წალიკი, ხოლო თიორთომის ხეობაში გუილიკი და ვარდიშენი³¹⁶.

საინტერესოა ამ სახელწოდებათა ეტიმოლოგიის დადგენა, რაც ფილოლოგების საქმეა. ჩვენი მხრით აღვნიშნავთ, რომ ზოგიერთი მათგანი აშკარად სომხური წარმოშობისაა: „წალიკ“ სომხურად ნიშნავს ყვავილს, „მენარინკი“—თავისფერს, „გიულიკი“ კინობითაა იტყვისაგან გიულ—სოფელი („სოფლუკა“), „არაპეზ“ შესაძლებელია დამახინჯება იყოს სომხური *არახიკი* - ისა, რაც ნიშნავს ფართო

³⁰⁸ ო. ფ., გვ. 74. ამ სოფელში მოხდა შეტაკება სომხებსა და სპარსელებს შორის.

³⁰⁹ ო. ფ., გვ. 94. ამ სოფლიდან ყოფილა ზუცესი აბრაჰამი. რომელიც სპარსელებმა დააპატიმრეს და ირანში წაიყვანეს 450—451 წწ. აჯანყების შემდეგ მახდენობის არმილების განაო აბრაჰამისათვის ყურები მოუჭრიათ და გადაუსახლებიათ აურეთში. აბრაჰამი იქიდანაც ეხმარებოდა სპარსეთში მყოფ სომხებ პატიმრებს. საბოლოოდ აბრაჰამი დაბრუნებულა სომხეთში და ბზნუნიქია ეპისკოპოსი გამხდარა.

³¹⁰ ო. ფ., გვ. 110. ამ სოფლიდან ყოფილა გიულიკი „კაცი აღსავად სომხური მეცნიერებით და უმეარესად ბერძნულით, მკერმეტყველი სიტყვითა და უხვად მომდინარე სწავლით“, რომელიც სომხეთის კაალიკოსი გამხდარა მოვსეს მანაქერტელის შემდეგ (461—471).

³¹¹ ო. ფ., გვ. 136.

³¹² იქვე. გვ. 145.

³¹³ იქვე.

³¹⁴ Армянская география, სომხ. ტექსტი, გვ. 20. რუს. თარგმ., გვ. 53.

³¹⁵ ო. ფ., გვ. 148.

³¹⁶ Н. Адонц, დასახ. ნაშრ., გვ. 24. ასევეა პ. ინგოროყვასთან (გოორგი მერხულე, გვ. 49?), რომელსაც მოცემული აქვს ტაოს დანარჩენი მხარეების ლოკალიზაცია.

გზას, ბილიკს. ორჯნჰალში გამოიყოფა ორჯ. (*ორჯ*) სომხურად სორო, ბუნაგი. ვარდაშენი შეიძლება წარმომავლობით ქართულიც იყოს და სომხურიც. ზენაქს-სა და ოქალ-ს კი უფრო ქართული იერი ადევს (უკანასკნელში ო—მეგრულ-ქანური პრეფიქსი ხომ არ არის?).

ტაოს ახსენებენ სხვა სომეხი ისტორიკოსებიც: ფავესტოს ბუზანდი³¹⁷, ელიშე, მოვსეს ხორენაცი. ანონიმურ გეოგრაფიაში იგი მოხსენიებულია, როგორც სომხეთის ერთ-ერთი მხარე.

უკანასკნელ ხანებში. პ. ინგოროყვამ წამოაყენა შეტად საყურადღებო მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სომხეთში შედიოდა არა მთელი ტაო, არამედ მისი სამხრეთი ნაწილი, ე. წ. იმიერ-ტაო. სამწუხაროდ, ლაზარ ფარპეცისთან არავითარი ცნობები არ არის ამ საკითხზე³¹⁸.

ლაზართან მოხსენიებულია აგრეთვე ბასიანი (*Басиан*)³¹⁹, რომელიც იბერიაში დაქარგა ძვ. წ. II—I საუკუნეებში³²⁰. ბასიანს ტერიტორიაზე ლაზარი ასახელებს სოფელ დუ-ს (*Ду*)³²¹, რომელიც მდებარეობდა ბიზანტია-ირანის საზღვარზე, სოფ. ალუარს (*Алуар*)³²², რომელიც მდებარეობდა არწათალბერქის (*Арцаталберк*)³²³ ე. ი. ვერცხლისწყაროთა) ველზე³²⁴ და ძლიერ სიმაგრე ბოლბერდს (*Болберд*)³²⁵. ნ. აღონცი ამ ციხის სახელს უკავშირებდა ტაოს ერთ-ერთი რაიონის ბუხას (*Бухас*) სახელს³²⁶. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ბოლ არის ბერძნული „ბოლოს“³²⁶, ხოლო პ. ინგოროყვა ბოლ-ს უკავშირებს მესხების ერთ-ერთ ტომს, ბოლხარებს, რომელიც, მისი სიტყვით, ცხოვრობდა ბასიანის მხარეში³²⁷.

³¹⁷ სხვათა შორის ტაოს ტერიტორიაზე ფავესტოს ბუზანდი ასახელებს ძლიერ სიმაგრეს ვრახანი-ს (Врахани); გვ. 498).

³¹⁸ პ. ინგოროყვა, გეოგოგი მერჩულე, გვ. 477, 497.

³¹⁹ ი. ფ., გვ. 44, 57, 75, 88, 146, 154.

³²⁰ ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 256—257; Г. Мелкишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 299—300.

³²¹ ი. ფ., გვ. 136, 146.

³²² იქვე, გვ. 154.

³²³ იქვე, გვ. 146.

³²⁴ იქვე, გვ. 146, 157.

³²⁵ Н. Адонц, დასახ. ნაშრ., გვ. 25.

³²⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი და მეორე, ტფილი-ი, 1913, გვ. 331. ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ჩანს, გულისხმობდა სიტყვას Βολιόν — მიწია ბელტი, მიწის ფენა.

³²⁷ პ. ინგოროყვა, გეოგოგი მერჩულე, გვ. 519—520.

ბასიანი კარგად არის ცნობილი სხვა სომეხი ისტორიკოსებისთვისაც.

აღმოსავლეთ საქართველოში ლაზარ ფარპეცის დასახელებული აქვს რამდენიმე გეოგრაფიული პუნქტი. ალანთა კარზე ჩვენ ზევი. უკვე ვილაპარაკეთ და აქ აღარ შევჩერდებით. ასევე ჭარმანანზე. ლაზარი იხსენიებს აგრეთვე პარხარის მთებს²²⁸, რომლებიც დღესაც ამავე სახელით არიან ცნობილი. დაბოლოს, აღსანიშნავია, რომ ლაზარი ახსენებს მდინარე მტკვარს²²⁹ კურ (*ყურ*) ფორმით, როგორც იცნობს მას საერთოდ ძველი სომხური მწერლობა.

დასავლეთ საქართველოს მხარეებიდან ლაზარს მოხსენიებული აქვს ეგრისი (*იკრპ*). ლაზარი ამბობს, როდესაც ვახტანგმა ნახა, რომ მისიანებმა უღალატეს და მარტო დარჩენილი სპარსელებს ვერ გაუმკლავდებოდა, „გაეცალა ქართლის ქვეყანას და ცოტახნით მივიდა ეგრისის ქვეყნის მხარეებში“-ო³⁰. როგორც ვხედავთ, ლაზარს თვალსაზრისით ეგრისი ისეთივე ერთეულია (ისეთივე „ქვეყანა“), როგორც ქართლი. ამიტომ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეგრისი აქ ქართლის ნაწილად არ იგულისხმება. სწორედ იმიტომ შეაფარა მას თავი ვახტანგმა, რომ ამ დროს ეგრისი ბიზანტიელების სამფლობელოებში შედიოდა და სპარსელებს ხელი არ მიუწვდებოდათ მასზე³¹.

ეს ყურადღებას იქცევს ის, რომ ეგრისის სახელწოდება აქ წარმოდგენილია შეუკუმშველი ფუძითა და ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის გარეშე — ეგერ. აღსანიშნავია, რომ ძველი სომხური მწერლობა ამ ფორმით იცნობს ამ სახელს, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ფუძის აღდგენისათვის. ფავსტოს ბუზანდს მოხსენიებული ჰყავს ეგერსვანებ (*იკერსვანებ*)³², ნოვსენ ხორენაცის — ეგერელთა ქვეყანა (*იკერსიქე*)³³, რომელიც მასთან, როგორც

²²⁸ ლ. ფ., გვ. 74—75.

²²⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 65, 66, 133, 134.

³⁰⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 146.

³²¹ როგორც აღნიშნული გვაქვს, სპარსელებთან თმის დროს სომეხები ხშირად აფარებდნენ თავს ტაოს, თუმცა ისიც ირანის სამფლობელოებაში შედიოდა. მაგრამ ტაო მთიანსა და მიუხაღ მხარე უარმოადგენდა და ე იცავდა ლტოლვილებს, რაც ყოველ ასეთ შემთხვევაში აღნიშნული აქვთ კიდევაც სოფ. ავტორებს. საფიქრებელია, რომ ლაზარიც აღნიშნავდა თუ რატომ შეაფარა ვახტანგმა თავი ეგრისს, ის რომ ქართლის მხარე ყოფილიყო.

³²² ფ ა ლ ს ი ი ა მ ქ ი ლ ა ნ ი, გვ. 24.

³²³ შ ი ქ ს ლ ს ი ი რ ს მ ა გ ე ლ, გვ. 108.

ჩანს, ლაზიკის სინონიმად იხმარება. ანონიმური გეოგრაფიის ავტორის სიტყვით ე გ ე რ იგივე კოლხეთია და „აქვს ოთხი პატარა ქვეყანა: მანრილი, ვგრევიკა, ლაზივი, ჭანეთი, რომელნიც არიან ხალტიკი“³³⁴.

ლაზარ ფარაპეცისთან მოხსენიებულია კოლხეთის მეორე პროვინციაც ხალდია (*Халдия*), რომელიც აგრეთვე ბიზანტიელების სამფლობელოებში შედიოდა. ლაზარის გადმოცემით, სპარსელებთან დამარცხების შემდეგ ვაჰან მამიკონიანი და სხვა სომეხი დიდებულები დასასვენებლად და ძალების მოსაკრებლად ხალდიაში წასულან³³⁵. როგორც ცნობილია, ხალდია ერქვა ტრაპიზონსა და მის მიმდებარე მხარეს. ამავე სახელწოდებით იცნობენ მას სხვა ძველი სომეხი ავტორებიც (აგათანგელოსი, ფავსტოს ბუზანდი, ელიშიე, მოვსეს ხორენაცი, ანონიმური გეოგრაფია³³⁶...) ქართულ წყაროებშიც მას ეწოდება ქალდია, ან ხალდია³³⁷.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ლაზარ ფარაპეცის ის ცნობები, რომლებიც მოგვითხრობენ ამიერკავკასიის ხალხების ურთიერთ კავშირსა და მეგობრობაზე.

როგორც ვიცით, მოცემულ პერიოდში ამიერკავკასიის ხალხები სოციალური და კულტურული განვითარების თვალსაზრისით დაახლოებით ერთნაირ დონეზე იდგნენ. ამავე დროს, ისინი მოჭიქეული იყვნენ ერთნაირ პირობებში: მათ უხდებოდათ მეტად მძიმე ბრძოლის წარმოება საერთო მტერთან, რამაც წარმოშვა მათში ერთმანეთთან კავშირის საჭიროების შეგნება. სწორედ ასეთი შეგნებით არის დაწერილი ლაზარ ფარაპეცის „სომხეთის ისტორია“.

³³⁴ Армянская география, სომხ. ტექსტი, გვ. 16. რუს. თარგმ., გვ. 38—39.

³³⁵ ი. ფ. გვ. 145. უფრო ადრე ლაზარი ამბობს, რომ ბიზანტიიდან მომავალი სომხები „გაჩერდნენ მთასთან, რომელსაც ჰქვია პარხარი, ხალტიკის სახელებთან ახლოს“ (გვ. 74).

³³⁶ აგათანგელოსი, გვ. 409, 439; ფავსტოს ბუზანდი, გვ. 272; ელიშიე, გვ. 94, 125, 126; მოვსეს ხორენაცი, გვ. 106, 313, 316; ანონიმური გეოგრაფია, სომხ. ტექსტი, გვ. 16, რუს. თარგმ., გვ. 39.

³³⁷ იოანე საბანის ძე, მარტილობა აბო ტფილელისა, აკად. კ. ქეკელიძის გამოცემა: ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ნაკვეთი პირველი, ტფილისი, 1935, გვ. 66; მატეანე ქართლისა: ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 285; სუმბატ დავითის ძე, იქვე, გვ. 383.

ლაზარი ხშირად და დაწვრილებით გადმოგვეცემს ამიერკავკასიის ხალხების თანამშრომლობის ამბებს. როგორც ლაზარის ცნობებიდან ირკვევა, სომხეთს, ქართლსა და ალბანეთს შორის ისეთი მჭიდრო კავშირი იყო, რომ მას სპარსელებიც კი უწევდნენ ანგარიშს. ირანის დიდი ვეზირი მოახსენებდა შაჰს, როდესაც სომხეთი სავსებით დაგვემორჩილება, ქართლიცა და ალბანეთიც ჩვენი იქნებიანო³²⁸. როგორც ზევით აღნიშნული გვაქვს, სპარსელებს უცდიათ დაერღვიათ ეს კავშირი და რაღაც უპირატესობანი აღუთქვეს სომხებს ქართლსა და ალბანეთთან შედარებით, მაგრამ მათ ეს წინადადება არ მიუღიათ.

საინტერესოა, რომ როგორც კი ქართლს, სომხეთსა და ალბანეთში მიიღეს იეზუიტებმა II-ის წერილი ამ ქვეყნების თავაკების შაჰის კარზე გამოცხადების მოთხოვნით, სამივე ქვეყანას მაშინვე გაუბამს კავშირი ერთმანეთთან. მხოლოდ ერთმანეთში მოლაპარაკების შემდეგ გადაუწყვეტიათ მათ აესრულებინათ შაჰის ბრძანება. სამივე ქვეყნის წარმომადგენლებს ერთმანეთისთვის შეუფიცავთ, რომ ისინი საერთო „აზრით, სიტყვითა და განზრახვით“ წარდგებოდნენ ირანის შაჰის წინაშე. „ასე აღთქმითა და ფიცით გაერთიანებული სამივე ქვეყანა, სომხეთი, ქართლი და ალბანეთი წავიდა სამეფო კარზე“³²⁹.

მართლაც სპარსეთში ჩასული სამივე ქვეყნის წარმომადგენლები პირობისამებრ იქცეოდნენ: ყოველგვარ გადაწყვეტილებას საერთო ბჭობის შემდეგ იღებდნენ. როგორც ვიცით, მათ გადაწყვიტეს გარეგნულად დათანხმებოდნენ შაჰის მოთხოვნას და მიეღოთ მასზე ანობა, რაზედაც უარი განაცხადა ვარდან მამიკონიანმა. მაშინ ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის წარმომადგენლები ერთხმად არწმუნებდნენ მას, შენი უარი სამივე ქვეყანას მოუტანს ზიანსო. ლაზარის სიტყვით, სწორედ ამიტომაც დათანხმებულა საბოლოოდ ვარდანს, რომელმაც „თავს იღვა დროებით გარეგნულად დაჭრილიყო სამივე ქვეყნისა და მათ კაცთა და ქალთა სიმრავლისათვის“³³⁰.

შინისკენ გამობრუნებულ სამივე ქვეყნის დიდებულებს გზაში მრავალგზის შეუფიცავთ ერთმანეთისთვის, მომავალშიც თანხმობით

³²⁸ ი. ფ., გვ. 43.

³²⁹ იქვე, გვ. 47.

³³⁰ იქვე, გვ. 53.

ემოქმედათ. როგორც ვიცით, ქართლს არ მიუღია მონაწილეობა სომხეთისა და ალბანეთის 450—451 წლების აჯანყებაში (შეძლებისდაგვარად ახსნილი გვაქვს ამისი მიზეზებიც). საინტერესოა, რომ, როგორც ჩანს, ლაზარს ეს არ მიაჩნდა დადებული ფიცის დარღვევად: მას არც ერთი საყვედურის სიტყვა არა აქვს ნათქვამი ქართლის მმართველი წრეების მიმართ. ამავე დროს, ლაზარი დაწვრილებით გადმოგვეცეს სომხებისა და ალბანელების ერთიან ბრძოლას.

განსაკუთრებით მდიდარია მეგობრობისა და ერთობლივი მოქმედების ფაქტებით 482—484 წლების აჯანყების პერიოდი.

ლაზარ ფარპეცის გადმოცემით, როგორც კი სომხებს გაუგიათ ვახტანგ გორგასალის აჯანყების ამბავი, ძალიან გახარებიათ, იქნებ ქართლთან ერთად ვაძლიოთ-სპარსელებსო. სომხებსა და ქართველებს ერთიანობა შეუფიცავთ ერთმანეთისათვის და მართლაც, როდესაც ვახტანგს შემწეობა უთხოვია სომხებისთვის, ისინი მაშინვე წასულან. მის დასახმარებლად. მართალია, ლაზარი ბრალს სდებს ვახტანგს იმაში, თითქოს იგი ატყუებდა სომხებს ჰუნების საკითხში, უწუნებს მას მოქმედების გეგმასაც და ამით რამდენადმე აღანაშაულებს საბოლოო დამარცხებაში, მაგრამ ლაზარს სრულებით არ ეპარება ეჭვი სომეხ-ქართველთა კავშირის საჭიროებაში. სხვათა შორის, ანგარიშგასაწევია ის, რომ ლაზარი აღიზარდა არშუშა პიტიახშის კარზე, ხოლო ქართლის პიტიახშები, როგორც ვიცით, ოპოზიციის იდეაში ედგნენ ქართლის მეფეებს. უნდა ვიფიქროთ რომ არშუშას კარზე ლაზარს ჩაუნერგავდნენ უარყოფით განწყობილებას ქართლის მეფეების, და შესაძლებელია, თვით ვახტანგ გორგასალის, წინაღობდნენ მიუხედავად ამისა, ლაზარი არ ლაღატობს თავის პრინციპს და რჩება ამიერკავკასიის ხალხების კავშირისა და მეგობრობის მომხრედ.

როგორც ლაზარ ფარპეცის ცნობებიდან ჩანს, ამიერკავკასიის ხალხების, ცხადია, პირველ რიგში იგულისხმება მათი ზედაფენების, წარმომადგენლებს შორის საკმაოდ ცხოველი პირადი ურთიერთობაც, ყოფილა. ვახტანგ გორგასალს სომხებში მოხვეჭილი ჰქონია მხნე მტომრის სახელი, ხოლო არშუშა პიტიახშს კი „ჰქვეიანი და გამომრჩეველი“ ეაცისა. ამ უქანასკნელს ნათესაური ურთიერთობაც კი ჰქონია სომხეთის უძლიერეს ფეოდალურ სახლებთან: მას ცოლად ჰყოლია არწრუნთა სახლის ქალი, და ცნობილი სომეხი საეკლესიო მოღვაწის აღან არწრუნისა. არშუშა ქვისლი ყოფილა ჰმიაიკ მამიკონიანისა,

ვარდან მამიკონიანის ძმისა. სხვათა შორის, როგორც ცნობილია. არ-
შუშას შვილს ვარსკენს ცოლად თვით ვარდან მამიკონიანის ქალი
ჰყავდა.

არშუშასა და მისი სომეხი ნათესავეების დამოკიდებულების დრ-
სახასიათებლად მოვიყვანთ ასეთ ამბავს: ლაზარი გადმოგვცემს, იეზ-
დიგოდ II-ისგან შინ დაბრუნებული ვარდან მამიკონიანი დიდად
იტანჯებოდა ქრისტიანობის უარყოფის გამო, მაგრამ „ითმენდა ამ
ამბავს, რადგან თავისი მეგობრების საჭიროებაზე ისე ზრუნავდა, რო-
გორც თავის სახლსა და თავის თავზე, განსაკუთრებით კი არშუშა
ქართლის ბედებისა და სიენიეთის იშხანის ვასაკის შვილებზე, რომ-
ლებიც დაეკავებინა და ისევ კარზე ჰყავდა სპარსთა მეფე იაზ-
კერტს“³¹¹.

კიდევ უფრო საინტერესოა შემდეგი ამბავი. 451 წ. სპარსელე-
მა დაატყვევეს და შემდეგ სპარსეთში წაიყვანეს ზოგიერთ აჭანე-
ბულ სომეხ წარჩინებულთა ოჯახები. მათ შორის ყოფილა პაიაკი მამი-
კონიანის ცოლი და სამი ვაჟი (თვით ჰმაიაკი ბრძოლაში მოიკლა).
ლაზარის გადმოცემით არშუშას დიდალი სიმდიდრე დაუხარკავს
შაჰის კარის დიდებულების მოსაქრთამავად, რომ მათ ეშუამდგომ-
ლათ მისთვის შაჰთან, რათა შაჰს გაეთავისუფლებინა ჰმაიაკის ოჯახი.
მართლაც, შაჰმა შეისმინა არშუშას ვედრება და „უწყალობა ისინი
არშუშას, როგორც ფრიად საყვარელსა და ღვაწლმოსილ კაცს და
[აუსრულა] ყველასთვის დაუჭერებელი მისი დიდი თხოვნა“. გახარე-
ბული არშუშა დავარდნილა მიწაზე შაჰის წინაშე, იქით-აქეთ ვა-
გორებულა და მიწას თავს ურტყამდა. გაკვირებულ იეზდიგერდის-
თვის არშუშას უბასუხია: „კეთილმოქმედო მეფეო, თქვენ მე ახალა
საჩუქარი მომანიჭეთ, რომელიც ჩემს სხვა მეგობართაგანს, [თქვენს]
მსახურს, თქვენგან არ მიუღია. მეც თქვენთვის ახლებური თავყ-
ნისცემით უნდა მეცა თავყვანი, როგორიც თქვენ სხვა მსახურთაგან
არასოდეს გინახავთ“-ო³¹².

ძალიან საინტერესოა ლაზარ ფარპეცის ის ცნობები, საი-
დანაც ირკვევა, რომ ამ პერიოდში უმკიდროესი კავშირი ყოფილა ქარ-
თლის, სომხეთისა და ალბანეთის ეკლესიებს შორისაც. მაგალითად,
როდესაც ლაზარი გადმოგვცემს ალან არწრუნის სასულიერო მოღ-
ვაწურობისა და სიკვდილის შესახებ, იგი დასძენს: „ამ წმინდანის სხე-

³¹¹ ი. ძ., გვ. 59.

³¹² იქვე, გვ. 107.

ნებას წმინდა მოწამეთა სახელებთან ერთად გადმოგვცემენ და ქადაგებენ დღემდის და უკუნისამდე ჩვენი სომხეთის ქვეყნის, ქართლისა და ალბანეთის ყველა ეკლესიაში“-ო³⁴³. მაშასადამე, ქართლისა და ალბანეთის ეკლესიებს ისეთი ახლო კავშირი ჰქონიათ სომხეთის ეკლესიასთან, რომ როგორც კი აღან არწრუნი გარდაცელილ, მათაც დაუწესებიათ თავისთან მისი ხსენება.

ყურადღებას იქცევს შემდეგიც. როგორც უკვე მოთხრობილა გვაქვს, იეზიდგერდ II-ის კარზე მყოფმა ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის წარჩინებულებმა გადაწყვიტეს, მხოლოდ გარეგნულად მივიღოთ შაჰის მოთხოვნა—აღვიაროთ მახდენობა, „შემდეგ წავიდეთ ჩვენ-ჩვენ ქვეყანაში და იმიერიდან ვიცხოვროთ ქრისტეს ჰემარიტი სარწმუნოების მსახურებით, რომელშიც დავიბადეთ ემბაზის განახლებითა და უწმინდესი მოძღვრებით წმინდა გრიგორისა და მისი შვილისა“-ო³⁴⁴. ისინი თურმე, არწმუნებდნენ ვარდან მაგიკონიანს, თუ ჩვენს განზრახვას შეუერთდები, „ვიციოთ, რომ მრავალ წყალობას შევემთხვევით. ხოლო სამივე ქვეყნის ერთიანი ეკლესია აოხრებას არ მიეცემა და არც ტყვედ წაიყვანენ ამ ქვეყნების ყველა მცხოვრებს“-ო³⁴⁵. საპასუხო სიტყვაში სამივე ქვეყნის წარმომადგენლებისთვის ვარდან მაგიკონიანს სხვათა შორის უთქვამს ესეც: „ჰემარიტი და მართალი სარწმუნოება გისწავლიათ ღმრთისაგან მოციქულის სადაარი მწყემსის, წმინდა მოწამის გრიგორისა და მისი შვილის მიერ“-ო³⁴⁶.

მოყვანილი ადგილებიდან ჩანს, რომ ლაზარ ფარაბეცის წარმოდგენით სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის ეკლესიებს ერთი საერთო მამამთავარი, გრიგოლ განმანათლებელი, ჰყოლია და, შესაძლებელია, რაღაც საერთო ორგანიზაციაც ჰქონია. თუ რამდენად საყურადღებოა ეს დასკვნა, ჩანს იქიდან, რომ ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თეორია გრიგოლ განმანათლებლის სომხეთთან ერთად ქართლისა და ალბანეთის მომაქვეყნულად აღიარებისა მხოლოდ VII ს. დამდეგისთვის ჩამოყალიბებულა³⁴⁷. თუკი ლაზარის სიტყვები სტილის

³⁴³ ო. ფ., გვ. 6.

³⁴⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 50.

³⁴⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 51.

³⁴⁶ ი ქ ვ ე.

³⁴⁷ ი ვ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა.

თავისუფლების, ან დაუდევრობის შედეგი არ არის (რაც სახეებით გამორიცხული არაა), უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ თეორიას თითქმის მთელი საუკუნენახევრით უფრო ადრე მოუპოვებია გავრცელება.

აღსანიშნავია, რომ ლაზარ ფარპეცის მოთხრობილი აქვს მაშტოცის მოღვაწეობა, რაც მას გადმოცემული აქვს, როგორც თვითონ ამბობს, კორიუნის მიხედვით. ივ. ჯავახიშვილმა შენიშნა, რომ ლაზარი არაფერს ამბობს მაშტოცის მოღვაწეობაზე საქართველოსა და ალბანეთში. ამის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის, „რომ კორუნის თხზულების იმდროინდელ ტექსტში მაშტოცი მხოლოდ სომხური ანბანის მომგონებლად ყოფილა წარმოდგენილი და მაშტოცის მიერ საქართველო-ალბანეთშიც ანბანის შემოღების შესახებ იქ არაფერი ყოფილა ნათქვამი“... „კორუნის ცნობილს, ვრცელსა და მოკლე რედაქციებში არსებული ცნობები საქართველოში და ალბანეთში ანბანის გამოგონებასა და საზოგადოდ მაშტოცის მოღვაწეობაზე მერმინდელი დანართი უნდა იყოს“-ო³⁴⁸.

ზევით ჩვენ მოტანილი გვაქვს ამ დებულების დამამტკიცებელი ერთი დამატებითი საბუთი.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ლაზარ ფარპეცის ფრიად საჩუქრადღებო ცნობები აქვს დატული საქართველოს შესახებ. დარწმუნებული ვართ, რომ უფრო ღრმა და მრავალმხრივი შესწავლა ლაზარის ტექსტისა კიდევ არა ერთ ძვირფას ცნობას შესძენს ჩვენს ცოდნას V საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესახებ.

³⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, გვ. 160.

ნაწილი მესამე

ტ მ ქ ს ტ ი

§ 1. ლაზარ ფარაბეცის თხზულებებთან ხელნაწილები და გამოცემები

ლაზარ ფარაბეცის „სომხეთის ისტორიისა“ და „წერილის“ სულ ორ-ორი ხელნაწერი არსებობს. ძველ სომეხ ისტორიკოსთა ერთ კრებულში მოთავსებულია ლაზარის ორივე თხზულება. კრებული გადაწერილია სხვადასხვა დროს. უძველესი ნაწილი გადაწერილია 1672 წ., ხოლო ის ნაწილი, რომელშიც შედიან ლაზარის თხზულებებიც, რამდენადმე გვიან. მეორე ხელნაწერი მოთავსებულია სხვა კრებულში. აქ „სომხეთის ისტორიის“ შემდეგ (გვ. 3—156) დატოვებულია თორმეტი სუფთა გვერდი, როგორც ჩანს „წერილისთვის“ შემდეგ მოდის კორიუნის თხზულება. გ. ტერ-მკრტიჩიანის აზრით მეორე ხელნაწერი გადაწერილია პირველიდან ეკშიაწინში 1774 წ. გადაწერა შესრულებულია საკმაოდ დაუდევრად.

„წერილის“ მეორე ხელნაწერი ვენაშია დაცული და XIX საუკუნეში შესრულებულად ითვლება. იგი მნიშვნელოვნად არის დაზიანებული და, როგორც ჩანს, „წერილის“ პირველი პირიდან არის კადალებული.

„სომხეთის ისტორია“ პირველად დაიბეჭდა ვენეციაში 1793 წ. იგი შესრულებულია მეორე ხელნაწერიდან. „წერილი“ პირველად გამოაქვეყნა მ. ემინმა მოსკოვში 1853 წ. პირველი დედნიდან. 1873 წ. ვენეციაში ერთად დაიბეჭდა „სომხეთის ისტორიაც“ და „წერილიც“. ეს გამოცემა ძირითადად პირველი გამოცემის გამეორებაა, ოღონდ მასში გასწორებულია ზოგიერთი აშკარა შეცდომა და ტექსტი დაყოფილია სამ წიგნად და ას თავად. ეს დაყოფა შენარჩუნებულია შემდგომ გამოცემებშიც. 1891 წ. ისევ ვენეციაში გამოვიდა მესამე გამოცემა ლაზარის თხზულებებისა. ეს იყო მეორე გამოცე-

¹ გ. ლანგლუას აღნიშნული აქვს, რომ ლაზარის „ისტორია“ მეორეჯერ დაიბეჭდა 1807 წ. ვენეციაში (Collection des Historiens..., t. II, გვ. 256 შენ. 5), მაგრამ სხვაგან ამ გამოცემის შესახებ ცნობა არ შეგვხვედრია.

მის საკმაოდ უხეირო გამეორება, შესრულებული დაუდევრად და მრავალრიცხოვანი შეცდომებით¹.

მეოთხე, კრიტიკული გამოცემა გამოვიდა თბილისში 1904 წ. მისი რედაქტორები იყვნენ ისეთი გამოჩენილი სომეხი ფილოლოგები როგორც არიან გ. ტერ-მკრტიჩიანი და სტ. მალხასიანი. ეს გამოცემა ეყრდნობა უძველეს ხელნაწერს, ითვალისწინებს ყველა იმ გამოკვლევას. რომლებიც იმ დროისთვის დაგროვდა სომხურ ფილოლოგიაში, იძლევა ხელნაწერთა და გამოცემათა საკითხავენს, ტექსტის აღდგენა-შესწორების მრავალ ცდას და საჭირო მეცნიერულ დონეზე დგას. გამოცემას დართული აქვს თავების სარჩევი.

1907 წ. თბილისში გამოვიდა მეხუთე გამოცემა, რომელიც იმეორებდა მეოთხეს.

თარგმანები: ანხარაბაბარზე (ახალ სომხურზე), მხოლოდ „წერილისა“—1868 წ. პეტერბურგს, გამოჩენილი სომეხი მწერლის პ. ნალბანდიანის მიერ. „ისტორიისა“ და „წერილისა“—ალექსანდროპოლს, 1895 წ. მ. ტერ-პეტროსიანის მიერ. ფრანგულად ჟ. ლანგლუას გამოცემაში ძველი სომეხი ისტორიკოსებისა, პარიზს, 1869 წ. S. Ghéarjian-ის მიერ.

წინამდებარე გამოცემის ტექსტი ამოღებულია 1904 წ. კრიტიკული გამოცემიდან.

ჩვენი თარგმანის შესახებ უნდა აღინიშნოს შემდეგი: ტექსტის დასაწყისში მოგვყავს საკმაოდ მოზრდილი ნაწყვეტი, სადაც ლახარ ფარპეცი ლაპარაკობს თავის წინამორბედებზე, „სომხეთის ისტორიის“ დაწერის მიზანსა და პირობებზე. თუმცა ამ ნაწყვეტში არაფერია ნათქვამი საქართველოზე, მაგრამ ჩვენ საჭიროდ ვცანით მისი მოყვანა, რადგან, ჩვენი აზრით, იგი მკითხველისთვის საკმაოდ საინტერესო იქნება. უთარგმნელად დავტოვეთ სომხური სოციალური, და ზოგი სხვა, ტერმინოლოგია, მაგ. ნახარარი, სეპუპი, ტანუტერი

¹ ცნობები ლახარ ფარპეცის თხზულებათა ხელნაწერებისა და გამოცემების შესახებ ამოღებული გვაქვს სტ. მალხასიანის წინასიტყვაობიდან, რომელიც წარმდგარებული აქვს 1904 წ. გამოცემაში.

და სხვ. ეს გამოწვეულია იმით, რომ ადრეული ფეოდალიზმის ქართული სოციალური ტერმინოლოგია ჯერჯერობით საბოლოოდ დადგენილი არ არის, რაც თარგმნის დროს დიდ უხერხულობას იწვევდა. ყოველ შემთხვევაში, ყველა ეს ტერმინი ახსნილია გამოკვლევაში და ამიტომ, ვიმედოვნებთ, მკითხველს მათი გაგება არ გაუჭირდება.

გხალ ბირბიცი ბე აღარისალ აა-
თანორ გრან აათამილქსანს ქარიქ)
მსაფიცხალ ხანფიცი. ჟორ ანთა-
ნხალ ლიქხნ ჟანთონ გოიფნ ჯაიფ
აათამილქსანს:

ბერიორე შათამილქსანს აკა ზ
ლარფქ ნორქნ გრიფ ჯარაფრსალ
თსიაროლქსანს მხროლმ. ჟორ ხარ-
კალორსალ ჩრამანალ ზქსანსაფ ლ
რანქლ სორე ჯარაფაისთაფ) თო-
აფ ჟანბქინს ჯაიფქსაქ ყორბ ლა-
რბორ, ჰქქსსხსალ ღნიქქამანსალ.
ქქქლიქ ზ სორე ზრიფ. ჟაყანა-
ქსან ანანაფანქიყ ირეღაფნ ლ
ვიორე გრქ ნსრიფოლქსანს ზნაყანქიყ
ლ ზალანსლიფ. ლარფქლ მქ რსა მქ-
იფქ გქრს ლ გფორბს, ყრაიქმაქიფა-
ნსაქ ყქიქამანს ჯაქსათთან აჯ-
ქარქსა, მათანამანს ქსრქსა
ქაფალოროლქსანს. ლ ზ ქქქსაქ
მაქნიქ ანორქსანს არანს ფა-
ჯაფ, ზ თიქმქ ნასარარაფნ ჯა-
ლიფ, თალ ჟანბქინს ანანამარო ზ
ნანათოლქსანს ზ ქქქრალქსათქს
არქოქ სქსიქსელი, ლ ლქსიფ ზამრ-
რქლ ლაყანსაფ ლ მანქიყ ქსათს სქს-
ნალორ ქოთიქ რაიქამათამანსაქ
თსიფოლქსანს. ზ გოქლ ლ ჟანანთ-
ქიფ ღნორქლიფ ასოლქოქ ლ ზქმარ-
თაყქს ზოქლსაფ ვარქსანს ზ აყარა-
ნიფაყ ქლრსანს ზ ქქქრალ ღნა-
რსალ რანალორ ზოქსანს ზრქსთიქს.
ლ იმანს ღქსქრასქაფ ნასარარა-
რაფნ ლ ჯაქლ აფათ მარქქსანს)
ჟანთიქ ქსათ ქლქსათ სროლქსანს

დაირღვა ორად მოძველებული სა-
მოსის მსგავსად. დაასრულა რა
აქ თავისი ისტორიის თხრობა,
მან თავი დაანება მას და შე-
წყვიტა. ამ წიგნს სახელად უწო-
დებენ „სომხეთის ისტორიას“.

ეს მესამე ისტორია, იმ [მე-
ორე] წიგნის გაგრძელება, ჩვენმა
უძლურებამ შეადგინა. იშხანთა
ბრძანებამ და წმინდა მოძღვართა
სიტყვამ გვაიძულა, ხელი მოგვე-
კიდა ესოდენ მნიშვნელოვანი საქ-
მისათვის. ვერ გავბედეთ, წინაა-
ღმდეგობა გავგეწია, რადგანაც
გვახსოვს წმინდა წერილიდან მუ-
ქარა ურჩი შვილებისათვის და
წყალობა, რომელიც წერია ზორ-
ჩილთა და დამჯერთათვის. [ჩვენი
მიზანია] სათითაოდ დაეღვაგოთ
საქმენი და ღვაწლნი, ჩვენი სომ-
ხეთის ქვეყნის მრავალგვარი შე-
მთხვეულობა, მისი გაყოფა ორ
სამეფოდ და ურჯულოთათვის
რგებული ნაწილიდან სომეხ ნა-
ხარართა გვარებიდან უამრავ უში-
შარ კაცთა მიერ თავის დადება
მოწამეობრივ სიკვდილად წმინდა
ეკლესიის ძმობისათვის, ხოლო
სხვათა მიერ საკრებლთა და სა-
ბურობილეთა ხანგრძლივად დათ-
მენა ზეციერ [სიკეთეთა] იმედით;
ღმრთის რჩეულ მღვდელთა და
ქეშმარიტ მწყემსთა მიერ თავის
ქედთაგან ქრისტეს რჩეული სუ-
ლიერის სამწყსოსთვის სისხლის
დაღვრა; ზოგიერთ ნახარართა

ეტიოპიის ქაინასტ ქარჯა-
ყსაოქსან სსნაყ აქსარჩა
ლაყყ. ყსაოქსა მქოთქსან სს-
ათ, ჟორ ჭრქსნ ჭრქოთთა ჭ ბს-
აღნ მბბქ ნანათოქსნ ჭრქოქრქ,
ქარქსოთქსამქ ს სორქ სოსა-
ნაყნ, ბაღაქსოქყ ქაქსარჩა
ქსოთ. ყქსნოქსან სსქღსხაყ,
ყყაქბათოქსან ჟოანსაქყ, ყღ-
ქოქრა ქაქამაქოქსა ქოქოქოქოქ
ქ თონა ჭრქსნ ს ქ ქოქოქამნა
ქქათოქსაყ სრქოქ, ჟაქო თოქს-
ნაყნ, სს თოთსქ ჟან ყოქნ ყქ-
თოქსან, ქსოქამ ჟათათოქს ს
ანსაქ სოქოქოქოქსანსაყათ-
ქსაყ მსქ სქანსქქ აქნ სსოთ-
ბოქ სოქრქ სოქამანოქსოქ:

9. ... იქომ სრქოქოქ ყოქნ
ანოქსანსნ ყოქს აყათამოქოქ, სო-
ქსხსაქ ჭოთსოთთა ჭოქანოქსოქ. ს
ქსანს ყქ სოქოქოქოქნ ათა ქ ნოქანქ
ქ თოქსა სოქოქ სოქოქოქნ იქანს
ქანს ქნქ თქ სოქამოქ ს ყქ-
ყოქღ, იოქყს ათაქსოქნ ზეჟოთა-
ქანოქსან. სოქამანოქსოქსან სო-
ქსხსოქოქ ქსოქოქსაქ სოქოქსო-
ქსნ ჟასსქ ყაქსაქოქსანსაყათ-
ქარქოქსი ქსოქანოქსოქოქოქოქ

[შემდეგ ლაზარი გადმოგვეცეს ბიზანტიონის (კონ-
სტანტინოპოლის) აშენების ისტორიას და ამ ქალაქს
ახასიათებს, როგორც ერთ-ერთ უდიდეს და სახელგან-
თქმულ კულტურულ ცენტრს].

სოქოქ ქაქსაქოქსი ჟაქაქქ ს
ქ მქქ აქნაქოქ ქაქამოქსანს
ოქსოქოქ ქარქსაქ აქნ ჭოთსოთთა

ამის შემდეგ სომხეთის ქვეყნის
შთაგონება ეცხოვრა მოქლოქოქოქ-
საქოქ; ნათლსოქბის ალქქანი,
როქოქოქ [ჟექმა] მსხნელმა ქრის-
ტემ განთინა ჟენს ქვეყანაზე დიდი
მოქოქოქს გრიგორის ჟიერ და
წმინდა ქალწულთა მეოქსნოქ;
წმინდა ექლესიათა მშენებლობა,
მოქოქლთა ბრწყინეაქება, ხალხ-
მოქაქალი შექოქბანი [ჟექნი] მსხნე-
ლის დლესასწულქსა და წმინ-
დანთა ხსენებთა ქოქბულქბზე;
ყოქოქოქე ეს, და ამაზე სშექოქოქ,
ზოქოქოქა ჟენ ნექარქა დქრთის
ქაქმა წმინდა ავათანგელოსნა თა-
ვის მოქოქესა და უქლოქოქ თხზუ-
ლებაში.

3. ... მას, ვისაქ მეოქოქ წოქ-
ნის მექოქიანედ ასახელებენ, ჟაქ-
სოქს ბუზანდაქი ქქეოქ, მოქრამ,
ქადგანაქ ზოქოქოქოქბმა ჟისი
თხზულქბის ზოქი ადგილის სო-
ქყევები ჩათვალეს არა შესაბამი-
სად და შესაქერისად [იქ] მოქოქ-
ლისა, ავათანგელოსად რომ იწო-
დება, ექოქოქენ და იქულქბულნი
აროქან არა თქვან [ის], რომ ასეთი
შეუქოქოქებელი თხზულქბა ბიზან-
ტიელ სწავლულს [ექოქოქს].

ნეთუ ამისთანა ქალაქში და
ასეთ სწავლულთა სიმოქოქოქი
გაწოქოქილი ქაქი ჟავსოქსი მსმე-

აქაყისი ხნუ არეხიდე ანზანოი
სოილავ რანი ლარგეჭ რი აკათო-
ქსანი ლრომი: ზა'ლ. ღ მქ' ქევი
ოლათი ღ ანზალათოქი ხამომ
თქარათოქსიანი ლარბესლ
ფორბნ' ასამ, ქტ გოღე აქლ იფ
კანგოღენ ღ ანზროიანიფ რანხი
ლრფარარ ბანი არიქლ ქლენ'
ფრხაყ გინუ აქთო ლთო კამი. ღ
კამ გქ ილოღ ანქაროლ გქყო-
ღლ' აქლარანსლ მწიასაყ, ღ
ანოლამ რ ჟალათოიხი გქლოქ
კანგოღოქსიანი სქალანს ღამა-
რხეღ. ბაბქლ. ღ თქი კაკანი
გოღენი ამინაქი ღაქეიოღაყ.
ღანგი სნ იმანღ რ მიწიო, აქლ
მანაღანგ აოლასლ ქსოიქი, რა-
გომღ აყრეხექი გლ კაკაკისი
კაკრათოქსიანი. აქღ იოგოღ ღ
კანგოღენღ გრხექი ქინგსანყ
ღათო ლილოზანა ღ ანქისათ-
ნარანი ღ სოინსლ სექი რ გქ-
რღ გქოთონ ქოიყაყ. აქლ ლნაროღ
მთაყ ღანაქი კაკრნიაკქა გქო-
ნოვი რანღ ღ ანთოთაგნ ღაღქა-
გქოლქინღ:

7. ილომ არქმანამქო ქოიქრ-
გქისანოქსამ რ იღაგქისლ აქამ
ამანსოქი მთალორ. ღ ღაღ აქენ
ღლარანი თქენ შამქიქინქეყ, იორა-
ქარნი ღაკიე ღ მარეკანნი, ირ
რადომ ღ ანზამარ იოღოქსიანიყ
აქისარქია ღაკიე რ ბამანასლ
ქქისანოქსიანი ლლოქ ხღს არა-

ნელთათვის ამნაირ უსიამოვნო
სიტყუებს გააწყობდა თავის ისტო-
რიაში? ღმერთმა ნუ ქნას! ამი-
ტომაც ჩემს სუსტ გონებას ეს
საქმე დაუჯერებლად მიაჩნია ღა
ვამბობ, იქნებ ვინმე სხვამ კადნი-
ერი ღა უმეცარი სიტყუით ურცხ-
ვად ხელი მოჰკიდა ღა შიგ ჩა-
წერა ზოგი რამ [თავისი] სურვი-
ლისამებრ. ან ვიღაცამ ვერ შეძლო
რა შესაფერისად [დაეწერა], გა-
დაასხვაფერა, გააფუქა ღა საჭი-
როდ მიიჩნია ფავსტოსის სახე-
ლით დაეფარა თავისი თავებღ-
ბის შეცდომები. ეს კი ცხადად
ჩანს ყველა მნახველისათვის. რად-
განაც არიან ზოგიერთები ბერ-
ცენთა, განსაკუთრებით კი ასუ-
რელთა შორის, რომლებმაც ჩუ-
მად ჩაიღინეს ასეთი უსიორცხეი-
ლობა. უვიცმა ღა კადნიერმა კა-
ცებმა თვითონაც დაწერეს ამაო
ღა გამოუსადეგარი ამბები ღა შე-
ურიეს ისინი მეცნიერ მსმენელთა
წიგნებში. მაგრამ გონიერ გამო-
მრჩევეს ცხადად ეცნობება მეცნი-
ერთა სიტყუები ღა უგუნურთა
ჩმახვა.

4. ყოველივე ამას ფხიზელი
განსჯით ყურადღება მიაკეთა გო-
ნიერმა ღა მხნე კაცმა ვაჰანმა,
მამიკონიანთა უფალმა, სომეხთა
ზორავარმა ღა მარზპანმა, რო-
მელმაც თავისი განმგებლობის
ღროს მრავალი ღა ურიცხვი გა-
უმჯობესება შეიტანა ჩვენს სომ-

*თუთი ათადრინასკრინს ხრანსლტინ
სკანსაქ, ირ ზრ ადღალ ზ ხოქა-
კაყ ლ კაქსანსაღორ თობმქნს ორ-
ბრინსაყ, ირქი ჳსოასკაქ, სი-
პორ შანასოაქ ლ ჴოთორქი*

კეთილმორწმუნე ნეტარი ალანის
ფერხთით, რომელიც იყო არწ-
რუნთა ძლიერი დ: გამოჩენილი
გვარიდან, ძე ვასაკისა, ტაქატისა
და გოტორზის ძმისა.

[გადმოცემულია ალან არწრუნის, როგორც გამოჩე-
ნილი სასულიერო მოღვაწის, ცხოვრება].

*სლ კსესლ აქაყქა, მქნჯს აოა-
ლქსლ ბაღქქრ ხსრ გქსოქნს ააქი-
თასქნს ჟანს გქსაროქქნს, ლ კათარ-
ხლ გქნქსაყ ნაჩათოსილქსანს
ქლრიქ ჴანგქქრი სლ სიქსლ ზ მ-
არანს ზ ჳაღამასქსოქ. ირიქ
ქქჯათასქარანს ღნქ ანოლანს
ქქსაქსენს იქრიც, აქათმსლ ჟა-
რიქ მქნჯს ვაქიქი ლ კაქსანს
ანონს სქრიქნს, კამსნაქნს სქსიქ-
ყქა ჳაქათათანსაქე აქსარჩა, Ⴖ-
ქსოყ ლ Ⴖღოლანსიქ:*

ამგვარად იცხოვრა მან, სანამ
თავზე თეთრი თმა უფრო მეტი
გაუზნდა, ვიდრე მწითური და
ალასრულა რა თავისი მოღვაწე-
ობის მდინარება, განისვენა. იგი
დაკრძალეს ჰადამაქერტში, სა-
მარტვილეში. ამ წმინდანის ხყე-
ნებას წმინდა მოწამეთა სახელებ-
თან ერთად გადმოგვცემენ და ქა-
დაგებენ დღემდის და უკუნისამდე
ჩვენი სომხეთის ქვეყნის, ქართ-
ლისა და ალბანეთის ყველა ეკლე-
სიაში.

*სლ არქ აქაყქა ჴარქლღორსლ
ქინაღათოსლ გოქსაროქქლნს მსრ
სქქრს შოამქინსქიქ Ⴖარანს, აქა-
რასქონს ჳაქიქ ლ მარგაკანს,
გბხონს არქანსლ ზ იქრი, ირ ზ ქსი
ღანს გქსარ გქსოქქსანს მსრიქ ზრ...*

ახლა, ამგვარად გვასწრავა და
ძალა დაატანა ჩვენს უძლურებას
მამიკონიანთა უფალმა ვაჰანმა,
სომეხთა სპარაპეტმა და მარზ-
პანმა, ხელი მოგვეკიდა საქმისა-
თვის, რომელიც აღმებტებოდა
ჩვენი ცოდნის შესაძლებლობას...

[„სომხეთის ისტორიის“ პირველი თავის მოკლე ში-
ნაარსი ასეთია: სომხეთის დაყოფის შემდეგ ირანისთვის
რგებული ნაწილის მეფე არშაკი გაიქცა ბიზანტიელებ-
თან. ნახარარების თხოვნით შაჰმა შაპუჰმა თავის ნა-
წილში გაამეფა ხოსროვი, მაგრამ რამდენიმე ხნის შემ-
დეგ იმავე ნახარარების თხოვნით შაჰმა გადააყენა იგი
და დანიშნა მისი ძმა ვრამშაპუჰი. მოთხრობილია სომ-

ხური ანბანის გამოგონებისა და სომხურ ენაზე მთარგმნელობითი საქმიანობის შესახებ. ვრამშაპუჰის სიკვდილის შემდეგ შაჰი ბაჰრამი ამეფებს ისევ ხოსროვს, ხოლო მისი ხანმოკლე მეფობის შემდეგ შაჰი იეზდიგერი სომხეთის მეფედ ნიშნავს თავის შვილს შაპუჰს. იეზდიგერის მომდევნო შაჰი ბაჰრამი ნახარათა თხოვნით სომხეთის ტახტზე სვამს ისევ არშაკიდ არტაშესს, მაგრამ შემდეგში იგივე ნახარაგები ითხოვენ შაჰისგან საერთოდ მოსპოს მეფობა სომხეთში. ღართლაც, შაჰი გადააყენებს არტაშესსა და დანიშნავს სომხეთში ირანელ მარზპანს. შაჰი გადააყენებს აგრეთვე კათალიკოსს საჰაკსაც. გადმოცემულია ამ უკანასკნელის ხილვა და ამ ხილვის ახსნა, რომლებიც გვიანდელ ჩანართად ითვლებიან და ლაზარს არ ეკუთვნიან. მოთხრობილია საჰაკისა და მაშტოცის გარდაცვალებისა და დაკრძალვის ამბავი.

7 1 0 1 5 4 1.

წიგნი მეორე

[ირანის შაჰს იეზდიგერდს ჰყავდა ჰაზარაპეტი მიჰრნერსეპი, რომელიც შთააგონებდა შაჰს, რომ საჭიროა ზრუნვა არა მარტო სახელმწიფო შემოსავლებზე, არამედ ქვეშევრდომთა სულეზზეც]:

*ბა... «... არაჲ ღანსი» აქსარდ
 ხნ, ირამ დოჲ ქქსქჲ აააოა-
 ბარარ, ხ იორ ააყანანხქ ღამქჲ
 ქქსქჲ ხ იორ ა. იხეყყანხქ ს
 ნაქი აააჯქნ» იორქს ჯაყე მსბ
 აქსარდნ აქსაიქ ჯ ხ იყაასქარ,
 ხ აა ნაქინ ჳრათე ხ აქაასქინ.
 ხ მქსაქნ იორქსენ ხსქ ნაქქჲ, იორ
 ენქანქქჲ ქსქსარჩანენ. ხ იორ მსბ
 ჯ ხ ღარსიორ, ქაქაქა აქნჯაქი ღი-
 როსხაქ იქლიყ ექსათქ, ყაქნ რნაო
 ხ დამოოლ ქსქ ჯაბქჲ ხ იქ ჩიქაქჲ,
 ხ დაქა იქ ექსაქჲ, სქქქქქქ ამხ-
 ნაქინქ აქნჯაქი ანბქსნნ ჩამარ*

21. ... „...აწ, რამდენა ქვეყანა, რომელსაც თქვენ ღეთიურად განაგებთ და რომლის სიკვდილიცა და სიცოცხლეც თქვენი სურვილისამებრ ხელგეწივებათ? უწინარეს ყოვლისა სომეხთა დიდი ქვეყანაა საქირო და სასარგებლო, და მასთან ერთად ქართლი და ალბანეთი. თქვენ კი მხოლოდ იმ სარგებელს უყურებთ, რომელსაც ამ ქვეყნებიდან დებულობთ, ხოლო რაც უფრო დიდია და მნიშვნელოვანი, ამდენ დაღუპულ სულთა ნობლეების შესახებ სრულგები-

ათაღივ ზე ასთიდაბიგნი, ში ხმზე
ნიფაჟე რიჟ აწიჯაი იოლიჟ იქილი-
ქხანი' გისთავს' დ, გი ანსქი ღანი
ვაჟთი ქაღალთიოქსიანიჟ მსბო-
ქქიანიჟ ვი ინიჟ, იოლიგნი მარქი
ს მსბოქქიანი იო ქინქი ანიჟ' ჯათ
იოლი ჟი ღიჟ ს აქითიჟ: ხა ათა-
ხსლ აქი იოლითი მსბამხბა ს კა-
ქიოქი ქრა თხათხამ ქირა კიჟ
ს. რხთავ აქიარქი: 'ს. ათი გი იოლ
ქინქიანი გიჟს' ს ამხნიანი ს. რქიჟ'
გაქიარანი ჯაიი, ქი ი' რაქა მსბ
ქ ს აქითანი, ს ათი ს ათამა-
ნიასქიჟ ქ კიჟიჟი ქიქსანიოქსიანი,
ს ვიოქნი ს აქიოთიანი ინიჟი ანიჟ, გი
კიჟი გიქსანიოქსიანი ზიჟა ინიჟი
ს. ხმზე ს მსბიიგ იქიანიგ რითა-
ნიჟიგანიჟ ინიჟა, ს რიქი-
ნიანი, ს კარხნი ღანიასქი, ხმზე
გაქიჟ მთიოქხაჟე ჟიანი, ს არიჟ ქ
ღანიასქარნი ხსიანიანი' აწიოქხასი
გღიჟ აქიანი ს გს. რიხთავ აქსარნი,
ს ქი კიჟიარქი ს კიქიანიგ ზიორა ს
ქაქსარქნი მსბიქიანი ს ხსიანიანი ქ
რაჟი: ხ. ქინქი აწიოქხასი აქსარნი
ღიჟ მსბი სხიო: სხიოქ ს მხოქა-
ნიოქსიანი: ხ. ქიოქამ ჯაქე სხი-
თი ს მსბი ქინქიანი' ქიქიჟ ს ს. იოლიანი
აწიოქხასი მსბი ქიიქ ხნი: ხ. ქი
ქქაქათ ს ჟი ქათაჟაგოქნი ზიოქა-
გხაქი ვაქაქიანი მსბი ქრა ს გათათ
აბხაქი გიოქანიანი ღიჟ' ათათი ს
წათათათიანი ქათინქი, იო ქი ს. რქ-
ნიანიგ თიანიანი' გიჟთავ ხსიანიანი ქ
მთიოქი იქიანიანი ვიოქი გაქიქსი ი-
ნიჟი, ს რნიოქი გღამარქიო ს გიჟათ-

თაქ არ ფიქრობთ და არ ზრუ-
ნავთ. ისიოქ არ იოქიო, რომ ამ-
ღენ პიოთა ნაქვლად თქვენი აგებთ
პასუხს ღმერთების წინაშე. მაგ-
რამ თუ თქვენი იზრუნებთ ამღენ
სულთა ხსნისათვის, იოლოღთ,
რომ თქვენი აქაურო მფეოთის ღი-
ღებაზე ბევრად უფრო სანარ-
გებლო და სავიოროა თქვენითვის ამ
სულთა იქაურო სიქეთე და ღი-
ღება. მაგრამ მე კიღეგ სხვა
უღიღეს სარგებლობასა და მნიშ-
ნელოგანი ამბებს ვხედავ ამ სავ-
მეში ჩვენი არიღლთა ქვეყნისათ-
ვის. თქვენი თითონაქ იოქიო და
ქიოველმა არიღლმა, თუ რაოღენ
ღიღია და სანარგებლო სოღმებთა
ქვეყანი. [ამასთან] იგი მახლომე-
ლია და მოსაზღვრე ქვისრის სა-
მფეოსი და რუჟული და მსა-
ზურება ისეთივე აქეს, რაღვა-
ნაქ ქვისარს უპყრია მათი სამთავ-
რო. მაგრამ თუ ჩვენი რუჟულს მი-
აჩვევთ, დაუახლოვებთან მას და
შეძლებენ მის ცნობას, აქამღე
თუ შემეცდარნი იყენენ, ახლა
[სწორ] გზას დაადგებთან, შევღეგ
თქვენიც შეგოქვარებენ და არი-
ელთა ქვეყანასაქ, ხოლო ქვისარს,
მის რუჟულსა და ქვეყანას კი განუღ-
გებთან და განშორებთან. მაშინ
ჩვენთან ეგ ქვეყანი მტკიოქ სიყვა-
რულითა და თანხმოზით იქნება;
ხოლო, როღესაქ სოღმეთი მტკიოქ
ციღ იქნება ჩვენი, მაშინ სწორედ
ქართლიოქა და ალბანეთიოქ ჩვენი

ათათონ ირენსა მხრ, ვორ კამალ
ს ახორძხელიქ იანბნ ღაო. ვორ
ქ ნამანტ სასლადიქი ბანსაკ ს
ნასათხეჩი დიფოსი დიფიქორ ს
დმარმნალორ, ირ ქირავსა კაკ-
ვანტ ქინხიუგ ტ ბხრომ ქმადლო-
როქხანაჟ ს აო ნასარისქ ამხ-
ნაქნ სრხავ აჯარარქია: სქ ს ირ
ახრო სქროქ ხა დანბნ ქარ აქრნ
ს ლხორსავ ვლანს² არქანს ტ ქი-
ყხ სქსხსქი ქიასავ ს აოთხსა-
ყქს აქათოქი დან დიანხნაქნ
ღნსქრასქიგა ხარ ს აორმასქიგა,
იორყქს ვქ თხსთაკ თორმქნ ნორს
ს თანხაქნ ჯაქიგ ალადიანსოქნ
დმბთამსბ მარქი ს ვჯღსილქიქნ,
იორ ქ ბქნჯ ქიქსრაქ ნორს კაკონქ
ქინქ, ქ ნასანანბ ვქორსაკ ს ნი-
ღს აქილქიქი სქნავ ს მაროქ
ნანქიყქს² ქოქაროქხნამქ იანბნ
ათონს ვქორ ზრამანს, ს მქ დქი-
ოქ სქსქსაკღ ქილქმანს კათორქ
ვქიონ ბნო, ს ს ხქქს აქი აქიყქს
ქინქ² მქღო ქ სოადიოქხნან ს
ქანნიოქხნანს სკა ქმადლორო-
ქიქნ სქინავ აჯარარქია. აქი
ქქს იჯ ქინხიქი აქი აქიყქს² კას-
ქაბსმ ქაოადქიქიქიქი, მქ² ვოღქ
ირომ იქინავს² ს² ნასათათონს²
ნიქინ ს ბოთაკოქქიქნ აონსქ
ვანსქანს, ს ქინქ იჯ ქიღქრ კასქაბ
სქრხავ აჯარარქია ქიქიქი კიქნ-
ვანსქა:

და უზრუნველობაში იქნება არიელთა. ქვეყნის სამეფო. ხოლო თუ ასე არ იქნება, ვეჭვობ მომავალს,

იქნება. ~~ქ~~უმცა მე წინათაც ვზრუნ-
ნავდი ესოდენ ღიდ საქმეზე და
ვფიქრობდი თქვენთვის მეჩვენე-
ბინა იგი, მაგრამ [ამ განზრახვაზე]
განსაკუთრებით განმამტკიცა ერთ-
მა კაცმა, რომელიც სივნიელთა
გვარიდანაა. მან უარჰყო მცდარი
რჯული, რომელიც აქამდე ეპყრა,
თავისი ნებითა და მონდომებით
აიძრია ჩვენი ჰემბარიტი და მტკი-
ცე რჯული და თავს იღვა იგი.
მისგან კიდევ უკეთ გავიგე და გან-
ვემტკიცე სულიერსა და ხორციელ
სარგებელში, რომელიც ექნება ამ
საქმიდან თქვენს მეფობასა და
საერთოდ მთელს არიელთა ქვე-
ყანას. ხოლო ეს კაცი, რომელიც
მტკიცე სიყვარულით მოგვენდო
და უკეთესი აიძრია, ღირსია
თვალსაჩინო დიდებისა და უმეტე-
სად პატივისა, ვიდრე მისი რო-
მელიმე ამხანაგი, ან სახლიკაცი.
რადგან, როდესაც მისი გვარი და
მთელი სომხეთის ავაგობა ნახავს
უდიდეს სიკეთესა და ბრწყინვალე-
ბას, რომელიც მასზე გამოცხად-
დება თქვენგან, შურით აღიმჯრიან,
და რათა ისეთსავე ცხოვრებასა
და სიკეთეს ეწიონ, გულმოდგინე-
ბით თავს იდებენ თქვენს ბრძა-
ნებას და ერთიმეორეზე უფრო
აჩქარებით ისწრაფებენ შეასრუ-
ლონ თქვენი ნება. და თუ ეს ასე
მოხდება, მუდამ მშვიდობიანობასა

და თუ ვის რჯულზეც არიან გან-

მტკიცებულნი, მათივე მსახურებაც ისურვონ. [მაშინ კი] არაძციოდ საზრუნავი ექნება ამის გაშო არიელთა ქვეყანას“.

*ს. ჯერს ვაჟი ამხნაჟნი ქარ-
მაროჟნი რანჩე ცერ შოღიქრა
არდჟანი შორაქე ქ ჯარასორადი
ს ქ ოქნამქო ჯადარაჟსოტნი
ქარამქ შქრნხრსსჩქ, ჯანსოქ დნო
ქმასოთნი ს გოქხაქ ქაქანჯერ მი-
გოჯნი ს აქქ ალადანსოქნი სრხოჟ
გდანი ამხნაჟნი შქრნხროსჩქი
ს. ამხნაჟნი სრხოჟ აო ჯოთორაქ
ქარამაჟსაქ ს გოქხაქ ქსრასანი
ქარქარაქქი ქიქქერ ოქიჯანი, ს
გოსაქ ოქრენს მიგოქქხანსნი, აოქქ
რსრქ ქ ჯაქო. ს. აქარხაქ ჯო-
ქარასაქი აო ამხნაჟნი ჯაქოჟ
ალადანსჩნი ს ოქქერ აქაქქა. —*

*ჩ. აზადლორთენ აოჯანიჟი,
ოქ ნაქი დანი ოქი ქმ ნაქინქიქნი
ქქნი ს ოქაქ ქოქლორასიანი ოქარ-
ოქნიქნი, ოქ ოქსოქი ხქქ ქაქაქა აქქ
ქნიქ მიბ ანაქარაჟოქქსანი, ს
ქნი ქსოქრსქოქ ოქაქაქსიქი ბანიქ ს
ქოქსოქი აქოქი, ქოქაქაქანი ქოქაქაქი
ჩაქქი ქი ოქოქაქ აბხაქ, ქი მიგოქქნი
ს ქაქქი ქოქასოთნი ს ქაქაქი მარო-
ქოქნიქ სრხოჟ აქქოქარქი თოქსქა-
ქსაქ, ქქქ ოქ მიქანიქამ დნოქ ქ-
ქანაქქსამქ მსოქქი ქოქაქლორ-
ქსანი სნი, ოქაქქი ოქოქაქ ს აქქ
ჯაქათოქსოქსამქ ოქოქსქამქ ქი ოქ-
ქანიქ, სი თოქსოქ ოქოქარქამქ დნოქ
ქოქქიქ ქქიქნი ს დნოქ ოქოქი ამქსოქ-
ქანი ჯოქოქი ჯოქაქ ს ოქოქანიქ. ს*

როდესაც სპარსეთის მეფე იაზ-
კერტმა მოისწინა ყოველივე ეს
გაწყობილი სიტყვა თავისი ბო-
როტ-გამზრახველისა და გულ-
ღვარძლიანი შაზარაპეტის მიპრ-
ნერსეჰისგან, მოუწონა სიბრძნე
და შეაქო. [შემდეგ] მიპრნერსე-
ჰის ყოველი სიტყვა მან გააცნო
მოგვებსა და არიელთა სხვა ავა-
გებს. ყველა არიელმა ერთიანად
გაიკვირვა და აქო ეს რჩევა. [მა-
შინ შაჰმა] სასწრაფოდ მოუწოდ-
და მოგვებს, დაწერა მოგვთა სარწ-
მუნობა და გააგზავნინა სომხეთ-
ში. მან წიგნი მისწერა სომხეთის
მთელ ავაგობას. იგი სწერდა ამ
გვარად:

22. „პირველ მეფეებს, ჩემი
წინაპრებს, რომელნიც ჩემზე უწი-
ნარეს იყვნენ და ეს საშეფო ტახტი
ეპყრათ, არ ვიცი სხვა რამ დიდ-
მოუცლელობის გაშო, თუ იმეტომ
რომ არ დაფიქრებულანი ესოდეს
დიდსა და მნიშვნელოვან საქო-
ებაზე, არ უზრუნავთ ამ ამბებზე
ხოლო შე ვიფიქრე და მოგვთა და
არიელთა ქვეყნის სხვა ბრძენ და
უზუცეს კაცთაგანაც გავიგე, რომ
თუ მათგან, ვინც ერთიანად ჩვენ
მეტობის ქვეშ არიანი, ჩვენ ვიშვებო-
სარგებლითა და სხვაგვარი მი-
ჩილებით, კიდევ უფრო მოვალენი-
ვართ ყველა სულის ხანისა და მო-
პოვებისთვის ვიზრუნოთ. მაგრამ

სქმ ქანსკარბ ბილსეხალ ყათ-
 ნქამქ ქაკათქსიქ მსბ ზოჟიყა-
 ქხნს' ოსესესეყად კერსნაჟ მს-
 რიჟ, ქმ ბანრე ყათოოსლას სქსიჟ
 სმღ ქათოოსადიჟი' სკჟ' სქმ
 მსღ ყათოოსლასქამღ ქლან ჯოჟი-
 გხლქ ოამსღ ქ ბჟნუ' ბსჟ ათასს
 ასსქს სს აქრბანს ქ სქქნქს, ქმ
 სსეჟყად სნჯ ქსრგანსქსრ ზოჟ-
 ლოჟ იჟანს, ჟს ქ მჟნუ ყათოოსლასქ
 ს ქათოოსადიჟი' ოლან სოჟ ს იჟრ-
 ნლს მსრ ყათოჟჟ ს ყაროჟრ ჟეს-
 გად ს თოოსღ გხრსლ ათ ბსჟ. ს ს-
 ამქამღ, სქმ ილოქს იღღ იყათსკორ
 აქსეჟან სღ ს მსრ სქრსქ' ყმსრ
 აქსღად ჟოჟოჟრ ს ჟქქს იქნს
 ოოსანსქღ ს ოსნქსღ, ს ჯყაჟთქქ
 ყანსქსიქ იქნს, იქ ამსნსეჟან
 მსღ ქოქანსქ სნ, სქმ სოს სნ ს
 ანოჟოთი' სკჟ' ქოსსჟ ბქრ ჟმსრ
 ზოჟამანოჟ' სკამას ს სქრსქ ქანს
 ათჯღ, ს კნას ომსნსქამღ ყმსოს
 გნჟ აქ სნჯ მქ' ათსქღ. სქ ს
 აქ სკამ სეს მსო, ჟს ს სქარბ-
 გსალ ჟბქრ იქნსჟჟ ათ მსჟ ყრსქ
 ზოჟამქსეყად ბსჟ, სქმ ილოქს
 სოოსსსლ სქღ მქსნჯ ყაკსოჟ: ს
 ქოქთამ იღღ სქრს ჟმსჟ ზანს-
 ჟოჟ ზჟამქსალ მსრ იქსნაჟს ქ-
 სქ' ოქრღ ს სოლანსღ ესთ მსრ
 ს ბქრ სკამ ჟქქსსნ სქანსქჟ

საც თქვენც ჩვენსავით სცნობთ
 და აღბანეთი ჩვენი და თქვენი
 დავენ".

თუ უნებურად დავიზარებთ ესო-
 დენ დიდ საზრუნავს, გავგიგია
 ჩვენი რჯულისგან, რომ მცირე სსს-
 ჯელი მოგველის ღმერთებისგან.
 ეხლა, თუ ჩვენ უნდა დავისაჯოთ
 იშის გამო, რომ არავის თქვენ-
 განს არ ვეწყობით. თქვენ უჯრო
 ნეტად უნდა გეშინოდეთ, თუ და-
 იზარებთ რაიმეს ყოველი თქვენ-
 განის სულს სარგებლობისაჟის,
 რადგან ჩვენგანაც დაისჯებით და
 ღმერთებისაგანაც. ამიტომ ჩვენი
 ქეშმარიტი და მართალი რჯული
 დავწერეთ და თქვენთან განო-
 ვაგზავნივით. რადგანაც თქვენ სა-
 სარგებლო და ჩვენთვის საყვ-
 რელი ქვეყანა ხართ, ჩვენ გვენბავს,
 რომ ჩვენი მართალი და ქეშმა-
 რიტი რჯული ისწავლოთ და მიი-
 ლოთ და არ ემსახუროთ ისეთ
 რჯულს, რომელიც ყველასთვის
 ჩვენთვის ცნობილია, როგორც
 ცრუ და უსარგებლო. აწ, მოისნი-
 ნეთ ეს ჩვენი ბრძანება, ნებითა და
 სიყვარულით თავს იღვეით იგი
 და სხვა რამეს სრულებითაც ნუ
 გაივლებთ გულში. გარდა ამისა,
 ესეც ვინებეთ ჩვენ და გიბრძანეთ,
 რომ თქვენი გამოგონილი რჯული
 მოგვეწეროთ, რათა [ვიცოდეთ],
 თუ როგორ იყავით წარწყმედილ-
 ნი დღევანდლამდე. ხოლო, როდეს-
 ჩვენს ქეშმარიტ რჯულს, ქართლი
 ნების იქით გადასვლას ვერ გაბე-

[23. სომხებმა მიიღეს ეს წერილი. პასუხის გასაცემად შეიკრიბნენ სომეხი დიდებულები].

Ժողովեան անուանստ ըստ հրամանի տանուսկրայն Հայոց սուրբ եպիսկոպոսք ըստ դասապ աշխարհին Հայոց, և պատուական երիցունք և վանականք, որք են այսօրիկ. Եւ Յովսէփ, որ լէպէտ և երէց էր ըստ ձևնադրութեան՝ այլ գլխաժողովսութեան Հայոց գաթուն ունէր ի ժամանակին. տէր Սնանիտ՝ Սիւնիաց եպիսկոպոս, տէր Մուշէ՝ Սյուրանաց եպիսկոպոս, տէր Սահակ՝ Տարնոյ եպիսկոպոս, սուրբ Սահակ՝ Ըւշտունաց եպիսկոպոս, տէր Միլիտէ՝ Մանձկրոյ եպիսկոպոս, տէր Եղիշի՝ Բայրեանդեայ եպիսկոպոս, տէր Սուրմակ՝ Բղնունաց եպիսկոպոս, տէր Թաթևի՝ Բասնոյ եպիսկոպոս, տէր Երեմիա՝ Մարգաստանի եպիսկոպոս, տէր Գաղ՝ Վանանդեայ եպիսկոպոս, տէր Բասիլ՝ Մոկաց եպիսկոպոս, տէր Եղբայր՝ Անձակաց եպիսկոպոս, տէր Տառատ՝ Տայոց եպիսկոպոս, տէր Քասան՝ Տարբերունոյ եպիսկոպոս, տէր Զաւէն՝ Մանանադոյ եպիսկոպոս, տէր Նդիշէ՝ Առատունաց եպիսկոպոս, տէր Երեմիա՝ Ապահունաց եպիսկոպոս: Այսօրիկ ամենեքեան եպիսկոպոսք. և ի պատուական երիցանց՝ սուրբ Ղևնդ, և Պորէն ի Մրենիս, և Դաւիթ,

ამის შემდეგ სომეხ ტანუტერთა ბრძანებისამებრ სომხეთის ქვეყნის ყველა გავარიდან შეიკრიბნენ წმინდა ეპისკოპოსნი, საპატო ხუცესნი და ბერნი. აი, ისინი: ჰოვსეფი, რომელიც თუმცა ხელდასხმით ხუცესი იყო, მაგრამ ჰაშინ სომხეთის კათალიკოსობის ტახტი ებყრა; უფალი ანანია, სეუნდის ეპისკოპოსი; უფალი მუშე, არწრუნთა ეპისკოპოსი; უფალი საჰაკი, ტარონის ეპისკოპოსი; წმინდა საჰაკი, რშტუნთა ეპისკოპოსი; უფალი მელიტე, მანძეკერტის ეპისკოპოსი; უფალი ეზნიკი, ბაგრევანდის ეპისკოპოსი; უფალი სურმაკი, ბზუნთა ეპისკოპოსი; უფალი თათიკი, ბასენის ეპისკოპოსი; უფალი ერემია, მარდასტანის ეპისკოპოსი; უფალი გადი, ვანანდის ეპისკოპოსი; უფალი ბასილი, მოკთა ეპისკოპოსი; უფალი ელზაირი, ანძეველთა ეპისკოპოსი; უფალი ტაჭატი, ტაიქის ეპისკოპოსი; უფალი ქასუნი, ტარბერუნის ეპისკოპოსი; უფალი ზავენი, მანანალის ეპისკოპოსი; უფალი ელიშე, ამატუნთა ეპისკოპოსი; უფალი ერემია, აჰაპუნქის ეპისკოპოსი. ესენი — ყველა ეპისკოპოსნი, ხოლო საპატო ხუცესთაგან — წმინდა ლევონდი, ხორენი მრგინიდან, დავითი და სხვა საჰა-

և այլ պատուական ხრივონք, և
აღაფ ქანისაქანქ რაფიამქ, ზან-
ღერძ აფანჯიქ և ზრეჯთასაქარი
თხრამარნ სიყანას, որ ზე რაფეჭ
სრბრინხაგ: ხე ორქ ი ზასა-
რარაფენ ზინ ქივიქხაქღ^ღ თქერ
სიქანხაგ ჳასასი, և თქერ სრ-
ბრინხაგ სრეჯაყი, ჳრქ სრაქ-
საგ, თქერ შამხინქიყ և საყ-
რაყან ჳაჯიყ ჳარეჟან, თქერ
ჳანსინხაგ ჳრქო, თქერ შიქაგ
სრთასი, თქერ სინძსაფხაგ ჳა-
ლონ, თქერ სიყანისხაგ შანჭ,
თქერ ჳანანოქხაჯ სოასან, თქერ
სრეჯარინხაგ სიქაქი, თქერ
სმათონხაგ ჳანან, თქერ ონი-
ხაგ სითი, თქერ ᳇აქონხაგ
ჳარაღჯაყი, თქერ სვიგაქ ჳე-
რანათ, თქერ ᳇ქმანქსინქი ჳა-
ქასი, თქერ სრეჟინქი ᳇აფრქი,
თქერ სოასინქი ᳇აყი, ჳრქ
შინასიქან:

ტიო ხუცესნი და შრავალი უხუ-
ცესი ბერი, საევირეელ და ანგე-
ლოზთა მსგავს უფალ აღანთან
ერთად, რომელიც არწრუნთა გვა-
რიდან იყო. ხოლო, ვინც ნახ-
რართავან შეიკრიბა, [ესენი იყ-
ნენ]: სინეიელთა უფალი ვასაკი,
არწრუნთა უფალი ნერშაუჭი,
ვრიგ მალხაზი, მამიკონიანთა უფა-
ლი და სომეხთა სპარაპეტი ვარ-
დანი, ვაპევეთა უფალი გიუტი,
მოკთა უფალი არტაკი, ანბეველთა
უფალი შმავონი, აპაქუნთა უფალი
მანეჭი, ვანანდის უფალი არა-
ვანი, არშარუნთა უფალი არშა-
ვირი, ამბატუნთა უფალი ვაპანი,
გნუნთა უფალი ატომი, პალუნთა
უფალი ვარაზშაუჭი, აშოქს
უფალი პრაპატი, დიმაქსინანთა
უფალი კმიაკი, აბელიანთა უფა-
ლი ვაზრაკი, არაველიანთა უფა-
ლი თაფავი, ერენ ძიუნაკანი.

[ამათ წერილი მისწერეს შაპს, რომელშიც უარს აცხადებდნენ მიელოთ ცეცხლთაყვანისმცემლობა. შაპსა მოიწვიდა სპარსეთის დიდებულები და განიხილა სომეხთა წერილი].

18. ხე სრეჯაყი მადქერი
ქერი სოას ვაყი ამანანქ ი მი-
ფოგენ և ქამანანქ ᳇რან აღა-
ფანსიქ^ქ სრთამოქსინამქ ვაქრა-
ფხაქ^ქ ზრამან ხო ქაქრქაქაქი
ზრქარითაქა სინხქ ქაქრაქან
ჳაჯიყ և ჳრეგ և სიღანსიყ: ხე

25. როდესაც მეფე იაზკერტმა
მოისმინა ყოველივე ეს მოგვებისა
და [თავისი] კარის ავაგებისაგან,
რისხვით აღივსო და ბრძანა მა-
შინვე მიეწერათ წერილი სომეხ-
თის, ქართლისა და აღმანეთის
ქვეყნებში. ბრძანა დაეწერათ სა-

სრქის იღ ზაღანსამდ, სღ აჟი ჟა-
თარს მსღ ქსათობიჲ, კიძტამ
ვღუანსამდ იმღი ჴრქათათს მქ
მარქმსსს ს მქ ზიღქ. კიჯქლილ ეღ-
თორჲ ეღათღესაღს, ეღჟიჲღენ
თორჲ სსღესღესიჲ, იღიჲ ჴრ სქრთ
მქ ს იღქ მქ. იღიჲ ეარქსთათს-
ქსამჲრ იღღქიჲჲ ემქრ ეღათათ-
ქსანსსა ათიჲჲ არსიჲ ქღაღათიქს
ფრქსს მქრ ს ღქრ შქათთა ჴრქა-
თთა, ს ეღარსეჲ ემღი ეარქმს-
მანს ჴარ ეღღანსს, ირ ეღსსაჲ
ეაღ ქ ეღქრთჲ მქრ. ეღანსს იღ ჴრ-
ქღდ შათთათ ემქარანსსაღსს ქ
ეარქს ჟამა' სქთი ქ ღსაჲ: ჴსი
სქქ, აღ იღიჯსაღ ღსღესაჲჲ ქაჲ
თქათღა მქარანთქსონს' ს იღქ
მარქიჲ, იღჲჲ ს სსღსს სსს
საღ, იღიჲჲსაღ ეღქსაჲჲ
ქსსსაჲჲ სსსსაღ სსაღქ ჴიჲ ს
ღრქსაღსაჲჲ სსსსსაღ:

სღ სიჲსაჲჲ მქარანსსაღდ თქ-
საღდ ს ჴრქამარ ჴრქღსანს აღ-
ქარქღს, ჴაღდ, ექრქ, სღღანსღ,
ღსაჲჲჲჲ ს ჴიღან:

სღ იღდ ქ ქამონს ქ მქმამს
ათღღანსღქს ჴაჲ-ე ქიღქ სანსსაღ
ღანსაჲარქიღქღსანს' აქიღქს სს.
ქ თიღმქსს შქსსსაღ ეღათს სქ-
სსაჲჲჲ, ირ ს ქ ქამონს მარქ-
ეღანს ჴრ ჴიღი. ს ქ თიღმქსს სრ-
ქიღსსაჲჲ სსრქსაღსა. ქ თიღმქსს
იღათსსსაჲჲ სქსაღს. ქ თიღმქსს
სქიქსთათსსაჲჲ ჴარქქიჲ. ქ თიღ-

ნის ჴემოქმედის ჴარქოთას არ
ღაღეთანსმღბით. ღმერთი აღვისრუ-
ღებს აჲჲ, როღესაღ ქრისტეს ჴვენ
თავს ვუღვენებთ ერთ ხორცად ღა
ერთ სულად, გვენსობენბა რა წმინ-
ღა მოციქულები, წმინღა ეღღესიის
ქაღაგნი, რომღლთაღ ერთი გული
ღა ერთი სღღი ჰქონღათ. მათი
შუამღღოღობით ჴენნი მსსნღღი
ღა უღალი იღსო ქრისტე წარ-
მართავს ჴვენ ჰასსენებს სსაზრე-
ღი მეღვის წინაშე. იღი ღაგვი-
ეღს ჴვენ ამ ბოროტი მსეღესა შე-
მოტვეისაგან, რომღლიღ ჴვენქენ
მოემართება. რაღღანაღ ღმერთს
არასოღეს მიუტოვები კვეთი ღე-
ბით გაერთიანებულნი. ხოლო თუ
ვინმე გამოვეჲთა ღა განუღღება
ერთიანობის ამ პირობას, მაქინ
მღეუ კაციღსა, როგორღ იღი თღით
ამბობს, ჴარქიჲჲჲ ღა განაგღებს
მას პირობაგან თვისიღა მამიღა ღა
ეღს ანგეღობთა წინაშე.

ასე აღთქმითა ღა ფიღით გა-
ერთიანებულთ სსამივე ქვეყანა, სო-
მხეთი, ქართლი ღა აღბანეთი,
წავიღა სსამეღო კარბე.

აი იღინი, ვინღ სომეხ ღიღ-ღიღ
აღათაგან მაშინ გზას ღაღღენენ
ღა გაემგზავრენენ: სიენიღლთა გვა-
რიღან სიენიღლთა უღალი ვასაკი,
რომღლიღ იმ ღროს სომხეთის
მარბბანი იყო, არწრუნთა გვარი-
ღან. ნერშაპუქი, რშტუნთა გვა-
რიღან არ ჴაკი, ხორხორუნთა გვა-
რიღან გაღიშო, მამიკონიანთა

მტენ შამჩიკინტეხე ვარჯან, ჯა-
ყოფე ასაყარათახთო ხ სიტენ შამჩი-
კინტეხე. ზ თოჩამტენ შოკაფე არათაქ.
ზ თოჩამტენ შაყაჩონხაფე შანტა.
ზ თოჩამტენ შამათონხაფე ვაჩან.
ზ თოჩამტენ ვაჩანონხაფე ჟილო. ზ
თოჩამტენ შანტახაფე შამალონი. ხ
ჯაქარარტენ 'არაფე' მუხტენ შკო-
ჯაქ ხ აქქ თანოლთსარფე თქსარ-
ჩინ;

ბჟ. ხ ჯასახაქდ ამინხტან
სოქა ზ ჟოინ' ქანქოქან ხიხინ
ნასა მსტამხტოფენ ჟრან არქონი
ხ აყა ქაფალოქინ შაქქლოქი
ჯრამან თოქსაქ არქაქინ შარ-
სიფე შაქქლოქი აო ქაქიქინ, ირ-
აქა ჟი სამხნაქინ ალოქანქინ ჟრ-
რანინ ჯანქტრბ ხრისქი მოქოქინ
ათოქი ნორა ქიქინ ზ სოქონქინ
ხ ასაფხაქდინ ზ ქაფალოქინ
ქათარქინ აო ქაქიქინ;

საყა ჯრამაქქე ჟოქიქიქაქინ ზ
ჯაქიქ, ზ 'არაფე ხ ქაქოქანქიქე ჟა-
ოაქიქაქ აბქი; ხ ნაქიქიქინ ჯაქ-
ფხაქ ვჯაქიქ თანოლთსარინ ხ
ფხაქოქინ' ათქე, ხქტ 'ნსაქ ხ
ათოქინ ქამქი ქსი ზ ბქნქ, ხქტ
ქქ'ნქ ჯამარქაქ სი ხ ბქ, ხ ქამ
ქტ ჟოქე ი'აქაქი ქარბქტე ჟბქრ ან-
ბქინ ქინქი მქა; ხ ნოქა აქათა-
ქანქი არარქაქი მქარან ასაფქინ,
ხქტ 'ს.ქ. ჯრამანქიქ თინოქქინ ხ
ქქინქიქიქინ' ხ ათინფე აქათა-
ქანქი ქიქიქი ზ მქინქ' ქაქინქი ტ
ამინაქინ არქაფე ხ ანარქაფე; ხ
ქაფალოქინ ანქრქინ ხრქორქხაქ

გვარიდან ვარდანი, სომეხთა სმა-
რაპეტი და მამიკონიანთა უფალი,
მოქთა გვარიდან არტაკი, აპა-
პუნთა გვარიდან მანქეტი, ამატუნთა
გვარიდან ვაპანი, ვაპეფუნთა გვა-
რიდან გიუტი, ანქეველთა გვარი-
დან შმავონი; ხოლო ქართველთა
ქვეყნიდან ბღეშხი აშუშა და იმ
ქვეყნის სხვა ტანუტერები.

26. როდესაც ყველა ესენი კარ-
ზე მივიდნენ, ჯერ წარუდგნენ სა-
მეფო კარის დიდებულებს, შემდეგ
კი მეფე იაზკერტს. სპარსთა მეფე
იაზკერტმა ბრძანა, რომ მეორე
დღეს სამეფო კარის ყველა ავაგი
გამოჩნენილ მოგვებთან ერთად მის
წინაშე ყოფილიყო კარავში. მე-
ორე დღეს მათ აასრულეს მეფის
თქმული.

შემდეგ მან ბრძანა მის წი-
ნაშე მიეყვანათ სომეხთიდან, ქართ-
ლიდან და ალბანეთიდან ერთად
მისულნი. ჯერ დაკითხა სომეხ
ტანუტერებსა და სეპუპებს და
უთხრა: „უპირველეს ყოვლისა
თქვენგან მინდა მოვისმინო, თუ
რად მიგაჩნევართ მე, ან როგორ
განგიზრახავთ თქვენ ერთიანად
ყოფნა“. ხოლო მათ მიუგეს და
ერთხმად უთხრეს: „თქვენი ბრძა-
ნების ცოდნა და ცნობა ჩვენგან
პასუხის მოსმენის გარეშეც ცნო-
ბილია ყველა არიელისა და არა-
არიელისათვის“. მაგრამ მეფემ

აასაფ, ხმტვ აწიყანხი ღ ანბაბობკ
ლნ აწინოფიქ, იო ღნფ ლინიქ იქლსა-
წილქჩამფ სნ ღ ღრამანხი ლინიქ
ღნფიქმანსაღ ჯქქლსნ აამხნსჩნ.
რაცე ხა ი ბქნჯ ღამჩიქ ლსქ, ღ
ღბქრ ღანაღიოქმქჩინფ ღამჩიქ ფი-
თხქ, სქტვ ფქნჯ ღაჯოღსაღ ღარბქქ
ფჩა. აასაფქ'ჯ ფქლად: სღ წიფა ყა-
თასილსანხი არარხსაღ ასაფქჩნ, სქტ
აწლქ ღბბღ ქმარღსორ ფჩილსჩქ,
იოყქსა ამხნსფიონფ' აოღსქ ღს
მხრ. იქლსანოქჩინ' იღჩიხ ღამან
ასოთბიქ ი ქლრაქ მხრ ღ ამხ-
წაწი მარფიქ იო ქ ი ქმარღსო-
როქჩი: ან ღოამ' აოყანანხი ღ სი-
ყოფანსქა:

სღ მარფჩირაჩ არღაქჩ ლსსაღ
ი წიფანქ ღ ამხწაწი ფჩარწი
აღაფანღიწი ღაქაყაქიჩი ყასათას-
ქანჩიქ' ასქ ფწიოთა ქმარღსორწ
მარქლსჩო. აწლქ ყასათასილსჩქ
ბხრ ი წამაქქწი, ყიო ხოოღ რხ-
რსქ აო ჩა' ჯათ ღსიქ ხწ ღ აწ-
წამანღ: ჟ, აან ფჩ ი წამაქქწი ქაქო
არარსსაღ ქქ, ხმტვ ქ ქქქ, იოიქ
ბათაქსჩქ ღლქ ღ ღამაფ ღიფ ღ
ღრამანხი ჯქწფიქმავსაღღ ღაღა-
წჩქ. ღ ქ ქწჯ, ფიო იღ ფხქ ყარას
ქ ასიქ ღ ი'ჯ მხფ ღწარ ქ ღწაფან-
ფქ ღ ქანბწ ამწოქ: სჩრქ' ი მხრ
ქმარღსოროქჩინქსა ღ ამხწაწი
სჩრსაფ' ი ბქნჯ წასქ ღ ათაქჩწ
ღარღორ ღ აქიოიქ ლინიქჩი აქქ
ქ, ღ აქქოღ ღანაღქჩ მსრ აო ბსქ
თქროქჩინ ღ ლწამარქილქჩინ, ღ

ისეე გაუმეორა და უთხრა: „ცნობილია და არა დაფარული მათვის, ვინც ჩემი შეფობის ქვეშ არიან და ჩემი ბრძანების წინააღმდეგობას სრულგებითაც ვერ ბედავენ. მაგრამ მე სწორედ თქვენგან მინდა მოვისმინო და გავიგო თქვენი შეხედულება, თუ რად მთელით და რად მიგაჩნივართ, მომახსენეთ!“ მათაც მიუგეს და უთხრეს: „ჩვენ შეფედ გცნობთ თქვენ როგორც ყველასათვის, უმეტესად ჩვენთვის. ღმრთის მსგავსად უფლება გაქვს ჩვენზე და ყველა ადამიანზე, რომელიც შენს სამეფოშია, სიკვდილისა და ცხოვრებისა“.

როდესაც მეფე იაზკერტმა და მისი კარის ყველა ავაგმა მოსმინა მათგან ასეთი პასუხი, მეფე იაზკერტმა უთხრა მათ: „ეგ თქვენი პასუხი ძალიან შორსაა იმ წერილისაგან, მე რომ გამომიგზავნეთ, და არცა ჰგავს მას. რადგანაც წერილში ცხადად იყო, რომ არის რაღაც, რითაც გემსახურებით შენ და შენს სურვილებს, ხოლო შენს ბრძანებებს არ ვეწინააღმდეგებით და ვემორჩილებით. მაგრამ არის რაღაც, რაც არც თქვენ უნდა თქვათ და არც ჩვენ შეგვიძლია დავემორჩილოთ და თავს ვიდვათო. ახლა, ჩვენი სამეფოსა და ყოველი არიელისაგან უპირველესად მნიშვნელოვანი და საქირო მოთხოვნა ესაა და ამითაც

ბსრ არ მისე არღვართათაქსსამრ
ბ:ათაკაქსჩინს და ხსარღანთაქსჩინს.
ფი ფქათათარქ და დოქაქ, ირ მქნ-
ღს უთყოფ ბსრ არ მისე ქათა-
ლორს და ირ სქსაყ თქსარქს ყო-
ფხაქ დორ ხმდ. და სარქ სქამქ
ყათათოქ და მხბამქბ ყათოქ არ-
ბათქქ დბსე ქოქსარქს ბსრ. მქ-
ათქ სქქ დქაქ და დქმ დქამს, ირ
ქამს ბსრ ბოქოქ ქორქსქსონს ბო-
ფაყაქ დქანბნ თანოქ და დათ-
ნაქქ ქ სქრთოსონს ბანათყოქსქს,
ქოქამ ყათქმ ქოქს დქიქქ მქ ქ
ქსათარქ დქქსაქ დქქ. სქათ სქქ
თქათოქყოქს ქსქ სქორქქ, და სქ-
დორქს ქოქამ მქათს და მქოქარ იქქს
ფათქმ სქსთაქ დქ და ქ ნამქს ქო-
მათსაქ თქოქქ დქ, ჰქაქ, ქქოქ
და სქოქანქ დქ არ იქსქ ხათქარქმ
დქანქათქ ქ ბქსქ იქოქსთს და დქათ-
თათქს, თქ სქათ და იქოქოქქ და
თოქოქ სქოქსათსქმ ქ მქბქოქ:

ლოთ თქქენგან ამოღენა სარგებლობასა და გარჯას, არამედ ცოლ-
შვილითა და გვართოთოთ დაგლუბავთ.

სქ ქოსაქ დქათ თქსინათქ რანთ,
ყათათოქ და სქათომანთ და მათოქ
თქათანთქსაყ, ქ ქათოლოქქს შარ-
თქფ შათქსოქს სქსფონს თქსარქ-
ნაყ თოქათათოქს ქოსქს თოქ
ქათქ მქ თქქქს. რათქ ქათოქ სქ-
ფხაქ თანქსქქქ და დოქათქქოქ მქ-
თოქ ქათოქანთქ შათქქინსქქ
თსათანს და ჰათოქ თქათოქათქ
თქათათქსათქ სთ ქათოლოქქს

ცხადი გახდება ჩვენი უფლება
თქვენზე და მფარველობა, თქვენ
ჩვენდამი წორული მსახურება და
მოზრჩილება. რადგანაც იმ ღვაწ-
ლისა და სარგებლობისათვის, რო-
მელიც თქვენ ჩვენთვის, მეფეთა-
თვის, და არიელთა ჩვენი ქვეყნი-
სათვის დღევანდელადის გიჩვენე-
ბიათ, კმაყოფილი ვართ, აწ მწე-
ბავს პატივითა და დიდი დიდებით
განგიტევოთ თქვენს ქვეყანაში,
ნხოლოდ, თუ თავს იღებთ ჩემს
ნებას, რომელიც თქვენ სულთა
გადასარჩენად ვიზრუნეთ, და მო-
იქცევით დაღუბვის გზიდან, რომ-
ლითაც აქამდის იქცეოდით, რო-
გორც ბრმა ვინმე სიბნელეში.
ხოლო თუ რასმე სხვანაირად ფიქ-
რობთ და ნამდვილად ჯიუტად
დაიფინებთ იმ აზრსა და მცდარ
რჯულს, რომლითაც აქამდის
ცხოვრობთ სომეხნი, ქართველნი
და ალბანნი, არაფრად ჩავითვ-

როდესაც სამივე ქვეყნის აზ-
რებმა სპარსთა მეფე იაზკერტი-
საგან მოისმინეს ყველა ეს სიტყვა
პატივის, დაპირებისა და სიკვდი-
ლით მუქარისა, ცოტა ხნით ყვე-
ლა გაჩუმდა. მაგრამ წინ წარდგა
ვარდან, მამიკონიანთა უფალი და
სომეხთა სპარაპეტი, უშიში და
გაბედული აზრით. მან ყველას
წინაშე უპასუხა მეფე იაზკერტს

მადღისრთი არაღქი ამჩნაჲს რაღ-
მობსნაჲს ს თიქ, სქტ აჩაღობდ
ხს კაკი სრქე აჯსარჩაფ კაკა-
აორბრქი, ირდ სნ-აღაღ დანი ყჩა
ს დარა ს ააღორდ, ს ჯათ სნ, ირ
ქ სთნარჩ სნა დქათათას ს ყჩაყა-
თასკლქჩს, ყიყ ბათაქცე ყარათ
ქ აა ჯღჩსანგ თხარაჲს ს აა
ქათოღორაჲს აანხს' ყაჲს ნოქ
ღო, ირ ამჩნსეოჲს თქრე ხა, ს
აყათ ამჩნაჲს სქრდ, ღლი ს ყჩღ-
რაღანჯჩღ ქ ნოგანქ მჩნჯღ
გაკქამ' ჟაღ ყჩათდ, ს იღ ქნჯ
ყჩოთქ ქ ჩნბ ს სქამ თამსდ ქ თ-
განქ ყჩღრ ღქასათას ს დაყაა
ბანოღვანსღ დღა: მათომ სსაქ ს
ქათაღ ქ მათი აქაყქა ხიჯაღ
ქამამ თნბქნა, ღქ სქტ ს ღოქ
ჩნარ თანხღ ღქჩ თნბჲს ქამ რაღობ
ანბქნა, ღოქბ ს ღქბაროქჩს
ქამაყ თოაღსღ სი დან გნიყნა,
ღქჩანა ს ღქარათჩ, ირ ღამ მქ
ქამამ თანა სქ, ბსრ თანხიქი,
ს ქ ქსრთქ სქსაყ თხან ს ქ
ქსრთქ სქსაყ აჯსარჩჩ ხიჯაღ ქ
ქ მათი მაჯსქ ჩაყე ღორქნა, ღორ
თაჲ ქათათბოქ ქ მანსკლქსნქ
ქამქ, ქათოღ ს დნოქ ხრქჩღქ
მაროქი ქითანანსქს' ჯქ ჩნარ:
ღქ სქტ ქ მაროქი ქნსკლქსოღ ქრ
ღორღარ ქაროჯაქბოღქჩს, ყიყ
ჩათათოსაღ ქ ქ მქთი ქამ, ღქ-
ათქ ქტ ზემარჩთ სნ, ს იკრ-
ნაქი' იღორჩსქი ყანბჲს ჩამარქქი
ქოღ ქტ ირქნა, ყიყ ქნსკლქსოღ ს
თაჲ ქ რსრანოქ სათობოქ' ქა-

და უთხრა: „მრავალნი არიან ამ
სამი ქვეყნიდან აზატნი, რომელ-
ნიც უფროსნი არიან ჩემზე ტახ-
ტითაცა და ხნითაც. მრავალნი
არიან ჩემზე უმდაბლესნიც. ჩემი
და ყოველი მათგანის ღვაწლი და
მორჩილება დღევანდლამდე, რაც
მსახურთაგან ხანს თავიანთ უფალ-
თა და მეფეთა მიმართ, ჯერ მენ,
რომელიც ყველას უფალი ხარ,
და მერე ყველა არიელმა კარგად
უწყით, და სრულებითაც არაა სა-
ჭირო, რომ მე, ან რომელიმე
ამათგანმა თავისი ღვაწლი და
სამსახური გაცნობოთ თქვენ. მე
განმიზრახავს ანგერიდან და შე-
მდგომში, თუ შემეტლება თავი ჩემი
გაეამრავლო, [თქვენს მსახურება-
ზე] ამაზე უმეტესი ძალა და გულ-
მოდგინება [გამოვიჩინო], საც-
ხოვრებელი და ქონება, რომე-
ლიცერთავად ჩემს სახლშია, თქვე-
ნად ვაქციო და არიელთა უფალ-
სა და არიელთა ქვეყანას შევა-
ლიო. მაგრამ რჯული, რომელიც
ბავშვობიდანვე ღმრთისაგან მი-
სწავლია, მივალავო და კაცის
შიშით გამევიცვლო შეუცლებე-
ლია. მართალი ნობღვრება, რომ-
ელიც ჩემს გულშია განმტკიცებუ-
ლი, კაცისაგან რომ ყოფილიყო
მღვდელი და მე მტოდნოდა, რომ
იგი ნართალია და უარმეყო, ჩვენს
თავს საწყალობელად ჩვეთელიდი.
არა თუ კაცის შიშისა ან ანაო
დიდების გამო გავყიდი სარჩნუ-

დათსი ღნო ხრქილქი, მაროი და
 ანოთი ქადაყო. და'ს ქეგი: ბა
 ყათათასხანქე აქე სნ, კოიომ
 ვანსკამ ანანსი, დან ქტე კალ
 იორავოქსნიამ ათანსე საათობოი,
 ბსკ აქედს, ირ სან ათავქი ბსკ
 ამსსსხანს, ირ სნ ქ დრქათოი
 ნქასკანს კარქტ' გარასკანს ქ ხრას-
 დანქიორ იფ ღნო ანბქნს ქორიქ
 თას ყათათასხანქი:

სა კოსკალ აქე ადაათანსი, ირფ
 ტქნს ქორქე თქსარასე, ჯაიფ,
 ჳრასე და სკოლანსი, იყათათას-
 ხანს ანსრქილქსნიამ დსაყ-
 რასქორქნს ჯაიფ ჳარქანსკ და
 დსათსი სროთობიქსნი დსხი-
 კანს ქსაყალოქსნი, ხოთონს აყა-
 თათასხანს და ათსნი. ანსრქსე
 მსდ აქედს ათორს ხნქ ქორქსი
 ღნო ქქამსანი, და ათსნი ბსკ აყა-
 თათასხანს ხათათათასქნი მქა-
 რანსიქსნიამ. ქათსნი იქ ქადადს
 ნოქორქნი სნსიქსნი სნსიქსნი
 ქ მქნქ აყათათასხანსიქ, კოიომ
 კალ ათავქი ფხილი და სკამ
 სკოლით ქა-
 ქათსნიქსანი: სს იქ და აყარს
 ათქ-
 აქიქ და სანდქსნი მათიფ
 ათავქი ბსკ ათსნი
 აქიქსნი მსბქ სნსიქსნი
 იყარბობს განსიქ. დანსიქ
 იქასნი და ფიქორასკანს
 ხაქსნიქ ალანსი-
 იქსნიქსნი მსკოიქ სნსიქსნი
 იქსნი, და იქანბნობიქსნი
 გინათქსნი
 იქსნიქსნი იქსნი იქსნი
 სქსნიქსნი მსდ და სკამ
 ხორქსნი მსკ ღნ-
 იქსნიქსნი და სკოლიქსნი: სს
 ქსაყა-

ნობე, რომელიც მიმილია და მი-
 სწავლია პირისაგან ღმრთისა,
 ღმერთმა ნუ ქნას! ჩემი პასუხი
 ესაა, რომელ [რჯულზეც ვარ],
 მასზევე მწადია სიკვდილი, ვიდრე
 უარვეყო და ვიყო ღმრთის გარე-
 ზე. ხოლო დანარჩენებს კი, რომ-
 ლებიც თქვენს წინაშე დგანან და
 ქრისტიანულ წესზე არიან, თი-
 თოვეულ მათგანს თავის მაგიერად
 შეუძლია პასუხის გაცემა“.

როდესაც სამივე ქვეყნის, სომ-
 ხეთის, ქართლისა და ალბანეთის,
 დანარჩენმა აზატებმა მოისმინეს
 სომეხთა სპარაპეტის ვარდანის
 უშიშარი პასუხი და იხილეს მე-
 ფის სასტიკი გულისწყრომა, მი-
 უჯეს და უთხრეს: „მოგვეტეოს
 მეფემ რამდენიმე დღე, რათა მო-
 ვეთათბიროთ ერთმანეთს და გი-
 პასუხოთ მტკიცედ და შეთანხმე-
 ბულად. რადგანაც ჩვენი ეს პა-
 სუხი შეეხება სულთა არჩევის ძი-
 ებას და მასში იქნება სულთა სა-
 უკუნო მოპოვება, ან წარწყმედა.
 და საჭირო არაა ასეთ დიდ სა-
 კითხზე თქვენს წინაშე სიტყვის
 გება აჩქარებითა და განხილვის
 გარეშე, რადგანაც ჩვენგან მო-
 ითხოვთ ჩვენი უძველესისა და
 შეჩვეული მშობლიური აღსარების
 დანგრევას და ძალას გვატანთ
 თავს ვიდრათ რჯული, რომელიც
 არც ჩვენ და არც ჩვენ მამებს მი-
 გვილია და გვეყვარებია“. მეფემ
 და ყველა ავაგმა დაიჯერეს, და-

ღორქნ ამსნაჲს ალადანსაან
ქანბან ათხალ ზალანსხვან რა-
ნჩენ, & ჳნორჩხალ ჳიფა იქამა-
კალოქსიანს ჳნუქორნ` არბაკსეჲს
გათსანს:

ჩქ. მათნამ ი მჩ ქაჲრ თო-
ღოქსალ ჳაქორარაჲს ამსნს-
გონ, ირქ ჳჩს ქორხეონგ აქსარ-
ნაგნ, ჳაჲიგ, Ⴖრაგ & Ⴖლოანსიგ,
& თორაქონსაქდ ქანბჩინა ჩ-
რნანგ, სორიორქ ი მქდ ათხალ,
ქქ იქ`ნჯაქჩიჩ ჳნარჩქდ & მათ-
ბოქსნამჩ ხჲს ჳრაჲს კარასგს
გთანს: ხდ ქაბხეიღესალ გმჩთს
ჩ რაჲიამ ქოღამონს სნუქორგ გსა-
კად აღორს` ქაჲს მჩთს ათ ქაჲრ
მჩ ზალანსგანს & ჳასთათიგანს,
ხქქ: ააჲ იჯ ჩნჯ გოქ მხგ ჳნარ
ღსრბანსქ ქორიგაქქქა, გორ ბგხალ
ჯარ ირთორქჩს Ⴖსთანსაქჩს Ⴖს-
ჯარხნგ იმხგ` მაჲგ სქქ ათ თამ
მჩ ქანბანს ათნომქ Ⴖათანათ-
ნოგ გჩრამაქიაჲს ჳიფა. & ხრ-
ქხალ ქიღრაღანსქიღ ქაქსარჩ`
აქნონსჳბ ჳა`მ კჩამქ, ბათ-
ქსიქ ჳქმარჩით ჳალათიჯნ` Ⴖრჩს-
ათსი, ქორ ბნაგ აღადანსჩს ჳო-
რიღოქსნამჩ ი ბხინს ამსნსაჲრქ
ქარქაქათოქხანს ჳანათოქჩს
Ⴖრჩიგორჩ & ჳორჩს გაღაქჩ, & ჳამ
ქიღესალ გაქსარჩ` გჩამქ ქიღრა-
ღანსქიღ ქოთაროქჩს კნად &
იღეიქ, ააქაქჩსაქდ & ჳას-
თათხაქდ ი რანს კჩნარარ ქიღ-
ქჩს, ირ ათქ, ქქ აშირთამ ჳა-
ქბხსგსნ გბხგ ჩ ჳაჲაგქა ქაჲს

ეთანბმენ ამ სიტყვას, მიანიქმს
მათ ნათხოვნი დრო და დაითხო-
ვეს ეს კრებული.

27. მაშინ სამივე ქვეყნის, სომ-
ხეთის, ქართლისა და ალბანეთის,
ყველა ნახარარი ერთ ადგილას
შეიკრიბა, ყოყმანობდა და ბჭობ-
და, თუ რა საშუალებით და მო-
ფიქრებით მოეძებნათ გამოსავალი
ამ საქმიდან. მცირე დღეთა განმავ-
ლობაში ბევრი იფიქრეს და იმსჯე-
ლეს და დროებით იმ აზრზე შეთან-
ხმდნენ და განმტკიცდნენ, რომ „გა-
დაჩვენის არავითარი სხვა ღონე
არ გაგვაჩნია იმ მახისაგან, რომე-
ლიც დავეიგო ბოროტმა მონადი-
რე სატანამ და რომელშიც გაგვა-
ბა, გარდა იმისა, რომ დროებით,
გარეგნულად თავს ვიდევთ მათი
ბრძანება. შემდეგ წავიდეთ ჩვენ-
ჩვენ ქვეყანაში და იმიერიდან ან
ვიცხოვროთ ქრისტეს ჭეშმარიტი
სარწმუნოების მსახურებით, რო-
მელშიც დავიბადეთ ემბახის განა-
ხლებითა და უწმინდესი მოძღვრე-
ბით წმინდა გრიგორისა და მისი
შვილისა, ან მივატოვოთ ჩვენი
ქვეყანა და წავიდეთ ყოველი
ჩვენთაგანი ცოლითა და შვილე-
ბით, მინდობილნი და განმტკიცე-
ბულნი ცხოველმყოფელ სიტყვაზე
ჩვენი მაცხოვრისა, რომელიც ამ-
ბობს: „რაჲამს გღვენიდნენ თქვენ
ამიერ ქალაქით, მიივლტოდეთ

მანქ` ითხოვეხე ზ. მქლანა; საყა
სქტ ვანბანე მქაწი ვქრქოლ-
ქქლნ ხქსაქდ ზ მქი, ღნქქქმას-
ნამდ ანბრქნ რქამანსაე ქქსა-
ნქნ` ანქქლ ქაქქმქქსან არანე
ქ კანანე, ბქრეე ქ თქქქე ქქ-
ნქმქდ აქათბაქ ქაქქთნქქე ქქრქ-
თქსანნ. ვქრქ სქრქეოქსაქ აქქრ`
ვქრნაქ ბაქქქსქსქსანსან ანბრქ-
ნოქქსანე აქქათამანე აქქაე
ქაქქა;

[თავისი გადაწყვეტილება მათ აცნობეს ვარდან მა-
მიკონიანს. იცოდნენ რა, რომ ვარდანი ადვილად არ
დათანხმდებოდა, ისინი არწმუნებდნენ მას]:

• ... სქ სქტ ვქ მქარანქქქ
მქრქმ სქრქრქქქ, კარანექს აო
ქაქქ მქ ნაქანქეოქსანსქ ვქრ
მქსოქ` ვქსანქდ ვქ იქქქმქქსან
ვქქქქმქ ქაქქმქდ, აქქ ქ იქ
ღნქქანოქრ ხქსქსქქდ სქსქსქ
აქქსქრქანე მასანქნ ქაქსქ, ქ იქ
ქარქნ ზ ვქრქქქლნ რქქსანქქქ
აქქსქრქანე რქსქქქდ. ვქ იქ ჯარ-
ქქ აოქრქ ნაქათნ ზ ნქმანქ. აქქ
ქქქ ქ იქ ქაქქ მქ ვქრქქ ნასანქ`
კანქნქ ნასათათ, ანქრქნ ქ ნას-
ათათ აქ მქსანსქქქქქ: სქ აქქ
ქქნქ ნასათათ აქაქქა, ხქქ ქა-
რანექს ქაქქ მქ ნქსანქანოქ
ქათან მქრ, იქაქქა ვქ იქქაქსაქქ
ქქსქდ ვქ ნანქქქდ ანქნსაქქქბქ
რქქქქ წანნ სქათათბ;

სხუად“. ხოლო, თუ კი მხოლოდ
ჩვენ სულთა ხსნაზე ვითქვრებთ
და წინააღმდეგობას გავუწევთ ამ
მბრძანებელის უსამართლო ბრძა-
ნებებს, საუკუნო დაღუპვის მიზე-
ზად შევიქნებით უამრავ კაცთა
და ქალთა, მოხუცთა და ყრბთა,
რომელთაც აქ გადმოასახლებენ
და სრულიად დაუმონებენ ურჯუ-
ლოებათა მსახურებას ნათესავითი
ნათესავამდე“.

„...თუ შენ გაიზიარებ ჩვენს ამ
განზრახვას და შეძლებ დროებით
დააჯერო შენი გული, ვიცით,
რომ მრავალ წყალობას შევემთ-
ხვევით. ხოლო სამივე ქვეყნის
ერთიანი ეკლესია აობრებას არ
მიეცემა და არც ტყვედ წაიყვანენ
ამ ქვეყნების ყველა მცხოვრებს.
რადგანაც წმინდა სარწმუნოება
კი არ დაიძვრის თავის საფუძვლი-
დან, არამედ მხოლოდ დროებით
შეირხევა და მაშინვე მტკიცედ
დადგება და გამყარდება ყოვლის-
მპყრობელის მარჯვენით. ეს ნამ-
დვილად ასე იქნება, უკეთუ შე-
ძლებ ჩვენს გამო დროებით და-
სნეულდე, რათა შენთან ერ-
თად ჩვენც მოგვანიჭოს სიძრ-
თელე ყოვლისმწყალებე მკურნალმა
ღმრთის სიტყვამ“.

ბე ლხალ ვაჟი ამხნაჟნ რანა
ფორაქარქნ ლაიფი ოარფანაჟ
თხანნ შამქსინქტიჟი ნაქსარა-
რანჟი ლაიფი, ორაჟი ხ სიღანსქი
ამხნსქინი იჯ ათნოლ რანბნ სხილ ხ
ხაღანსქი აქაქსიქი რანსქი ხ ლამ
რნაღ ხაფორფი ქინსქი აქაქსიქი
სორქსქიქი. აქ ქოქ სორქსქი მს-
ქადანჟი ფიქამაჟ ასქი უამხნს-
ასან, ქქ ოშქ ქსიქი ქინბ ასიქ
სორქსქინი ქამაჟ აქანანანანოჟ ხ
ლამ ზამართოქსქამაჟი, ხ მქ ო-
რანსქი ფაჟი ათიქი ანორქნ ხ
მანქანაჟიოლ აფქი, ირ ოორანსქი
ფორაჟიოჟი სქი ათიქი ლორ ხ
ხრსქოთასქიო სორქი: ჭამქ ქსიქი
ქინბ ქოჟაფი ფამაღ აბსქიქი ფქა-
რქი ხ ფქქსქოთი ფქსქოთ ხ ფორქსქი
ფაფქი, ათქ ქ მითაჟიქსქი ფორ
ასქნ, ქქ ოქი სქიქი ფქსქი ხ ფორ-
ფქი ათიქსქი ფან ფქსქი: ჯქ ქინბ
არქანსქი: სქი ფორ, ირ აქამ
ქიქიქიოჟი აქსარჩაჟი ხსქაქი ჯქ
ათანოლთხარქი ხ აბსქიქი, ჯნი-
ჩილ იფორამქსქამაჟი ოქსითიქი
ქი ჯქ ამხნაჟნი ფორქსქამაჟი ხ
ლამქსქამაჟი. ფქ ოთი აფათოლ-
ქსქანი არიქსითი ათიქსქიქი ჯქ
ამხნაჟნი ხრანანფქი, ხ ზანაქიქი
ხრსქიქი ქი მქქი აქაქსიქი ხ ქი მქქი
ამხნაჟნი აქაქსიქი, ქი მაროთი ხ ქი
ფორქი ლარქი ფორქსქამაჟი. ქსქი
ფქამარქიოთ ხ ფარქარ ხაღანთი
ოღანსქი ჯქ ქათოლქი ქი ზსქი
ათიქსქიქიანნი ჩიქსქი სორქსქი
ხათასქიქი ოქსითიქი ხ ნორქი ფა-

როდესაც სომეხთა ზორაქარბი
ვარდანმა, მამიქონიანთა უფალმა,
მოისმინა ყოველი ეს სიტყვა სო-
მეხ, ქართულ და ალბანულ ნა-
ხარართაგან, იგი სრულიად არ
თანხმდებოდა ასეთი სიტყვების
მოსმენასა და დაჯერებას, ან ასეთი
განზრახვის გაზიარებას. იგი ძალი-
ან აღშფოთდა და ხმაძალდა ეუბ-
ნებოდა ყველას „ნუ იქნების ჩემდა,
რათა ვეცრუო ჩემს შვილქმედს, გა-
რგებულად თუ ნაწდვილად, ან უარ-
ვეყო იგი ურჯულად და მოკვდავი
ტომის წინაშე, იგი, ვინც უარყოფს
თავის უარმყოფელს წინაშე მამისა
და წმინდა ანგელოზთა. ღმერთმა
დამიფაროს, რომ ცოლის, შვი-
ლებისა და გვარის გაჭირვებასა
და წუხილზე ვიფიქრო და დავი-
წყებას მივსცე ის, რასაც ამბობს
[უფალი], „რომელსაც უყვარდეს
ძე, ანუ ასული, უფროას ჩემსა,
იგი არა არს ჩემდა ღირს“. ხოლო
თქვენ, ტანუტერები და სეზუქები,
რომელნიც მოსულხართ ეხლა ამ
სამი ქვეყნიდან, ქრისტეს წყა-
ლობით სავსე ხართ ყოველი ძლი-
ერებითა და სიკარგით. რადგა-
ნაც სააზატო ხელოვნებით აღე-
მატებით [სხვებს] ყოველგვარი
ცოდნით და გამორჩენილად მიიჩ-
ნევით ჯარებსა და ყველა ხალ-
ხებს შორის სიმზნით ომებსა და
ყოველგვარ საქმეებში. ხოლო ქეშ-
მარტი და მართალი სარწმუნო-
ება გისწავლიათ ღმერთისაგან მო-

ლასქი. რაღასიან ზე დნე. ჩერა-
დანჯერ ანბჩინ თაჲ ყათათა-
სანსქი, ზ ირუქს სიორჩედ' კორჩ-
გედ არღსიდ ზ ათნხი: სჲ ქნბ იდ
ქ ბნუ' ვორ ჩნგ ანზნაორ ზ ჩნბ
ესე რანსეჲ, ქთი ქბ ზ ათნსე
არღსამედ' მქ' ათბეჲ:

სე ლისალ ვაჲა ამხინაჲნ ვსითა'
ვაჲამქსანს ნასიარარაჲნ აჲ-
სარაჲნს სრხეანე ქ იორაჲარენ
ჲაჲიჲ ქ თსათნენ შამქსინქჲე
ჲარაჲანაჲ, ქბაჲს ზ კანზანსქს
არაჲამქსანს დნქქმსაჲ სით-
ქქს' აჲჲ ასაჲაჲს აჲ ქნგ ქთი
თოსალ ქნქქს ქ რანქჲს ათა-
ღარქსიჲს, ქამგსალ ზ ათ ჲარქს
ღათანქს. ზ აჲჲ ნაჲრაჲ მარქქა-
ნაჲ:

[მათ სთხოვეს მოკთა იზხანს არტაქს, რომელსაც
ვარდანი დიდს პატრეს სცემდა, გავლენა მოეხდინა ამ
უკანასკნელზე.]

ღორს ზ სითაჲაგოჲნა ზ ანზან-
გქსათა ქ ნაჲს სიორბორჲა ჲსაჲს-
ეოსანქერ ვამსნსისანს რქსქსინ
ჲარაჲე შჲოჲაჲ, ირ ჲე აჲჲ სისაჲეჲ
ღ სიორბორჲას ზ თნქერ სქს კაჲ-
გენ შარბონსაჲ, ვდგნსქ მსბქ
ასაჲქს შამქსინქჲე, სეჲორს
ჲარაჲანაჲ. ირ ჲს ათასეჲ ქორ-
ჯორსე კაჲაღაღარსანს შჲოჲაჲ
ღამსინაჲნ კაჲამქსანს ნასიარაჲ-

ციქულის საღარი მწყემსის, წმინ-
და მოწამის გრიგორისა ზ მისი
შვილისაგან. თქვენ თვითონვე
შეგიძლიათ ყოველი თქვენთაგანის
მაგიერად უბასუხოთ ზ როგორც
განგიზრასავთ, ისე მოიქვეთ. მე
ქი ნუ მეუბნებით იმას, რის მოს-
მენაც ქი ნამდვილად შეუძლებე-
ლია ჩემთვის, არათუ გაქეთება“.

სამივე ქვეყნის ნახარარებმა მო-
ისმინეს ყველა ეს სიტყვა სომეხთა
ზორავარისა ზ მამიკონიანთა
უფლის ვარდანისაგან. თუმცა
ისინი უსაზღვრო ურვამ მოიცვა
ღა 'მეაშფოთა, მაგრამ სრულები-
თაც არ დაუხევიათ უკან თაკიანთი
წინადადებიდან, რადგანაც სა-
ფრთხის საქიროების გამო ველ-
რების სხვა ხერხები მოძებნეს.

ყველას დაბეჯითებით ზ და-
უცხრომლად აჩქარებდა ამავე
აზრზე [დადგომას] ქართლის
(ბღენსი აშუშა, რომელიც იყო
ჭკვიანი ზ გამომრჩეველი კაცი.
მისი ცოლი იყო არწრუნთა გვა-
რიდან, ცოლისდა მამიკონიანთა
დიდი სეგუჲისა, ვარდანის ძისა.
ზემოთ მოხსენიებული აშუშა უმე-
ტესად არწმუნებდა სომეხ ნახა-

რაგნ ჯაიყ ხ ვაქერნ შილყ
გსერთას, სიასლ რნჟ დორაქარქინ
ჯაიყ ჳარეჟანოჯ დოჯ ამსნაწი
ააანჟ კაყაოღსლჟ: ხლ ჭნ.რნ ეღ-
ნიწნ სიასლ რნჟ ნამ იჯ ჿაანქერ,
ანზანზქოქშ რიღიღსლქი ჿ აანქყ
ჩაკსეოყანსლქი ქსერან, [ქტ რ'რ-
ჯაიქ კანჩაღანსლქნ ჟი' ჿიყოსოთ
ხრსეონჟ აჯსარჩანგნ ქსნქ, ჿ ჿ
ჩაღანსლქნ ჿ კანზნ აინოღნ' ჟქლს
გაგამაგ ჿ ანზქინ ააყაჯსარო-
ქსანს აქსიკაღსქქინა:

სლ თსახოღ ნაქსარაყან ჿ
ახაწაყან ხრსეონჟ აჯსარჩანგნ
ღქსან აოღაყაღსლქინ ჯაიყ ჳარ-
ეჟანაჯ აწნაქჟი ანჯორქს ჿ ან-
ჩაღანა ჿ კიყიღორჩანა სიასიგ
ნოყი ჿ აოღაჯანაყ' რსრსლ ჩარ-
ქაღორქქინ აქსიღანსოღ მათოღყა-
ნსლ ნამ ჿ ჿ აორჟ ჳრეყ ათასი
ღქიღიღი, დოთ აყათჯანქ ჩანჯქ-
აქსლქი ჿ ქამანასლქინ, იქჟ თსეღ-
ქაღორქქნ ჿინ ჿ ნოთა ერეგ აორჟ
ხსლქსეღიქ, ქლქსეღყანსლქი ნამ,
ორღჟნ აან თასლქი ჿ თსღსლქი, —
ღანჯქ კოქჩ ჩამოთ ჿერ ჿ რნღსლ
ეწიგ ქარეჟაოქსაოქსლან, თასლ
ღ ქორათოლ ჿ აორჟ ჩაქრაოქს-
ოქინ შაჩასლქი ჿ ჩაღანსლქი [ქრამქ, —
ღღისლქინ აერეგ შიღიოქი კაყაღს
შორარქქინ, [ქტ დორ იჯნ ექსაქერ
ღამღა' ქსანს მსერ მსიღი თარაღ:
ხლ ჟარღსლქი ექსნ.ღსან სილქი შიღიოქი
ღქღანსლქინ ჿ ნიღიქ ეღანზნ. თსნჯა-

რართა მთელ სიმრავლესა და
მოკთა უფალ არტაკს დაუყოვნებ-
ლიე ეთქვით ყოველიე ეს სო-
მებთა ზორავარ ვარდანისთვის.
არც თითონ იხვედა უკან მასთან
ამაზე საუბრისაგან. განუწყვეტ-
ლად სთხოვდა და ხშირად ახე-
დებდა ამ საქმეში, თუ შენ არ
დაგვეთანხმები, სამივე ქვეყანა
დაიღუპება, ხოლო თუ დაგვე-
თანხმები და ამას თავს იღებ,
მრავალი ვადარჩება და ჩვენს
თავს [მოეუბოვებთ] მონანაეის
იშედსო.

როდესაც სამივე ქვეყნის ნახა-
რარებმა და სეპულებმა ინიღეს
სომებთა სხარაქეთის ვარდაიის
ნება ეზე ურუვევი და აჩაღაქული
გათი შეგონების სიტყვებისა და
ვეღრებასა, თამინ მოუტანეს და
აიძულებდნენ წარედგინათ მისთ-
ვის საღმრთო წეზოღიღან შეჯა-
ფეჩი იგაევი, რომლებიც შეჯა-
ტყვისებოდნენ მაშინდელ შექთბ-
ვეეს. ვინც უფრო მცოდნე იყო
მათში წმინდა ეკლესიის წიკნისა,
ახსენებდა მას, როგორც ნა-
სწავლანა და მცოდნე კაცს (იგი და-
ლიან განსწავლული და გაწეზონი-
ლი იყო მოძღვრების წიგნებში,
რადგანაც მისთვის ესწავლებინა და
გაეწოთერა იგი წმინდა მამამთა-
ვარს საბაქს, მის პაპას) წმინდა
პავლეს წეზოღს შეგმოქმედის შე-
სახებ: „რომელმან-იგი არ იცო-
და ცოდვა, ჩუენთვის ცოდვა ქმნა“.

გხალ ქნის ქვან აყფათონაქინ
ქირქოქხან, ვორ ვრხალ ასერ ქ
ქქქქ ჰიონაქნეღო, სქქქ «მცხ-
თიღ ქნქქქქ სის ქსქ ქნქნ სქ-
ვიქსალ ქნის ქ ქქქათონს ქვან
სქქარეგ სონე ს ვასსიყე ს ავ-
ვასანსაყ სთ მარქსიქ, ირქ სნ
ჩარაქქსეგქ, ირეგ ირქქერო-
ქქქნს ს ქათონს სოქქარანქნ ს
ორქნქორქქქნქნ ს აქჯონსნ ს
ასსიქქნ: *მ'ა კანქნ, ასსნ, ს
ვო ქნის ქვან მქრ ათასქორს,
სქსიქ. ქს მქბ ს ათასქქსალ ქ
ხასათს არქორქქქან ქან ვქ-
სორქ ათაქსანს ქქქათონსი ში-
ღთი. მაქე ქიქიქორქქნ ჰაქიე,
ქქრეგ ს სქქსანსქე ქიქქ ჯათ ხნ
ს ათაქქქნქ ქან ვქიქიქორქქ
ქაქანანთაგნ ჰქქქ:*

ბს კორქამ ვაქაქიქი მარქომ
რანს ს ათქაქ ქქქანქანქნსქ ვა-
ვასანს ვქქქნ ათაქქ ვორქქარქნ
ჰაქიე ქქქქანსაქ სქსიქონე აქ-
ქარჩაგ ალავ თანთოქორქნ ს
სიქაქქნ' მქქქქნ აქქონსას ს
ვასორქ სსსთარანს, სქსალ ამს-
სიქონე ათ ხასორქქ ვქსერა ქ
ქქქარქ' ხქქნოქნ ასსიქქ. «სქქქ
ვო სსქქ ათ ქაქქ მქ სარასგნ
ქანქნ ათთოქ აქათანთანსქ ვა-
საგნსაქ ქქქორქქნ ს ვქქოქს-
გნ ვქქქ კორქქაქქნოქქ ქქქა-

ავრეტევე, იმავე პავლეს დათმობასა
და წადილს, შეჩვენებული ყოჯი-
ლიყო თავისი ტომის გადასარჩე-
ნად, რასაც წერდა და ამბობდა
წერილში პრომაველთა მიმართ:
„ვილოცვედ მე შეჩვენებულ ყო-
ფად თავსა ჩემსა ქრისტესგან
ემათა ჩემთათჳს და ნათესავთა
ჩემთა კორციელად, რომელნი-
იგი არიან ისრაიტელნი, რომელ-
თა იყო შევილება და დიდება და
აღთქმანი და სჯულისდებანი და
მსახურებანი და მითხრობანი“.
ისინი ეჯზნებოდნენ, თავს იღვე
შენცა ჩვენთვის საარაკოდ და შე-
ჩვენებულად ვახდომა. სიმართ-
ლის რწმენაში შენ ხომ უფრო
დიდი და აღმატებული არა ხარ,
ვიღრე ქრისტეს წმინდა მოცი-
ქული პავლე. ხოლო სონხეთის,
ქართლისა და ალბანეთის ხალ-
ხები უფრო მეტია და სათნო
ვიღრე ჯვარზემცემელი ურიები-ო-
როდესაც სამივე ქვეყნის უხუ-
ცესმა ტანუტერებმა და სეპუქებმა
სომეხთა ზორავარ ვარდანს მრავალი ასეთი სიტყვითა და ხვეწნა-
მუდარით მიმართეს, მერე მოიტა-
ნეს წმინდა სახარება, ყველამ
ხელი დაადო ზედ, დაიფიცეს და
ამბობდნენ: „თუ შენ შესძლებ
მხოლოდ დროებით და გარეგნუ-
ლად თავს იდო მეფის ნათქვამი
და გადაგვარჩენ მახის დამეგები
მტრის თავდასხმისაგან, გავიგო-
ნებთ და შევასრულებთ ყოველ“.

ათვი, ქსანს ღო ათ ქსურ მქ ზოლანსიციჟ მჩგ^ლ სეციჟ მსოგსოქ ქა-
ოანგოქქლანს აჟნ ქ ქრსოქქლან ქქოცოქქსანს იოციჟ ღო ს აგეჟქ მქნჯს
გულქოქოქსანსა:

სლ ქლსოქ ღოცო აშქნაჟნ ქანს
ქ რხრანოქ სრქე აჯსარჩაჟე აოცა-
ოანსოქნ^ლ დორაქარქნ ზოციჟ 'ლაჟ-
ჯანაოქ ათანს შოქქქქსქსე, ათ-
სსოქ ს ექნქრსოქ ათქნსიციჟ ანა-
ლორაჟქს სრქქაოქრ ეხოქრ. აღს-
ოთოქრანს თქოქსქნ, იოქოქ აოთოქქ
ოქსოქსექქნ ს ათანსიციჟქნ სქსქქქ
ქაროთოთო ს არსოქ ქანქანს ათ ათ
ქსოქრ მქ ექოთარაოთანსოქ ქქროთო-
ქქქნ ქსანს სრქსიციჟე აჯსარჩაჟე
ს რაქოქოქქსანსე ქ ზოთო არანსე
ს სქანსიციჟ

ქქ. სლ აქნაოქს მქორანსოქ
ოთქნსქრსანს ქანქანს ათოთქქნ სო-
თარქს ქოქქქოქქსამქრ ექრათანს
ქქოქსოქქქნ, ს სრქქსოქქქ ქ ათანს
მქორანსოქქნ^ლ სქსქქნ ქ ზოთო ეო-
განსქქნ, აქქ იჯ ამსნსქრსანს, ექ-
ქოთარაოთანსოქ ს იჯ ზქმაროთო-
ქქსამქრ ექოთნარჩოქს ექსოქქ ქრქს-
ანსე ათოთქქ აოჯოთოქქანს: სლ იქ-
ანქრ ქქქაქს ს ექსოქქქნ ეანსქოთ-
ქანს ექოქოქს, აქქ ეანსქოქსოქქ
აჯსარჩოქს ქოთოქქ ქოქქანსაქქქნ
ექოთოთ ანსოქქქნ სოთოქქქ ენს
ექქქანსქქქ ს ათნოქოქქ ქსნაჟე აჯ-
ქარჩოქს

სლ ექანს თხისოქ ქოქქსოქქქ
შოქოქქქ ს ათქნსაჟნ მქქოქქსოქქ
ექოთანს ს მქოქოქქნ^ლ სოქქქოქს აგეჟქ
აგეჟქ ქოქქოქქ სქოქოქქქსამქრ მქ-

როდესაც სომეხთა ზორავარმა
და მამიკონიანთა უფალმა ვარ-
დანმა მოისმინა ყველა ეს სიტყვა
სამი ქვეყნის აზატებისაგან, იბი-
ლა ყველასაგან საშინელი ფიცით
დაბეჭდილი აღთქმის წმინდა სა-
ხარება, რომლის წინაშე აღთქმა
დადევს და ბეჭდით მიანდევს მას,
ატირდა და თავს იდგა დროებით
გარეგნულად დაჭრილიყო სამივე
ქვეყნისა და მათი კაცთა და ქალ-
თა სიმრავლისათვის.

28. ყველა ასეთნაირად შეთქ-
მულმა იკისრა მოტყუებით აესრუ-
ლებინა მეფის ბრძანება. ისინი
მივიდნენ ცეცხლის სახლში, სა-
დაც ზოგი მათგანი, და არა ყვე-
ლა, აჩვენებდა გარეგნულად, და
ზოგი ნამდვილად, თავის მოხრას
ამაო მსახურების წინაშე. ხოლო
ზოგიეროებმა, თუმცა კი იცოდნენ,
რომ ახლა ისე ეცემოდნენ, რომ
ვეღარ ადგებოდნენ, მაინც ამ-
ქვეყნიურ დიდებთა წადილის
გამო, გაცვალებს ღმრთის უხრწნე-
ლი დიდება ხრწნადა და წარმა-
ვალ ამქვეყნიურ ცხოვრებაზე. |
როდესაც სპარსთა მეფემ და
მისი კარის ყველა დიდებულმა და
მოგვმა ეს იხილეს, მრავალი სხვა-
დასხვა შესაწირავი მიართვეს დი-

ათოცანტქინ ასათობიფ ჩქრსანუ
შრასი მხბ იქრასიქმხან ასანტქინ
ქალორს აჯამქი, ჩაჯოსქიქ აჯი იქ
ქინსქ ანჯარქ ჩასათობქინ
ქაყალორქმხან ქერსანუ, ქსაქ
ქაყალორქმამქ ასინქქიქ აჯინ-
ხსოს ქამინაჯნ ქჯნამხანუ; სქ
აფიქსაქ ყთანოსხარსნ ს ყხ-
აქონან ფქრსგონუ აჯიარჩაგნ,
ფჯაქიყ, ფქრაყ ს ყქყოლანქიყ, ქ
ჩანქქრბან ქაყალორქსინას ფარ-
ქარქქინ. აქ ს რაქიქმ ს აქლ აქ-
ფქ აფიქს ყარქქიქ ს ყასთობიქ,
ფქიქიქ ს აფარასიქიქ, ლათ ქქრ-
ქანქქიქ იქრსიქ ყქთიქქიყ, ქყო-
განტქინ ფამინსინას. ყიქრ ს ქ
ჩრახქჯიქ ქიქიქსაქ¹ ყიქქ-
გონტქინ ჩასანსქ ქქრსიქ-
ქიქ ქაჯიარჩას; შოსაქ ღნქ ზიოს
ჩაქმქმქინ ასთ ყქარქაყქითაყ,
ყიქ ს მიქ ასინასინს, ყიქიქრქქინ
ოსანსქ ფოსამინას ქაქიქქიქ ჳნქ-
მანუ ს ღნქოსნქსაქიქლ ჳარქმნქ-
მანუ სიოსან, იქაქს ყიქბაქიქსან
ს ფიქიქქინქასიქსი. აყათიქქ
ასაქქინ² ქქრხსქინ ქაჯიარჩანს ქარ-
ყქ ყქსაქქმქმხანს ყაქიქიყ ს ი-
სთიქსანსქ ათ ჩასაქარსქ ფქნასა,
ყიქრ ს ფქანასა, ფოსამინას მი-
ფიქს:

იქიყ ასასაქ ქ ქანბნ³ ფჩაქ-
მქმქინ მიფიქს ასანსქ ღნქ ქინ-
ქსანას იქბარქქინ სქქხაქლ აჯინ-
ხსოს ჩრახქარხაქლ ქ ქაყალორქნ
შაქქსრთქ ს ქ მხბამინბ ასაქა-

დი სიხარულით თავიანთ ღმერ-
თებს. დიდი მხიარულებით ილ-
ხენდნენ იმ ღლეს, რადგანაც იგი
მიაჩნდათ თავიანთი სამეფოს ურ-
ყევი სიმტკიცისა და იმიეროდან
ყველა მტრისაგან უშიშარი
და მშვიდობიანი ცხოვრების
ღლედ. სამივე ქვეყნის, — სომხე-
თის, ქართლისა და ალბანეთის, —
ტანუჭერებსა და სეპუპებს ჩააც-
ვეს სამეფო საზოსელი და შუამქვეს.
ყველანი ააესეს სხვა მრავალი და
სხვადასხვანაირი საჩუქრებითა და
პატივით, სოჯულებითა და აგარა-
ქებით თვითეული მათგანის საქი-
როებისამებრ. შუმღეჯ ისინი და-
ითხოვეს და აჩქარებულნენ, რათა
წასულიყვენ თავ-თავის ქვეყანაში.
თან გააყოლეს მრავალი ცქუ მოძ-
ლვარი, რომლებსაც მოგვეს უწო-
დებენ, და შთააგონებდენ მათ ეს-
წავლებინათ სასაცილო მოძღვრე-
ბა სუნთქვისა და ცხვირქვეშ ბურ-
ტყუნის სიტყვები, მსახვრალთა და
მუცლით მეზღაპრეთა მსგავსად.
უბრძანეს მოეწყით სამივე ქვეყანა-
ში სიტრუის სკოლები და ესწავლე-
ბინათ მოგვთა მოძღვრება საერ-
თოდ ყველასთვის, კაცებისა და
ქალებისათვის.

• მათაც იქარეს, იგულმოდგინეს
თან წაყვეანათ მოგვთა სიმრავ-
ლე. შუმღეჯ წავიდნენ, დაეთ-
ხოვნენ მეფე იაზქერტსა და კა-
რის დიდ-დიდ ავაგებს. ყოველ-

ქ ლაქსი ურანი და კაც თიყა
სლათმისეტი რამრანი ან მინჯი
გვალქისანი:

შეველო, რომ არა მარტო თქვენს,
არიელთა, არამედ კეისრის კარზე
და სხვა ხალხებშიც ითხოვობოდეს
ის ამბავი უკუნისამდე“.

[მეფემ და მისმა დიდებულებმა მოუწონეს ვარდანს
მისი სიტყვა, რადგანაც ვერ მიხვდნენ მის ფარულ აზრს.]

სა რაძარსაღე იანონხის კა-
მინხეილე სრდხან სელარენ,
ლაქე, შირე და სილანე, არსაღ
ენე ჩნდხანს ვეათი რაქმ-
ქხანს მიფილე, იორდანი ქლრა-
დონიქლე თელარა, რათათისაღ
რეიომ არიამ და ქ რანარარჩნ
ღნიენ ოსთ სერამს სათარა-
ნჩნ სერეი: ზრძარსაღე და ქ მქ-
მხანე, ფნაფქნ ქლრადონიქლე
ელარარა, ადე არინქ მქმხანე
ქ ძამანსაქლ დთ სათობიე რა-
მანათორიქხანს, ვაქთი ვი-
ბიენ, ვი ქორსეანს ხათარსი:
ჩაღე ვიქსენ შკაღე ვსკოღაღ და
ვსქიღ იორქი ქლსანსი შჩნსაღ
შათსაღე, ვორქი და ვსქორსი-
სხნ, იღ არძასისაღ ქრადორს
ვარსიღე ვარქსიღ ენე თქ ნა-
სარარაენ ლაქი. რაქსიქ ქ
კათავქსაღ ქრანს არკაკთო-
ქჩნ, კასკაბხსაღ ვიქსაღე:

ამის შემდეგ სამივე ქვეყნის—
სომხეთის, ქართლისა და ალბანე-
თის—[დიდებულები] გამოეთხოვე-
ნენ ყველას, წაიყვანეს თან მოგვთა
ხალხმრავალი დასები და დაბრუნ-
დნენ თავ-თავის ქვეყნებში. ვაში
მათ მრავალგზის განამტკიცეს
წმინდა სახარების აღთქმის იგივე
ფიცი. შემდეგ ისინი ერთმანეთ-
საც გამოეთხოვენ და წავიდნენ
თავ-თავის ქვეყნებში. [ისინი შე-
თანხმდნენ], რომ ღმრთის ბრძანე-
ბისამებრ დროზე შეატყობინებდ-
ნენ იმ საქმის საჭიროებათა შე-
სახებ, რომლის ასრულებაც განე-
ზრახათ. მაგრამ სპარსთა მეფე იაზ-
კერტმა არ გაუშვა ქართლის
ბღმუხი აშუშა და სივნიეთის იშხა-
ნის ვასაკის ორი ვაგი, ბაბიკი
და ამირნერსეში, სხვა სომეხ ნა-
ხარარებთან ერთად, რადგან მო-
მავალში ხედავდა საქმეთა გაურ-
კვევლობას, ექვობდა და ფრთხი-
ლობდა.

[სომხეთში დაბრუნებულ ნახარაებს მიჰყვანენ მო-
გვებიც, რომლებმაც დაიწყეს ეკლესიების ზოროასტრულ
ტაძრებად გადაკეთება და ცეცხლის საგზებლების აგება.
ვარდან მამიკონიანმა ვერ აიტანა ეს და გადაწყვიტა

მთელი თავისი ოჯახით გაქცეულიყო ბერძნებთან. გზად მიმავალი, იგი გაჩერდა]

*ლ. ... ჩ ველე მის, ირაც ანონან
ქე სკრამანთა, ქ ნარანთქინ ჩა-
ფრალანთა, მსერბოთაქ საჩამანთა-
სიქ ჩასანთიქ ხ შოარბოთთაქილ.*

[ვასაკ სიენიელისა და სხვა სომეხი დიდებულების თხოვნით ვარდანი უკან დაბრუნდა. მას ძალიან აწუხებდა ის აზრი, რომ იგი იძულებული იყო საეკლესიო მსახურება ფარულად შეესრულებინა და ეკლესიაში საჯაროდ არ შესულიყო.]

*ლმ. ... ჩავე ქტაქთო ხ ნსიქე
ქერქსაქოქ, აქ ხ ჰამილ არიქი-
საქ ალ ქსაქ მის ჩამქსერქ ქრავნ,
ჩიქსაქოქ ხ იქსაქილ ენქსიქავნ, ირ-
აქსა ქსიქიქ თანნ ხ თანქინ. მათ-
ნაღანქ კაქიქიქ ქსიქსაქიქ ქრავ
ქიქსაქიქ ხ ირქსიქ ქქსანთინ სქს-
ნსაქ ქთთასაქ, ირთ ირქსაქიქ
აქანსაქ თანქინ ქ იქსან ქსიქსა-
ქინ ქარსიქ შორქსიქოქ.*

30... ერთ სოფელში, რომელ-
საც ერქვა არამანა, ბაგრავენლის-
ოლქში, ბასენისა და ტუარწაღა-
ფის მახლობლად და მოსაზღვრედ.

31... თუმცაღა [ვარდანი] წუხ-
და [ეკლესიაში] წაუსვლელობით,
მაგრამ თავისივე ნებით აიკრძალა
და დროებით ითმენდა ამ ამბავს,
რადგან თავისი მეგობრების სა-
ჭიროებაზე ისე ზრუნავდა, რო-
გორც თავის სახლისა და თავის
თავზე. განსაკუთრებით კი აშუშა
ქართლის ბღენებსა და სიენიეთის
იშხანის ვასაკის შეილებზე, რომ-
ლებიც დაეკავებინა და ისევე კარ-
ზე ჰყავდა საარსთა მეფე იაზ-
კერტს.

[ზოლოს სომხეთში მაინც იფეთქა აჯანყებამ. ირანე-
ლებმა მოახერხეს მისი ჩაქრობა. მათ დანიშნეს ახალი
მარზპანი ატრორმიზდი. დამარცხებული სომხები გაი-
ფანტნენ სხვადასხვა ადგილას.]

*ხს. შა ხ ქ ქსიქიქ ქიქიქსიქიქ
აო სრანსქინ ჰამქსიქ კამოქინ
შაქიქ, იქსიქ ქაქქქე იქქინთიქ
ქაქიქსაქიქიქ ქ ქარსიქ ხ ქ სქს-
ნსაქ. ხ ქსიქიქ ქაქანსაქ იქ-*

41. [ატრორმიზდმა] სპარსთა
და სიენიელთაგან რჩეული სიმ-
რავლით გუნდი გააწყო ტაოს სი-
მაგრებში ნეტარ ჰამიაკთან შე-
კრებილებთან [საომრად]. ეს გუნდი

განაღწეოს სარყვერ ზიგა ვირაყქოს
ღსწრეთნ ზარხელსან ლ ვლარაყ-
ვაჟაჟღარ შაკლარ: შანღი რაყმ-
ქლან ქოქიოთქტენ ლაკიე, ზა-
ქარარდ ლ სსაყლღ, თათარსქღ ლ
ათაქტე, ვქმხალ ქ ქსქქერნ შაკიე,
ბიკიქტენ ათ ლმესასქ ხერაყ
არკაქ ვირაქარქნ ლარღარსაქ, ირ
ქე რამხალ კოქსორქნ შონაყ,
ქანღრსქ ვიქო ქ ქარღოღოქნ, ლთ
ქოთღარღიქნ ვქსქიენ ქ სარყვერ:

შან ორად ვაჟყო და სარდლებად
ღეღნიშნა არტენ ვაბელიანი და
ვარაზშაჟუჟ პალუნი. რადგანაც
მრავალ ლტოლვილ სომეხთაგანს,
ნახარასა და სეზუჟს, ვოსტა-
ნიკსა და რამიქს, მიუმართავს ტა-
იქის ქვეყნისათვის და შეკრებილა
პშიაკთან, წმინდა ზორავარ ვარ-
დანის ძმასთან, რომელიც დაყოფ-
ნებულებო ბერძენთა ქვეყანაში,
მათი მეფისაგან ჯარის სათხოვ-
ნელად, როგორც წინათ დაეწე-
რეთ რიგზე.

[ქვისართან დასმარებისათვის წარგზავნილებმა უარი
მიიღეს. მაშინ ისინი სასწრაფოდ გამოიბრუნდნენ უკან,
რათა მიეღოთ მონაწილეობა სპარსელებთან ბრძოლაში.]

სე იქ ბამანსაქ ქ ვიქე ბამო
ყათსრაყმქნ' ათ ქაკე მქ ათ
ქსრამქნ ირ კიქქე შარქსარ, მსრბ
ათ საჩამანსაქვიქქლანნ შარღ-
ასნაყ, ამაროღიქნ არიქ მქ ვასიქ
ვისარსენქნ, [ბქ ი' რიქს არაჯქ-
ქაქ ქრავნ მარქხოყსქნ ყათ-
რასათქ: შირიე ქსრკ არიქსაქ
ათაღნირიეღ სქსაქ ვევაქენ, ლ ღრ
ბარქს არაღოთიქნ ყათორასაღ
ვიქსაღ ანქანქქნ ქ ქსრკ აქნი
ზირქნ ღრსქრავ ლამქსაქ შა-
მქსქონქქ, ქ ვქსენ ირ ანოღანქ
ირღნარღ, ქ ვასარქნ შაკიე.
ღარსქ ქ ბამოღს ქენსაქ ქქნ ქ
კამარიყსენ ქქქნ შარქსარაქ:

[მაგრამ] მათ ბრძოლას ვერ მო-
უსწრეს და ცოტახნით გაიერდნენ
მთასთან, რომელსაც ჰქვია პარ-
ხარი, ხალტიქის საზღვართან ახ-
ლოს. იქ მათ იპოვეს ერთი ქა-
ლიან ღლაგრი ადგილი და შე-
დგნენ, [რათა გადაეწევიტათ]
თუ როგორ მომზადებულიყვნენ
მომავალი საქმეებისათვის. იმავე
ღამეს [ადგილის] მცოდნე წინამ-
ძღოლით მათზე მივიღნენ [სპარსე-
ლები] და განთიადისას იარაღით
აღჭურვილნი თავს დაესხნენ პშიაკ
მამიკონიანის მეგობრებს სო-
ფელში, რომელსაც ჰქვია ორჯნ-
პალი, ტაიქის გავარში, რადგან-
აც ისინი ჩამოსულიყვნენ პარ-
ხარის მთის სიმაგრეებიდან.

თხანინჯნ ლ ხ ნორჩნ იძიო ყაყ-
 ნორხაო სა' მქ' ხრჩინჯჩო. ჟაყ-
 ბქ' რ, ლ ნამაოკ თინსიამ. აო ჟაყო,
 ლ ჟანბქნია მსო ნიამ ზ ბათაყო-
 ქჩინ თიამ. ჟ. ლ ნიამ ნადათათო, ქქ
 ჟაყაყჩიქ მსბ აქსარჩ ნიამ მს' რ
 ჟამაო ზ ბათაყოქჩინ თიამ. ჟ.
 ქანჯოქჩიამ. ჟ. ლ ჟამაო. კანბნ აო-
 ნო, ლ ჟო თოქ მსო. ლ ნიოჟა ლ
 მს. ჟ მქარანსოლ. ჟ. მქოთ აქსათ
 თინსიამ. ჟოქჩნ. ჟრხაო ლ ჟსრჩო
 ჟაყა ქქ ჟაყო აქსაღჟაოქჩინა ქნ
 ქოქჩი ლ ჟანსაქქ ჟლ. ოქოთანი
 ლ სი მქინჯ. ოქოთანი მარჯოქანი ჟქ
 ჟოქნი. ოქოთანი ქქამაო ბქინ ჟ' რ
 რაქოქმ. ოქოთანი ქქ. ჟინაო. ოქო
 ქ. რარქიამაოქანი ოქოთანი ლ სოქ-
 მამო, ლ აქოქო ნიქჩინ სოქამოქ
 ხრქჩინსინ აო ქ. ლ სარქოთი ამს-
 ნაქნი აქსარჩი ჟაქოთი აო ქ. სინ,
 ლ ოქობაქაქ. ამსინაქნი. ქქამაო
 ბქინ სინ, ლ აქ. ლ რაქოქმ. ჟ-
 რაქო, ოქო ქ. აქოქოქი ოქობაქა-
 ჟაქნი. ოქოქი. ოქოთანი ქ. ჟაქო ქჩინ,
 ლ ქქამაო ოქინბქ ჟაქ. ოქოქმ. ქქ
 ოქი მამანი ჟინაოთი თიამ თინსი,
 ანოქი აქოქაქი ოქოთანი ოქინსი
 ჟინა, ოქოქი ოქი ოქოქი ოქოქი
 ჟქაქქ: ნიოთი ქაქაქი:

და მისი ძალისაგან ხარ შედრწუ-
 ნებული, ნუ გეშინია, დაბრუნდი,
 კეისარს წერილს მიეწერო და
 ჩვენს თავს მსახურებაში მივეცემო
 ვას. თუ ჩვენ მას ესოდენ დიდ
 ქვეყანას ჩვენივე ნებით მივეცემო
 მსახურებაში, იგი დაგვიჯერებს,
 სიხარულითა და ნებით დაგვე-
 თანხმება და ჯარს მოგვეცემს.
 ხოლო ისინი და ჩვენ, გაერთიან-
 ნებულნი, მუდამ გავრჯით არი-
 ელთა უფალსა და აბრაელებს.
 ხოლო თუ კეისარი სხვაგვარად
 განიზრახავს და თავის სარგებ-
 ლობას ვერ მიხვდება, როდესაც
 მე ქართლის მარზპანი ვიყავი და
 ალბანთა კარი ჩემს ხელთ იყო,
 ჰონთა მრავალი მხედართმთავარი
 დამიმეგობრდა ალთქმითა. და ფი-
 ცით, და დღესაც იმავე ფიცით
 მიღიმოდის ჩემთან. სომეხთა ქვეყ-
 ნის მთელი ხარკიც ჩემთანაა,
 ყველა მოხელეც ჩემს ხელშია,
 სხვა მრავალი საჭურჭლეც, რომე-
 ლიც სპარს მოხელეებს წავართვი,
 აქ, სომეხთში, რომ იყვნენ, ჩემს
 საგანძურშია. მისგან ერთი ნაწი-
 ლიც რომ ჰონებს გაუგზავნო,
 იქიდან იმდენ ჰონებს გადმოვი-
 ყვან, რომ ალაფად სპარსთა მი-
 წაც არ ეყოთ“.

[იზვერტის ბრძანებით ბოკილები დაადგეს და საპ-
 ყრობილეში ჩაადგეს ოცდათერთმეტი კაცი სომეხ ნახა-
 რართაგან. ესენი იყვნენ:]

მქ. ... ზ თინანჯნ სქინსაო
 სრქო ხეყოქმ. რარქინ ლ რარქო,
 ზ თინანჯნ. სოქოქნი სოქოქ-

47... სივნიელთა გვარიდან ორი
 ძმა -- ბაბქენი და ბაქური, არწ-
 რუნთა გვარიდან -- ნერშაპუჭი, შა-

ღანჯჩერ ომბე, *և მათხალნი* ათხალ ანორენ ზაფარასიქსინ შჩირენხრასჩი. *ყოი მბბალ ჟანჩი* *և სასაქი* იჯიოთოიქსიამი ზალანსეოეხაქ თაქი ასხლ ექსაფალორნ ზაფქსრო, *ღი ჟიორხაეც* *ზამ* ვიორქს ხრანსლქი ზაზათოლქინ ზიოქსკაქ, *ქ თიჩამენ* შამიქინქსე, *ვიოთ* თიხლ ქი *ზნხეოლოი* *ქქიოთინქ* შილანსაე. *ქასასიქ* *ქ* *ღაქსიქსე* იორაქს ვიორქს *მარა* *აქარათაე*, *և თორხალ* *ქი* *ქ* *ღოთნ*, *ღი* *მისეჩინ*. *იორ* *ქქინ* *ქიქ* *თიქსე* *ბლ* *მარეასიქრქინ* *სითოიქი*, *ქარხ* *სიოიქსიამი* *სერიქ* *არსან* *ზარე* *ზიოგა*, *ზალანსეოეხაქ* *ღმჩათა* *ქაფალორქინ* *აქარეხსაე* *სლო* *ჯაქი*, *იორაქს* *ქიქ* *ანს* *სიქიქსე* *և* *ქათოთიქლორქი* *ღანზალათაქი* *ამხისეილნ* *ღამბ* *ზიორ* *ქინქიქინ*

ბლ *სლოჯაქი* *თხსსაქ* *ღაქინ* *և* *ღსქაქსაქ* *ქ* *ქაფალორქინ* *ღმბბნ* *აქარეხ* *ქაქიქსაქ* *ქ* *სიორანქინ* *ათაჯი* *ამჩინეიონ* *ანჩესაქ* *ქბრ* *ქიქი* *ზიოქსე* *აქიქ* *և* *ანქიქ*, *և* *აქა* *ზარქანქი* *ღქიქს* *ქ* *ღიქინ*. *აქაქს* *ქათორქი* *ღიქიქსაქ* *ქქინ* *ბლ* *თხსსაქ* *ღაქი* *ქაფა* *ლორქინ* *և* *ამხსეილნ* *იქ* *ქიორ* *ანქინ* *ქქინ*, *և* *ღარმავსაქ* *მსბა* *აქს*, *ქქ* *ღქინ* *არორ* *აქინ*, *ზორ* *განქი* *ენა* *ქაფალორქინ*, *ქქ* *ქქსიქ* *ქქიქს*, *ღქინ* *ქ* *აქ* *ზიორ* *ქქინ* *ვიორ*, *ვიორ* *ვიორ* *ღო* *მს* *აქიქი*

ქუთორებით ქი ურჯულო ჰაზარაპეტ მიქრნერსეპს, რომელიც დიდი ჯაფითა და მრავალი შრომით დაიყოლია ეთქვა მეფე იაზკერტისათვის, რათა ეწყალოდებინა მისთვის ნეტარი მოწამის ჰმაიკის, მამიაკონიანთა გვარიდან, ვაეები, რომელნიც სივნიელთა ვერაგ იზბანს ვასაკს წაერთმია მათი აღმზრდელებისათვის, როგორც სიკედილით დასასჯელთა შვილები და წაეყვანა ისინი [საზეფო] კარზე, რათა იქ მოეკლათ. ისინი ცალიან ჩვილები იყვნენ. მაგრამ კაცთმოყვარე ღმერთმა მათი მამების წმინდა სისხლის მეოხებით დააჯერა მეფის გული და მან უწყალობა ისინი აშუშას, როგორც ფრიად საყვარელსა და ღიწმომოსილ კაცს და [აქსრულა] ყველასათვის დაუჯერებელი მისი დიდი თხოვნა.

როდესაც აშუშამ ეს იხილა და მეფისაგან მიიღო ეს დიდი საჩუქარი, ადგა, ყველას წინაშე კარავში დაეარდა მიწაზე, გორაობდა აქეთიქით და მიწას თავს სცემდა. ასე შეასრულა მან თავიანისცემა. როდესაც მეფემ და ყველამ, ვინც იყო კარავში, ნახეს ეს, დიდად გაუკვირდით, რა ქნა ამ კაცმა. მეფემ ჰკითხა მას. „ქართლის ბღეშხო, რა არის ეგ ახალი საქმე, რაც დღეს გვიჩვენე?“ აშუშამ უბასუხა და უთხრა: „ქეთილმობელო მეფეე, თქვენ მე ახალი სა-

სე აქათათქანსი თოსალ მკლ-
ჯალქ' თათყ, ქტ წჩარცრარ არ-
ქაყ, ჟოდ ქნძ ზორ აყარყს ჳზორ-
ნსეფჳ, ჟორ აყ ქო' ჳჩსრარყ ბო-
თაქი ქ ბჳნუ ჳწრ ჟოსალ. ჳ ქნძ
არბან ჳ ზორ სრქრარყაყოქსომარ
სრქრ არაყანსლ ჳსჟ, ჟორ ჳსრ
ყაყ ბოთაქე ჟაჭნაქსი სრქრარყ-
აოქსი სრქრ ჳწრ თსისალ ჳ
ქოსალ ჟაქაქსი რანო ქოყა-
ლოქსი ქსკოჯაქე ჳ ამსნოჯნ
რაყმოქსი თსაღანსი' ქოქ.
ჟოქსი ჟაქრს ჳ მხბოაქე ჟორ-
მოფაჯნ

[62. ჰოვსეფის, მელიტესა და მოვსესის შემდეგ]

... ჟაჯრარყსოე ჟსაქოქსიოთ-
ქსი სჯიარქს ჳაქოე აწრ ჳქსო,
ორ ჳრ ქ ჟოსალჳნ ჳაქოე, ქ ჟსჟჳნ
სკარანსოე, აყ ქ ჟსოთქსომარ
რარქი ჳ თოსალქოქ ქანსი,
ქორჟათაყ რანსი ჳ თოსოთოქსი
ქორარყსოთქსომარ

სე ჟწნოეჟალ ჟოსალ ქ თოქო-
ქსი სჯიარქსი ჟორქსი ჳარათო-
ქსიოე ჳწრ არქოქსი ჳარქანაყ
ორქ ქ ჳოქსი თოსაქ შამქსიოქსი
ქსი ჳ სომ თორქ ქ თოსაქ ჳომ-
თორქსიოე ჳ სომ ქოქ აოქოე,
ქანაქდ ჳარათოქსიოე არანყ ჳ
ქაქსიოე ქ ჟრანს, ქტაქთ ჳ ქ
ნეოქსიოე ქსი, თოქსი თოს-
ესალ ჳ როქომ რიოქოქსიოე
თოსოგანსლ თოსალ ჳ ქრათოსალ'
ოქ ქორქ ჟანსიოქსი ჳ ჟანსი-
თანსი ჳანსაყ, აყ ქორქ ჟდო-

ჩუქარი ' მო.რანიქეთ, რომელიც
ჩემს სხვა მეგობართაგანს, [თქვენს]
მსახურს, თქვენგან არ მიუღია.
მეც თქვენთვის ახლებური თაყვა-
ნისცემით უნდა მეცა თაყვანი,
როგორც თქვენ სხვა მსახურთა-
გან არასოდეს გინახავთ“. როდეს-
საც მედგემა და ავაგთა მთელმა
სიმრავლემ მოისმინეს ეს სიტყვე-
ბი აშუმასაგან, ძალიან აქეს ის
კაცი და დიდად გაოცდნენ.

... სომებთა ქვეყნის კათალი-
კოსობა ერგო უფალ გიუტს, რო-
მელიც იყო ტიქის გავარიდან,
სოდელ არაჰეზიდან, კაცი აღსავე
სომხური მეცნიერებით და უმე-
ტესად ბერძნულით, მჭერმეტყვე-
ლი სიტყვითა და უხვად მომდი-
ნარე სწავლით.

წმინდა ვარდანთან ერთად წა-
მებულეებს დარჩათ ვაყები, რომ-
ლებიც ჯერ კიდევ ყწწვილობის
ასაკში იყვნენ. ესენი იყვნენ იმავე
მამიკონიანთა გვარიდან, აგრეთვე
კამსარაკიანთა და სხვა გვარები-
დან. წამებულთა და მეფის კარზე
დაბატიმრებულთა ცოლები, თუმ-
ცა გაპირებებაში იყვნენ, მაგრამ
ასწავლიდნენ, დიდი ზრუნვით
ასწავლებიებდნენ და წვრთნიდ-
ნენ [თავის] ბავშვებს არა რო-

ღაქიას¹⁾ დასაჯიქსაჲ ყოყთარსე ჳგს-
ღარარ ჳრანანთჳ მანსიანთჳ ჳ-
ღაყესაჲ ცნოქნი სს მანთასანთჳ
ქსნი ჳანათათქსნი ჳმარქსაჲ შათ-
ქსინტი სეოიე სეოიენ Ⴕარეღანთჳ,
იე სიღს ქსნი ანთასანი ს ათასს-
ქსაჲ ამქსანთჳ ელ ს მთასიორ
მათამდჳ ქამქსანთჳ სანთჳ ქ
ღაქასათან თქსთარქსთ. იე სნიეჳ ს
ქრათისთჳ ვიეყქსნი ქარ ეთქსარ-
ქსნი Ⴕრათჳ, ქ სთანი Ⴕკოღაქს Ⴕკრათჳ
ეღსქსნი, ვიეჳ ეღსქსანი Ⴕკრათჳ
Ⴕკოღაქს ქანიერათჳ აქარეღსა ქ
ქარეღაქს Ⴕარათჳ ვიეყქსრათჳ, ეთთ
ათასდაეღსეოენ სეოიქსი, ს აბსათჳ
სთ ვიეჳქსნი ქარსთთჳ, სეოთ ამ-
თნი ჳქ Ⴕკოქსი. ქსთანი ექ ეღსეოენ
Ⴕკოქსაჲ თნიქჳ ქ სქსთქსთანი ეღს-
ქსნი Ⴕკრათჳ Ⴕკოღაქს, სეოთ ამთანი
ქრ Ⴕკოღაქსათანი სს სთთსთჳ სანი
მანსიანთჳ ს სთსთჳ ქოთაღთ-
ეღსქსნი ქსნი ქამქსანთჳ ს სთსთჳ-
სთთჳ. იეღ მქსნი ეღსთსა ქ სთსთ
მანსიანთჳ ქსნი²⁾ ამქსანთჳ თს-
სთანიოე მათჳ სეოქსნი სთთჳქსნი ს
ღარქსანთჳქსნი. სეოთ ამთანი ქრ
ათთანიოენ Ⴕკანანი, ს სეოქსიორქსნი
Ⴕკათასი, ს სეოქსიორქსნი Ⴕკოთაღსა
ქათჳ ქრ სთთჳ მქსთ სს სეოქსაქ
ქსთსეო, თნიანი Ⴕკარეღ, სეო ქრ სთ-
თსთჳ სთთჳ ქ. ექსთსთჳ ქარ ქ
სთჳქსი

არტაშესი. მაგრამ მათ კიდე
ნახელად ვარდი, რომელიც ჩვილი
ლებთან ტაიქში.

გორც უზრუნველსა და უხამს
დედაქაეებს, არამედ როგორც
ვეჳქაეებს, ჳრუნავდენენ მომავლი-
სათვის, რათა ავესოთ ისინი სარ-
გებლობის მომტანი ბრწყნივალე
ცოდნით. განსაკუთრებით კი წმინ-
და ვარდანის ძმის, წამებული ჳმა-
იე მამაკონიანის ცოლი, რომე-
ლიც იყო ქალი სხელოვანი და
აღმატებული ყოველგვარი სიყე-
თითა და გონიერებით სომხეთის
ქვეყნის ყველა ქალებში. თავისი
ვეგები მანი აღზარდა და ასწავლა
მათ ქართლის ქვეყანაში, ქარ-
ლის ბღეშ აშუშას სახლში. ქარ-
ლის ბღეშმა აშუშამ ისინი ძღენად
გამოსთხოვა სპარსთა მეფე იაზ-
კერტს, როგორც ჳემოთ დაეწე-
რეთ. მანი ისინი მიუყვანა და მის-
ცა მათს დედას, რომელსაც ერქვა
ძვიკი, რადგანაც ძვიკის და, სა-
ხელად ანუშვრამი, ცოლად ჳყავ-
და ქართლის ბღეშ აშუშას. ეს
ბავშვები იქ აღიზარდნენ და ის-
წავლეს. ისინი ყველაფერში მო-
წინავენი და ცნობილნი ვახდნენ.
ჯერ კიდეე ყმაწვილობის ასაქში
იყვნენ, როდესაც გაწაფულად და
საკვირველად წარმოუდგებოდნენ
ყოველ დაქვირებულ მნახველს.
მათ სახელად ერქვათ, პირველს
ვაჳანი, მეორეს ვასაკი და მესამეს
ერთი ძმა ჳყავდათ, უმცროსი,
დარჩენილიყო თავის გამზრდე-

[სომხეთში ისევ ძალიან დამძიმდა ირანული უღელი. ვაჰან მაშეკონიანი, ისევე, როგორც სხვა ერთგული მამულიშვილი, საგონებელში იყო ჩაეარდნილი, თუ რით ვშველა ქვეყნისათვის.]

Կ.Զ. Եւ մինչդեռ Վահան յայտ-
ուխի յազմանս մտաց կայր տա-
րակուսեալ՝ լինէր յանկարծակի
կտաւթիւն յազմանս յաշտար-
հին Վրաց. Վախիտնոյ սպանանէր
վրդէշին զանօրէնն Վազգն յամ
քսաներորդի հինգերորդի Պերո-
ւի արքայի Զոր լուսալ Հայոց
աշտարհի մարդկան, յորոց ըս-
տաւք այն ամ յԱյւսանս էին, յա-
պտտամք ամրակնաւսն կուսի,
որոց բովանդակին զօրագլուխ էր
Զարմիւր Հագարաւուկտ, և Հայոց
աշտարհիս Սարվշնապո Յոյման-
դեան էր մարդկան. իսկ քրիստո-
նեակ մարդիկն Հայոց, որ այն ամ
անդ ի կուսին էին՝ հարեալք մա-
շէին առաւել ևս յարհամարհանաց
և ի նախանձուք ի յետին իշխա-
նացն Հայոց, որք ուրացուցեալն
զուտպաշտալ ամրարհաւանէին ի
ժամանակին, քան թէ ի բնու-
թենէ պարսիկ զօրագլխացն զօր-
ծոց: Որք ի ժամանակին իբրև
լուսն դապտտամբութիւնն Վրաց
արքային՝ ցնծային ուրախակց
սրտիւ Վասն զի գայր առ նոսա
համբաւ, թէ Վրաց արքայ ասէ,
թէ. «Ես և միւսն ամենք վկայ
չստամ սկսանիլ, այլ աչնչաի հա-
նեմ Հոնս, որում ոչ կարիցեն հար-

66. ვიდრე ვაჰანი ასეთს სუ-
ლიერ მღელვარებაში იყო და ყოყ-
მანობდა, უცბად ქართლის ქვეყა-
ნაში მოხდა შფოთი და არეუ-
ლობა. ვახტანგმა მოკლა ურჯუ-
ლო ბედეშხი ვაზგენი მეფე პერო-
ვის ოცდამეცხუთე წელს. ეს გაიგო
სომხეთის ქვეყნის ხალხმა, რომ-
ლისგანაც შრავალი იმ წელს აღ-
ბანეთში იყო აჯანყებულ მეციხოვ-
ნებთან საბრძოლველად. ყველასი
მათი სარდალი იყო ზარმიჭრ ჰა-
ზარაუხტი, ხოლო სომხეთის
ქვეყნის მარზპანი — ატრეშნასპ
იოზმანდიანი. ქრისტიანი სომ-
ხები, რომელნიც იმ წელს იქ
იყვნენ ომში, სპარს მხედართმა-
ვართა ძალმომრეობაზე მეტად იმ
სულმდაბალ სომეხ იშხანთა შე-
ურაცხებისა და შურისაგან იყვნენ
გვემულნი და გაწამებულნი, რო-
მელნიც უარისმყოფობით გა-
ამაყებულყვნენ და დიდგულობდ-
ნენ იმ დროს. როდესაც მათ გა-
იგეს ქართლის მეფის აჯანყების
შესახებ, მხიარული გულით გა-
იხარეს, რადგანაც მათ ამბავი მი-
უვიდათ, ქართლის მეფე ამბობს:
„მე ბრძოლას არაგვის დავანახებ,
იმდენ ჰონს გადმოვიყვან, რომ
სპარსთა ჯარები წინ ვერ და-

ქ ჯაკ ნასარაყაყენ' ქსიქ ქინქერ
სოქრადრენ ხ ქაქუ იმანთ, ხ ირ-
აქა ქსათობოქ ათაჯნარეღაქხენქ'
მჩორანქქინ ჸამათ ხ ქობარო-
ქხამარ ამანსდგან ირჟ ქექინ
ყსორჩასკან:

მაკანქქინ აჯნოჯსთს ჩამარ-
ბასკაქჟ ქ ექქერქ მჩომ ეღანთ
მთაბოქხანს ქექსანყ შამქ-
ქინქქინ ჳანანაქ, ირე ქერე ქო-
ლაქ' ასქე ყამანსასთან. აქოსონ
ოთანჟ, ქქეყთო ხ იჯ ამანსდგან
ირჟ ჳჟ ქ სოქრექს ქაქა, ქს
მ'ოყქა ქოთანოქსაქ თაოქნაქქამ ქა-
მანაქნ ქამოქ კაოთოყ სოთ ან-
ოთანა, ეორ ათსკოქხამარ ჸრსმ
კანბქინ ქამოქ. ყქ მსქრბასქ ენ-
რჩსქოქნ' ჸასქაქბამ ყათაქსოთ, ხ
ჩათხაქ კაოქსოთნ' სქიქქქამ ყს-
რჩსქოქნ, ჩაქსქოქ ქ ყოქქანასქი ხ
ქანქაქთ ჸსნყაოქოქ ყასქანან, ირ
სქოქაჩასა ჳ ხ კანსქორბასქი, ქქ
ეოქყე კაქაქქასქ ანოქამარ ენაქ
ქაქქოქორჩქა. ააქა ჸამქქი ხ ენო-
რჩსქაოქინ ჳქ ქინბ, ქქ მნათ ხ
ბნსაქ ქასქ ჳქე ექს მორ ქმოქ ქაქა
აქსაქრაი. ხ ყოთანსქ ჩნარა' ენ-
ბანსქ ქინბ ქ სოქრქა ირ ნსქენ ექს'
ოქოქქამ ექსათოქობ ანაქაქარი
ჩაქყე მჩორანსქ სოქრექოქე ეორ
ეოქეჟ სოქრქჟ, ხ ასსქ ბსქ, ქქ
ქაქ ჳქ ქამასოქ ხ აქოქრქჟ' იჯ
ქარქამ ასსქ ხ ჳქქსქამ. ყასან ყქ

ლებთან ერთად შეგვლოთ ცოტათი
მაინც მივაყენოთ შრომა სპარს-
თა“-ო. ასე მოითათბირეს მკირედ-
მა სომეხმა ნახაზარებმა, და ეს
განზრახვა სხვებსაც გაავებინეს.
ვინც კი გაიგო იგი, ყველა ნე-
ბითა და მონღოლებით შეუერთდა
მას, როგორც ღმრთის წინამძღო-
ლობით [მიღებულს].

შემდეგ გამხნევებულებმა თავისი
განზრახვა ერთ ღამეს აცნობეს
ვაჰან მამიკონიანს, როდესაც მან
მოისმინა იგი, უთხრა ყველას:
„ზოგიერთებმა იციან, თუმცა კი
არა ყველამ, ვინც ამ განზრახვაზე
დამდგარხართ, თუ როგორ გან-
ვიციდი და ვიტანჯები ყოველ ეამს
იმ ცრუ სახელის გამო, რომელ-
საც ზიზღით ვატარებ. ჩადგანაც
სალამოს მიახლოვებული დილაბდე
ვექვობ, ხოლო დილას მიწვევულს
სალამომდე მეშინია, ვაითუ ასეთი
სახელით წავიდე ამ სოფლიდან,
ვხედავ რა ჩემი ამქვეყნიური
ცხოვრების სწრაფსა და უჩინარ
აღსასრულს, რომელიც სწრაფია
და მოულოდნელი. მე მწადადა და
უმჯობესიც იყო ჩემთვის, სულაც
არ გავეჩინე დედაჩემს ამ ქვეყ-
ნად. დაუცხრომლად ვევედრები
ღმერთს, მაპოენინოს საშუალება
თავი დავაღწიო ამ სინდისის ქენჯ-
ნას, რომელიც მე მაწუხებს. მაგ-
რამ შეგუერთდე თქვენს ვადა-
წყვეტილებას, რომელიც განგი-
ზრახავთ, და გითხრათ, კარგია ეგ

ვსრისოყ იქმნ და სთამარასიქმ ჩინნი
 ჭაღ ექოსმა, და ვღიითიოვ ვქმოლ-
 ქჩინნი და ვსარქსიქმ ჩინნი. და ვღბრ
 ძანოვსელა და ვიორბქლ ქამ, მქ ნ'რ-
 აქსა ზარანოვ მსროვ იქსანსეცინ
 ხერამარ, და სთხეცინ: ნელ ქსანი
 ჳროვ არქაქი და ჳინოვქ ვირო
 აანქღ' ჳქრქ ათანბქნი მქსქს ჩინქ
 აქსარჩ ხნი და აქრობქიქ იასქა-
 ლარქ. რაქვ ქსანი ჳინოვქ ი' ვქ-
 სოვ, ზალანქნი დაქ მქს იქ, იქღ
 ჳინნი ქ მქქქ და ჳქსქნი რაქვ ჳანი
 ვამსნაქნი' და ათალქ კონბანოვ
 სქსქროქ, ქსანი ვქ მაროქქიქ სოთქ
 და და ანქსოთარქ: რაქვ ხქსქ ვქს
 ზარქვქ, და ვქსანი ქამ ათანქ, და
 ზალანქ, მქოქ' და ქ რაქვ ვქს-
 ნსროქ, და ვქსოთობ აქსაქსექ
 მქსანი' ვქსანსქ ჳნარაქ სქსოვქ,
 ირომ ვქსქნი და ათანსქ ვირო ჩინქ და
 ქამქ. აქქ ქსნიქსანი და კონსქ-
 თანი სქროქოქსა ბქრ ვქს მქ' აქ-
 სათი ათანქ, და:

რომლისთვისაც ადვილია ქმნას ის, რაც სურს, მოვადებნინოთ გამო-
 სავალი მაგ საქმეებიდან. მე კი თქვენი ამო და გამოუსადეგარი გან-
 ზრახვით ნუ მრჯით“.

[საბოლოოდ ვაპანი მინც დაიყოლიეს და. სომხეთში
 აჯანყება დაიწყო. სომხეთის მარზპანი ატრეშნასპ იოზ-
 მანდიანი და ჰაზარაპეტი ვეჰვეჰნამი გაიქნენ ატრპა-
 ტაკანში.]

იქ. ჩასქ ითანქ ქ ზაქ ზოსქა-
 რარანნი ამარქვასქსოვნი სქრათ
 თოსქაქ მაროქქსანიქნი ჳაქიქ

აზრი და იმოქმედეთ-თქო, მაგის
 თქმა არც შემიძლია და ვერც
 ვებედავ, რადგანაც კარგად ვიცი
 არიელთა ძალა და შეუპოვრობა,
 ხოლო ჰრომთა სისუსტე და მატ-
 ყუვრობა. თქვენც გიცნობთ ჩემი
 გამოცდილებით, თუ როგორ
 მიგიციათ ფიცით აღთქმა ჩვენი
 მამებისათვის და მოგიტყუებიათ.
 რაც შეეხება იმას, რასაც ამბობთ
 ქართლის მეფისა და ჰონთა შესა-
 ხებ, [გეტყვით], რომ ცალკე ქართ-
 ლი სუსტი ქვეყანაა და მხედრო-
 ბით მცირერიცხოვანი. ჰონთა შე-
 სახებ კი, ვინ იცის, დათანხმდე-
 ბიან მოსვლას, თუ არა ისინი,
 ვინც აქ არც არიან და არცა ჩა-
 ნან? მაგრამ ყველაზე მეტად კი
 თქვენივე თავისა გეშინოდეთ,
 რადგან ცრუ და არასანდო ხალხი
 ხართ. მე თუ მკითხავთ და ჩემს
 სიტყვას აასრულებთ და დაიჯე-
 რებთ, თავი გაანებეთ მაგ აზრებს
 და მხოლოდ ევედრეთ ღმერთს,

67. ხოლო ზოგიერთი უღმრთო
 სომეხი ნახარართავანი უჩრქედა
 სომხეთის მარზპან ატრეშნასპს და

სტორიკენადაცაჲ' ათქვინ, ქს რწა-
გადორნი 'კრავ ათათამრესალ ჳს
ღინ ჳამქი ჳანსელ, რავე ჳანსელ
ღს სი ჳ. ს ჳარბხალ' ჳაიცი თო
ლარერ ყინყტ კელალ ჳ, ს ჳლი ჳს
სი ჳრქს ქ მქღქ. ს ქნღჳანღ ჳს
სი ჳოღ ჳაიქილ სნი, ირატჳი არ-
ქან ჳ. ს ჳოლ ქღ აქქმ' ქოქქოქ
ჳათანსი ს ქსელავ ჳიყა' ვქსროქ
ს ქსქქოქ ქნარქსი ყფიფბ მქ ჳა-
რქ მქბ, ს ქალ ანონ ქანბნი
აახალ' აქათქლს ს ჳათ იქიქსი
ღათანსიღ კარღაკქე არღაკ ჳ
ღოლ ს მსღ. სკოლ ქღ ბოქლავსალ
სიქყას' ჳრქსქქოქ, მქ' ჳოყტ ჳო-
რავსალ ანბამორ ს ჳამ თათიღ
იქსიქსოქოქქსი ჳათანსიქოქ' იღ
ქქსიქსი, ქღ ი'რქსი აქათანსალ
ქრავენ თქსოთქქქოქღ ს ჳღღანსაქ-
ქსიღღა:

სღ ჳანღი ქოქსელს ჳანნი მარღ-
აკანქსი ს ამქსიქსი ირ ჳნიქ
ნიმანქ. ჳქსი. ს ქოქქოქოქქი ქს-
ორაკათოქსიქსი ჳიქნიქ აახალ, ს ქ
ქოქქსოვე მარღაკანქსი, ს ყფიქნი
ქოთოქსი ირ ჳანქ აახიღღს ჳქსი'
ღოქრ ჳათანქქი ქაქქოქარქსი ჳაიცი,
ქ ჳსიქსიქსი სქოქსიქსი. ჳამქსიქსი
ანსიქსიქსი ქ ჳსიქსი ირ ჳიქსი ჳაქს-
ნაქსი, ს აანქსიქსიქსიქსიქსი
ქქსიქსი:

იქ. სკოქ სიქს თო იქქსი რაკოქს-
თონსიქსი სიქსი, ჳორ ჳაქღ ს ჳო-
რავსარქსი ჳაიცი 'ღანან ს ქათან-

ეუბნებოდა: 'ქართლის მეფე
იქანეებულა. და ჳონთა გადმო-
ყვანა სურს, ჳაგრამ ჳერ არ
გადმოუყვანია. სომხებსაც კეისარ-
თან გაუღზავნიათ ჳარისთვის, მაგ-
რამ ჳერ არათერი ჩანს. თითო-
ნაც ჳერ არ არიან კარგად ჳომ-
ზადებული, როგორც სპიქრო.ა.
თუ ახლავე სსსწრაფოდ ჳიხვალ
ღათზე, აღვილად და იოლად მო-
ავგარებ ფრიად დიდ სპქქს. კარგ
სახელსაც მოვიხვექთ და ჳატივესა
და მრავალ სსჩუქარს ვიბოვეთ მე-
ფეთა მეფისაგან შენცა და ჩვენც.
მაგრამ თუ ჳანიზარებ და ჳა-
ყოვებ, ვშიშობთ, ვაი თუ თითო-
ნაც გაძლიერდნენ და სიიქანმეც
შენქწეობა მიიღონ. მაშინ კი აღარ
ვიცით, თუ როგორ შეგებვდებით
ამ სპქქებებს, რადგან გაგვიქირღება
და ეინანებთ'-ო.

მარზანსა და ყველას, ვინც ჳას-
თან იყო, ეს სიტყვები მოეწონაჲ.
სსსწრაფოდ ატრბატაკანიდან ჳა-
როქმოიყვანა, აგრეთვე კობრიელთა
მარზანისაგან და კატშინა ჳარი,
რომელიც იმ აღვილების ახლო
იყო. ჳოვიდა და მოაწია სომხე-
თის ქვეყანას მღინარე ერასხის
ნაპირს. მათ ჳოინდომეს გადასუ-
ლიყვენენ სოფელში, რომელსაც
ქქეია ნახქეანი, სიენიეთის საზღ-
ვართან.

68. ეს შეიტყო ბაგრატიუნთა
უფალმა სპაქქმა, რომელიც სომ-
ხებსა და სომეხთა ჳორავარ ვა-

ნოსტრინ ქაქამ მარცყანს ჰარეჭტინ ლაყოფ. ათაყხონ შაანას' ვაარეყანოთქტინს, & ჳაანას' ვაატროსქტინს შაატქტინსქე & ვაყარაყასოთქტინს ლაყოფ. ირე ნასა ნასოთათაყს [ი ქტინიქნ ნრამანტ & ათქა [ი ლაყოფ ტნსკაქონ ვეორ-ბასკაქოქტინს. ათ ირს & სკე შარაქე ვეიქნ ქსქი სყსნ; სკ ახსასკ ესა & ანსკაქაყიქნ ვაყარაყათქტინს ვორსნ ქტს-ანს' ქორსქტინ ათ ქაქრ მქ ქა-მორ თსიქსა ყასაასქნ შაყოფ ჳოსქ

[სომეხთა პატარა რაზმი შეებრძოლა სპარსელებს სოფელ აკორისთან და დაამარცხა იგი. დაზამთრდა.]

ღ. სკ ესათანს ათიქიქ ათ ქსაყასორს 'ქყოფ 'ქსიქსანე ათ-ნქტინ, ათქ ნოყს ჳინ ტსთ ქანქ ქოთოთანსენ ქტყოფ; სკ ნა ქამა-ქანათ რანსქტე ხტსკაქნქე ვასა-ყესაქს ქტრ. & ათქა თასტე ქთიქ-ქტე ჳინს სტე ნარქტრ & ათაქტე ქ ლაქა. & ჳს სს ანსესკ ათქს მქ ქ ბმტრანსკიქნ' ქიქქ აყასანათ-ეოთქსამქრ ანეყტნ ათ ქნქნ სკ-ქტე; სკ შნაქრ აქქოთრქსი ლაყოფ ვოქ-როქტინს იქნოთქსანს' 'ქრქსათს, ქორ ათქასქნსსანქ ტქინ & ქოსაქტინ. აქქ ქ მარეჟქანსქ იქ იქ ტქ იქ იქ იქ ნოყს;

ჰანს მაშინ სომხეთის მარზბანად დაეყენებინათ. ასპეტმა საჰაქმა მარზბანობის, ხოლო ვაჰანმა მამიქონიანთა უფლობისა და სომხეთის სპარაპეტობის სახელო მიიღეს ჯერ მტკიცედ ზეციერი ბრძანებისაგან, შემდეგ კი სომეხთაგან. მათ გაიგეს სპარსთა ჯარის მოსვლა და რადგანაც ისინი ხელადნენ, რომ მათი ჯარი ჯერ კიდევ მოუშზადებელი იყო, გადასწყვიტეს დროებით წასულიყვნენ ტაიქის გავარის მტკიცე აღგილებში.

70. სასწრაფოდ გაგზავნეს დესპანი ქართლის მეფე ვახტანგთან, რათა თავისი დაპირებისამებრ მიეცა მათთვის ჰონები. ის კი დროის გასაყვანი სიტყვებით აჭიანუებდა თავისი ნათქვამის [ასრულებას]. შემდეგ საიდანღაც შეკრიბა სამასი ჰონი და გამოგზავნა სომხეთში. მაგრამ ჯერ კიდევ ზამთრის ერთი თვეც არ გასულიყო, რომ სასწრაფო მომიზნებით ისევ თავისთან გაიხმო. და დარჩა ჩვენი სომეხთა ქვეყნის შემწეობის ძალად ქრისტე, რომელსაც მინდობილიყვნენ და სასლობდნენ, ხოლო ქაცთაგან კი არავინ იყო მათი დამხმარე.

[ზამთრის გასულს ირანიდან მოვიდა დიდი ჯარი. სომეხები შეებრძოლნენ მას და ისევ გაიმარჯვეს სოფელ ნერსეშაპატთან.]

24. *Գալին հասանէին այնուհետև ի Մաղիէոսն. և կոմսցեսաքսու վայր մի հանդէս ի ջիւմիկն որ կոչի 'Վարչակի' դայր հասանէր դեսպան ի թագաւորէն 'Վրաց 'Ախիթանդայ, թև Բիւնդ աստիկ նստ լերկլէր 'Վրաց, և իմ անուտ, թև ոչ կարող կու առաջի' խոյ տուկու ի լերինս Հայոց, մոտ ի սահմանակցութեանս 'Վրաց' մնամ ձեզ: և և նամակ ունէր գրեալ ի 'Ախիթանդայ խարէութեամբ, թէ Է՛նն դնդի հրաման կու դալ. և չև ևս հասին. բայց մինչ դուք դայք' հասանին, և ալ-նուհետև դուք և մեք և շունք դնտա կիրաւանսք: Բայց թուի ինձ, թև յորժամ շուն հասանէ' մեկ ընաւ և աշխատուի ինչ ոչ հասանէ. նոքա իսկ վճարին զգործն. զի անչաի բազմութեան հրաման ետու դայ:*

և և գորավորին Հայոց 'Վահանայ Մամիկոնէի և ամենայն աւագ ասորուտերացն և սիպհացն Հայոց, վասն զի երբոքն էր Ահտարանու և խաչիւ ընդ թագաւորին 'Վրաց 'Ախիթանդայ' յարուցեալ

73. შემდეგ [სომეხები] მოვიდნენ, მოაწიეს წალკოტს. მათ უნდოდათ ცოტა ხნით დაესვენათ ერთ თბილ ადგილას, რომელსაც ჰქვია ვარშაკი. [ამ დროს აქ] მოვიდა, მოაწია დესპანმა ქართლის მეფე ვახტანგისაგან. „ქართლის ქვეყანაში დიდი ჯარი მოვიდა. მე დავინახე, რომ ვერ აღვედგები წინ და | გავეცალე სომხეთის მთებში, ქართლის საზღვრებთან, და თქვენ გელოდებით“-ო. [დესპანს] წერილიც ჰქონდა მოტყუებით [მიწერილი] ვახტანგისაგან: „ჰონთა ჯარს ვუბრძანე მოსულიყო, მაგრამ ჯერ არ მოსულა. მაგრამ სანამ თქვენ მოხვალთ, ისინიც მოაწევენ და იმიერიდან თქვენ, ჩვენ და ჰონები დავლუპავთ მათ. თუმცა მე მგონია, რომ როდესაც ჰონები მოვლენ, ჩვენ სრულებით აღარაფერი მოგვიწევს გასაკეთებლად, ისინი თითონ მოაგვარებენ ამ საქმეს, რადგან უზომო სიმრავლეს ვუბრძანე მოსვლა“-ო.

სომეხთა ზორავარი ვაჰან მამიკონიანი და სომეხთა ყველა უხუცესი ტანუტერი და სეპუჰი სასწრაფოდ აღდგნენ, რადგანაც შეფიცულნი იყვნენ სახარებოდა და ჯვრით ქართლის მეფე ვახტანგ-

ქაღალტყავსკი ს ანკიათაჲ ამის-
ნაჲნ ჟორჲს ჳაიყ აა არდჲან
ქრჲე ნათჲსქს, ს რანსაქსაქ
აა ქაქჲ მქ ქ ჟალაქს ჳანჟა-
რაჲ ჟაჟარქს: იღჲ აჟაროქა-
ქან რანქღ სარქაქქსან ქარ-
ქაქსეჟაჟანქრ ქაჟალორჲ ქრჲე
ქაქსქანოქ ჟქსა ჟორაქარქს
ჳაიყ ქანანოქ შამქსინქს ს
ჟაქქ ალაქ თანოქსრაჟს ჳაიყ-
მარქქ აასქოქ, ქს აშქრანოქ
ჟღჲრ სქქ ოხაქ სოქს სო ქ აან-
მანოჲ ქრჲე, ს ქსოქსან ქა-
ქსაა აა სქსქოქ, ს ჟარქსაქ
ქქ აქსქოქს ალარა, ს ოსოქღ
ღინოჲ ნასანსნა, ს ანჟიქ სქ-
ქა ალარღ ქამოქქრ სარქაქ-
ქსანჲ, თაქ ქრქოქღ ს ქ ჟოქ-
ქოქ ორ ჟქქ აჟანანოქოქ-
ქანჲ, ს ქს ანქოქსქ ოქქ ქქსე
ს ქოქქნი ორ ჳარქსაქ ქრასო
თოქჲ არქაქსქ არა ქ ოქსქს
ქრჲე ს ჳაიყ, ორქ ქსაქ ქ ოს-
ქს ქსჲ ოქსაჟან, თოქჲ სქს-
ქოქანსქ ოქსა ქრასოქ რაქოჲ
ს სოქსოქ ჟოთოქ ოქსსაქ ოქ-
ქანან, ოს სარქაქქსან შაქს-
ქინოქოქ ოქსქსანოქქრ ჳარქსაქ
თსქრ, აქ ოქ ოქსოქს ჳინოჲ აა
მსქ ქ ქსქსნა, აქ აასნ, ქქ
აათ ქ ოქსოქს აქ ოქს ოქს
ოქსა, ს აასნაქს ოქსქ ოქ
ნოქსათაქ, ოქ ოქ ოქსაქ ოქ
მსქ ს სქოქსაქ, ს ოქსოქს ოქ
ქსჲ ს ოქსაქს აანსქ ოქ ოქ-
ქსნაქს ქათაქსაქ, ააქ ოქ ოქ

თან. სომეხთა მთელი ჳარი და-
უყოვნებლივ მივიდა ქართლის მე-
ფესთან და ცოტა ხნით დაიბ-
ნაკა კანგარქს გავარში. იქ ქარ-
თლის მეფე ვახტანგი მოპაცთუნე-
ბელი სიტყვებით ატყუებდა და
იყოლიებდა სომეხთა ჳორავარ ვა-
ქან ზამიკონიანსა და სხვა უხუცეს
სომეხ ტახტურებს. ხან ამბობდა
„მიპრანმა, თქვენი მოსვლა რომ
გაიგო, ქართლის საზღვრებს გა-
ეცალა და ალბანეთში გაიქცა ში-
შისაგან“-ო, ხანაც „ორი დღეცა
და ჳონთა ჳარები მოაწვევენ“-ო.
ხოლო, როდესაც გავიდა ამ ცრუ
პაემანის ორი დღე, ზაშინ იგი მე-
სამე და მეოთხე დღეზე გადაი-
ტანა, შემდეგ კი მეექვსე და მე-
შვიდე დღეზეც. მერმე მზევრავები
გააგზავნიან ქართველთა და სო-
მეხთა ჳარიდან. როდესაც ისინი
ჩავიდნენ ერთ-ერთ ველზე, მან
დაანახვა მათ მრავალი ცეცხლის
სინათლე და ხის ქუნძები ადა-
მიანის ზაგვარად შეიარაღებული,
ალექსანდრე ზაქედონელის ეშმა-
კობის მსგავსად. იგი ისევ ამბობ-
და: „ჳონთა ჳარი არ ამოდის
ჩვენთან მთებში. ისინი ამბობენ,
აქ, ამ ველზე ჩამოიყვანე და გვა-
ჩვენე სომეხები და ყოველივე შენს
სიტყვას ვერწმუნებით, რაც ჩვენ-
თვის გითქვამს და შემოგოფიციას.
მაშინ რის გაქვებასაც გვიბრძა-
ნებ, ყველაფერს შევიასრულებთ.
თუ არა და, არა გვეჯერა, რომ

წაღათამდე, მის ლაქე დაე დაე
ჩიორანს სხ. რაყე მტე არყარს
ჯაყ სისიანისმდე აწიონისის ვჭა-
ოხისა ს მისე მხოტე, ხ მისე მხოტ
მის ქრისა სრე მის ვიდ ს ყაჯან
ქრანტე, ხ ღონ ვიდენ, მისან
ჩნდ ჯნაღათაღე, ს მის ს ყაჯ-
სარანტე ჯჯარმის იარს, ხ შჩ-
რანს ვანსაყ ხ ვქრის ადსრტ
ჩნდ მხრ სიდ ვისნჯ თყოლ ჯა:

სე ლაქიე ვიდენ, მისან ვის იარ-
თაქისრ ჯე დაე მადღათარის სრაყე
ვირ ჩნჯ ვამ მის თაქე თთიჯ ღომ
ათა ჯანსაქის მისან მადღათარ-
ანის ხრქიდელ ვამსნაყ სრათ-
რსე მის მტყეტო ხ თიშ ჯე მ-
მანასის, ხარქათარისგანს ქვანის
ს ვაჯთონ მადღათარისათ სე მ-
ქრანსაგნს ლაქიე თანსდ თჯ ყაჯიე
ხამარტის ვქეს ვისნჯ ლაქიე ს
ქრის. ვირ მტყეტო ხ მადღათ
ან-
ვამ თათგის ჯნაღათაგნსაღ რ-
ანს თათიგის ქრის:

სე ქრისა ვიდენ ლაქიე ს ქრის
ხ რანსაქისაღე მადღათარისა თ-
ვის, ხ ჯს ხს ანსაღე ადორდ
სრის ღომ ჯორდ ვაქე ხამანტე
შჩრანს ხ რანსაქე ვქემ მანს-
მანს მანსაქის ლაქიე, მათ ს რ-
ანსაქის მანსაქის ვისთგან, ვირ ვორ
ვისან თანსაქის. ხ რანსაქის ლაქიე
ჯოსაღე მადღათარისაგნს სრ-
ანსაქის მადღათარის ხ თანსაქის ვის-
არის

სომეხები შენთან ერთად არიან.
მაგრამ თუ ნამდვილად დავინა-
ხავთ ამას, მაშინ სპარსელები ჩვენ
დაგვანებთ და თავს ნუ შევიწუ-
ხებთო. ახლა, თუ თქვენ ამ ველზე
არ ჩახვალთ, ხოლო ჰონთა ჯარი
მე არ დამიჯერებს და იმ ქვეყ-
ნიდან არსაითვენ არ დაიძვრე-
ბა, მიპრანი კი მიბრუნდება და
ქართლს ააოხრებს, რა სარგებ-
ლობა ექნება ჩემთვის თქვენს აქ
მოსვლას?”

სომეხთა ჯარი კი, რადგანაც
პირობით იყო შეკრული ქართლის
მეფესთან, რასაც იგი ვუბნებოდა,
მართალი იყო თუ ტყუილი, ყვე-
ლაფრის ასრულებას ცდილობდა
სახარების შიშით. და თუმცა ცხე-
ლი ღრო იყო, იძულებულნი იყუ-
ნენ ჩასულიყვნენ პარმანაინის ველ-
ზე. ზოგიერთები სომეხ იწხანთა-
გან ხელსაყრელად არ თვლიდნენ
სომეხთა ჯარის ჩასვლას ქართლ-
ში. თუმცა მათ ეს მრავალგზის
თქვეს, მაგრამ მათ არ დაუჯერეს
და ისინიც გაჩუმდნენ.

სომეხთა ჯარი ჩავიდა ქართლ-
ში და დაიბანაკა ზემოხსენებულ
ადგილას. არ გასულიყო სამი თუ
ოთხი დღე, რომ მიპრანი მოვიდა,
მოაწია და დაიბანაკა სომეხთა
ბანაკის პირდაპირ, მის ახლოს,
ოღონდ მდინარის ვალმა, რო-
მელსაც კურს ეძახიან. [მაშინ] სო-
მეხთა ბანაკი სპარსთა ბანაკისა-
გან უფრო შორეულ, სხვა ადგი-

ანუ იქსანტინ სიყვინ: სე მად-
 მათე ი გნეყენ ჰაიყე ი გიქსეჩინ
 ქაქამსი, მითაყსალ ვსრეჩილე ოქს-
 აჩინ სათობიკი, სე ვარალორ სე-
გომნი, სე სთარანჩინ თო ითინ სა-
რსალ აქათგამაღნთყოქსთამრ
 ვაგოთ სთისგან ღნე ქსრადანექსე
იფ სქრეჩი ვორაგენ შორსიყე, ქტ
«სსნე ი რანოქსინს ვორაქარის
ჰაიყე ქანანოქ სე იქ სქრსი სა-
მალ ანსქსალ ხმე ქსრს ქაქა, არე
ქოთიქ, მაყე მქთე მსე სე სთი-
რორე თო ძილე სნი, სე გქსთხმე,
ხქტ ი ძსქმტ ბათაქოქსინს ქსმე
ხქსნსიყე, თქ ქსათ ანბანყე მს-
როე იქსაგსალ ანსეიყე ეყაქმ
ვქსათ ი მსე როყე თრე სქტ
ქქეჩეგნე გქაქ ქანთ მსე სქრე,
სე ანსქყე მსე ქთიქსქინ გოდ
ქქსეგნე, სქ მსე ქაქინ, ქორ-
ქამ ი სთიქინ სიყვინ ყამე ვქსე
ანბქინ სე ვრეყომი სე თქს ღნე
მსე ქათიქსინქმე ი ყნიქათ: სე
ღსქსქსალ სქრქამქ ოქსთი შორს-
ქაგენ სათათსეჩინ იქსინ:

სე სათსალ ი ქაქინ ი სიყვინ
ყათსქრე ქქინ სთიქე სე ქაქინ ქა-
მალ არე ქან ქრე ღნე ვორაქ-
ქინ ჰაიყე ქანანოქ სე ღნე თქ
თქსალ თანთობსარს სე ღნე სი-
ყვინ ჰაიყე სათ: ქსალ თქ მსე
ქრსქს თქორ ღნე ვორ შორსიყე
ქანქე მსე ქსქ ქსალქსან სმე
თიყა, სე ქქსქინ სქლ თათქი.

ლას გადავიდა და ის დაიღო თავი
 ლამის გასათევე ადგილად. იმ ლა-
 მეს სომეხთა ჯარიდან მრავალმა
 დაივიწყა ლმრთის ალექმის შიშ-
 და ფეხქვეშ გათელა სახარებო
 საშინელი ფიცი. მათ შიქრიკე-
 ბით საიდუმლოდ შეუთვალეს თავ
 თავიანთ მახლობლებს სპარს
 თა ჯარში: ამ საქმეს ჩვენ სო-
მეხთა ზორავარის ვაჰანის იძე
ლებით დავდგომივართ და არ
ჩვენი ნებით. ასეთნი ბევრი ვართ
მაგრამ ჩვენი გონება და ზრახვ
თქვევთანაა. ჩვენ კი ვიცით, რო
თქვენი მსახურებიდან ვერ გამო
ვალთ, მაგრამ ცულმა აღაძიანებ
მოგვინადირეს და აღმოაცენე
დანაშაული ჩვენში აქამდის. თუ
არასოდეს გაიხსენებთ ამ ჩვენს ამ
ბებს და მოგვიტევებთ, თქვენი
ნებაა. ჩვენ კი ხვალ, როდესაც
ბრძოლის ველზე გამოვალთ, ჩვე
თვითონაც გავიქცევით და სხვ
მრავალსაც თან გავიყოლებთ ჩვენი
ჯარიდან“-ო. როდესაც სპარსე
ლებმა ამ ალექმის ფიცი მიიღეს
ეს ამბავი დაიჯერეს.

როდესაც მეორე დღეს ბრძო-
 ლის ველზე გავიდნენ, მაშინაც
 ელაპარაკებოდა და ეუბნებოდა
 ქართლის მეფე სომეხთა ზორავარ
ვაჰანსა და სხვა სომეხ უზუ-
ტეს ტანუტერებსა და სეპუჭებს:
ჩვევთვის უმჯობესი იყო. დღეს
შევერძოლებოდით სპარსთ:
ჯარს, რადგან ჩვენი ვეყოფით

აქც ქტ აჯიორ ხა ჩიყყაყსოლ ჳრ სრ^ა ვაქცი ჳჩნ ჳინდ ხ ჳანონი იქქოქქსონან ხ ჳიჯოლ თლარქსა უდო თონსიცი ჳჩნა: სლ მჩნჯლ აჯნ ძამ ხა ქსქაყსოლ ქაყრჯრ თოქრ ქანქლდ:

ღზ. შაკა ირთმასოლ ჳნყ თოლ ანოქთანს ქოთა არდოქსნ^ა ჳროყ ირთქარნ ჳაკიყ ჳარან შოქქიქონან, ძანოყსოლ ხ ექქოლქქჩინ ჳიქინ ჳაკიყ, ეორ თსონსქერ ჳქსოლ ხ მჩიქსოლ ხ იჯ ქნჯ ჳნალ მანთ აჯცი ძამანოქოყ ქოლქონ ხ ქოქაროქსონ, ასოქან ჳონჩნ იორთენ ჳოქქერ შოქქინსონან ჳარან ჳოლ იქქინქ ნოთონ აქაყრათოქქსონ. ხ თლსოლ ელიქინ აჯიქ ქ ძონო ჩოყრქ ჳარანოლქ ხ შოთონქ ჳოლქინქ, ხ ელიქინს არნოქ თოქქ ჳოქქანოქოლ არდოქსნ^ა ჳროყ, ხ ექქიქ ჳიქქინს ჳოქქერ ექინქნ ხრსოქქ ართმქდნ იქქოქქ სრასოქქნ შოქქოქოლ, ხ სოქანსოლ ირთმქდნ ჳინსხოყ, ხ ექინსქჩნ თოქქსონ შოქქოლ ხ ექქინქნ ჳოქქქნ ჳნყ მქჯ ქორ ხ ჩოქქქქოქოქანქერ:

სლ მჩნჯ ჳლ ექქსოლქ ქ ჳოქინ, იქ ჳოქქინ ჳოქქოქოლქ სოქქქონ ჳიქქინქნ ექმ ჳიქქქმ მქქსონ, შოქქიყ ხ ჳაკიყ; ხ ირ ენონოთოქქქონ აქოქინ ჳიქქინსოლ ჳჩნ ქოლქონ^ა ჳიქცი ექქინ იქქოქქქინს ჳოქქიყოლ აჯიქ მათენ, ხ

მათ და წინ ვერ დაგვიდგებიან. მაგრამ, თუ დღესაც დავიზარებდით, ჰონები მოვიდოდნენ და გამარჯვების სახელსა და ნადავლს ისინი წაიღებდნენ“. იგი აქამდისაც კი განაგრძობდა მოტყუებას ცრუ სიტყვებით.

74. მაშინ სომეხთა ზორაეარს ვაჰან მამიკონიანს გული მოუვიდა ქართლის მეფის ცრუ და უხამს სიტყვებზე, რადგან მან იცოდა სომეხთა ჯარის სისუსტე, ხედავდა, რომ მას დაჰქარგვოდა მხნეობა, დაუძღურებულყო და სრულებით არა ჰგავდა სხვა დროის გულმოდგინებასა და მონდობებს. მაგრამ ვაჰან მამიკონიანმა მინც გააწყო ჯარი საბრძოლო წყობის წესისამებრ. მარჯვენა მხარე მან ჩააბარა ბარშილ ვაჭევისსა და სატონ გაბელიანს, მარცხენა მხარე მისცა ქართლის მეფე ვახტანგს, ხოლო შუა ნაწილს კი თვითონ ადგენდა ნეტარი არშაგირის სამივე ვაჭისა და გხუნთა ნეტარ უფალთან ერთად. ხოლო ნეტარი ანაეტი საპაკი და ბაბგენ სივნიელი თავის თავისა და ბარშილის შორის დააყენა.

ვიღროე ბრძოლას მიმართავენდენ და ორივე მხარე, სპარსთა და სომეხთა, ერთიმეორის პირისპირ იდგა გაწყობილი, გულთა მხილველმა ზეციერმა ძალამ გამოაჩინა ისინი, ვისაც იმ დღეს მოწამეობრივი გვირგვინი უნდა მიეღო.

ჯათად ღანს ოქსოთაროზინს¹ კაკონა
ნაყის ანთაბოლ ოანაყინაჟი-
ქოლქინ სერიაგენს ჟ მანკონაგო-
რნაქანს თსაჯოქსინსჟი ჟ ლთა-
ჟიაჯოლქინს ქსრის ოიოქსინსენ
ქსრიაჯარანს, ჟ მანოლანოქ ოქ-
ჯოქსინს თინს ოქსასქაქ ოო-
მქსინსჟი, ოსოქ ოქსოთაროზინს
ქსინსენს ლთოქ ქოთაგენს ოსოთ-
ბოქ, მქსინს მთოქლქ ოქსინს-
ყაგენს ოიოქ სქიქსქსქსქს ოქსინს
ქსინს² ნაქსქს ქსრისანს ქოქსინს-
გაქო, ლთო ქოთაგოქსინსქს ოქსინს-
გენს მსბქ მაროქარქსინს ოქსინს,
ოქ ოანოქაროქსინს ოქსინს ჟ ოქსინს
ქსინს მსბქ ოქსინსქსინს ოქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინს ჟ ოქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინს ოქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინს ოქსინს

ს. ქარბასქსოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს
ქსინსქსინს ოქსინსქსინსქსინს

ამის აღსრულებამდე ცხადად (დაუფარავად [გამოაჩინა აგრეთვე მათი სახეების საოცარი ცვლილება მოკვდავთა ბუნებრივი გარე ნობიდან ზეციერ ძალთა სახებრწყინვალეებად. განსაკუთრებით ვასაკ მამიკონიანის მხნობ სომეხთა ზორავარის ვაჰანის ძმის მისი სახე გაბრწყინდა ღმრთის დედების ნათლით ისე, რომ მრავალნ მეგობართაგან, რომელნიც ამ წმინდანის თანამებრძოლნი იყვნენ, თვალს ვერ უსწორებდნენ მის ელვარე სახის ცქერას, რომელი გაბრწყინებულყო დიდი წინასწარმეტყველი მოსეს სახის მსგავსად. ეს დანიახა თვით მისმა ძმამ სომეხთა დიდმა ზორავარმა ვაჰანმა, და დიდად შეძრწუნდა რადგან მაშინვე მიხვდა, რომ იგი ჩემგან და ამ საზიზლარი ქვეყნიდან წაიყვანება და გადავა მღვი ძარეთა იმ ბანაკში, რომლის რაზმის შესახებდობა და სახე ე არისო.

სომეხებმა და სპარსელებმა შეუტიეს ერთმანეთს. სომეხთა ზორავარმა ვაჰანმა და სამმა ძმამ კამსარაკანმა დაარტყეს თავის წილმღვამ ბტრის ფრთას, გაფანტეს და გააქციეს იგი, ისე რომ მრავალი სპარსთა ჯარიდან მდინარე კურის გადაღმა გადაიყვანეს ხოლო მრავალი გამოჩენილ კაცთაგან იმავე სპარსთა ჯარის მხნედ დახოცეს. მამიკონიანთა

ლითორტქინ ჭაჯაჟაჟი: *Անդ քաջի սեպին Մամիկոնեից Վասակաւ հարեալ նիդակաւ ուժեղապէս ղալլ ոմն հղօր ի դնդէն Պարսից լիւրիկր կործանէր. որ և բիկանէր նիդակն իւր յանկարծակի. և քաջին Մամիկոնեննի Վասակայ ելեալ ի խնդիր ալլամ նիդակի և դոեալ՝ դառնալը անդրէն փութանսկի ուրախակից: Եւ պատահաւ յոմս Կամարասկանին Ներսէի՝ տեսն Շիրակալ. որդ և յորա բիկեալ նիդակն՝ ի խնդիր էր ալլամ նիդակի. և քաջի Մամիկոնեննի Վասակայ ձայն ի վերայ ելեալ աւէր. «Փութան՝ Ներսէն, դառնսկ նիդակ և դարձի՛ր և՛կ արսդ. քանդի ոչ երբէք կարեմք դառնսկ ժամ սքանչելի աշուպիսի փոճառու, որ ման դանձարութիւն և առժամանակեայ դաւախենտկանն և սպանկանացուս դանապականիկի կեանոն. վազվազեան՝ քանդի շեմք կալոց անմարգ. դուք վրիպեալ յանուանի և ի փառաւորեալ կատարմանէն՝ անանուն և անպիտան մահաւամբ ելանիցեմք ի կեցեացոյց: Եւ դայս լուր ի սրբոյ առնէն Վասակայ Մամիկոնեննէ՝ հաւաստիւ երբամբ պատմէր մեզ ըստման անդամ ինքն աւէրն. Շիրակայ Ներսէն Կամարասկանն:*

Եւ մինչդէռ՝ դորովարն - Հայոց Մամիկոնեոնն. Վահան աշուպէս մըքէր հանդէսք. երանիկի կըլարսն Վասակաւ և երկրքումբ սրդալ-

մենց սեպշեմա ვასაქმა მძლავრად სცა შუბი ერთ ძლიერ კაცს სპარსთა ჯარიდან და მიწაზე წააქცია. უტბად მას შუბი გაუტყდა. მხნე ვასაქ მამიკონიანი წავიდა სხვა შუბის საძებნელად, იპოვნა და საჩქაროდ უკანვე დაბრუნდა მზიარული. მას შეხვდა შირაკის უფალი ნერსეჰ კამსარაკანი, რომელსაც აგრეთვე ვასტებოდა თავისი შუბი და სხეას ეძებდა. მხნე ვასაქ მამიკონიანმა მას შესძახა და უთხრა: „ნერსეჰ, იჩქარე შუბის პოვნა, სწრაფად მობრუნდი და მოდი, რადგან ვერასოდეს შევძლებთ ვიპოვოთ ასეთი საკვირველი ვაჭრობის დრო, როდესაც სიკვდილის წილ უკვდავებას, საწუთროს ნაცვლად საუკუნოს, ხოლო განბრწყნადის წილ უზრწყნელ ცხოვრებას [მოვიპოვებთ]. იჩქარე, რადგან უკვდავი არ დავრჩებით. ვაითუ ავცდეთ ამ სახელოვანსა და დიდებულ აღსასრულს და უსახელო და ფუჭი სიკვდილით განვიდეთ ამ ქვეყნიდან“-ო. წმინდა ვასაქ მამიკონიანის ეს ამბავი სარწმუნო ფიციტ მრავალგზის გვიამბოთვით შირაკის უფალმა ნერსეჰ კამსარაკანმა.

ვიდრე სომეხთა ზორავარი ვაჰან მამიკონიანი თავის ნეტარ ძმასთან ვასაქთან და არშავირ კამსარაკანის ორივე შვილთან ერ-

քըն Կամասրականին Արշաւրայ՝
յանկարծակի փախուցեալք առ հա-
սարակ սրանային գունդքն ամե-
նաչն Հայոց և Վրաց: որոց բա-
ղամք ի նինպատրացն սպաղա-
կէին առ ի վիսնանս անհանդիսո,
թէ Քփախեան Հայք՝ անձնապարք
լքաւ քա: և վասն զի ոչ ըստ փու-
թից և յորպիս ինպպոչ շիրիչք ի
ժաման վիճակ մարտիրոսութեան
ի վերին զուպակչուոյ աչոյ ամե-
նապիսին, ըստ ծածուկ և անճնին
իւրոյ կանխատեսութեանն՝ քաջի
զօրաւարին Հայոց Վահանայ Մա-
միկինէի և ալլոյ ընդ նոս ուխ-
տապար ընկերացն, որ ակործե-
լով տնչէին բաժակի մարտիրո-
սութեանն, և չգտան արժանիք,
դարձուցեալ աչունհոս և դերոսա-
կանս երկվարացն՝ դնալին և նո-
քս դնա փախուտէիցն Հայոց և
զօրաւարին Հայոց Վահանայ Մա-
միկինէի ի կեալ պատահէր Բարդի-
նայ Սիւնուոյ, անկելով ի զօրացն
Պարսից կորէվէր, զոր հեծուցեալ
ի վերայ իւրոյ նժուղի և հանեալ
ի պատերազմէն սպարիցուցանէր:
Բալլ ուրք ընտրութեանն ցանկա-
ցուով և ի ճն և արժանիք ընդ սրբոյ
ասպետին Սահակայ և ընդ սրբոյ
քաջին Վաստակայ Մամիկինենի, և
կտտարեցան յաւուրն՝ և անու-
անճն և ն սպարիւրի...¹

տալ ასე იბრძოდა, უეცრად გა-
იქცა და განშორდა [ბრძოლის
ველს] მთელი ჯარი სომეებისა და
ქართველებისა, რომელთაგან მრავალი მოღალატე და უცხო მოღალად
უყვიროდა ერთმანეთს: „სომეები
გაიქცნენ, თავს უშეველეთ“-ო. მა-
შინ ზეციერი მართლად მიშველდა
მარჯვენა ყოვლის მეცნიერისა არ
ანიჭებდა მარტვილობის ხედრს
მონღოლებისა და გულმოღვინე ძი-
ების მიხედვით თავისი ფარული და
გამოუკვლეველი წინასწარი ხილ-
ვისამებრ. ამიტომ სომეხთა მხნე
ზორავარმა ვაჰან მამიკონიანმა და
მასთან მყოფმა სხვა ალექსის შე-
მნახველმა მეგობრებმა, რომლებ-
საც წადიერებით სწყუროდათ მარ-
ტვილობის ფილის შესმა, მეგრამ
არ აღმოჩნდნენ მის ღირსად, გა-
აბრუნეს თავისი ცხენები და ისი-
ნიც უკან გაჰყვნენ გაქცეულ სომ-
ხებს. მომავალი სომეხთა ზორა-
ვარი ვაჰან მამიკონიანი შეხვდა
ბაბგენ სივნიელს, რომელიც მძი-
მედ დაჭრილი [ცხენიდან] ჩამო-
ეგდოთ სპარსელებს. [ვაჰანმა] შე-
შოისევა იგი თავის რაზმზე. გამო-
იყვანა ბრძოლიდან და გადაარ-
ჩინა. ხოლო, რომელთაც მოინდო-
მეს ყოფილიყვნენ რჩეულნი და
ღირსნი წმინდა ასპეტ საჰაკთან
და წმინდა მხნე ვასაკ მამიკონიან-
თან ერთად, და აღესრულნენ იმ
დღეს, მათი სახელებია...¹.

¹ დედანში აქ აკლია.

ბასკ ეორენ ამხნათენ ჳაკოე, დნე ირე ლ ანაქითან ეორენ ჳკრეე, ჲანეკრბ ქთეეა.ორან ჲერსანე ჳკსქსანეა, ეთანსაღე ერ-
ქენ. ეორეე ექსი ჲათამილ ჲესალ
ეონეენ ჳარეეე ერადიანი ჲი-
თორქენ, ჲ რადიად ეაქ ჲ აქ
თსექი ებრბსალ თაქქენ:

ზაკე ეზრანათნ ჲათმარქსინ, თათიქაქე ეაეი ათხალ ჲრქიქ-
რენ ჲარიქ დნქსნიქი, ჲ ჲათსალ
ჳარქსანე, მქნეეე ჲრ ჲსიქითი
ჲარსალ თბქენ თი შქრან. ეორ
თსისალ შქრანთაქ მსბთაქე თ-
რქსთეა: ჳათიქანთქ ენა რ-
ნეღე ქათთქსნი, ჲ ჲოქსალ
თაქე აქანე ეეო.ჯაქსთორ. ჲ თრ
ჲრქსაქე ეაქსორქი ჳაკოე დნე
ჲარ ერქსეოგანქი: დნე ირე ჲ-
ლანი ჲ ასეალ მქ შქსნი, ირთ
ანთენ ჲრ შაქე, ჲ ეაქე თმანი
ქ ჳკრეე თქსარქენ:

ღს. ბასკ ეორთქარნ ჳაკოე ჳ-
ანე შამქიქსთანი ჲრქსაქე თი
ქაქე მქ ეამრადიქნ თსექსნი შაქ-
იე, თრ ჲ აქნეღორქ ქასათქქენ
ღაკოე თი ჲა ქიქიქქენ ჲ აქე
ქლადე ჲასქარარანე ჳაკოე. აქ
ჲამაროქსანენ ჲრქიქსანი დნე
ნმა ბასკ ქენ მქეო, ჲ ანეეასქ ქ
ნმანქ ჲ მქარანი: დირეე ერბო
სქსალ შქრანი ენეალნი ჲარიქ ჲ
ეანაქე ჲამ თექსანსქ აქთს-

ხოლო სომეხთა მთელი ჯარი
და მასთან ერთად ქართველთა
გამოუსაღდეგარი ჯარი თავის მეფე
ვახტანგთან ერთად დაიშალა და
დაიფანტა. მათ კვალდაკვალ მი-
ჰყვნენ სპარსელთა რაზმები. მრავალი
დახოცეს, მრავალმაც სხვა-
დასხვა ადგილას დააღწია თავი
და გადარჩა.

მეგრამ ჰრახატ კამსარაკანი მის-
მა ცხენმა ძალიან გააჰგნა და გად-
მოაგდო. სპარსელები მიეწივნენ
მას, როდესაც იგი ჯერ კიდევ
ქვეითად იყო, შეიპყრეს და მი-
ჰგვარეს მიჰრანს. როდესაც მიჰ-
რანმა იგი დაინახა, დიდად გა-
იხარა. ფიცხელი სიტყვებით და-
ტუქსა და ბრძანა ფრთხილად და-
ეცვათ იგი შექრული. სადაც კი
წავიდოდა ჩვენს სომხეთის ქვეყა-
ნაში, თან დაატარებდა. მასთან
ერთად შეიპყრეს აგრეთვე ერთი
სივნიელი სეპუჰი, რომელსაც ერ-
ქვა იაზდი, და ზოგიერთი სხვაც
ქართლს ქვეყნიდან.

75. ხოლო სომეხთა ზორავარი
ვაჰან მამიქონიანი ცოტა ხნით
მივიდა ტაიქის ერთ უმტკიცეს
ადგილას, სადაც მასთან შეიკრიბ-
ნენ გაქცეულ სომეხთა ნაშთები
და სხვანი უხუცეს სომეხ ნახა-
რართაგან. ხოლო ორივე კამსარა-
კანი მუდამ მასთან იყო, მისგან
განუყრელი და მისი თანამოაზრე.
მათ თან მიჰყვა თავისი ჯარით
მიჰრანი. იგი ცდილობდა ან

რაყამალ, ხ ღამ ონსე ზნარქი,დ,
ხ ღამ ზაღანსეოციანსე ხ ზოღა-
ნსე:

სე ღე რანსეკ ოსათქოქხან
გორან სერსეე ხ გესიე ირ ონოა-
ნეხ ზო, ხ ოარმანსეოქხან
შარსეე ხ ზოთიძე, ხ გორაქარე
ჯაიეე შამქიონსანსე ოღანსე
მხრე ხ ზა ხირსე სერსეე ზრათა-
სეე, ხ გესიე მხ ირ ლეხე შქნა-
იქნე, ორამრეე ირეჯეა მქ ზა-
რქელოქე ხ მხრესე ოსეღალოქე ხ
ღამ კოქოქხე:

ბრძოლაში მოეკლა ისინი, ან ხერ-
ხით შეეპყრა, ანდა სიტყვით დაე-
ჯერებინა და დაემორჩილებინა.

არეღლთა ჯარის ძალამ დაიბანა-
ქა სოფელში, რომელსაც ჰქვია დუ,
სპარსთა და ჰრომთა საზღვართან.
სომეხთა ზორავარი ეჰანი კი მის
მახლობლად იყო, ორ ფარსანგზე
ერთ სოფელში, რომელსაც ჰქვია
მენარინკვი. მას ჰყავდა ასიოდე
კაცი, შესაძლებელია მეტი, ან ნაკ-
ლები.

[მიჰრანმა მოლაპარაკება გამართა ეჰანთან. მაგ-
რამ ამ დროს შაჰმა გამოიძახა იგი. მიჰრანი წავიდა
ირანში. ეჰანი გადავიდა აირორატის გავარში, შემდეგ
დაიბანაქა დეონში, რათა ზამთარი იქ გაეტარებინა].

ღ

ღე. სე მხნეღესე ღამქინ ზანე-
ქსე ორ ოსეღა მხ ხ იეხე ონოქ
ქაქსათოქხანსე ღექინ ქანსეარ-
ბასე ხ ღეოქმანსე ოღაეე ორე
ღეღაღეღესექე ხ სესეჯოქე, სო-
თხელოქე რანსე ოსათ ხ ოსახესე სო-
რქეოქხანსე, გორ იჯ ღე თხისეოქ, ხ
ღორბანოღმე ხ ქერქეღაღასეოქხანსე
ღეოღაეე ზორქინ, ორ გორაქარქინ ღა-
იეე ოღანსეე ქოთიანქინ. ხ ოსექინ
ეოქმანსეხანსე, მქ ოიღე სნ ხ სესე-
ღანსე ეღანსექსე ოსეოქონსე შოღასე
ხ ღაჯ ოსეოქონსე შამქიონსანსე ოღა-
სათ. ხ გემეე ექსექინ ორ მღე, მქ
ღე ოქსესესესე მღე ხ ღეოთქინ ოღაეე,
მნაეეეე მღე ხ ღეოღასეოქინ, სო-
გესეღე ღარქექეღე.

77. ვიდრე მათ უნდოდათ ცო-
ტათი დაესვენათ და სული მო-
ეთქვათ დაშვრომისაგან, უცბად
სომეხთა ზორავარ ეჰანთან ვოს-
ტანში მოვიდნენ ქართლის მხა-
რიდან ეშმაკ-მოსილი უგუნური
კაცები. ისინი ამბობდნენ ცრუ
სიტყვებსა და ტყუილ ზმანე-
ბებს, რომლებიც არ ენახათ,
რათა დაემხოთ და განხეთქილება
შეეტანათ მის ჯარში. ისინი ეუბ-
ნებოდნენ ყველას: „საოცარი ასპე-
ტი საჰაკი და მხნე სეპუჰი ვასეკ
მამიკონიანი მრთელი და ცოცხალი
არიან. მათ თქვენთან გამოგვეგზა-
ვენეს ჩვენ [და შემოგითვალეს],
რომ როდესაც თქვენ ქართველთა

ბრძოლიდან გაიქეცით, ჩვენ ჰრძოლის ველზე დავრჩით მძიმედ და-
კრილნიო.

[შემდეგ ჩვენ გვიპოვნა ეინმე მღვდელმა, რომელ-
მაც გვიმკურნალა და გადაგვარჩინა. ახლა გამოავაზენეთ
ძლიერი რაზმი, რათა აქედან წამოგვეყვანოსო. როდე-
საც ვაპანმა მოისმინა]:

*ყაყა აანსაჲს ქანსი ყელა-
ყელესქ არსაჲსი სისტიე ქ'კრასე...*

ყოველივე ეს ამ ეშმაკ-მოსილ
კაცთაგან, რომელნიც ქართლი-
დან იყვნენ მოსულნი,

[იგი მიხვდა, რომ ეს მტრის ხრიკები იყო, რო-
მელიც ცდილობდა სომეხთა ჯარების დაქსაქსევას. მაგ-
რამ ყველამ როდი დაუჯერა ვაპანს.]

*მანძამ ზოანსიყოცესაქ ან-
სორაროქ დ ქსქსამჩიო მარყო,
დ მანაღანოქ სანანე ნანათა-
სილითე დ ნიგანე ენსანსიყე დ
ყაისქაფე, ვახიოღან შამჩინქიყ
ეშოღსიქ გაყოამ არქენსიქი ვნგაღ
თრბასქინ ენიქ არსნ ჯაღაღა-
ღორქში დ სარსიყოყ ქირი ან-
იყოთი დ ქ ზანსაყარა ვორ იქ
ყსაქინი მირიე თარსიოქ ვნითა ქ
ათამანსი კრასე კაბსიგოვანქინ
ღსნი აასათნაიქი, ირიქ დ ჩინგსანდ
არქანსსქსაღქ ჩასქ ჭქნ. დ გაღიამ
ყათორიღასქან ლარქათსიოქ ყათ-
ღათი ათქინ ვნითა. დ შამსო-
გსაღქ ქ სიყანოღავენ' ქ ქშადიოთე
ქინ, მირიქსიქიოქ ქაქ დ აქ სი-
რბიოთი ვარსანღაღაყ დ ქ ბო-
ნასქიო ლათარიო მარბქ ქრანეჲ
ნდ აქიყეჲ ქ კაყოამ ილოცა სს-
ღანორსიგოცესაქ კაბსიგოვანქინ*

მაშინ უგუნურმა და მჩატე ჭკუ-
ის ადამიანებმა, განსაკუთრებით
ქი წამებულთა ცოლებმა, მათმა
ოჯახებმა და გამზრდლებმა, და-
არწმუნეს მამიკონიანთა სეპუჭი
მუშელი და დიდი, რჩეული რაზ-
მით გაგზავნეს ამ ყბელსა და ცრუ
კაცებთან უსარგებლო საქმეზე და
მათთვის უცნობი გზით. მათ წა-
იყვანეს ისინი ქართლის საზღვ-
რებში და ატარეს ეშმაკის კვალზე,
რომლის მსახურნი თვითონვე იყე-
ნენ. მრავალ ცრუ და შეკოწიწე-
ბულ მიზეზს ეუბნებოდნენ მათ:
„როდესაც ისინი მკვლელებს გა-
ექენენ, სამალავებში იყვნენ, ად-
გილს იცვლიდნენ სხვადასხვა ღრმა
ხეობებში, გამოქვაბულებსა და მა-
ღალი მთების მწვერვალებზე და-
ბურულ ტყეებში“-ო. ამგვარად გო-
ნებას უბნევდნენ და აქეთ-იქით

საყოთნადაც, იქი თანად კ ხანძგელი
თა ძავერ ძი, ხ მით ქალოდ ხ
თაყოთნად იქიქოქსთან შთან: ჰი-
რთე ვქნი ნსთათთანად წსაქი თ-
ნანქთან ჯაქარალოქათ ს-
ქათ ვქნიქსად ამქნანქი ვორქნ
ნანქქ. ხ ვქათქათ თსქი თ-
რთეთნ ჯაქიქ ენქ სქქათ თ-
ქად ნარქთანქ, ვსქქე თსქქე ხ
თნქთანქ. ხ ვქათქათ ქითორქსად
ნანქე არქსთნე წსაქიქ. სქქ-
ქე ნნარ, იქქათქ მქსთამქსა,
ქათ თანქ დქრქსქსად ექქე შ-
მქქინქსანქ ოქანქ ხ ქათ თაქ-
თანქსად თათქრქქათ, ხ თაქ
ნანქქ.

სე სქქსად ქქქათქ, რანქქე
თათ ქ ვქთქ, იქათ თანქ ქე
მქქთნე შქქქქ ხ მქქთნე ოქრ-
ქათქ. ხ რანქსქსად თნქ ვორქ
ქათქ სქქე ქ იქქქს, ქქე შათქ-
ქინქსანქ ოქანქ თათ ქ ქ თათ
ქ ოქრქქქქათქ ქ ჯითქ თან, ქ
ქათქქი იქ ქიქე შაქქათ: სე
ქარქსქსად თნქ ქქსქ ექქათთ-
ქორქსქე შათქქინქსანქ ქანქ-
ქქ, იქქათ ქ ჯითქ თან თ-
ქსად ოქქქსად ქანქსქსქსად ვქათქ
ქ თსქქსად თსქქსად თათქქორქქ
ქათთანქქ ენქ თათქთთნე ქათქ
სე რთქსად თნქ ქათქქქქსად თქ
მარქქან, ენქ იქთ ექქქსად ხ
ქანქქ სქქთე ქათთარქსქს-
ქქ, თსქთნე შქქქსქქ სქქსქ ხ
ქრქათთქ, ქიქთე იქრქთ თსქსად
ქანქქათთთ ვორქთე ქარქქ

ტიქის საზღვრებში, მავარ ადგი-
ლებში, რათა სული მოეთქვათ,
ცოქათი დავევენათ და სასოებთ
ელოდათ ხსნიქსათეის უფლისაგან.
მათ ქვალდაქვალ სქრქათად შე-
ქსქქქქლად მიქქვათ ქანქრ-
ქქქი მთელი თათის ქართთ.
გზადგა მან სომქეთის მრავალი
სიმაგქე აილო, დასქა, დაანქრია,
ათქრა და გადაიარა. მან მრ-
ვალი დაბოქა და სისქლის ღვარი
აღინა. დიდად მოქქონდა თათი და
ლონქს ექქდა ან ხელთ ჩიველო
მქნე ვაქან მამიქონიანი, ან ბქ-
ლაში მოქქლა და შემღევე დაქ-
ვენა.

როდქსად იგი მივიდა ოქქს,
დაბანქა სოქქების მახლობლად,
რომელთაც ერქვათ ერთს გიუ-
ლიქი, მეორქს ქი ვარდაშენი. იქ
მან დაბანქა თათისი ქართი. შე-
ორქ დლქს მან გაიგო, რომ ვ-
ქან მამიქონიანი მის მახლობლად
იქო ვარაირვაროში, ქრომთა სახლ-
ში, გავარში, რომელსაც ქქქია შა-
ლაგომი. მას ეგონა, რომ ბქქე-
ლად მზრახველი მამიქონიანი იქ
უზრუნველად იქნებოდა, როგორქ
ქრომთა სახლს გადახვექილი. მო-
ულოდნელად ღამე იგი გაემართა
იმ ადგილისქენ და განთიადისას
მიადქია მას მქოდნე წინამქლო-
ლებით. იქ, მათ ნახქს მრავალი
სქვა ხალხი, რომელთანაც იქენქ
ავრეთვე ორივე ქამსარქქანის ცო-
ლები, შირაქის უფლის ნერქქისა

զրագուժս ի աստիկ մարդկանէն
Հայոց սպանանէին. և զկանայս եր-
կուց Կամարաթկանացն ելբարց,
զՆերսիսի և զՀրահատայ, ըմբու-
նակ տանէին ի բոնակն Պարսից:

•

Բայց զօրստարին Հայոց Վա-
հանայ Մամիկոնենի և ուլլ ամեք
ի նախարարացն որք ընդ նմայն
էին, ոչ պատահակ՝ զտոնայր ոչ
ևս քաջ զիւրասրուժեամբ, յա-
ղագս ոչ կատարելոյ խնդրոյն՝
որոժ հասանին ցանկալս, և զիւ-
պեցաւ Ստուգնակ վասն կանանցն
Կամարակնաց, թէ արպարեալ նո-
ցա կանայքն են՝ զուարճացեալ
որսկանայր ընդ միտս իւր. խու-
ռելոյ ապալէս, թէ արդ նոքոք
հաստատ կարեմ որսակ ըմբունեմ
զՎահան. քանզի նոքա ևս նոյա
սիրտ և հաւատասպէս միանձնա-
պէս միութիւն. և թէ քակեալ նո-
քա ի նմայնէ լինին զամ մի, և
նամիխան մնալ առանց այն արանց՝
կա՛մ նուաճեալ հնազանդի մեզ,
որպէս և կամիմք, և կամ փա-
խուցեալ յօտար երկիր՝ կիրնչի
միխան առանձինն: Բայց զկանայս
նոցա, երկուց Կամարաթկանացն,
հրամայէր ըստ օրինացն քրիստո-
նէիցն, որպէս լուեալ էր հաստա-
տապէս, պահել սրբութեամբ և
ամենապն զգուշութեամբ: Եւ ինքն
չուեալ լիքապէս՝ իջանէր ի դա-
ւառն Բասեան և բանակէր մօտ ի

և քրաձատիսա. սնարստա չարի
մոլոլոնեղաւ տաց ըսեսնա մտ.
Յրաջուլի սոմեքի րամիկի յալտա-
ցան ըսուցես, իւլոլ ուրիցեմիս
յամսարայանիս, ներսեյիս և քրա-
ձատիս, յոլեքի եղտ ոցըլես և
սնարստա ինայքի Մայցեցես:

Յագրամ սոմեքտա Նորայարս ցա-
քան մայկոնիանս և սեցես ոմ նա-
խարարտացան, յոմեղնից մաստան
իցենց, [Յնարայեքի] ցեր Մեքեղա
և ըստընըսա շյան արց տոյ ժա-
լիան կմայուղիլ, յաղցան ցեր
ասրուլա սաճաղըլի, յոմլիս մի-
լՄեցուց սերըս և Մեցըս. Յագ-
րամ, յաղըսըս ըսաղստըրա կա-
սարայանտա յոլեքիս Մեքսեքեք, յոմ
իսինի Յարտըս մայի յոլեքի
իցենց, ցըլըս ըսիսմոցն և ցա-
քեարըս, յաղցանըս ըսիքրա, սնըս
յի մայի սաՄըսըլեքիտ նամըլըս
Մեքըլեք ցաքանիս մոնըլըրեքս
և ըսքըրաս, յաղցան իսինի միսի
նամըլըլի ցըլի և սըլի արիանը.
իւլոլ տոյ իսինի մաս ցրտեղըս
համըլըրըլեքիան և ոցի մարտը
ըսրիքեք ամ յալտա ցարըլեք, ան
յըլըս մոլըրըլես և ըսցեքմորի-
լեքա հեքն, յոցորըլ ցս ցեսըրս,
անըս ցայքըլըս շըսնո յըլըլանըս
և մարտըլ ըսիլըլըքեք. յալ Մե-
քեքեք մայ, ուրիցեք յամսարայանտա
յոլեքիս, իրքան և ըսցըլատ Մմին-
ըլ և յըլըլըլըլարի սիքրտեքի-
լիտ յըրիստըլանտա Մեսիսըլեք,
հոցորըլ մըլըլըլըլ սմընըլ. տըլ-

ყსიენ ირ თნილანი ზო, ჰ ყაღ-
ათნი აფერასიანი, ვირ სრბა-
ქაფერინი სიჯნი, სე ჰაფესაქანი
ორ მი' ყსიყანი ჰ ირანჯ ნასა-
ნჯი არ ნა ჰრეიქარასილა. კო-
რომ ირსოქ ჰქაფაღორინ შირი-
ვი' თაქ ყბოსქ ნიყა ყბქრ ამხ-
ნაჯნი სრესაყ იძიოქ ჰ იქირაქ ჰქი-
ქაფერინ იქსმხეიწი, ჰ ნიმა ჰრე-
მაყქერ სრქსაქ ჰ 'ქირა' ჰ ვქმ-
ყაღორინ 'ქრეყ ვქსოქსანიყ ჰამ
ოღნიქ ჰ ჰომ იყანანანიქ ჰ ჰომ
ჰ რაყ ქარსოფანიქ კაჯსარჯნი,
ღ ყბაყოღნი ჰ შქრეანი თიამჯნი
ანიყნი კაჯსარჯნი ჰაკიყ ქიიოქ
ყნიყაღ მარყოყანი

2. სე ჰაყაროღორითიქ ენიქა-
ხაქ ვქრეიქარასიანი, ჰ რეხაქ
ვქრეომანი ქაფაღორინ' ქიივიქ
ათიქნი ვქნაყოღნი აქარსიქ აქრო-
ბქიოქ, აქრენითქრ ვნიყაღ, ვთქრნი
სქრეხსაყ ვქიქრინი არ ნიმა ამხ-
ნაჯნი ყაღსოქნი სქრეხსაყ ვნიყაღ,
ღ ქნიღნი ქიოქსოქ ვნიყაქრ ჰ 'ქირა'
ხე სრქსაქანი' ქიივიქქერ არ ქნი-
ღენ ვოქსოქანიწიყაყ ვათი, ირეყ
ნიწნიყსაქ ქაფაღორინ 'ქსოქსანი-
ყაქ ჰ სრქმანი სღსოქარანიწნი აღ-
ასაქ' არ ჰაფაროღორითიქ ვაქნი.
ქიივიქქერნი არ ნა ჰ აქნიღ ჰა ირ
ღნი' არღაქრე არღაქრე მქარა-
ნიოქსამარ ქნი. სე ნა იძიწი
ქაფაღორეოქსანი ქითიანსაქი, ჰ

თონ კი მივიდა ოქალში, გადა-
ვიდა ბასენის გავარში და და-
იბანაქა სოფლის მახლობლად,
რომელსაც ჰქვია დუ. წყაროს-
თვალთა ველზე, რომელსაც ემა-
ხიან არწათაღბიურს. იქ მან ერთი
დღე გაატარა, როდესაც მასთან
მოვიდა კარიდან დესპანი წიგნით.
მასში პეროზ მეფე იწერებოდა,
აცნობებდა მათ, რომ იგი არი-
ელთა მთელი ძალით მიემართებო-
და პეტთალებზე, ხოლო მას უარ-
ძანებდა წასულიყო. ქართლში და
ქართლის მეფე ვახტანგი ან
შეეპყრა, ან მოეკლა, ანდა იმ
ქვეყნიდან გაეძევიებინა, სომხეთის
ქვეყანაში კი მარზპანად დაეტო-
ვებინა ჯარითურთ შაჰუჰი მიჰ-
რანის გვარიდან.

80. როგორც კი ჰაზარავუბტმა
მიიღო-ეს წიგნი და გაიგო მეფის
ბრძანება, მაშინვე დატოვა შაჰუჰი
სპარსელი ცხენოსნებით, რჩეული
რაზმით. მასთანვე დატოვა სივნი-
ედის უფალი გდიპონი მთელი სივ-
ნიეთის გავარის ჯარით, თი-
თონ კი სასწრაფოდ წავიდა
ქართლში. როდესაც იგი იქ მი-
ვიდა, თავისთან შეკრება აღთქმის
გამტეხთა დასი, რომელთაც ელა-
ლატათ მეფე ვახტანგისათვის და
ეცრუვენათ სახარების ფიცისათვის.
ჰაზარავუბტთან მივიდნენ, შე-
იკრიბნენ ისინიც, ვინც მეფეთა
მეფის ერთგულნი იყვნენ [თავი-
დანვე]. იგი ერთს მეფობას ჰპირ-

ოამსის ყარ და აყოთილ და აყარყდ
რადოდ, და აქსე რადამე ვაქთო
ქრადანჯილ, და მქარანსყოყსოდ
ვჯათო კაქსარჯინ 'ქრად' ვინე
ქადქე: და ვან თხისოდ ქყოყ-
ლორქინ 'ქოქინ ვინა' და ვინეყინ თო
ჯადაროდოდ, და ჯად ვინ და
ქინქანქ ანქინჯათ და და ექ-
თანქხადქ' ქოქო თოდოდ კაქსარ-
ჯინ 'ქრად' ქ ლოდანან სქერ აქ-
ქარქინ ზათანქ' თო ექოქ მქ:

ქოქ ზადიქ თოდოდ ექინთოქ
ქამარქინთოქ კამოდ რქოქინ
ქათხიქ, ვორ ქოქოქოქინ ქოქინ'
ანე ქოქოქ:

შქ: და ვინ ვინეყინ 'ჯადო-
რადოდოდ ქ 'ქრად' მქოქ ზა-
ყად ქოქოდ, და ვინთოქ ლათოდქ
ვქრამანინ ჯადაროდოდოდ, და
ორთოქ ვქამქინქინქანინ 'ქანან'
ვთანსქ ვინ ქ ექოდქ და იქინთო-
ნსქ, და იქ ქინქ ქინქე ჰქინჯათ.
ქანექ ამქოდქინ ექინთინ ჯოდ
ვინოდოდ აყაროდოდოდ აყანქე ვინა:

[შემდეგ ვაჰანმა დაიბანაქა]

...ქ ექოდ მქ მქრად, იქ ქე ექინე
ქქინთოდქხამქინ 'ქამქინქინქე,
ორთოდ ანთინ ქე 'ქოქოქ:

დებოდა, მეორეს — ტახტს, პა-
ტივსა და მრავალ საჩუქარს, ხო-
ლო მრავალ სხვას — ვისაც რა
სჭირდებოდა. მრავალი დაიყო-
ლია ქართლის ქვეყნიდან და
რაზმი შეადგინა. როდესაც ვა-
ტანგ მეუემ დაინახა, რომ თავი-
სიანებმა იგი მოატყუეს, მიატო-
ვეს და პაზარაუხტთან მივიდ-
ნენ, ხოლო სომეხები კი თვითო-
ნაც ჯერ კიდევ უმწეონი იყვნენ
და გაქირვებულნი, გაეცალა ქარ-
თლის ქვეყანას და ცოტა ხნით
მივიდა ეგრისის ქვეყნის მხარე-
ებში.

ხოლო შაჰუჰმა კამსარაკანთ-
ცოლები წაიყვანა ბასენის ძლიერ
სიმაგრეში, რომელსაც ბოლბერდს
ეძახიან, და იქ დატოვა.

მქ. პაზარაუხტის ქართლში წა-
სვლის შემდეგ შაჰუჰი დარჩა ოქალ-
ში. იგი ცდილობდა შეესრულებინა
პაზარაუხტის ბრძანება და დასა-
ქერად დასდევდა ვაჰან მამიკო-
ნიანს, რათა იგი დაუძღვრებული
ეპოვა და მოეკლა. მაგრამ იგი
ვერ ეწია ამას, რადგან ზეციერი
ძალა კედლად შემოვლებოდა და
იცავდა [ვაჰანს].

ერთი სოფლის მახლობლად,
რომელიც მამიკონიანთა მფლობე-
ლობაში იყო და რომელსაც ერქვა
წალიკი.

[სპარსელებმა ვერასგზით ვერ ჩაიგდეს ვაჰანი და ბრძოლაც გრძელდებოდა. (§85) შაჰუჰმა დაიბანაკა ბასიანში, სოფელ ალუარში (Ալուար). ამ დროს მოვიდა ცნობა მეფე პეროზის დაღუპვის შესახებ ჰეფტალებთან ბრძოლაში. მოციქულმა დაწერილებით უამბო მიჰრანს ეს ამბავი და დაუმატა:]

21. *Երեսայսն արարին ի Վերս առ Հագարաուխոս, և զիս ալար առ ձեզ արձակեցին, փոխալ ժողովել զձեզ առ իխիանոս, և գտանել զհնարս, որով լինիցին ի իշխէ և՛ ձեր անձինք և Արსաց աշխարհնա:*

85. „დესპანი გაგზავნეს ქართლში ჰაზარავეუბთან, მე კი აქ, თქვენთან, გამომგზავნეს, რათა სასწრაფოდ შეგკრიბოთ ერთად და ღონე ვიპოვოთ, რომლითაც თავსაც ეწუშეღლით და არიელთა ქვეყანასაც“.

§ 86. მოხსენიებულია ბოლბერდის ციხე.

22. *և և լուხալ Հագարաուխոսոյ լաշխարհին Վրաց զսպանոսն Պիրոզի և զանիქիւ կուսարած քաղ-մաթեհանն Պարսից՝ զարարեալ սարսուղաէր յանձն իւր, զնալ վաղխողակի եւ լալ հասանել յերկիրն Պարսից:*

87. როდესაც ჰაზარავეუბმა ქართლის ქვეყანაში გაიგო პეროზის მოკვლისა და უამრავი სპარსელის ამოწყვეტის შესახებ, შეძრწუნდა, შეეშინდა თავისი თავის გამოც და [გადაწყვიტა] საჩქაროდ წასვლა სპარსთა ქვეყანაში.

[შაჰუჰიცა და ჰაზარავეუბიც სასწრაფოდ წავიდნენ სამეფო კარზე. იქ დიდებულებმა მეფედ აირჩიეს პეროზის ძმა ეალარში. მან შაჰუჰს ჰკითხა სომხეთის ამბების შესახებ. შაჰუჰმა უპასუხა:]

23. *«Արանց քաղ, զկիւնս զոր Հագարաուխոս մեծ հանգերձ ընդ Վահանայ սրար, և թէ Վահանայ իւր զօրքն ըփանդակ անդ եղևալ էին՝ թախ թէ սთანէր զկայթութիւնն. այլ թէպէտ և յաղթէաք*

88. მამაცთა შორის მამაცო, მთელი ვაჰანის ჯარი რომ ყოფილიყო იმ ომში, რომელიც ჩვენთან ერთად გადაიხადა მის წინააღმდეგ ჰაზარავეუბმა, მგონია, რომ იგი, [ვაჰანი], გაიმარჯვებდა.

მს'ღ' ვაკე იქონია, რი ანქტიკა რად-
მოქმდნა ჩი მქნე კოორდოთ ათნე-
ჩინი Ալე ღირ ქათე აქნაქთა არარქინ,
რე რეჩინ ლაკოფ იქთა, აკქინთორ
ორხარნი აკქორ რეჩისეანი ჩი ვირბი
შახლან უსილად არამარე რ' რაქითი
ჩინე ქინათ არარ' რეჩთე ჩინუნ ლა-
რარადლიათ ხაკე აკარითქე ორხორ
ორ ანრე ჭინ ალარედი ჩიქე ქორბამ
ლაგარადლიათ ჩი 'ქირა რინაფ ხ
რეჩა ანრე რეჩორადლით ხქორე რეჩ-
რინ, ხ ქანამ რინთე რეჩ'ნე 'ლანან
რემეღ აქლიათ კაკლად კარქი სასილად
არამარე,— ვირ ხერსინი ქტე რა-
რქორედასინი' ჯათხმ, ხ იქორქინ ჩინე
რეჩინ მირიქ ალარორხორ ორ ანრე
ქინ ხ აქობ ამით ხნი,— კარქი ბანრ
ქე ასიქ ხ ანჩალათორქი რანრე,
ქტე ორენან სასილად რეჩ' ქან-
რეჩინან კოლქე ანჩორქიქორქინამრ,
ხ ვორ ამინოქინ ჩი რაკქე ქირაკ
რაკ ხ მსბამიქ ოქინათ ოთხნიქ...

მნელია და დაუჯერებელი, თუ რაოდენ მცირედით უშიშრად გვე-
ბრძოდა პირისპირ და დღენიდაღ თავს ესხმოდა ჩვენს ბანაკს და
უღიღეს ზიანს გვაყენებდა“...

[შემდეგ შაბუჰმა დაწვრილებით აღწერა ვაჰანისა
და სომხების გულადობის ამბები და დასძინა:]

«*ლანან ორე ქტეაქთ ხ ოთხეჩ
ღირ ქანრეჩორქინ ქორქინ ქანრე-
ქიმ' სასილან ქაკორედა კარბინაფ
ქამილად რამარბასქიმ ასიქ, რე
რაკქარქინ ლაკოფ რეჩორქინ ხ
რეჩორან რაკნე რად რიქ რად რე-
თქე. რაკე აკქინ 'ლანან ხ აკქ*

და თუმცა ჩვენ გავიშარჯეთ, ის
კი ვიცო, რომ ჩვენგან ურიცხვი
სიმრავლე დახოცეს მათ. ხოლო,
თქვენმა გვირგვინმა ისე ქმნა, რომ
სომეხთა ჯარის ნახევარი, რჩე-
ული მეომრები, იმ ამბის დროს
სხვაგან აღმოჩნდნენ. მაგრამ ცოტა
ხალხით თუ რაოდენი ზიანი მო-
გვაყენა, ეს იცის თვით ჰაზარა-
ვუბტმა და სხვა სპარსელმა დი-
დებულებმა, რომლებიც იქ იყვნენ.
ხოლო, როდესაც ჰაზარავუბტი
ქართლში წავიდა, მე კი იქ და-
მტოვა ჯარის უფროსად, მასუქან
რაც ვაჰანმა გავგესარჯა ძალიან
ცოტა ხალხით,— ტყუილი არ იქ-
ნება, თუ ვიტყვი, რომ ისინი
ზოგჯერ რამდენიმე ასეულს არ
აღემატებოდნენ და ამას დამე-
მოწმებიან ჩვენი ჯარის უფრო-
სები, რომლებიც იქ იყვნენ და
ახლა აქ არიან, — სათქმელადაც
და თუმცა ჩემი სიტყვები თქვენს
წინაშე თავხედობად ჩანან, მაგრამ
ამ დროის მნიშვნელობის გამო,
ვბედავ თქმას. სომხეთის ქვეყნის
სიდიდე და სარგებლიანობა თქვენც
კარგად იცით. მაგრამ ვაჰანი და
სხვა წარჩინებულნი, რომელნიც

ორსაღრნ ირ ღრუ ზამ სნ, ხ სკიორ
საფაფილქსამრ ქ ძირ ბაიაკო-
ქსან ღრნ მხბ მათნ რაროქ ზ
მსქსწაროქსანს ღარსორ ზაბსოქ
არამოქსანს მსოქ ზამარქქ
ღრან ფან: ზქ კორამ ზაქ
აწიყისი ორსოქ მხრ ღრნ ႁქრფ
ღ სკოანფ ღქსქსქრ რნაღ ქქრქს
ფანბქრნ ზ სკლყფაფიწნა ღრ
სორსღა:

**ბიბიჯბ მ.ბ. ႁს.ღსს
წს.წი.წინსსს**

ზარბსაღ სრანსქი მაქრნ ღი
კორამ თრ რღქსქნ თბ ფბსყ, კო-
რამ ღრან ზ ფბსყ თსოყანსქსნ,
სასქან ქქფღთ ზ ღსო თბოფ თ-
სოფაფიწნღ ღრნ ფბსყ ღაღ, სკ
ინრღასქსყღ ღაღ ბბღ ზ სსოყა-
სქსყღ, ღრსოქქ ქ სსოყო ფარქანს-
ქს ბსრ ღქსქ ბსრ. თრსოყანს
მაქრნ ბსრ ორწინსოქ ზ ႁწოღ-
ႁკამ ღსო ქრქსანს ზ ႁღსქრ-
ქსანსნ ზ ႁმსოღ ႁრუ ბბღ ႁროქს
ღ ფბსყ:

[ლაზარი უარყოფს ბრალდებას, თითქოს მას დაე-
ბარჯოს მისთვის ჩაბარებული ეკლესიის ფული.]

წანოქ კორქ, კორქ ზსოქ თს-
რარ ფს, თქრ, ღქს ქ თსოქოქ,
მქსღს კორ ზარბამან ღროქ, ქ
მთბე თსოქოქ ზ სკამ ქრსქოქ-

მასთან არიან, ღღესაც რომ მწვი-
ღობიანად ყოფილიყენენ თქვენს
სამსაბურში, ამ ამბავს ჩვენზე მო-
წეული ღრმა მწუხარების ღიღი
ნაწილის სიკეთედ ღა ნუგეზად
ჩაეთელიღი. რადგან, როღესაც
სომხები ასეთი ხალბით ჩენი ႁქ-
ნებოღნენ, ქართლიცა ღა ალბანე-
თიც სრულებით ვერ გაბეღადღნენ
პირი ექციათ ჩვენგან, ან სბვნან-
ირად განებრახათ რაიმე“.

**წვიღლი მავან
მამიკონინათან**

შემღეგ, როღესაც ნეტარმა ღე-
ღაშენმა წაგიყვანათ თქვენ ბღეშბ-
თან, მის კარზე ჩვენც გვასწავ-
ლიღნენ. ღა თუმცა კი ჩვენ ხნით
თქვენზე უფროსი ვიყავით, მაგ-
რამ თქვენთან ერთად ვიზრღებო-
ღით ღა ვთამაშობღით, ვატა-
რებღით, რა თამაშის ღროს თქვენს
მოსასხამებს თქვენს უკან. გვზრღი-
ღნენ ჩვენ კურთხეული ღეღა-
თქვენი ღა ანუშ-ვრამი თაგიანთი
სათროებით თქვენთან ერთად ღა
თქვენს მსგავსად ჩვენცა.

რადგანაც, ამ ღღიღან, როღე-
საც, უფალო, შენ მიმიყვანე მაგ
აღღიღას, ვიღრე ჩემი განღენენის
ღღემღე, მაგ აღღიღის შემოსავ-

რხაყ მჩნჯღ ვერამ აქი ქანბან ჟამ
ოჯ ზერ კარხაჲ, ჸ ქირა ჟამიგ ყქ-
თოქიგ ოამსღ ჩნჯ ოჯ ზერ თოხსაჲ.
ღ გქონს ყაჲა რნასქსაღღნ ჸნჯ
ჟა, აჲკ ათაღსლოღიჯნ აჲკ მქ
სქქიქ ანთონ, ორ სქსაჲ ჟი ასიღიჲ
ქ ჴარღამანაჲკ ქანაგ ჟი ჴამქნი
ათორ, ჟირომ ჸქნი არქსაღ ას-
ღლიჲ, ჸ მჩნჯღ ვენანქნი ჟამ ჟი თხ-
ღლიჲ ზერ, არღ ჟოჲაჲ, ქქ ათ
სნეღიჲ ჸ. ჴა ათაღსღ გქითღ, ჳან-
ღი ჟოღი ჴიორა არღანსქსაღ ზერ
ღაქთო სიღლიჲ. ჴარღეღი, ქქ სჲკ
ორღღ ჸ ასაჲსქ: სჲკ ჴარღეღაღღნ
ჩნჯ ჸათ თაროღი ჟი თსათონ ჴსრ-
თსღღ ჸ ჴრანათოჲ ჟი აქთო ჴარ-
ამანოჲ ჸ ჴანღერღოჲ ჸ ბქიჲ კაჲ-
თსქ ჸ, ჴიქნაჲს ჸ ჟი ოსათონ
ქიქიორღღეღაგე, ჸ აჲნ ქსღ ჳათ
ქსნჯღ ჩნჯ ჸ რაღსიქონ, აჲკ სრმჯღ
ღ ქაღსიორღაგენ ჟი აქთო სიღლიჲ
ბაქსჯღ ქსიოენი, Პაჲე მსქსაღღნ
ჟამ ქსიღანსქიგ ჸ ჟი Პრაგ ჸ ჟი
ჴქღსაგ ჸ ქსიკჳაროღსაგ, ჸ Პრ
ჟი Პიღიღე ჟიქ ჟი ჳი Პსათონ სე-
ღიორღეღაგე Პამსნაჲნ ქიკღღან-
ჯქღ Პიღღ Პთორღ Პიღიღეღ-
ქხაჲმ Პსაგ ჟი სიღლიღე, Პიღიღ
ღ Პქი Პანქნი Პსიქღ ჸ ქქნათანოღ
ქამსნაჲნ არღარქიგ ჟამიგ, Პიღ
ჟი Პანსიღღსნს ჴიკარქსაღ ჸი

მიმიღია, ყველაფერი, ყოველი მათგანის წყალობა, დარჩა იმ ად-
გილას გამორჩევიტ აღწერილი. ხოლო მე გამაგდეს შიშველი და
შეგინებული მთელი ჩემი შენაძენისაგან, რაც კი ბავშვობიდან

ლიდან, ან შესაწირავებიდან, ერთი
დრამაც კი არ ამიღია და არც
ჩემ საქმეთა საქიროებისათვის მო-
უცია ვინმეს რაიმე. ეს იციან
მათ, ვინც ჩემთან ცხოვრობდა,
განსაკუთრებით კი ერთმა კაცმა
სახელად აკით, რომელიც მაგ ად-
გილას გარდმანის ვანიდან მო-
სულა იმავე დღეს, როდესაც სა-
ფუძველი ჩაეყარა მას. იგი მაგ
ადგილასვე იყო ჩემს წასვლამდე,
ახლა კი მესმა თითქოს ანდულ-
თან არისო. მან უკეთ იცის, რად-
განაც მაგ ადგილის საქიროების
გამო ბევრი უმსახურნია. ვაიკითხე,
თუ სადაა, და მან თქვას. ხოლო
უფალ ნერსეჰისაგან და ჰრანაპატი-
საგან ჩემთვის განწესებული ყო-
ველ წლიურად საზღდოდ, ტან-
საცმლისა და ცხენის საქიროებ-
სათვის ცნობიღია, ისევე, რო-
გორც შენი ძმისშვილებისაგან [გან-
წესებული], უფალო. ესეც ბევრი
იყო ჩემთვის და საქმარისი. ის კი
არადა, ხანდახან რაც ზედმეტი
მქონდა, იქიდან მაგ ადგილის სა-
ქიროებისათვის იხარჯებოდა. მაგ-
რამ რაც კი მომიტანია ალბანე-
თიდან, ქართლიდან, სივნიეთი-
დან და არშარუნიქიდან და რაც,
უფალო, შენი ძმისშვილებისაგან

- აბაშნი 105
 აბელიანები 215
 აბელიანი გაზრდი 215
 აბელიანი მ. 17, 18, 23, 27, 37, 42, 54,
 55, 57, 58, 65, 69, 91
 აბიათარი 146
 აბოცი, აშოცი 173, 174, 178, 182, 184,
 185, 187, 188, 215, 237
 აბრაჰამი ზენაკიდან 189, 239
 აბულაძე ი. 10, 119, 174, 184
 აგათანგელოსი 8, 10, 13, 15, 32, 33,
 36, 39,—41, 52, 179, 186, 187, 192,
 201, 203, 205
 ადარბადაგანი, ადორბაიგანი 74, 105
 ადარნასე ბაკურის ძე 172
 ადარნასე ნერსეს ძე 172
 ადონცი ნ. 176, 189, 190
 ადრიანოპოლი 79
 ავარაირი 59, 65, 66, 68, 182.
 ახერბაიჯანი 85
 ათანაჲ ალექსანდრიელი 24
 აირარატის ოლქი 46, 47, 51, 83, 87,
 125, 258
 აკითი 26, 268
 აკინიანი ნ. 56, 57, 68
 აკორისი 147, 149, 248
 ალანთა კარი 28, 129, 130, 181, 191
 ალანები 130
 ალანეთი 130, 131
 ალბანეთი 21, 29, 33, 38, 60, 61, 74, 76,
 78, 80, 85—87, 91, 107, 109—
 111, 114—118, 121—138, 143, 146,
 158—160, 165—167, 175, 180, 183,
 193—199, 210, 213, 215—217, 222,
 223, 228, 231, 234, 243, 250, 267, 268
 ალბანელები 76, 111, 116, 117, 125,
 127—130, 132, 147, 158, 159, 194,
 220, 225
 ალბანთა კარი 128—130, 238
 ალბანიდები 85
 ალექსანდრე მაკედონელი 250
 ალექსანდრე სევერი, 74
 ალექსანდროპოლი 200
 ალუარი 190
 აღძნიქი 110, 187
 ამატუნები 113, 214, 215, 218, 237, 239
 ამატუნი არანჰარ 239
 ამატუნი არნაქ 239
 ამატუნი ვაჰან 59, 124, 181, 215, 218,
 237, 239
 ამატუნი შავარშ 49
 ამიანუს მარცელინუსი 76—78, 80—82,
 92, 168
 ამიდი 20, 26, 32, 76
 ამიერ-კავკასია 60, 71, 73, 76, 82, 83,
 87, 88, 102, 109—112, 114—116, 135,
 137, 138, 143, 158, 167, 175, 192—
 194
 ამირნერსჱ ვასაკის ძე 234
 ანაკი 204
 ანაკოფიის ციხე 172
 ანანია 214
 ანდეკანი 157
 ანდული 268
 ანთემიუსი 137
 ანტიოქია 75
 ანუშვრამი 20, 21, 242, 267
 ანძეველები 214, 215, 218, 237, 239
 აპარის ქვეყანა 61
 აპაჰუნები 215, 218
 აპაჰუნი მანუქ 215, 218
 აპოლინარიოს ლათდიკიელი 25
 არაბები 9
 არაგვი 79
 არაგვან ანძეველი 239

- არავან ვანანდელი 215
 არაველიანები 215, 237, 239
 არაველიანი დატ 239
 არაველიანი ვაჰან 47
 არაველიანი ფაფაგ 215, 237
 არამანა 235
 არარატი 188
 არაჰეზი 189, 241
 არღაშირ (არტაშირ) სასანის ძე 39, 74, 201, 203
 არღაშირ II 51, 86
 არიელეები 115, 125, 156, 210—212, 218—221, 232—234, 237, 238, 246, 258, 263, 265
 არინთელისი 78, 80
 არიოს ალექსანდრიელი 25
 არკადიუსი 47—51, 93, 95
 არმაზი 93, 162
 არსენი კათ. (X ს.) 144, 146
 არსენი კათ. (XII ს.) 145
 არტაბანი 77
 არტაგერკი 78
 არტავან (არტევან) არშაკუნი 39, 201, 203
 არტაკ მოკელი 118, 215, 218, 226, 227
 არტაშატი 60, 260.
 არტაშეს I 176
 არტაშესი (V ს.) 45, 52, 87—90, 103, 175, 209
 არტაშირ შაჰუჰის ძე 49
 არშაკ II 76—78, 176, 187, 201
 არშაკ III 46—49, 51, 87, 94, 201, 208
 არშაკიდები პართული 73, 203
 არშაკიდები სომეხი 43, 44, 46—48, 52, 83, 88, 134, 184, 209
 არშარუნი 237
 არშარუნი არშაკირ 237
 არშარუნიკი 29, 268
 არშუშა (აშუშა) I (V ს.) 11, 20, 21, 28, 61, 117—123, 128, 129, 134, 138, 143, 166, 170, 171, 173, 175, 176, 178—180, 183, 184, 194, 195, 218, 226, 234, 235, 239—242
 არშუშა II (VI ს.) 168, 175
 არჩილი (V ს.) 92, 97, 98, 100, 103—107, 119
 არჩილი (VIII ს.) 172
 არწათალბერკის ველი 190, 263
 არწრუნები 27, 30, 67, 118, 194, 208, 214, 215, 217, 226, 237—239
 არწრუნი ალან 21, 28, 29, 65, 194—196, 198, 215
 არწრუნი აპრსამ 237, 239
 არწრუნი გოტორხ 208
 არწრუნი ვასაკ 208
 არწრუნი მერუჟან 59, 124
 არწრუნი ნერშაჰუჰ 215, 217, 237, 238
 არწრუნი ქარგვე 239
 არწრუნი ტაკატ 208, 239
 არწრუნი შავასპ 238
 არწრუნი შნგინ 239
 ასპაკური 77—82, 92, 97
 ასურაკესი 48
 ასურეთი 189
 ასურელები 23, 205
 ატრეშნასპ იოზმანდიანი 147, 148, 157, 158, 243, 246
 ატრნერსეპი 148
 ატროპატენა 74, 75, 85
 ატრორმიზიდი 134, 235, 237
 ატროპატაკანი 147, 246, 247
 აფრიკა 137
 აფაქიმე ა. 168, 170
 აფხაზეთი 161
 აღმოსავლეთ რომის იმპერია 50, 88, 94
 აშოტ კურაპალატი 172
 აპარიანი პ. 64
 ჭაბგენ სიენიელი 147, 238, 258, 256
 ბაბიკ ვასაკის ძე 234
 ბაგრაჟანდი, ბაგრევანდი 214, 235
 ბაგრატიონები 172
 ბაგრატუნები 54, 247
 ბაგრატუნი საჰაკ (V ს.) 47, 48, 51
 ბაგრატუნი საჰაკ (VI ს.) 52, 147, 152, 247, 248, 253, 256, 258
 ბაგრატუნი სმბატ 51
 ბაკურ 91—94, 99, 100

- ბაკურ დაჩის ძე 172
 ბაკურ რუვის ძე 81, 145
 ბაკურ სიენიელი 238
 ბაკურ ფარსმანის ძე 172
 ბარაზბოდი (ბარზაბოდი) 104—106, 108, 135
 ბარათაშვილი ს. 78, 92, 93
 ბარდავი 169
 ბასენი, ბასიანი 153, 190, 191, 214, 235, 237, 239, 263—265
 ბასილი 214
 ბასილ ქესარიელი 24
 ბასილისკუსი 137
 ბაქარ მირიანის ძე 145
 ბაქრაძე დ. 9, 78, 81, 92, 93
 ბალდადი 101, 102
 ბაჰრამ (ვრამ) IV 86, 209
 ბაჰრამ (ვრამ) V 88—90, 103, 114, 209
 ბეზაბდე 76
 ბერძენიშვილი ნ. 154, 168
 ბერძნები 23—44, 46—48, 50, 82, 83, 88, 94, 95, 99, 103, 115, 161—164, 205, 235—237
 ბეშ-ბარმაკი 130—132
 ბზნუნები 214
 ბზნუნიკი 189
 ბიზანტია 9, 56, 60, 88, 96, 101, 102, 114, 115, 124, 125, 127, 152, 163, 164, 190
 ბიზანტიელები 94—96, 98, 99, 101, 102, 115, 125, 143, 147, 154, 164, 191, 192, 205, 208
 ბიზანტიის სომხეთი 51
 ბიზანტიონი 205
 ბოლბერდი 190, 264, 265
 ბოლნისი 93
 ბოლოტოვი ე. 92.
 ბოლხარები 190
 ბორჯომის ხეობა 79
 ბოსმარიოს I 97
 ბოსმარიოს II 97
 ბროსე მ. 9, 78, 81, 92, 93, 117, 141, 150, 151
 ბრუქსი ე. 95
 ბრქიშო 90, 106, 107
 ბუზმარი 92, 96—100, 103
 ბულგარელები 137
 ბუხა 190
 ჭაბაშვილი ვ. 72, 107
 გაბელიანი არტენ 236
 გაბელიანი სატონ 253
 გაგის ციხე 177
 გადი 214
 გაზავენ სპანდარატის ძე 48
 გათრქიანი ჰ. 16, 41
 გალერიუს მაქსიმიანე 75
 გარდაბანი 102, 151, 187
 გარდმანძორი 187
 გარდმანი 175, 268
 გარეგინ არუანტელი 67
 გაიოსი 188
 გდიძონ სიენიელი 263
 გიულიკი 189, 261
 გიუტი 138, 189, 241
 გლაკი 77
 გლონოქორი 104, 135
 გნთუნები 237
 გნთუნი ტაჭატ 67
 გნუნები 215, 239, 253
 გნუნი ატომ 59. 215, 239
 გნუნი ვაჰან 67
 „ზოგი“ 177
 გოგელები, გუგელები 177
 გორაძე ს. 79, 81, 87, 92, 93, 97, 101, 103, 141, 154, 164
 გორუთ ძორქელი 187
 გრიგოლ განმანათლებელი 24, 85, 196, 201, 204, 205, 223, 225
 გრიგოლ ნაზიანზელი 24
 გრიგოლია კ. 119, 168, 170, 174, 178
 გუარამ კურაპალატი 172
 გუასპურაგანი 82
 გუგარეთი, გუგარქი, გოგარენე 169, 175—178, 184—187
 გუგარელები 174, 185
 გუთები 137
 გუშარ შარას ძე 186
 გუშარ ჭიკილი 184

დავითი 214
დარა სიენიელი 48
დარიალის გასასვლელი, კარი, ციხე
28, 129, 143, 144, 145
დარიალის ხეობა 28, 129, 132, 182
დასავლეთ საქართველო 191
დასნი 187
დაჩი ვახტანგის ძე 172
დენშაპუტი 62, 111—113
ღვინი 152, 258
დერბენტი 128
დიმაქსიანები 215, 239
დიმაქსიანი აშიადარ 47
დიმაქსიანი თათულ 239
დიმაქსიანი სატო 239
დიმაქსიანი ჰშიაკი 67, 215
დიოკლიტიანე 75
დონდუა გ. 80, 81, 92, 97, 101, 132,
154
დუ 152, 190, 258, 263

✓ მგერელები 191
✓ ეგეოსელები 191
✓ ეგრევიკა 192
✓ ეგრისი 153, 154, 160, 191, 264
ედესა 75
ედოქსია 93, 94
ეფროპა 79
ეფსთათი მტებთელი 168, 170, 171, 175
ეფტიხი კონსტანტინოპოლელი 25
ეფრათი 74
ეზნიკი 214
ეკელეტი 48
ელბაირი 214
ელია 93
ელიშე 8, 15—18, 33, 37, 38, 41, 42,
55—69, 90, 109—112, 114—116, 120,
123, 125—133, 166, 167, 181—183,
190, 192
ელიშე ეპ. 214
ემინი მ. 14, 16, 27, 199
ერასხი 247, 260
ერახანი 190
ერეველის ველი 48
ერეშია აპაქუნის ეპ. 214

ერეშია მარდაქტანის ეპ. 214
ერეშიანი ს. 42, 74, 83, 128—132, 142,
181, 182, 184
ერზერუმი 189
ეჯმაჯინი 199

ვალარშაკი 184, 186
ვალარშაკი 22, 29, 31, 204
ვალარში 153, 155, 157—159, 163, 265
ვალენტი 78—80
ვალერიანე 74
ვანანდელეები 47
ვანანდი 47, 214, 215, 237
ვანდალები 137
ვარახ-ბაკელი (ბაქარი) 80—83, 91,
92, 98
ვარახბატი 79
ვარახდენ ანძვეელი 239
ვარახ-ვალანი 38, 60
ვარაირვარო 261
ვარაშ პიტიახში 101
ვარდან დიდი 14
ვარდანელები 33
ვარდაშენი 189, 190, 261
ვარსკენ, ვახგენ პიტიახში 117, 121,
131, 138—143, 171, 174, 175, 179,
195, 243
ვარშაკი 249
ვასაკ სიენიელი 38, 56, 66, 118, 122, 126,
130, 133, 134, 144, 180—182, 195,
215, 217, 234, 235, 237, 240
ვაჩაკანი 159
ვაჩე 137, 159
ვანტანგ გორგასალი 33, 104, 121, 135,
136, 139, 141—146, 148—155, 158—
164, 166—168, 171, 172, 181, 186,
191, 194, 243, 244, 248—250, 253,
257, 263, 264
ვახუშტი 92, 93, 96, 97, 103, 174
ვაჰან ალბანელი 127
ვაჰევენები 215, 218
ვაჰევენი ბარშილ 253
ვაჰევენი გიუტ 215, 218
ვენა 139
ვენეცია 199

ვესტგუთები 79
ვეპევეჩნამი 147, 244, 246
ვეპრ-მიპრ-შაჟუი 50, 89, 108
ვრამშაჟუი 13, 40, 46, 49, 51, 87, 95,
208, 209
ვრენ ტაშირელი 182, 237, 239
ვრენ ძიუნაქანი 215
ვრივ მალხაზი 215

ჯავენი 214

ზამინიანი ა. 17

ზარბანაღიანი გ. 17, 41

ზარუკ ქეროზის ძე 156, 157

ზარადრე 176

ზარმიპრ ჰაზარავეუბტი 149, 152—155,
157, 160, 243, 260—266

ზენაქსი 189, 190, 239

ზენონი 137, 162, 163

თათიკი 214, 237, 239

თბილისი, ტფილისი 17, 82, 93, 128,
155, 162

თეთრი ჭუნები 96

თეოდოსი I 51, 95

თეოდოსი II 50, 59, 98, 124, 164

თორთომის ხეობა 189

თრდატ რევის ძე 91—93, 145

თრდატ ვარაზ-ბაქარის ძე 105

თრიალეთი 173, 174, 188

თურქები 9

იაკობ მღვდელი 146

იაზდ სივნიელი 257

იაკობ კურტაველი 119, 139, 171, 174,
179

იბერები 173

იბერია 75—81, 96, 98, 99, 132, 168,
176, 177, 190

ივზდიგერდ I 43—45, 86, 88, 95, 102, 209

ივზდიგერდ II, იაზკერტი 20, 58—61,
65, 109—112, 114—117, 122—124,
131, 136, 143, 166, 175, 180—182,
187, 193, 195, 196, 212, 215, 218—
220, 231, 234, 235, 237—240, 242.

იელიანე 76

ილუსი 137

იმიერ-ტაო 190

ინგოროყვა პ. 169, 172, 174, 187,
189, 190

ინდოეთი 73

ინდონი 105

ინწიანი არსენი 67

იონე რუფუსი 91

იონე საბანისძე 62, 192

იოვანე 140

იოვანე 77, 105

იორი 162

ირანი 33, 38, 46, 49, 50, 56, 60, 61, 63,
72, 73, 75—77, 79—81, 83, 84, 86—
90, 93—97, 101—111, 114, 116, 118,
120, 125, 132—138, 140, 143, 148,
152, 153, 156, 157, 159, 162—166,
189—191, 193, 208, 209, 249, 258

ირანელები 76—78, 80, 82, 86, 88, 90,
91, 98, 99, 101, 102, 105, 110, 114,
118, 120, 127, 128, 134, 136—138,
147—150, 152, 154, 235, 260

ირანის სომხეთი 95

ისრაიტელი 228

იუდა 229

კავადი 136

კაქასია 73, 172, 182

კაქასიის მთები 130, 184

კაქასიის, ანუ ჩრდილოეთის ქუსტაკი
107, 169

კაქასიონი 79, 143, 144

კაკაძე ს. 79, 81, 92, 97, 103, 104,
108, 142, 143, 149, 150, 155, 166—
169, 177, 181

კამსარაკანები 21, 28, 35, 65, 239, 241,
254, 257, 261, 262, 264

კამსარაკანი არშავირ 64—66, 69, 130,
180, 237, 239, 253, 255

კამსარაკანი ვარძა 239

კამსარაკანი თათ 239

კამსარაკანი ნერსეს 26, 69, 255, 261,
262, 268

კამსარაკანი შავარშ 49

მამსარაკანი პრაქტ 26, 257, 262, 268
კანგარი 178, 182, 186—188, 250
კანგარის მთები 149
კარა 75
კარიერი ა. 41
კასპიის ზღვა 130, 174
კატშელნი 247
კახეთი 102
კველიძე კ. 145, 169, 171, 174, 192
კესარია 75
კიდარები 136
კირილე ალექსანდრიელი 24
კირილე იერუსალიმელი 24
კიროსი 79
კიულესერბიანი ბ. 56
კლარჯეთი 99, 101, 172
კლარჯნი 83
კოლბი 186, 187
კოლხეთი 192
კონსტანტი 76
კონსტანტინე I 76
კონსტანტინე II 76
კონსტანტინოპოლი 40, 76, 80, 88,
94—96, 100, 101, 124, 137, 164, 205
კონსტანციუს II 76, 77
კოპრნი 247
კორდუკი 110
კობეზნი 8, 13, 15, 16, 18, 19, 32, 36,
39—41, 50, 91, 93, 103, 119, 175,
183, 184, 197, 199.
კური 191, 251, 254
კურნიჩი 189
ლაზარ ფარპეცი 8, 10, 11, 13—46, 48—
70, 86—91, 102, 106, 108, 109, 115—
119, 122, 123, 125—128, 130—132,
134, 136, 138, 141—143, 147—153,
155—158, 160, 161, 164—168, 170,
171, 173, 176, 179—183, 186—197,
199—201, 205, 207, 209, 267
ლაზარბიანი ს. 15
ლაზები 80
ლაზივი ა. 92
ლანგლუა ვ. 15, 198, 199
ლებო 78

ლეონდი 61, 214
ლეონდიანები 133, 61—66, 69
ლეონ I 138, 161, 166—163
ლეონ II 163
ლეონტი მროველი 8, 82, 83, 91, 94,
96, 101, 102, 145, 171, 177, 178
ლფინკი 110
შალხასიანცი სტ. 17, 31, 42, 53 55,
200
მამიკონიანები 18, 24, 28, 30, 34, 35,
42, 50—54, 118, 152, 157, 179, 188,
189, 206, 207, 215, 217, 220, 225,
226, 230, 233, 239—241, 248, 254,
260, 264
მამიკონიანი არტავაზდ 239
მამიკონიანი არტაშეს 20, 242
მამიკონიანი დუსტრ 50
მამიკონიანი ვარდ 240
მამიკონიანი ვარდან 20, 33, 50—52,
62, 65—67, 117, 118, 122, 124, 126—
130, 132, 134, 139, 182, 193, 195,
196, 215, 218, 220, 222, 224—228,
230, 233—237, 241, 242
მამიკონიანი ვასაკ (IV ს.) 77
მამიკონიანი ვასაკ (V ს.) 20, 69, 152,
242, 254—256, 258
მამიკონიანი ვაჰან 15, 20—35, 42, 52
138, 139, 147, 149—153, 155—157,
173, 192, 203, 206—208, 242—250,
252—262, 264—267
მამიკონიანი შუშუმელ 152, 176, 239, 259,
260
მამიკონიანი სამეველ 47, 48, 51
მამიკონიანი ჰამაზას მანველის ძე 51
მამიკონიანი ჰამაზას 20, 22, 27, 239
მამიკონიანი ჰამაზასიანი 51, 239
მამიკონიანი ჰამაიკ 20, 21, 28, 50, 51,
59, 65, 119, 124, 138, 194, 195, 235,
236, 240, 242
მანავაზ კოლბელი 187
მანანალი 214
მანანალიანი ჰ. 74, 75
მანდაკუნები 239
მანდაკიხუ საჰაკ 239
მანდაკუნი ფარსმან 239

მანი 25
მანრილი 192
მანძქვრტი 214
მარდასტანი 214
მარიაში 105
მარკიანე 124
მარკიანე ანთემიუსის ძე 137
მარკ ავრელიუსი 75
მასაგეტები 76
მაშავერა 174
მახლობელი აღმოსავლეთი 73, 76
მაქკერ-ტუნი 187
მელიტე 214, 241
მელიტიშვილი გ. 75, 81, 92, 99, 168, 170, 177
მელიქსეთ-ბეგი ლ. 10, 19
მესოპოტამია 74—76
მესროპ მაშტოცი 13, 32, 36, 40, 43, 48, 50, 51, 103, 119, 175, 183, 184, 197, 209
მესხები 190
მიღია 74
მირდატ არჩილის ძე 104—106, 135, 166, 167
მირდატ ბაქარის ძე 91, 145
მირდატ ვარაზ-ბაქარის ძე 92, 96, 97, 99—103
მირი 172
მირიანი, მერიბანე 76, 81, 145, 146, 167, 168
მიჯნაშხარაძე 83, 84
მიპრანი 148—150, 152, 250, 251, 257, 258
მიპრნერსეჰი 38, 60, 109, 115, 116, 125, 126, 209, 212, 232, 240
მკნარინჰი 189, 258
მოვაკანი 82, 105, 107, 135
მოვსეს მანახკერტი 189
მოვსეს კალანკატუაი 158
მოვსეს ფილოსოფოსი 42, 53—55
მოვსეს ზორენაცი 8, 10, 13, 15—18, 41—46, 48—55, 66, 89, 94, 95, 102, 103, 106, 108, 131, 175, 184—186, 190—192
მოვსესი 21
მოვსესი 241

მოკელეზი 214, 215, 218, 226, 227
მონღოლები 9
მოხე ცურტაველი 174
მოხე წინასწარმეტყველი 254
მრენი 214
მტკვარი 78—80, 85, 92, 126, 127, 151, 191
მურვან ყრუ 171
მუსხელიშვილი ლ. 170, 171, 173
მუშე 22, 214
მუშკანი 113
მცირე სომხეთი 74
მცხეთა 80, 105, 161, 162, 175
ნალბანდიანი ვ. 57, 58
ნალბანდიანი მ. 14, 20, 28
ნახკავანი 247
ნერსეს ლამბრონელი 14
ნერსეს კიპრაკაი 49, 102
ნერსეს დიდი 48
ნერსეჰი 76
ნერსესპატი 149, 249
ნესტორ ანტიოქიელი 25
ნიზიბინი 74, 75, 77
ნინო წმ. 144—146, 160
ნიშაპური 61
ნიხორ ვნანსდატი 155, 156
ნიჰორაკანი 187
ნიჰორაკანი 187
ოღენატი 75
ორბის ციხე 188
ორჯნალი 188, 190, 236
ოსები 144, 145
ოსეთი 144, 161
ოქალი 189, 190, 261, 263, 264
ჰაელე წმ. 227, 228
ჰალესტინა 100
ჰალმირა 75
ჰალენები 215
ჰალუნი არტაკ 67
ჰალუნი ელანშაჰუჰ 225, 236
ჰაპი 78—80, 176, 201
ჰართია 72, 73
ჰარიადრის მთები 175
ჰარიზი 173, 199
ჰარხარის მთები 191, 236, 237

- პაკანიკეთი 144, 161
 პაპის კარი 111
 პეროზი 136, 139, 141, 142, 153, 155—
 157, 159, 163, 243, 263, 265
 პეტერბურგი 200
 პეტრე იბერი 91, 92, 96—101, 103
 პიგულევსკაია ნ. 74
 პტოლემეოსი 177
 შორდანი თ. 92, 144, 145, 167
 რააბე რ. 91
 რანი 82, 105, 107, 135
 რეე გირიანის ძე 81
 რომაელები, ჰრომაელები 71, 72, 74—
 77, 79—83, 98, 204, 228, 246, 258, 261
 რომი 33, 71—73, 75—77, 81, 83, 84,
 94, 137
 როფსიანები 239
 როფსიანი ბაბიკ 239
 როფსიანი იოჰან 239
 რშტუნები 214, 217
 რშტუნის არტაკ 217
 ხაბრძნეთი 17, 21, 26, 162
 საბონინი გ. (მ.) 144
 საგდუხტ 104, 105, 166
 საკასტანი 74
 სამოელ 140
 სამური 131
 სამშვილდე 173, 174, 177, 178
 სამხრეთ კავკასია 129
 საპიტიახშო 174
 სასანი 39, 201, 203
 სასანიდები 51, 72—74, 85, 133, 135,
 159, 182
 საურმაგი 77—83, 92, 97
 საქართველო 7, 10, 11, 79, 85, 86, 154,
 168, 181—183, 191, 197, 200
 საჰაკ კათ. 13, 14, 32, 43, 45, 48—52, 89,
 90, 106, 209, 227
 საჰაკ რშტუნთა ეპ. 214
 საჰაკ ტარონის ეპ. 214
 სებუხტ ნიხორაკანი 125, 126, 128, 132
 სელევიკა 75
 სერაგევი ვ. ს 72
 სილონია 146
 სივნიეთი, სივნიკი 21, 28, 29, 82, 147,
 214, 215, 217, 234, 235, 247, 263, 268
 სივნიელები 182, 195, 211, 235, 238
 240, 257
 სინგარა 76, 77
 სინდები 105
 სირიელები 90, 106
 სკურეთის მდინარე 188
 სომხეთი 17, 20—23, 26, 28, 30—
 40, 43, 44, 46, 47, 49—52, 55, 56,
 58, 60, 61, 74—80, 83—91, 94, 95,
 102, 103, 106—128, 132—136, 138,
 139, 143, 144, 147—149, 152, 153,
 155—160, 165, 166, 169—171, 175—
 181, 183—190, 193—196, 201—212,
 214—217, 222, 223, 228, 231, 234,
 235, 238, 242—244, 246—249, 257,
 258, 260, 261, 263—266
 სომხები 8, 9, 23, 29, 33—35, 58—61,
 66, 69, 73, 77—83, 82, 88, 90,
 103, 106, 111, 114—118, 121, 123—
 129, 132, 134, 147—154, 157, 158,
 166, 169, 175, 177, 186, 188,
 189, 191, 194, 201, 203, 206—210,
 214, 215, 218, 220, 225—227, 230
 235—238, 241, 243, 244, 247—260,
 262, 266, 267
 ცომბითი 82
 სპარსეთი 9, 23, 33, 43, 47, 50, 51, 55,
 59, 61, 66, 78, 80, 87, 95, 109, 118,
 134, 149, 162—166, 169, 170, 180,
 181, 187, 189, 193, 195, 212, 215,
 237, 239
 სპარსელები 21, 23, 33, 43, 46—50, 60,
 63, 66, 74, 75, 77, 81, 83, 85—90,
 93—96, 98, 99, 101—103, 105—107,
 109—116, 118, 121—125, 127, 128,
 131, 133—141, 143, 144, 147—165,
 169—171, 175, 178, 181, 182, 186,
 187, 189, 191, 192—195, 218, 220,
 230, 234—236, 238, 242—245, 248,
 251—254, 256—258, 262, 265, 266

სპარსეთის სომხეთი 51
სტაპრი 39, 201, 203
სტრაბონი 144, 176, 177
ჟუმბატ დავითის ძე 172, 192
სურამის ქედი 79
სურენი 80
სურმაკი 214
სჯუნონ 94
სჯონონ 102

ბაო, ტაიკი 152, 188—191, 214, 235, 236, 239, 241, 242, 248, 257
ტარბერუნი 214
ტარონი 214
ტარსი 75
ტაშირელები 119, 175, 182
ტაშირი 119, 169, 173, 177, 178, 182—188, 237, 239
ტაციტუსი 144
ტაჯატ აშოცელი 187
ტიკატ ეპ. 188, 214
ტერ-გრიგორიანცი მ. 14
ტერ-მინასიანი ე. 57, 64, 68
ტერ-მკრტიჩიანი გ. 17, 31, 108, 199
ტერ-პეტროსიანი მ. 200
ტერ-პოლოსიანი გრ. 56
ტერენციუსი 78, 80
ტიგრან II 176
ტიგროსი 76, 95
ტირანი 201
ტოპრაკ-კალა 131
ტრაიანე 72
ტრაპიზონი 192
ტრადტი 204
ტრევერი კ. ვ. 130, 132, 157, 158, 181
ტრიარიუსი 137
ტუარწატაფი 235

ულტრა 78
ურბნისი 80
ურბები 228
ეფრობ 102
უბტანესი 174

უაესტოს ბუხანდი 8, 10, 13, 15, 18, 32, 33, 36, 39, 40, 41, 52, 53, 176, 179, 186, 187, 190—192, 201, 205, 206
ფაიტაკარანი 125
ფარანძემი 78
ფარნაუზი 177, 188
ფარნაუზიანები 172
ფარპი 20
ფარსმანი 172
ფარსმან ვარახ-ბაქარის ძე 92—94, 96, 97, 100
ფაფა ანძეველი 239
ფეროზი 188
ფილიპე არაბი 74

ძართები 177
ძართელები 8, 21, 33, 69, 105, 111, 116, 117, 123, 128, 129, 132, 149—152, 154, 166, 168, 169, 185, 186, 188, 194, 218, 220, 225, 244, 250, 256—258
ძართლი 8, 11, 20, 21, 29, 33, 38, 60, 61, 75, 78—83, 85—87, 91—111, 113—124, 126—130, 132—136, 138—141, 143, 144, 147—149, 152—155, 157—162, 164—188, 191, 193—196, 198, 199, 210, 213, 215—217, 222, 223, 226, 228, 231, 234, 235, 238—240, 242, 243, 246—253, 257—260, 263—268
ძართლოსი 188
ძასუნე 214
ძაჯბერუნი ნერსეს 67
კვემო ძართლი 11, 21, 81, 82, 92, 119, 169—171, 173—178, 182, 188
ქრისტე 139, 196, 202, 204, 205, 217, 223, 225, 228, 229, 244, 248
ქტეზიდონი 51, 74, 75, 77, 101, 125, 128, 166, 167
ქუშანები 60, 110, 111, 134, 136
ქცია 174

ჟაუზიშვილი ს. 82, 172
ყივჩალები 144, 145
ყუბანეიშვილი ს. 63, 98, 168

შაბურ I 74, 75
შაბურ II 75—79, 81, 86
შაბურ III 46—50, 86, 114
შავი ზღვა 73
შალაგომი 261
შამუელი 90, 106, 107
შანიძე ა. 177
შაპუკი 43—45, 88, 102, 29
შაპუკ მიქრანი 153, 155, 158, 263—266
შარა 186
შაჰაბივანი 181
შვარცი ედ. 91
შიდა ქართლი 169, 170, 174, 175
შირაკი 69, 244, 255, 261
შმაგონ ანტეველი 215, 218, 237, 239
შუა აზია 73, 110, 112, 115, 134, 136, 160, 175
შუამდინარეთი 47, 73, 76
შუშანიკი 117, 119, 131, 139, 140, 143, 174

ჭამჩიანი მ. 13

ჩინეთი 73

ჩორი, კორი 125—129, 131, 134, 144

ჩრდილო კავკასია 73, 129, 144, 146

ციხე-გოჯი 161

ცურტაეი 174

ძვიკი 20, 21

ძირავეის ველი 79

ძორი 186, 187

წალიკი 189, 264

წალკოტი 149, 249

წერეთელი გ. 100, 168, 170, 171

წინა აზია 71

წობი 186

წოდები 110

ჭანეთი 192

ჭარბანანის ველი 151, 191

ჩახარები 162

ხალათიანტი გრ. 15, 16, 18, 41, 43, 45, 52, 53, 55, 56

ხალდია, ხალტიკი, ქალდია 153, 192, 236, 260

ხალხალი 59, 65, 126, 127

ხაჩიკიანი ლ. 42

ხმელთაშუა ზღვა 73

ხორასანი 74

ხორენი 214

ხორძენე 176

ხორხორუენები 217

ხორხორუნი გაღიშო 217

ხორხორუნი ვრიე 181

ხორხორუნი ხორენ 67

„ხოსრო, ხუასრო“ 162, 163

ხოსრო, ანუშირვანი 107, 108

ხოსროვ I 203, 204

ხოსროვ II 75

ხოსროვ III 46—49, 51, 87, 88, 94, 95, 208, 209

ხოსროიანები 172

ხუასროყანები 82

ხრამი 174

ხუეიკი 64

ჯავახეთი 186

ჯავახიშვილი ივ. 9, 18, 19, 40, 41, 79, 81, 86, 92, 93, 97, 100, 101, 103, 141, 144, 145, 154, 162—164, 169, 170, 181, 183, 190, 196, 197

ჯანაშია ს. 10, 79—81, 86, 92, 97, 101, 104, 128, 141, 145, 154, 168—170, 174, 190

ჯიქეთი 144, 161

ჯოჯიკი 140

ჯუანშერი 8, 103—108, 135, 144, 146, 160—167, 171—174, 188

ჭაბო თბილელი 62

ჭადამაკერტი 208

ჭაიკიდები 184

ჭერეთი 104, 135, 169, 174

ჭეფთალები 136, 142, 153, 156, 157, 263, 265

ჭნარაკერტი 186

ჭოესეფ ეპ. 60

ჭოესეფ კათ. 214

ჭორმიზდ იესდიერდ II-ის ძე 136

ჭორმიზდ III, ურმიზდი 161, 163

ჭრაჭატ აშოცელი 187, 215

ჭუნები, ჭონები 125, 127—130, 132, 134, 143, 144, 146—151, 154, 174, 175, 181, 194, 238, 243, 246—251, 253

ჭუნთა (ჭონთა) გასასვლელი, ციხე 128—130, 132, 134, 166

- Արեղևիան Գաղբիկ 235
 Արեղևեանք 215
 Արիդյան Մ. 17, 38, 42, 50, 57, 58, 61, 65, 69, 91
 Արբանամ 239
 Ադամանյեղոս . 186, 187, 201, 203, 205.
 Ալանք 130, 131
 Ալուար 190
 Ակիթ 268
 Ակինյան Ն. 57
 Աղէկոսանդր Մակեղոնացի 250
 Ալուանք 130, 131, 208—210, 213, 215—218, 220, 222, 223, 225, 228, 231, 234, 243, 250, 267, 268
 Աղուանից գուռն 238
 Աճառյան Հր. 130
 Ամատունի Առանձաթ 239
 Ամատունի Առնակ 239
 Ամատունի Վահան 215, 218, 237, 239
 Ամատունիք 214, 215, 218, 237, 239
 Ամիրյնբրսիհ 234
 Անակ 204
 Անսնիւա 214
 Անդուլ 268
 Անձեացիք 214, 215, 218, 237, 239
 Անուշվրամ 242, 267
 Աշոցք 215, 237
 Աշուշայ 218, 226, 234, 235, 239—242
 Ապահունի Մանէճ 215, 218
 Ապահունիք 214, 215, 218
 Առաւան Անձեացի 239
 Առաւան Վանանդեայ եպ. 215
 Առաւելեան Դատ 239
 Առաւելեան Փափագ 215, 237
 Առաւելեանք 215, 237, 239
 Ասորիք 206
 Ատրպատական 247
 Ատրվշնասպ Յոզմանդեան 243, 247
 Արահեզ 189, 242
 Արամանայ 235
 Արդաշիր, Արտաշիր 201, 203
 Արիք 210—212, 218—221, 232, 233, 237, 238, 246, 258, 263, 264
 Արծաթադրեր 190, 263
 Արծրունի Աղան 208, 215
 Արծրունի Ալուրամ 237, 239
 Արծրունի Գոտորդ 208
 Արծրունի Ներշապուհ 215, 217, 237, 238
 Արծրունի Շաւասպ 239
 Արծրունի Շնդին 239
 Արծրունի Պարզև 239
 Արծրունի Վասակ 208
 Արծրունի Տաճատ 208, 209
 Արծրունիք 208, 214, 215, 217, 226, 237—239
 Արշակ Բ 201
 Արշակ Գ 201
 Արշակունի 44
 Արշարունի Արշալիր 215, 237
 Արշարունիք 215, 237, 268
 Արտակ Մոկայի 215, 218, 227
 Արտաշատ 260
 Արտաւան, Արտան Արշակունի 201, 203
 Բարդէն Սիւնի 238, 253, 256
 Բարիկ Վասակի 234
 Բազրաւանդ, Բազրեանդ, 214, 235
 Բազրատունի Սահակ 247, 248, 253, 256, 258
 Բազրատունիք 247
 Բակուր Սիւնի 238
 Բասեան, Բասեն, 190, 214, 235, 237, 262, 264
 Բասիլ 214
 Բզնունիք 214
 Բիւզանդացիք 205
 Բողբերդ 190, 264
 Բուխա 190
 Գաբեղեան Արտէն 236
 Գաբեղեան Սատոն 253
 Գաղ 214
 Գաթրճեան Հ. 16
 Գարդմանայ Վանք 268

դ Դիհոն Սիւնի 263

Գիւղիկ 189, 261

Գիւտ 241

Գեթուներ 237

Գնունի Ատոմ 215, 239

Գնւանիք 215, 239, 259

Գրիգոր Լուսաւորիչ 201, 204, 205, 223, 225

Դաւիթ 214

Դիմաքսեան Քաթուլ 239

Դիմաքսեան Հմայիակ 215

Դիմաքսեան Սատոյ 239

Դիմաքսեանիք 215, 239

Դու 190, 253, 263

Եզերացիք 191

Եգեբբ 191, 264

Եզիբուանիք 191

Եզնիկ 214

Եզրայր 214

Եղիշէ 214

Երաթի 247, 260

Երեմիա 214

Երեմիա 214

Զամինյան Աբր. 17

Զարմիր Զաղարաւուխտ 243, 260, 263—266

Զարպնանայան Ք. 17

Զաւէն 214

Զինակս 189, 239

Էրախանի 190

Քաթիկ 214, 237

Իսրայէլացիք 228

Խալսթեան Գր. 56

Խաղտիք 192, 236, 261

Խոսրով Ա 203, 204

Սորէն 214

Սորխորունի Գաղիշոյ 217

Սորխորունիք 217

Մաղիկ 189, 264

Մաղկոտ 249

Կամսարական Աբշուբիր 239, 253, 256

Կամսարական Քաթ 239

Կամսարական Հրահատ 257, 261, 262, 268

Կամսարական Կերսէկ 255, 261, 268

Կամսարական Վարձայ 239

Կամսարականք 239, 241, 254, 257, 261, 262, 264

Կանդարք 250

Կատչք 247

Կյուլեսերյան Ք. 56

Կոպրք 247

Կորյուն 50, 91, 175

Կուր 191, 251, 254

Լաղսմակերտ 208

Լայք 201—212, 214—218, 220, 222, 223, 225—228, 230—233, 234, 236, 238, 241, 243, 244, 246—257, 260—264, 266, 267

Լայաստան 202, 204, 207, 208, 242

Լեփիթաղք 263

Լոնք 127, 129, 130, 238, 243, 246—251, 253

Լոովմայեցիք, Լոոմք 204, 228, 246, 258, 261

Լրահատ 215

Լրէիք 228

Ղաղար Փարպեցի 14, 15, 17, 27, 28, 201, 207

Ղևոնդ 214

Ճորայ պահակ 129

Մալխասյանց Ստ. 17, 42

Մամիկոնեան Աբտաշէս 242

- Մամիկոնեան Արտաւազդ 239
 Մամիկոնեան Համադասս 239
 Մամիկոնեան Համադասպեան 239
 Մամիկոնեան Համայեակ 235, 236, 240, 242
 Մամիկոնեան Զուրիկ 242
 Մամիկոնեան Մուշեղ 239, 259, 260
 Մամիկոնեան Վահան 203, 206—208, 242, 244, 245, 247—250, 252—258, 260—262, 264, 266, 267
 Մամիկոնեան Վասակ 242, 254—256, 258
 Մամիկոնեան Վարդ 242
 Մամիկոնեան Վարդան 215, 218, 220, 222, 225—228, 230, 233, 236, 241, 242
 Մամիկոնեանը 206, 207, 215, 218, 220, 221, 225, 226, 230, 233, 239—241, 248, 255, 260, 264
 Մանանդի 214
 Մանանդյան Հ. 83, 176, 181
 Մոնղակունի Սահակ 239
 Մանդակունի Փարսման 239
 Մոնղակունիք 239
 Մանձկերտ 214
 Մարդաստան 214
 Մեկտէ 214
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. 174
 Միւրան 250, 251, 257, 258
 Միւրնբրսեհ 212, 232, 240
 Մկնառինճ 189, 258
 Մոկք 214, 215, 218, 227
 Մովսէս Նորինացի 89, 94, 131, 175, 184—186, 191
 Մովսէս Կաղանկատուացի 159
 Մովսէս Մարգարէ 254
 Մուշէ 214
 Մրեն 214
 Յազդ Սիւնի 257
 Յազկերտ Բ 212, 215, 218—220, 231, 234, 235, 237, 239, 240, 242
 Յոյնք 206, 236
 Յովսէփ 214
 Յուդայ 229
- Նալբանդեանց Մ. 14
 Նալբանդյան Վ. Ս. 58
 Նախճաւան 247
 Շողազոմ 261
 Շապուհ 44
 Շիրակ 244, 255, 261,
 Շմաւոն Անձևացի 215, 218, 237, 239
 Որջնալ 189, 236
 Ոբաղ 261, 262, 264
 Զամչեանց Մ. 13
 Պալունի վարազշապուհ 215, 236
 Պալունիք 215
 Պապ 201
 Պարխար 236 237
 Պարսիք 212, 218, 220, 230, 234, 235, 238, 242, 248, 251—254, 256—258, 262, 265, 266
 Պերոզ 243, 263
 Պողոս 227
 Ռշտունի Արտակ 217
 Ռշտունիք 214, 217
 Ռոփսեան Բաբիկ 239
 Ռոփսեան Յոհան 239
 Ռոփսեանք 239
 Սահակ Պարթև 227
 Սահակ եպ. Ռշտունեաց 214
 Սահակ եպ. Տարօնոյ 214
 Սասան 201, 203
 Սիւնիք 210 214, 215, 217, 234, 235, 238, 240, 247, 257, 263, 268
 Սուրմակ 214
 Ստահր 201, 203
 Վազգէն 243
 Վախթանգ 243, 244, 248—250, 253, 257, 263, 264
 Վահեունի Բարշղ 253
 Վահեունի Գիւտ 215, 218

Վահուհիք 215, 218
Վաղարշապատ 204
Վանանդ 214, 215, 237
Վասակ Սիւնեցի 215, 217, 234, 235, 240
Վարայրվարոյ 261
Վարազդէն Անձևացի 239
Վարդաշէն 189, 261
Վարշակ 249
Վեհվեհնամ 244
Վերք 165, 166, 168, 179, 182, 208—210,
213, 215—218, 220, 222, 223, 225,
226, 228, 230, 234, 235, 238—240,
242—244, 246—253, 256—260, 263—
268
Վրէն Ձիւնական 215
Վրէն Տաշրայի 237, 239
Վրիժ Մաղխազ 215

Адонц Н. 176, 189, 190
Аракелин Б. И. 129

Баратов С. 78

Дондуа В. Д. 132

Ермян С. Т. 129, 182

Иоаннисян А. Р. 129

Машкин И. А. 74, 75
Меликишвили Г. А. 75, 170, 171, 177, 190
Моммзен Т. 73—75

Папканов К. П. 186

Сергеев В. С. 72

Տանատ 214
Տայք 188, 214, 235, 236, 239,
248, 257
Տաշիրք 237, 239
Տարբերուհի 214
Տարօն 214
Տեր-Մինասյան Ե. 57
Տեր-Մկրտչյան Գ. 17
Տեր-Պողոսյան Գր. 56
Տիրան 201
Տուարժատափ 235
Տրդատ 204

Փառասո Բուզանդացի 176,
201, 205, 206
Փափազ Անձևացի 239

Քասուն 214
Քրիստոս 202, 204, 205, 216,
228, 229, 244, 248

Такайшвили Е. С. 82
Тревер К. В. 86, 130—132,

Успенский Ф. И. 137

Фавстос Бузанд 187

Халатьянц Г. 41

Brooks E. W. 95
Brosset M. 81, 141
Christensen A. 74, 137, 142
Langlois V. 150
Raabe R. 91
Schwartz Ed. 91
Sykes P. 107, 137, 142

Օսթա 173

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი ს. ჩიჩუა
ტექრედაქტორი ე. ბოკერია
კორექტორი ნ. ქავთარაძე

გადაეცა წარმოებას 13.12.1961; ანაწეობის ზომა $6 \times 9,5$; ხელმოწერილი.
დასაბეჭდად 25.5.1962; ქალაქის ზომა $60 \times 84 \frac{1}{16}$;
ქალაქის ფურცელი 8,81; საბეჭდი ფურცელი 17,6; საავტორო
ფურცელი 14,89; საადრიცხეო-საგამომცემლო ფურცელი 15,12;
შეკვეთა 1651; უე 02896; ტირაჟი 600
ფასი 1 მან 15. კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა,
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5

Addenda et corrigenda

გვ.	სტრ.	არის	უნდა იყოს
15	10	ისტორია“,	ისტორიას“,
16	18	ისტორიკოპი	სტორიკოსის
29	13	აღვანეთიდან	აღბანეთიდან
37	23	საკვირველბათა	საკვირველებათა
49	11	ნაწვეტშიც	ნაწვეტებს შორისაც
66	13—14	კამსაოაკინისაგან.	კამსაოაკინისაგან.
121	3	დაამტკიცა.	დაიმტკიცეს,
169	12	თვისი	თავისი
189	11	თიორთომის	თორთონის
239	17	ვკრენი	ვრენი
267	19—20	ფასქანსიქი“	ფასქანსიქი“
267	29	ამ	იმ
268	10	ქრ, არც	ქრ, ს არც

45-ე გვერდის უკანასკნელი აბზაცის წინ უნდა დაემატოს შემდეგ ხარ ფარაქცისა და მოვსეს ხორენაცის ტექსტების დამთხვევის ერთი მაგ მთაქვეს მ. აბელიანსაც თავის „ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია“ (გვ. 323). მაგრამ თვით მ. აბელიანის სიტყვით, შესაძლებელია, რომ დამამთხვეში ლაზარის გვიანდელი გადამწერი იყოს და არა ლაზარი (იქ: 324, შენ. 1).